

3

મુદ્રક અને પ્રકાશક
 શ્રીચુડા શાસ્ત્રીભાઈ દેસાઈ
 નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૬

સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને આપીત

પદ્મ આયુષી, મેન ૩,૦૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

હિંગોનાનબાઈની પહેલી પુખ્તિયિને દિનમે તેમની આની પગિપૂર્ણ જીવનકથા તેમના તર્પણ રૂપે આપી શકાય છે, એ બારે આનદની વાત છે. ૪૦૨ ઉપર તે આપણને ડોડીને ગયા પડી થોડા જ વખતમા શ્રી નરહરિભાઈએ મને જણાવ્યુ કે, જો દેશમાથી કિં ૪૦ મળતા બના મિત્રો અને પ્રશસકો પોતાની પામે હોય તે તેમને અંગેની જીવનકથા-સામગ્રી મોખની આપે, તો હું તેમનુ જીવનચરિત રચાનુ માથે થઉં તરત જ તે પ્રનાગની અપીન જાહાર પાડનામા આની અને સામગ્રી ઝટપટ સૌએ ચારે જાનુથી મોખના માડી તે બનીને જોઈ કાઢીને જીવનકથા રચાનુ ૫૦ વખત ખાધ એવુ તથા અવરુ હતું. ૫૦૦ શ્રી નરહરિભાઈ તેમા લાગી ગયા, અને પગિણામે ઘ્યા પુરત વરસના તૈયાર કરીને વાચ્યેના હાથમા મૂકી શકાય છે. આને માટે હું નનજીવન તરફથી સૌને આભાર માનુ છું. આ પુસ્તક ગુજરાતીમા ઓછા એના જીવનચરિત-સાહિત્યમા જ નહીં પણ તેના ધર્મ વિચાર-સાહિત્યમા પણ કીમતી ફાગો આપરો એરી આશા છે.

નિવેદન

આ ચોપડીમા મેં લેખક કરતા સંપાદકનું કામ વધારે લાગે
કર્ચું જે કિશોરલાલભાઈએ પોતાના કુટુંબની સ્મૃતિ શ્રુતિ વિષે ૧૯૩૦મા
નાસિક જ્યેષ્ઠમાં જે નોંધ વખેલી તેનો મેં છુટ્થી ઉપયોગ કર્યો છે.
એમની સાધનાનું આખું પ્રકરણ શ્રી નાથજીએ લખી આપ્યું છે
અમારા જે વિદ્યાર્થીઓ ભાઈ પ્રભુદાસ ગાંધી અને ભાઈ નીલકંઠ
મશરૂવાળાએ મને એમના મસ્મગરો લખી મોકલ્યા તેનો પણ મેં
છુટ્થી ઉપયોગ કર્યો છે. હવનદર્શનનાળું આખું પ્રકરણ તે મેં
કિશોરલાલભાઈની ભાષામા જ આપ્યું છે ત્રીજા પ્રકરણમા પણ
કિશોરલાલભાઈની ચોપડીઓમાથી ઉતારા સાગ પ્રમાણમા લીધા છે
એમજે મારો પ્રયત્ન નો એ બંધુ યથાસ્થાને ગોઠવી કિશોરલાલભાઈના
ચરિત્રની અળગ હમી સમાજ આગળ રજૂ કરના પૂરતો જ રહ્યો છે
તે પણ સર્વોચ્ચ મૂલ્ય નથી આપી શક્યો તેનું મને જ્ઞાન છે

કિશોરલાલભાઈનો માગ પગ મારી ચોક્કસ કરતા વિશેષ પ્રેમ
હતો તેમનું મારી દિલિપનું મુલ્ય હું કદી સીમરી શકું એમ નથી
અમારી રાજ્યે તથા અમારા કુટુંબીજનો વચ્ચે અમે કરી જુદાઈ
અનુભવી નથી તેમા કિશોરલાલભાઈના દિલની મોટાઈ એ જ મુખ્ય
કારણ હતું આજે તેમના તર્પણમા મારી આ નાની અજાણ અર્પણ
કરવાની તક મળી તેને હું મારું મોટું ભાગ્ય માનું છું

આ પુસ્તક વખતમા પૂ. ગોમતીસહેને મને ઘણી સામગ્રી પૂરી
પાડી કે પ નાથજી આખું નખાણુ જોઈ ગયા છે શ્રી ગંગાધરનાથભાઈ
મોદી તથા ત્રીજા જે ભાઈમહેનોએ આ પુસ્તક વખતમા મને મદદ
કરી છે તે જોનો આભાર માનું છું

સંતોના અનુજ

મરહમ કિંગોરલાવભાઈ મરનારાની પાછળ તેમના સ્મારકો, જીવનચરિત્રો વગેરે કરવાની નિરુદ્ધ હતા મરણ પૂર્વે ઘોડા વાડે અગાઉ 'મરણુવિધિ' નામના એમના એક સેજે જાણીતી પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી પણ એમના અનસાન પડી આ જીવનચરિત્ર લખાવા અંગેની ચર્ચામાં એક અદ્વેય મુરખીની દલીલે ચુસ્ત વનજાળા મિત્રોને નિરુત્તર કર્યા 'પોતાના દેશકાળ અને સમકાલીન સમાજને પોતાના પ્રખર વિચારબળ, અનિરત કર્મયોગ અને નિર્મળ ચારિત્ર્યગુણોથી પ્રભાવિત કરનાર વ્યક્તિઓ અને નિષ્કૃતિઓના જીવનચરિત્રો ન લખવા તો શું વ્યસની, દુરાચારી, સટોડિયા, કાળાગનરિયા કે સિનેમા સ્ટારના જ ચરિત્રો લખીનખાતે પ્રગતે બિચે ન્યાયવાની આસા ગખતી ?'

આ પડી સ્વર્ગ-ચના નિષ્ઠતમ મિત્ર અને જીવનભગના સાર્થી શ્રી નગદરિભાઈએ આ ચરિત્ર લખવાનું માયે જીધું અને શ્રી નાથજીએ આ યોગનાને આસીરવચનથી નવાજી ચરિત્ર વખાઈ ગેરે આગ્યુ ને નાથજીએ મને વખ્યુ આ જીવનચરિત્રમાં તમારા ઉદ્દેશ ન હોય એ ટપના મને વસ્તી થઈ પડી છે આપણા સૌની આખને એકજન થયેન આપણા અમિત્ર વિષે સદ્ભાવભર્યા બે શબ્દ લખવા કરતા મિત્રે આપો શુ ટૂંકી શક્તીએ ?'

*

*

*

કિંગોરલાવભાઈને પહેલપ્રથમ મે અને ૧૯૧૮ની આસપાસ સાગરમતી આશ્રમમાં જોયા ત્યારે જ એમનું શરીર દમિયન અને રોગિષ્ઠ હતું ગિદગીના અત સુધી તેવું જ રહ્યું શરૂમાં એમને અને એમની સાપ્રદાયિક નહેણીને જોઈને મને જુઝુ અજુગમો થયો. ધર્મ, અધ્યાત્મ

કે સાઓની ચર્ચામાં એમની પૃથક્કરણ શૈલી અને જૂની પરિભાષા મને અકળાવતી એમને નવી જીવનદૃષ્ટિ વાઘ્યા પછી 'જીવનગોધન' અને બીજા મધ્યાખંધ પ્રથેમાં એમણે પોતાની પ્રખર વિચારણાઓ પ્રગટ આગળ રજૂ કરી. આમાંની કેટલીક વિચારણાઓ મને કે માગ જેવા બીજાઓને અસહ્ય લાગતી પણ એ બંધી પાછળ એમની જે નિખાયમતા, સત્યનિદા અને માનુષિક શ્રેય મારેની તાલાવેની હતી તે અહીં અશ્વદ્વાગુ દરના હૃદયને સ્પર્શ્યા વગર ન રહેતી.

કિશોરવાયભાર્ગીએ નાથજીને જાહેરપણે પોતાના ગુરુ તરફ ઓળખાવ્યા પણ એ ગુરુશિષ્ય અબંધ આપણા દેશની પરંપરાની છાપનો નહોતો. કિશોરવાયભાર્ગી જ્યારે પોતાની અત્યંત યોગ્યતા અતિ વ્યાકુળ અવસ્થાએ હતા તે ઠાંકણે નાથજીએ એમને માથ આપી એ ક્ષમ જીવનદૃષ્ટિ આપી એ જ્ઞાતૃતીકાર કિશોરવાયભાર્ગીએ જાહેરપણે કયો અને જીવનગર એ કૃતજ્ઞાત એમનામાં કાયમ રહ્યો, એનો જ એનો અર્થ સમજવો નેહીએ.

નાથજીએ કિશોરવાયભાર્ગીને કે કોઈનું ગુરુપદ કદી ધારણ કર્યું નથી બલકે ગુરુમસ્થાના અનિષ્ટોની જાન્યુપ એમનામાં ઘણાખરા આધુનિકોના જેટલી જ તીવ્ર છે, એ એમના પરિચયમાં આવેલ જો કોઈ જાણે છે કિશોરવાયભાર્ગીની જૂની ઘરેણી શ્રદ્ધા-ઉપાસનાના પાપા હૃદયમધ્યેની મૂલ્યાંકના પોતે જાણેઅજાણે નિમિત્ત વડા, તે પછી એમની વ્યાકુળતા ન રહે ત્યાં મુઠી સાથ આપી એમને યથાશક્તિ રોગાનુ નાથજીને પમે અનિવાર્ય થઈ પડ્યું, ને ખરું જોતા કિશોરવાયભાર્ગીને શાંતિ મળ્યા ત્યારે કેમ જાણે પોતાનો જ છુટકારો થયો એમ નાથજીને લાગ્યું આ વાત એમણે મિત્રોને એટલી વધુ વેળા કહી છે.

ગુરુશિષ્યનો નાનો મારી નાશમાં તો સૌથી બે અર્થમાં મળ્યા-સન્નિધ-નો નાનો છે અને આ નરિઅર્થમાં નાથજીએ વખેલા કિશોરવાયભાર્ગીની આધનાને લગતા પ્રકરણમાં એમણે નિખાયસપણે આ બતાવ્યું કે એવું જ નથી પણ એ સન્નિધ નગરકે

દિશોગલાલભાર્તીનું પણ પોતાના ઉપર સહુ હોનાનો એકદમ તેમણે
 દિશોગલાલભાર્તીના જોટના જ જાણનારે ક્યો છે આ વસ્તુ આપણા
 ગુરુસ્થાના ઇતિહાસમા જોટની અનુપમ તેજલી જ નથી છે

નિવેદન દે રામકૃષ્ણ પગમહસને તેમના નિર્મલ ગા- પ્રસિદ્ધિમા
 આખ્યા પણ દિશોગલાલભાર્તીએ નાથજીને જીવનેજીવન પ્રસિદ્ધિ આપી
 દુન્યવી કે પરમાર્થી ઢોઈ પણ ક્ષેત્રમા પુરુષાર્થી વ્યક્તિને ખીજીને નામે
 ઓળખાસમા હમેશા એ જાનતી સદ્ગુણ કે ગૂ- ગામણ થતી હોય
 કે નાથજીએ 'દિશોગલાલભાર્તી ગુરુ' તર્કડિનું આગળીચીધામણ
 નોંધી વેચ્યું કે એમાથી આના સત્યુપોને જાણી લેના અને તેમને
 તેમના પોતાના જ વ્યક્તિત્વને દરજ્જે ઓળખા એ વ્યક્તિ તેમ જ
 સમાજ બેઠિને માટે નમ્રુ છે

*

*

*

જીવનદર્શન તત્ત્વજ્ઞાન, દેગણી, સામાજિક તેમ જ પ્રજાખીય
 ઉચ્ચા, ગચનાત્મ- મનો આર્થિક નિયોજનો, ગણજીય શિક્ષાતત્ત્વો
 અને દેગણી સમસ્યાઓને જગતી તેમની પ્રગતિ વિચારણાએ તેમ
 લખેના લગભગ એ હજાર ગ્રંથોમા, નવજ્ઞાન 'યગ દનિયા'
 'હરિજન' પત્રોમા અને પત્રીના નોંધોમા દેશભરના સામયિકોમા
 તેમણે રેના અસખ્ય લખાણો રૂપે દેગને મળી છે આ નામા
 તેમજો ગાંધીજીની અને- વિચારધારાઓને તેમ જ નિદાનતો વિશ
 મા ગાંધીજીએ પ્રચારેના આ જોને આ માર્ગક્રમેને પેરેપેર ગીને
 પ્રજાને મમજનના હસાનામા મોથી મોગ પ્રમાણુત લાધામગ અને
 સ્મૃતિગાત્રી પ્રતિદા એમજો મેળવી મ ગાંધીજીએ પણ એથી નુ
 પ્રમગે તેમને તેની મહોર આપી

એમનું મહેતુ વિચારધારા એમની જોનાની કમાઈ હતી ત્યાગી
 મદજનન, ગાંધીજી, નાથજી કે નેર્સ એક ગુરુજન પામેથી પામેના મૂલોનો
 વેપાર એમજો ન ક્યો જો લીધુ તે પચા તુ ને પોતાનું જી હર્ષ
 પૂરેપૂરું મજુસ્તીમાર આથે પણ પોતાને જ જાને, વેચ્યું અમા

જોડતુ એમનું નિરલિપા । તનુ તેમની જ તબેઅ તબે પોતાને ટાથે
પ્રાપ્તો પણ અન્યાય ન થયા દેસાની તેમની ઇતેન્દ્રી હતી

એમનું તમામ ચિતન ઓ લેખન પ્રમણ્વનની શક્તિ વૃદ્ધિ
સરજાગ ઓ નવચના અથે હતું દુનિયભગને માટે એમા પ્રેરણા
અને મદદ । હતા નવરા ધીમાનોના મન્વશાઅરિનોદ અથે એમણે
ની ન રખ્યુ મુશિક્ષિત ઓ આમનશે વચ્ચેની સરખાગિતાનો બેદ
ન નરૂતિ અને 'સત ગરૂતિ' એવા રા નામ ગોધીને એમણે
ઓગખા યો આ નામે આપણા સાહિત્યમા અમર રહેશે

નિહંગીબર પ્રખર પ્રેમની રા અને સાણા સનાહકાર તરીકે
ગાનીની વિવિધ મસ્થાઓ જોડે તેઓ સકળાયેના રહ્યા એમ કે બીજી
સમયામાથી જૂન રમ આજીવિમ અર્થે લેતા અથે કે લખાણોના
પર ન દર્યા પ્રશુ ન લેતા અર્થ તરફથી આવે જ તો તે આપી દેતા

નૈતિ શુણો અને સમગી જીવનરંગના દ્વારા પ્રગતિ આરિય
ગ નો એમનો આગ્રહ ધણા આકુનિતાની ન તરમા એમને એખનિયા
દાનો સાહિત્ય મગીત ઓ નવિત કનાઓને નામે વિનામરૂતિનું
અનુભવન એમને મેચવતુ સીપુરુષ વચ્ચે નરથી વહેવા મર્પોદ એમને
મ । પ્રતી કાનૂત હતો ચાટે તેવા મોહામણા લેમન દેગ પણ એનું
મતિકમણુ ન તના શરીરમનના આરોગ્યને હાનિ તી નીવડયા વગર ન
ગે એમ માનતા સીમતિ પ્રથેના એમનો અતિ ઠીંગ આદર બધો જ
તમન આરુ એમતી હેનમા સમાતા

મધ્યુગીન ચિત્તી સાધુ દોમસ એમનો ચિતન મય ધર્મનું
અનુગ્રહ આજે ચારપાય સેમથી ચિસ્તી આનમમા બાધન
નો નગતી પ્રતિ । પામ્યો છે માગે મને કિશોરનાલભાઈની ચિતન
વિચારણાઓ આપણે તમા ઘર્ષક તેવું જ સ્થાન ભોગવશે

એમનું જીવનર્વન વિવેકપ્રધાન હતું હું એને ધારી વાર
દાડુ માગ રજનનિરમ પ્રેના પણ એમનો જીવનરેવાર મમતાભરપૂર
અને દુઃખો હતા માન ભાગેનું ગરીર હતા અનિચિ આગતુને

સરકારવા જાડીને સામા જાય. મોટા મોટા દેશનેતાઓથી માંડીને અહના કાર્યકર્તા કે નવરા ટીકાખોર સુધી સૌને એકસરખા સૌજન્યથી સાંભળે, કે એકસરખી ધીરજ અને સમતાથી જવાબો લખે. એ જ બધા સહગુણોને પ્રભાવે તેઓ સૌના અદ્યે અને આદરપાત્ર બન્યા.

પેગમ્બર સાહેબના સૌજન્ય વિષે કહેવાય છે કે, એમની આખી ઉમ્મર દરમ્યાન એકે પણ એવો અવસર કે પ્રસંગ કોઈએ જાણ્યો નહીં, જ્યારે રસ્તે જતાં કોઈ એમને સામુ મળ્યું ને એને આવકારવા એમને હાથ પહેડો લખાવ્યો નહીં. કિશોરકાલભાઈમાં પણ એ જ સૌજન્ય ભારેભાર હતું એ વાતના અસંખ્ય સાક્ષી જણશે.

આ જ ગુણોને બળે ગાંધી સેવા સંઘ જેવી દેશઆપી સર્વોપરી સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે એમને જ સૌએ પસંદ કર્યા; અને સરદાર, રાજેન્દ્રપ્રાસાદ, રામજી જેવા રાષ્ટ્રમાન્ય નેતાઓએ એમની નીચે સંઘના સભ્યો થવામા ગૌરવ માન્યું એ જ ગુણોથી દેશભરનાં અસંખ્ય અહના કાર્યકર્તા કુટુંબોમાં પૂજ્ય વડીલનું સ્થાન પામ્યા. માંતીપ લાવ જેલું તો કશું એમનામાં કદી હતું જ નહીં. સર્વધર્મસમભાવ તેટલો જ અનુપમ. દેશના તેટલા જ વિદેશવાસીઓના અને આ દેશમાં વસતા બેટલાયે નાનામોટા મુસ્લિમો, પરદેશી પાદરીઓ કે સમાજમેલોના તેઓ મિત્ર હતા.

*

*

*

અને નર્મી ડોરા વિચારધનના જ એ વહેવારિયા નહોતા. અતિ ભાગેશી તખ્તિયતે ને શરીરે પણ ગાંધીજીની એકેએક સ્પર્શાશ્રદસડોતોમા એમણે સક્રિય ભાગ લીધો અને લાંબી જેલો ફરી ફરીને વેડી ૧૯૪૨ની લાલ વેળાએ રાખેના મુઠ્ઠા મધરાને પોથીસ સેનાગ્રામ આશ્રમમા પકડ્યા આવી રેઢિયો પૂણી લઈ પહેરણુબેર નીકળ્યા. નાગપુર જગજપુર ક્યાં લઈ જશે, કોઈ જાણે નહીં. પાછલી ગતની ટાલમાં દમના હુમલા હેરાન હેરાન કરી મૂકે એમ સમજી ગોમતીજહેને બે પાય લવંગ પહેરણુના ગજવામાં મૂકવા માંડ્યા. કહે, 'ના, એ ન લઉં. દવે મારા શરીરની કાગળની જ્વાળાદારી સરકારને માથે.' જેલોમાં પણ બીજને

ન્યાય અપારાધ અનર મહાઅપરાધ યોગ્ય નવાજ દરે જેનસમ દગમ્યાન અમ્ય મ્ય ગાજ્ઞારીઓના તેમ જ મર્ષમ્નાઓના પ્રીતિપાન મની છાનનગના મૈત્રીસ્પર્શથી માધ્યા જે ત્યાની કરતિયાત કુન્ન મા તિરિને જે ના અનુસમ સાહિયમ ઈન ના સિદ્ધિ બનાવના સાહિયમરોના ભાસાનગે જ્યામા તેમજે નામ ન માની

ગાંધીજીની દ્વ્યા પત્રી મધ ગેના 'દરિજન' પત્રોન તત્રીપ 'ભગવાન ભરોસે' તીતુ ત્યારે એમ ઈ આધિમરન તિયતો ૧૭ જે ભાર અન મગાની એમની શક્તિ વિરે યજ્ઞ સંમિત હતા પશુ અમિગત ઉત્તમ ઈતિ ૭ મામમા ભનમનાના મોમા એમજો આગળા યનાચા ૧૫ G M આઘાતરો M ૧૫ G ના થાંપ થર્ષ પયા ત્ય આખાના એમીઓ અમનાત્મ ૧૫૬૭૧ આગેસનો મિનિસ્ત્રો મરથામઅનો વિરોધીઓ દેવામત્યા જેમ ત્યા મી મોરો ઓ ૧ પેમજીની રાન રાન રેમણ થર્ષ પડ્યા

મા ત્યાગ રમ મેડારુ મપા ન અનન્ય નિ થી વનાચુ મેમીગી અર રો ઈ નન્દાગની જ્વરનાવજીની કામી નંદમા ન તજાયા જે ન મેડારો બી મુના તે ગાખો મા નય ઉચ્ચારીને ભના મૂપના મો મગજી ગત્યા વિનય મી ન મોરો આ મ્ય જોના જ નિ ૬૭ ગયા ૧ ૧૬ ન ધર રોમે મેનાએ મ્યાક હતો ગમી જેડે મરમ ન્યુ ખાતા નકે હુમા ૧ ની જે ને આંખમા પાણી આરે

નિદગી ૬ જે તુ ૧૬ એમજે મત રિનો ઠાની જ્ઞાનપન પ્રસિતી અનિ ઉત્તર દિમાયન ગા પા યા આચુ રિનોના પત્રી મીને જે ન મરે એમના જોટી જે મ્યારી અને વિજયભરી જા ૧ ગજ્ઞાન જે રીવાન દેજ આગળ મેઆ જ્યા ત્યા સુરી ભરે જે જીત ૧૧ ૧૧ ૧૧ જોનાએ કરી દો ગારીજીના ના અને પુમ્યથી થોતી ગની ગગળાય મુખિતી પા યા આચિ અં સામાનિ રોમમા શુન અદિમા મર દેશ્યા ઈ કાન્તિ અિ દરવાળે મા ૧ આ એક જ છે અને તે આપ ૧ જાની અન સરુનિ ૧ અને આમજ માના એમમાન અનન્ય પાનક

વિનોદાને જ મજથો આ પ્રવૃત્તિના ગર્ભમાં દેશની તમામ સમસ્યાઓના અદિ સક ઉદ્ધેય અને દેશની તમામ ધર્મ આકાંક્ષાઓની સિદ્ધિ રહેવા છ, એમ તેઓ માનતા એમાં જ દૃઢ રહીને જ્ઞાનપત્તની હિમાયન એમનો હૃવનની અતપડી સુધી ફરી

*

*

*

રોગો અને વ્યાધિઓ આખી ઉમ્મર એમના આથી રહ્યા દેહકદ
ગજેરોગજી એટલું કે જ્ઞેનારને કમકમા આવે ઘડીએ ઘડીએ દમ લેતા સારુ ફેફસા જોડે મશામ કરતા કરતા બેનડ વળી જાય મિનિટો સુધી ઘેકડું વળી પડી ગહે, ને ભલો શમે તેના જ પાછા બે । થઈ ક્યમ ઉપાડે, કા કાને અત લગી આ જ દશા રહી રોગો તથા ઉપચારો વેરી વેરીને અધાનુ જ્ઞાન એટલું કે લનભના નંદ દાકતરને મૂચવે

આ મધા પાગનાર દેહકદના પરિહાર કેપે કે કોણ જાણે પણ તેનો જ અપર પાર વિનોદ પ્રનએ એમનામાં મૂકેલો પોતાને બાગે પૂરા પાડીને રાજ્ય છવ નિગોવાઈને નીકળી જ્યાં જરતો હોય એટલી વેદના વચ્ચે પણ જે કોઈ હાજર હોય તેની જોડે, કે ગામતીગહેન જોડે એમનો મુન્ન નિર્દેશ વિનોદ આજુ જ હોય મિત્રો જોડતા પત્રવ્યવારમાં પણ ટપકે ટાકવા બેસીએ તો પાના ભરાય

મગજના થોડા જ મહિના અગાઉ મારડોલીમાં નન્દરિભાઈને નનગો મદનાડ આવ્યો તે એપેન્ડિસાઈટિસ ઓપરેશન અનિવાર્ય થઈ પડ્યું, ત્યારે પોતાની નમિષન છેડે જ તીણુ થતી જતી હતી છતાં અમૂલ્ય મુગર્મ આડીને રહ્યા હરિપનાન સુધી ખચર લેતા આવે ને ઓપરેશનને દિએ ઓપરેશન આવ્યું, પૂરું થયું ને જ્ઞાન આવ્યું ત્યાં સુધી આખો વખત હરિપનાલમાં બેઠી રવા

પ્રાન્નેપ્રાન્નના અસખ્ય નાનામોગ કાર્યકર્તાઓ, તત્રીઓ, સસ્થા યાગાઓ, પરદેશીઓ, વિશ્વશાંતિ પરિષદ, ગાંધીજી સ્થાપિત વિવિધ સંઘો, સ્ત્રીઓની સેવાસસ્થાઓ ગોસવા, રગતપીતિયાની સેવા, હરિજનસેવા, વેન્ડેમન વિમ્બીઓ, સૌ જોડે સરખી આત્મીયતા સૌનો ગાંધીજીની

પાછા એમના પ્રયે તેટલો જ આદર અવસાનના ખગ્ગ આપ્યા
ત્યારે આખરદિન લગી કેએમને ગાગો લખાવા પથ પોતાનો પિતા
ગયો કહી પોકેપો રડ્યા દેશને ખૂણેખૂણેથી ને પદ્દેશોથી રોડના બે
મેકડો તારકગગો વરસ્યા તેમા સૌને પોતાનો નિકળતમ વ્યવજન અને
અન્નિન ખોયાનુ દુખ હતું

ગાંધીજી પોતાના અતિરાસીઓ આગળ કેટલીક વાગ રેતા કે
મારા બેમ લવે તમે કોઈ ન જાણો, પણ હું નહીં દોઉં તે દિવસે
દુનિયા તમારુ હીર દેખવાની છે કિશોરવાવભાર્ષદે અને વિનોમાએ
ગાંધીજીની એ ભવિષ્યદક્ષીને સત્તર આના સાચી પાડી

*

*

*

આ અશ્વરે શ્રી નગદરિભાર્ષદે કેવળ અરિત્રનિરૂપણુ વિરે
તેમ જ તેની ગચના વિષે લખવાની પૂજતા ન કરુ એમના જેવા
સમત્વલીન અને નિષ્ટતમ આથીએ જાતે અપગ છતા અત્યંત પ્રેમ
અને ભાવથી આવડો પરિશ્રમ ખેડીને આ અરિત્ર લખવાનુ માથે લીધુ
અને શુદ્ધ લેખાના નિષ્કોની રજાઆતમા પણ classic (આમિત્ર)નો
ગજાને પામેની એમની અનેક અશ્વરચનાઓમા એક નિર્માણ શાત
classic (આસિ-)નો ઉમેરો કર્યો એથી વડુ અતુરપ અને સોદામણુ
ખીજી શુ દોઈ શકે ? જે ચોખ્ખાપૂર્વક કિશોરવાવભાર્ષદે ગાંધીજીની
પાછા 'દરિગત' પત્રોનુ સંપાદન કર્યું તે જ ચોખ્ખાપૂર્વક
નગદરિભાર્ષદે આ અરિત્રઅથનુ નિર્માણુ કર્યું છે

આ પ્રત્યાનના પૂરી કરુ તે અગાઉ કિશોરલાલભાર્ષદના ચિતન
લેખનના એક મોગ ઉગમ અને પ્રેરણારૂપ નાયજના વિચારઅદ્વિતના
વર્ણો લગી અનન્ય નિગથી સમક, સંપાદન અને ભાષાપત્ર કુનાગ,
કિશોરવાવભાર્ષદના શુરુમધુ શ્રી રમણીકવાન મોદીનો ઉત્તેજ ખર્ચ વગ
ન આલે કમા વળતરની આશા વગર શુદ્ધ ભવિષ્યદક્ષમા તત્ત્વો
રહીને વરમોના વરમ એકધારે ઉગમ એમણે કર્યો નાયજના તેમ જ
કિશોરવાવભાર્ષદના અમખ લેખોનખાળો, પ્રશ્નો કે પત્રવહેવારો

પાછળ એમનો અવિશ્વાસ ઉદ્ભવ દૂર્યો છે. એમના નિરભિમાને એમને કદી પ્રકાશમાં આવવા ન દીધા. પણ એમના ભક્તિમીના પરિશ્રમે ગુજરાતી ભાષાના ચિંતનસાહિત્યમાં જે ઉમેરો કર્યો છે તે માટે ગુજરાતી પ્રગ્ન અને સાહિત્ય હમેશાં કૃતજ્ઞતાથી મગ્ન રહેશે.

મું.મઈ, 'હમી ઓગસ્ટ, ૧૯૫૩.

સ્વામી આનંદ

અનુક્રમણિકા

પ્ર ૧૨૫નુ નિવેદન ૩
 નિવેદન નરહરિ પરીખ ૫
 સતોના અનુ ૮ આમી માનદ ૭

- ૧ સત્યની ખાજનો વારસો
- ૨ સાવજનિઃ પ્રવૃત્તિ ૧૦ વિષે ૨૦ બનો ૨ સાદ ૧૪
- ૩ માતાપિતા ૧૭
- ૪ પ્રભુને સમર્પિત ૨૪
- ૫ બાળપણના સુઅમલો ૩૬
- ૬ વિદ્યાબ્યાસ ૪
- ૭ બાલમિત્રો ૮૬
- ૮ હૃદયશાસ્ત્રમમા પ્રવેશ ૪
 વકીલાત ૫૬
- ૯ મનો વ્યાધિ ૬૭
- ૧૦ પિતાથીના વધુ સુઅમલો ૬૫
- ૧૧ સાવજનિઃ સેવાની વૃત્તિ—વપારણમા—આશ્રમમા ૭૭
- ૧૨ સુયામહ આશ્રમ ૧૧ સમ્પ્રીય રાજામા મિશ્રક ૮૭
- ૧૩ વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર ૧૧૦
- ૧૪ સાધના ૧૨૬
 ૬ કિરોરવાણમાઈ આશ્રમી દવા ૧૫૪
- ૧૫ મગી આશ્રમમા ત્યાથી દેવસક નિવારણના ભમા ૧૬૨
- ૧૬ વગેરે બધુલો ૧૬૬
- ૧૭ ૭૦-૭૨ની સત્યામણની લક્ષતમા ૧૭૫
- ૨૦ ગાંધી સેના સધના પ્રમુખ ૧૮૩
- ૨૧ ૧૮૪૭ ની લ ત ૨૦
- ૨૨ 'દરિદ્રન પત્રોના તત્ત્વોપદે ૨૭૭
- ૨૩ દેહાત ૨૪૭
- ૨૪ સાહિય પ્રવૃત્તિ ૨૫૧
- ૨૫ અનદરશન ૨૭૫

શ્રેયાર્થીની સાધના

[સદ્ગત મિત્રોરલાયભાઈનું અવનયનિત્ર]

સત્યની ખોજનો વારસો

કિશોરલાલભાઈના પ્રપિતામહ — પિતાશ્રીના દાદા — લક્ષ્મીચંદ સુરતમાં રહેતા તેઓ મરાઠ વણાવનાનો અને વેચનાનો ધંધો કરતા તેમની અગાઉના પૂર્વજો મિથે કરી દફીડત મળી સફી નથી સભન છે કે મરાઠનો ધંધો તેમના કુટુંબમાં ધણી પેઢીઓથી હશે તે ઉપરથી તેમની મરાઠવાળા અટક પડેલી તેમના કેટલાક પિત્રાઈઓ મરચટ અટક પણ લખાવે છે પણ તે તફાવત નથી લાગે છે

લક્ષ્મીચંદ દાદા પર પરાથી તો રાજ્ય સંપ્રદાયના વૈષ્ણવ હતા પણ વચ્ચે સંપ્રદાયમાં તે વખતે ઠીક સડો પડેલો હતો એટલે એના ઉપર એમની શ્રદ્ધા રહી નહોતી પણ તેથી એમને ધર્મ વિષે જ અશ્રદ્ધા હતી, એમ નહોતું બલકુ ધાર્મિક જીવન મિથે ચોક્કસ શ્રદ્ધા હોવાને કારણે ચિત્તને શાંતિ મળે એવો ધર્મમાર્ગ એઓ શોધતા હતા તે માટે તેઓ જીવ જીવ અનેક પથના સાધુ સત, વેરાગીઓનો સમાગમ કરતા અને પોતાની ખોજ તથા ઉપાસના અભ્યાસના સ્થળની ખોજ અને ઉપાસના એ મરાઠવાળા કુટુંબમાં આજે પાંચ પેઢીનો વારસો છે

આના સતસમાગમ દરમ્યાન લક્ષ્મીચંદ દાદા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુઓના સમાગમમાં આવ્યા તેમની વાતો ઉપરથી શ્રી સહજાનંદ સ્વામી ઉપર તેમની શ્રદ્ધા મેળી

સહજાનંદ સ્વામી (ઈ સ ૧૭૮૧ થી ઈ સ ૧૮૩૦) મહા તપસ્વી અને પીતરાગી પુરુષ હતા અયોધ્યાની પામેના એક નાના ગામડામાં એક સાધુચરિત બાબલુ દપતીને ત્યાં એમનો જન્મ થયેનો

અત્યારે એ ગામ જાપૈયા સ્વામીનારાયણને નામે ઝોળખાય છે અને સપ્રદાયના અનુયાયીઓ તેને મોટું તીર્થ ગણે છે છે- આળપણથી તેઓ પૈરાઅગતિના હતા ઓગણીસ વર્ષની વય મુધી તેમણે દેવળ તપોમય જીવન ગાળ્યું અને દેશના ધણા તીર્થોમા ક્યાં ત્યાગ પડી લોહદિનાર્યે તેમણે બાહ્યદષ્ટિએ 'ત્યાગનો પણ મોજો કરીને પણ ઉપાસના અને ભક્તિની પુષ્ટિ થાય તથા ધણાનો સમાસ (લોહસપ્તક) થાય' એવી પ્રવૃત્તિ કરવા માડી સનત ૧૮૫૬ (ઈ સ ૧૮૦૦)ના શ્રાવણ વદિ જાનો દિવસ સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના સત્સંગીઓમા અત્યુ મગધ નિસ ગણાય છે કાગણ આ પડીના ત્રીસ વર્ષ સહજનનદ સ્વામીએ ગુજરાત-કાશિવાડમા જ ગાળ્યા, અને ઉદ્ધવ સપ્રદાય (સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયનું પારિભાષિક નામ) ની ધર્મધુરા વહી સ્વામીનારાયણ એકેશ્વરની ભક્તિનો ઉપદેશ કરતા અને મત્ર, જત્ર તથા મયિન દેવદેવીઓની ખીતિ ન ગખવાને લોકોને સમજાવતા તેમના આ શબ્દો હૃદયમા સોસરા ઊતરી જાય તેવા છે

“ જીવના પ્રારબ્ધ કર્મને ઉત્તરવન કરીને તો દુન્ન, ભેરવ, ભવાની આદિક જે દેવ ને દેવીયુ છે તે કોઈએ પણ, એ જીવને મુખ્યદુષ્ટ દેવાને અર્થે અને મારવા જિવાડવાને અર્થે સમર્થ થતા નથી ને પ્રારબ્ધ કર્મ ને કાળ, તેને ખેડા કરી નાખવા તથા મૂઆને જીવતા કરવા તેમ જીવતાને મારી નાખવા તેને વિષે તો એક પરમેશ્વર નારાયણ માત્ર સમર્થ છે, પણ બીજી કોઈ દેવદેવી સમર્થ નથી. મારે એક પરમેશ્વરનો દૃઢ આશ્રય રાખીને નિતરે ભજનરમરણ કર્યા રરણ, અને માર્ગ દેવદેવીનો ભય રાખવો નહીં આપણે તો સર્વ ભગવાનના ભક્ત છઈએ ને શરવીર છઈએ મારે હરિભક્તને તો કોઈ રીતનો મનમા ભય રાખવો ઘટે નહીં અને જત્ર, મત્ર, ઔષધિએ જીરે કોઈ આણસ જીવતો રહેતો હોય તો પૃથ્વીમા કોઈક તો હેખવામા આવત પણ એવો કોઈ દીકામા આવતો નથી ”

વળી લોકોમા ધર્મને નામે પેળી ગયેના બીજા અનેક વહેમોનું તથા તે વખતે પ્રચલિત દુરિયાળે, જેવા કે સ્ત્રી થનાતો, બાળહત્યા

કરનાનો લમને પ્રસંગે તથા હોળીમાં ખીલ્લસ ગીતો ગાડના, તેમ જ અમર્ષદ ખેન ખેનનાનો વગેરેનું તેમણે સફળતાપૂર્વક ખડન કર્યું. તેમની બારે વિશેષતા તો એ હતી કે પોતાના સપ્રદાયમાં ખારસી, મુસનમાન જેવી અદિદુ જાતિઓને તેમણે સામેલ કરી, વળી શદ્દ ગણાતી કેમોને પણ સપ્રદાયમાં દાખલ કરી તેમની ધાર્મિક ઉન્નતિ ુરી સ્વામીનારાયણના શિષ્યોમાં ંડિયા, દરજી, સુતાર, ખારના, મોચી, દેડ વગેરે કારીગર લોકો મોટા પ્રમાણમાં હતા તેમનો સુધારો, નીચ ગણાતી જાતિઓને ચડારી તેમનામાં ઉચ્ચ સસ્કારો પાડવાનો હતો તેમણે દેડ મોચી સુતાર, દરજી, કણ્ડમી અને મુસનમાન સુધ્ધાને ગુદ ધ્યાનજનના જેવી ગરેણી રાખતા શીખવી દીધું મઘ, માસ અને માદક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, રોજ નાહવું પૂજા કર્યા વિના ખાવું નહીં, ગાળ્યા વિનાના દૂધ કે જળ પીવા નહીં એ સ્વામીનારાયણીય સસ્કારો હતા સત્સંગીઓ તો એમને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન જ માને છે પરંતુ ખીજઓ પણ તેમને મહાન સુધારક અને ખાસ ુરીને પળાત અને હલકી ગણાતી કેમોના ઉદ્ધારક ગણે છે પોતાના જીવન દરમ્યાન ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં સુધારાનું અને શુદ્ધિનું જખરુ મોળુ એમણે ફેલાવ્યું એ રિંગે ધ્શી સકા નથી

સદાચાર અને શુદ્ધિનો પ્રમગ આગ્રહ રાખનાર આવા સદ્ગુરુથી લક્ષ્મીચંદ દાદા જેના સત્પરોષક આકર્ષાય એ સ્વાભાવિ હતું પરિણામે તેઓ સહકુટુંબ સહજનંદ સ્વામીના અનુયાયી બન્યા પોતાનો વાડો તોડીને કોઈ માણસ બદાગ ની જી જાય એ વલ્લભ ુળના આચાર્યોને ન ગમ્ય અને તેમણે અને રીતે લક્ષ્મીચંદની ંનડગત કરી તથા કરાની તે માટે તેમને અને સકટો અને જોખમો ખેડના પડના છતા ુંબે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયનો આગ્રહ પંઢી ગખ્યો તેને લીધે સપ્રદાયમાં એ ુંડુમ 'સિદ્ધ કુટુંબ' એ નામે ઓળખાવા લાગ્યું લક્ષ્મીચંદ તથા એમના મોટા પુત્ર લ'ગુભાર્ષત નામ સ્વામી નિ ુળાનદે ભક્તચિતામણિ મા નોધેયુ છે

નરમીચ ૮ દા । મુગતમા સંય પુગમા રહેના તેમના મનનામા
સદગ્નનદ સ્વામીની પધરામણી થયેલી તે ઉપરથી એ મનન ઉપર
મલરવાળા ડુમનુ પણ મમત્વ હતુ આર્થિ મુરેલીઓને લીધે ન્યાત્રે
એ માન વેચવાનો પ્રયત્ન આ છે ત્યારે એ ચૂસથી ગેઠ બદુનાન
દુલ્મખામના કુટુંબે એ મનન ખરીદી તીલુ પોતાના ભાગ ભાઈ બાનુ
ભાઈ અધે શિશોનાનભાઈ એક યાગ એ મનન ઉપર શ્રેના પશુ તેઓ
કે કે કે મે તે આખુ ફગીને જોયુ નરોતુ ।

મહાનન ૮ આમીની પધરામણી વખતે નરમીચ ૮ નાએ પોતાની
પડેલી પાથરીને તે ઉપર ધમેના ચ નમા પગ મુકાની તેમની ચગણુ
જાપ પડાની તીરી હતી તે જાપ ઉપરથી મત્રીમ જોડ ચરણુજાપ મનામા
આવેલી લખ્મીચદના નાગ દીશ્રાઓમા વહેચણી થઈ ત્યારે તેમાની આ
જોડ શિશોનાનભાઈના દાદા રંગીનલાસ ઉદ્ધે થેનાભાઈના ભાગમા આવી
હતી એ રંગીનલાસને મગીની આજ જોડમાથી તમના ચાર દીકરોને
ભાગ મળ્યે જોડ આવેલી શિશોનાનભાઈને ઘેર એ એ જોડ ચગણુ
જાપ આજે પણ છે

તે વખતના જૂના સંપ્રદાયનાગાઓને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની
આ સુદાર્શ પ્રવૃત્તિ મિનકુચ ગ્રમતી નદી એમને વલ્લખ સંપ્રદાયના
આચાર્યોની પ્રેરણાથી દરે ન્યાતમાથી જે મદ મેએ સ્વામીનારાયણ
સંપ્રાય સ્વીકારેલા તે કુટુંબોને ન્યાત મનાગ અને સમાજમાથી પણ
પૂર્ણપણે મહિકૃત મરવામા આત્મા બ્રાહ્મણ વાણિયા મોટી દગ્ગમ
સૌ ન્યાતોમા એમ થયુ મહાજનોની સત્તા તે વખતે એવી બગવાન
હતી કે મસનમાન વણુમરે પણ આ બહિકૃત મુટુઓ સાથે ચનદાગ
ગાખના ગુતા તે વખતે ગત્તરાતમા રાજ્યમત્તા છે નિર્મળ અથવા
નામમાત્ર થઈ ગઈ હતી અને મહાજનો જ જાણે નવોપરી મત્તા
ભાગવતા તેઓ પોતાના ગામના અધિમરીઓને દક્ષણી સત્તા એમા
મર્ષ શક નથી પણ મહાજનો બીજી તરફથી ધમાચાપોના સપૂર્ણ
અકુશ તરે હતા ગામડામા આમપચાપનો અને તહેરોમા ધધાદારી

મહાજનો એ આપણા દેશમાં બહુ પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી પ્રમ
મતાકે પદ્ધતિના અંગે એ રહેલો રાજ્યનો ધણુખરો લશ્કરી મતા ભોગવતા,
મીઠું બધી બામનોમાં તેઓ આમપચાવતો અને શહેરોના મહાજનોને
માન્યતા આપતા પણ મોગન શહેનશાહન તથા મગડી સત્તાની પડતી
થતા અદારમાં સકાનો ઉત્તગર્વમાં તથા ઝોગળીસમી સદીના આરભના
પોંમાં દેશમાં અરાજક જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી અગળનાના એ
જમાનામાં આ આમપચાવતો અને મહાજનો માટે આત્મરક્ષણનો
પ્રમ મહુ મહત્વનો હતો એને તેમણે ‘જૂનુ એવુ સુનુ’ ગણી તેને
દબાવી ગામવાની વૃત્તિનો આશ્રય લીધો હતો પોતાની સત્તાને ટેકો
આપનાર આ સમયોનો સરો મહાજનો નિભાવી લેતા એટલું જ
નહી, પણ હમેશા સપ્રદાયોનો પણ રૂતા ગુજગતમાં અગ્રેષ્ઠ રાજ્યની
જમાનટ પડી જ્યારે અગ્રેષ્ઠ અદાવતોની નિયમસર સ્થાપના થઈ
ત્યારે આ ન્યાત બંધાર થયેના અને બહિષ્કૃત કુટુંબોએ અદાવતોનો
આશ્રય લીધો તેમણે વનલ કુળના આચાર્ય તથા મહાજન સામે
ઠેસ માડ્યો, તે છ નર્મ સુધી ચાલે તેમાં વનલ કુળના આચાર્યની
જુમાનીનો પ્રસંગ આવ્યો આચાર્યની જુમાની કમિશન પર લેવાય
એવી એમના પણ તરફથી અરજ થઈ સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના
પણ તરફથી એનો નિરોધ થયો આચાર્ય નાટકશાળામાં, નાચમાં,
નરધોડાઓમાં જાય કે, વારાગના જે જાજમ ઉપર નાચતી હોય તે
જ જાજમ ઉપર જોડી તેના ગામન સાલજે છે વગેરે હજીમ્તો રજૂ
કરનામાં આવી તેને પરિણામે વનલ કુળના આચાર્યે કોર્મમાં આની
જુમાની આપની જોઈએ એવો હુકમ કોર્ટે આપ્યો આચાર્યને આથી
બહુ અપ્રિય લાગ્યો વસ્તુતઃ આ મહિષ્મરની બામનમાં આચાર્ય
તો નામમાત્ર દના, સર્વ કટૃત્વ એમના પુત્રનું હતું પણ ગરભાર
પિતાને નામે ચાલતો વૃદ્ધવયે કચેરીમાં હાજરી આપનાર પ્રમગ આવે,
એ એમને કારી મા જેવું લાગ્યું એમણે મહાજનને બોલુ કરી માર્ક
પણ રીતે કનિષ્ઠાની માડવાળ કરવા આજ્ઞા કરી, નહીં તો પોતે

આપનાત ડગે એવો ડગ મનાયો પરિણામે બહિષ્કારના યાવો પાછા ખેંચાયા અને મહાત્મન ચૂંટણીઓને ત્યા જય મહાત્મન સામે મંગલેના આ દીવાની દાવામાં લક્ષ્મીચંદના પુત્રોએ, ખામ કરીને ડિગો નાનભાઈના પિતામહ ડગીનદાસ ઉદે ધેનાભાઈએ બહુ આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો ખર્ચનો ઘણોખરો ભોંતે પણ તેમણે જ દેખાવો હતો.

આમ ઉપરથી સમાધાન થયું જતા વલ્લભ મુળ અને સ્વામીનારાયણ કુળના અનુયાયીઓ વચ્ચે કઈક ને કઈક અણમનાવો અને તમ્મરો લાગ્યા વખત સુધી ચાલ્યા ક્યાં રીતસર બહિષ્કાર પાડે ખેંચી લેવાયો પણ સૂક્ષ્મરૂપમાં એટલે કે સ્વામીનારાયણ સપ્રત્યક્ષના લેખ સાથે બનતા સુધી સંબંધ ન બાધાની વૃત્તિ તો ચાલુ જ રહી પરિણામ એવું થયું કે ડિગોલાલભાઈના પિતાથી, કામઓ વગેરેને ન્યાતમાથી ઝટ ઝટ કન્યાઓ ન મળી તેમના વડ તે વખતના પ્રમાણમાં મોની ઉમરે થયા સુરતવાળાઓએ તો કન્યાઓ ન જ આપી એ ચાગ ભાઈઓમાંથી ત્રણના નામ નુમર્ષમાં અને એકના જુરહાનપુરમાં થયા જુરહાનપુરમાં જન લઈ ગયા ત્યારે વેવાઈ તરફથી એની માગણી થઈ કે 'જી તોડે તો કન્યા લે' વેવાઈ પત્રે એની ગણુનરી કરેલી કે, લાવેલી જન એમ ને એમ પાછી લઈ જવાને મદલે, પોતાનું ખોટું દેખાવાની બીજી તેઓ આ માગણી સ્વીકારશે પણ એમણે તો માણસો ને હુમ આપી દીધો કે ગા. જોડીને પાછા આનો એગલે વેવાઈ અને ત્યાના નાતીના જ પડી ગયા પડી તેમણે એવી માગણી કરી કે સપ્રત્યક્ષના બીજી જાતિઓના માણસોને તમારે લગ્નમાં નિમત્રણ આપવું નહીં કિશોર નાનભાઈના વડીલોએ આ માગણીનો પણ ધન ડગે અને ઉવટે વેવાઈને નમતુ આપવું પડ્યું.

પોતે સ્ત્રી રેવા ધર્મનો આગ્રહ રાખનાનો બીજો પણ એ ડિસ્મો કે આખી ન્યાતમા એના કિશોરલાલભાઈના દુષ્ટો જ

સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય સ્વીકારેલો એટલે તેમને કન્યાઓ આપવા લેવાનો વ્યવહાર સમાપ્તિના વચ્ચલ મપ્રદાયના કુટુંબો સાથે જ કરવો પડતો. કુટુંબની એ- કન્યા, જગનમહેનને જીરહાનપુરવાળા પેના કુટુંબમાં જ પાછળથી પરણાવવામાં આવેના જગનમહેનને અર્ચાગિયએ તેમની પાસે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયની કરી તોડાનનાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ એમણે બહાદુરીથી એ બધાનો રિરોધ કર્યો, એટલું જ નહીં પણ તેમણે એવો આગ્રહ ધર્યો કે કુટુંબ તરફથી વચ્ચન મદિરેમાં જે પ્રમાણે દાન, મેના વગેરે થાય છે તે પ્રમાણે એમના પોતાના તરફથી સ્વામીનારાયણના મદિરમાં પણ યતુ જોઈએ પાછળથી ન્યા મરાવવાળા કુટુંબની કન્યા ગઈ હોય ત્યાં ગને સપ્રદાયના મદિરેમાં દાન મેના, પૂજા રંગે કરવાનો શિરસ્તો ધણા કુટુંબોમાં ચાલુ થયો.

૨ગીનદાસ દાદાને ધાર્મિક માન્યતાની સ્વતંત્રતાને માટે લગભગ આખી જિંદગી સુધી લડતો ચલાવતી પડેલી એ સત્તાનરણુમાં ઊઠેલા કિશોરલાલભાઈના કાલઓ તથા પિતાશ્રીમાં સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય માટે મમત્વ સારી પેઠે પોષાયુ હતું મપ્રદાયને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપવા નિષે કુટુંબમાં એકમત હતો.

૨ગીનદાસ દાદાને જીવનની લીનીસફા જડુ જોતી પડેલી બહોળું કુટુંબ અને આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય તેમાં એક વાર આગથી વરનો નાશ થયેલો, ઘણા વર્ષ સુધી સામાજિક બદિષ્કાર વેળો અને પત્રીથી અતનનના કવચમાં જારે ખર્ચ થયેલું એ ઉપરાંત આપણે બીજા પ્રકરણમાં જોઈશું કે મીઠવેગે ન્યારે પહેલી વાર નખાયેલો ત્યારે તેની મામે મુગનમાં હું ૧ થયેના અને તેમાં પોતાના પુત્ર મહારામની ગિરકતારી થયેલી એ દેસ પણ લામો ચાલેલો અને તેમાં નજીન મોગિસ્ટરેનો પુણ્ય ખર્ચ થયેલો હતા આર્થિક સ્થિતિ આન દગિદ્ર હોને એમ લાગતું નથી કારણ તે સમયના પ્રમાણમાં એમણે પોતાના પુત્રોને સારું શિક્ષણ આપ્યું હતું અને પુત્રીઓને પણ

સાન અમલુ ગામી નેતી વળી મનનુ સ્વામીનાગમનુ મરિ
 મધાનરામા એમના લાભઓનો આ એમનો અર્થ દાગો હતો
 સુરતનુ મરિ તો અમારુ એમ દમેલા ડિગોવાનભાઈના દુનમા
 અભિમાનપૂર્વક ઓનાનુ ગગીન ભા ૧૧ સુગના મરિરના કારભાગમા
 આગળપ નો ભાગ લેના હના મેને એમની પામે પેમે ઓ ૧૦ દો
 ૧૦૦ ૫૫ પ્રનિય અગી હતી

લખીન્ય દાના પુત્રામાથી એકવા ગગીન ભા લાના પ્રુમના
 ૪ પુત્ર સતાઓ હના સત્રા ૧૫ મેતી ન નામા પત્ર વધારે ભાગ
 લાના કુન ઉપર જ પ ચો દનો દાદાના પુત્રોમા સપ એને
 મારા હનો ૨ સ ૧ માટે એમનુ કુ ૧ ૧ખનો નેના નામ ગજાનુ
 દાને પાય પુત્રો નેનાની અનિયમા એ પાડવગ તરીકે એળખાત
 ૧૧ ૫૨ મશ્કનો ધધો કરન એ ધધો ડિરનાનભાઈના
 મોગ મમ આ રનાને ચાનુ ગખેને સાધનાન ભા અવન ૧૮૭૦
 (ઈ સ ૧૮૭૭)મા ગમી ગયા ૭ એમ મરિના પગી રગીનભા
 લાનુ અવસાન થયુ ત્યારથી મશ્કનો ધધો એમના કુનમાથી નીકળી
 ગયો

આપણા દેશમા મોટે ભાગે એમ મનનુ આ યુ છે ૨ માલુમ
 ને સત્રા ૧૫મા અને ને જ્ઞાતિમા જ મો હાય છે તે જ સત્રા ૧૫મા
 અને જ્ઞાતિમા તે મરે છે સ્વત્ર ગીને નિચાર મરનારા મ થો ૧
 માલુમો દાય છે તેમા પહુ પોતાના સ્વત્ર નિચારોનો આમલ
 ગખનારા અને સમાજની આગળ નિર્ભયપણે મૂનારા વીર અપુરો
 તો નિરલ હાય છે ડિરલાનભાઈના મોગ દાદા લખીય દે વીરાચિત
 વૃત્તિથી વ નમ સત્રા ૧૫ સામે મળવો પોતારી અને પ્રમરની નાગનો
 અને મ્હો વેરી સ્વામીનારાયણ સત્રા ૧૫નો સ્ત્રી ૧૦ ચા મોટા દાદાનો
 આ ગયુ ડિરલાવાવભાઈમા પરામણએ લિયો હતો અથવા મો કે
 એ ગયુનો વિદે ૧ વિમસ મી તને અમલે પગ ૧૫એ પળેઆડ્યો હતો
 મોગ દાદા નેમ ન નમ સત્રા ૧૫મા પોતાનો અમામ ન મી શમ્યા

તેમ કિશોરલાલભાઈ પણ એ મોટા દાદા પાસેથી પર પરાએ મળેલા સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયમાં પોતાનો સમાસ ન કરી શક્યા તેમની નિરોધતા એ હતી કે તેઓ બીજા કોઈ સપ્રદાયમાં પણ ભળી શક્યા નહીં એનું એક કારણ એ છે કે તેમની ધર્મભાવના નિરોધ ઉત્કટ અને સૂક્ષ્મ રિવેક્યુઅલ હતી માણસ જેમ ધર્મનિયારમાં વિવેકપૂર્વક આગળ વધતો જાય છે અને સ્વતંત્ર દર્શન કરતો થાય છે તેમ કોઈ પણ સપ્રદાયની વાડ અને પોતાના બધનમાં રાખી રાખતી નથી કિશોરલાલભાઈ ગાંધીજીથી બહુ પ્રભાવિત થયેલા હતા તેમને તેઓ એક સદ્ગુરુ માનતા અને તેમના ઉપર તેમને ભારે શ્રદ્ધા હતી વળી તેમના પ્રત્યે એમને પિતાતુલ્ય અથવા એથીયે અધિક પ્રેમ હતો જતા ગાંધીજીની બધી વાતો તેઓ સ્વીકારતા નહીં, અને દંતાપૂર્વક પોતાના મતભેદો પ્રગટ કરતા ગાંધીજીને એ વસ્તુ બહુ પ્રિય હતી વિચાર સ્વાતંત્ર્યને હમેશ તેઓ ઉત્તેજન આપતા નીચેના શ્લોકમાં આવેલી ધર્મની વ્યાખ્યા તેમને બહુ પ્રિય હતી

વિદ્વદમિ સચિત સદમિર નિત્યમ અદ્વપરાગિમિ ।

હૃદયનામ્યનુજાણો યો ધમસ ત નિયોષત ॥

તેમણે હૃદયનામ્યનુજાણો એ શબ્દને તેઓ વિરોધ મહત્વનો ગણતા કિશોરલાલભાઈની સત્યની જોગ રિયે ગાંધીજીએ જ એક વખત કહેયું કે સત્યની અમારી જોગ એક માર્ગે નહીં, પણ સમાન્તર માર્ગે ચાલે તે કેદારનાથજી પાસેથી ધર્મનો વિચાર કરવામાં કિશોરલાલ ભાઈને એક નહીં જ દષ્ટિ લાખી હતી તેમને તેઓ પોતાના ગુરુ માનતા અને તેમના ઉપર બહુ શ્રદ્ધા રાખતા પણ તેમના સબધમાં પણ પોતાનો સ્વતંત્ર રિવેક તેમણે છોડી દીધો નહોતો કેદારનાથજીનો હમેશ એ ઉપદેશ જ હોય છે કે તમારી સાધનામાં મુખ્ય આધાર તમારા રિવેક ઉપર જ રાખો તેજ પ્રમાણે ચર્ચ થયેલા સત્યાગ્રહ ધર્મ-પ્રવર્તકો અને આચાર્યો પ્રત્યે કિશોરલાલભાઈ ભારે આદર રાખતા

છતાં દોષને સર્વશક્તિમાન કે સ્વતંત્ર માનતા નહીં. પોતાના 'અમૂળી કાન્તિ' એ પુસ્તકમાં તેમણે ઘોષણા કરી છે :

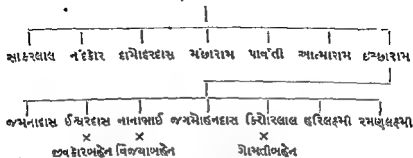
— માનો પરમાત્મા એક કેવલ.
 ન માનો દેવ-દેવતા-પ્રતિમા સકલ.
 ન માનો કોઈ અવતાર-ગુરુ-પેગંબર.
 સર્વે સદ્ગુરુ-ગુરુ-તીર્થ કર,
 માનો જ્ઞાની-વિવેકદર્શી કેવલ.
 ન કે સર્વજ્ઞ અરુણકનથીલ,
 ન ભલે બીજા રહબર.

મહા ધર્મગ્રંથોના અપૌરુષેય અને ગ્રામાણ્ય વિષે તેમણે બીજી એવી જ ઘોષણા કરી છે :

✓ ન કે શાસ્ત્રનો વક્તા પરમેશ્વર,
 ન કે વિવેકના ક્ષેત્રથી પર.

કિરોરલાલભાઈના કુટુંબનું વૃક્ષ નીચે આપ્યું છે :

રંગીલદાસ ઉફે વેલાભાઈ = નવલકોર

નોંધ : કિરોરલાલભાઈની ત્રણ બહેનો અને એક ભાઈ હોદ્દા બાળપણમાં મૃત્યુ પામ્યાં. સૌથી મોટાભાઈ જમનાદાસ અને ત્રીજા ભાઈ જમ્બોદનદાસ અનુક્રમે ૧૬ અને ૧૭ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યાં. બહેન હરિલક્ષ્મી ૧૪ વર્ષની વયે અને રમલલક્ષ્મી વિધવા થઈને ૨૦ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યાં.

માર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ વિષે કુટુંબનો ઉત્સાહ

છે. લક્ષ્મીચંદ દાદાના વખતથી કુટુંબમાં માન-જનિ- પ્રવૃત્તિઓને વિશે એક પ્રાગ્નો ઉત્સાહ જણાય છે. રંગીનતસ દાદાએ એ ઉત્સાહ ટપતી રાખ્યો હતો. જિજ્ઞાસુભાષિની પિતાથી, મગઓ તથા મોગ ભાઈઓ પણ સાર્વજનિક કૃદ્ધાગાઓ મગવામાં લોખંડેવડને મદદ કરવામાં આગળપડતો ભાગ લેના અને જાને પણ કાર્પિ ને માર્પિ-જામ મગી છૂટા માથે આથે તેઓ પોતાનો ધધા પણ કરતા માર્વ જનિક મેવામર્યોમાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કરનાનું જિજ્ઞાસુભાષિને ભાગ્ય આપુ એમના એક લામ મહારામે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેના ધધા ક્યો વેકયાનો દાખનો સુગત સહેરના જૂના ઇતિહાસમાં જણાવે છે. દાદા રંગીનદાસનું વધારે પ્રચલિત નામ ધેનાભાઈ હતું એને મજાગમ કામ સુરતમાં મહારામ ધેનાભાઈને નામે વવારે ઓગળાતા હતા. જિજ્ઞાસુભાઈ પોતાના કુટુંબના સમરજોમાં લખે છે કે એમની આથે મારો પ્રચલિત પરિચય ચારે વખત જ થયો હતો. પણ એમના સાહિત્યનું અને જીવનચરિત્રનું વાચન અને એમની ખર્તિનું સ્મરણ એથી એમનો પરિચય છે. 'મે એમના જીવન પ્રથે તો જોયા નથી, પણ બાગમના વિનોને અર્થે એમણે લખેના 'ચતુરચિત્ર' અને 'મૂરજો' એ મે પુખ્તો નાનો હતો ત્યાર સપૂર્વ વાચેના.

મહારામ મમ સુરતના 'દેશામિત્ર' પત્રના આદિ સંસ્થાપક હતા અને પેનાની જિજ્ઞાસુ અત સુધી એનું મપાદનમાર્ગ તેમણે કરેલું. 'દેશામિત્ર' પત્રની આપના પડેના 'સ્થ' માનિ તથા 'ગુજરાતમિત્ર' પત્ર એમણે ચલાવેના તે વખતે જોએ વાર એમની

ઉપર સરકારની ધાડ પણ આવેલી. એક વાર એમને ચેતવણી આપીને જતા કરવામાં આવેલા અને એક વાર દિલ્લીગીરી દર્શાવવાથી તેઓ છૂટી શકેલા. પણ પદ્ધતિસર કેસ ચાલ્યો હોય એમ જણાતું નથી. તેમના સમયના તેઓ સુરતના એક આગેવાન અને બહુ જુસ્સાવાળા ગૃહસ્થ જણાતા હતા.

એમના વખતમાં મીઠા ઉપર નવો કર નાખવામાં આવેલો. તેને પરિણામે સુરતમાં ભારે દુઃખડો થયેલાં. તેમાંથી અનેક ફાજદારી કેસો જિલા થવા પામેલા. તે પૈકીનો એક કેસ મંજારામ કાકા અને બીજા પાંચ આગેવાનો પર કરવામાં આવેલો. આ કેસો ચલાવવા માટે એક ખાસ પંચ (સ્પેશિયલ ટ્રિબ્યુનલ) નીમવામાં આવ્યું હતું. લગભગ ૭ મહિના સુધી આ જથ્થે ગૃહસ્થો કાચા કેદી તરીકે જેલમાં રહ્યા હતા. એ જમાં મંજારામ કાકા સૌથી વધારે દિનમતવાળા હતા. કાચી જેલમાંથી અદાલતમાં જ્યેને હાથકડી નાખી લઈ જવામાં આવતા. રસ્તા ઉપર જતા આવતા કેટલાક પ્રેક્ષકોની આંખમાં એમને જોઈ આંસુ આવતાં, ત્યારે મંજારામ કાકા એમને એમ કહીને આશ્વાસન આપતા કે સોના અને લોહમાં શો ફરક છે? આપણે સોનાનાં સાંકળાં જાને જ પહેરીએ છીએ. આને પણ સોનાનાં માની લઈએ એટલે થયું.

શરૂઆતમાં અદાલતમાં એમને હાથકડી રાખવામાં આવતી. પાછળથી ન્યાયાધીશોએ હુકમ કરેલો કે, અદાલતમાં હાથકડી કાઢી નાખવી. પણ પોલીસે એએક દિવસ હુકમની અવગણના કરી. ન્યાયાધીશો આવે પછી, કે લેની તુરત પહેલાં તેઓ અદાલતમાં હાથકડી દાટવા આવ્યા. મંજારામ કાકાએ બેડી કાટવા ન દીધી. ન્યાયાધીશો આવ્યા એટલે હાથ ઊંચો કરી બોલ્યા, ‘જુઓ આ તમારો હુકમ.’ ન્યાયાધીશો પોલીસ પર ચિડાયા. પછી એ રીત બંધ થઈ.

હું છે કે એમની ઉપર કેસ કરાવવામાં તે વખતના ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સર ફેડરિક લેલીના હાથ હતા. કેટલાક વખત પછી એમને રાવસાહેબનો ખિનામ અપાવવામાં એણે જ લવામણ

કરી હતી. તે પ્રસંગે મંજારામ કાકાને અભિનંદન આપવા મળેલી જાહેર સભામાં એમણે કહેલું કે, ત્યારે સાહેબે લોકાનાં સાંકળાં પહેરાવ્યાં હતાં ત્યારે પણ મેં એમનો આભાર માન્યો હતો. આજે મેંનાનાં સાંકળાં એનાયત કરવા માટે હું એમનો આભાર માનું છું.

તેમની ઉપર ચાલેલા કેસમાં દુહંબના પૈસાની બહુ ખુવારી થઈ. મંજારામ કાકા વગેરે તરફથી મિ. ગિલ અને સર દિરેન્જયાદ મહેના એ બે બૉરિસ્ટરોને રોકવામાં આવ્યા હતા. તેમાં ગિલની ફી રાજના રૂપિયા એક હજાર હતા એમ કહેવાય છે. આજે તો એવી ફી ભારે નથી ગણાતી. પણ તે વખતના એક હજાર રૂપિયા આજના પંદર કે વીસ હજારની બરાબર થાય. સર દિરેન્જયાદની ફી એટલી ભારે નહીં હોય કારણ કે તે વખતે તેઓ નવા નવા બૉરિસ્ટર હતા. અને આ જ એમનો પહેલો મોટો કેસ હતો. કેસ ઘણા દિવસ ચાલેલો, અને તેમાં સેંકડો સાક્ષીઓની જુગ્યાની થઈ હતી. તેના ખર્ચમાં સ્ત્રીઓના પડાના દાગીના પણ વેચવા કે ગીરો મૂકવા પડેલા. કેસમાં જ્યે આરોપીઓને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકવામાં આવેલા. કેસ દરમ્યાન મંજારામ કાકાનું ધાપું, કિશોરલાલભાઈના પિનાથી તથા ઇન્જારામ સુર્પરામ દેસાઈ (ઈન્જુકાકા)એ મળીને ચલાવેલું. તે વખતે પોલીસે એક વાર પ્રેસની ઝડતી લીધી હતી. કિશોરલાલભાઈ લખે છે કે, 'પિનાથી કહેલા કે એક સકભરેલો કાગળ, પોલીસના હાથમાં પડ્યા ન દેવા માટે, ઝડતી ચાલતી હતી તે વખતે ચાલાકીથી તે મોંમાં મૂકી ઇન્જુકાકા ચાવી ગયેલા. ઇન્જુકાકાને ગળામાં ચણામમરા રાખવાની ટેવ હતી. પોલીસે ઇન્જુકાકાને કંઈ ચાવના જોઈ પૂછ્યું એટલે, ઇન્જુકાકાએ ગળામાંથી ચણામમરા કાઢ્યા અને કહ્યું, 'લો તમે પણ ખાઓ.'

મંજારામ કાકા જીવ્યા ત્યાં સુધી સુરતના રવાળીનારાયણ મંદિરના કારભારી રહેલા. જેમ એમને આત્મવ્રતમાં સંપ્રદાયને ખાતર લગાવના પ્રસંગ આવેલા, અને તેમાં સંપ્રદાયની રેક ગણેલી, તેમ સંપ્રદાયમાં આચાર્યો સામે લડવાના પણ પ્રસંગો આવેલા. આચાર્યની આપખુદી

તેઓ જરા પણ સાળી લેના નહી તેનો કડક નિરોધ કરતા 'આચાર્ય' શ્રી બિકારીલાલજી સામે બેએક વાર તેમણે સખત ટક્કર લીધેલી અને એમને આપને મારે' આવવા ફરજ પાડેલી સુરતના મંદિરનો દારબાર એમણે આચાર્યોથી લગભગ સ્વતંત્ર કરી નાખ્યો હતો

૩

માતાપિતા

કિશોરલાલભાઈના પિતાશ્રી શ્રી ઇન્દ્રારામનો જન્મ તા ૧ જાન્યુઆરી, ૧૮૫૨ના દિવસે કડોદ (તા બારડોલી, જિલ્લો સુરત)માં એમના મોસાળમાં થયો હતો દાદાની એ છેલ્લી સતતિ હતા, અને નાનપણથી જ શરીરે બીજા ભાઈઓ કરતા નમળા હતા તેમની આત્માસ્થા બી સુરતમાં ગઈ તેમણે મૅટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો તે વખતે તેમની ઉંમર લગભગ એકત્રીસ વર્ષની હશે મિશન હાઈસ્કૂલમાં પાઠ્ઠીના હાથ નીચે ભણેના હોવાથી અંગ્રેજી ભાષા ઉપર કાબૂ સારો હતો તેમના આજીવન મિત્રોમાં શ્રી મગનલાલ હાકોરદાસ મોદી, એમના ભાઈ શ્રી જ્ઞાનલાલ મોદી, તથા શ્રી ઇન્દ્રારામ સુર્યરામ દેસાઈ, એ મુખ્ય હતા આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવાથી અભ્યાસ પૂરો થતા જ તેમણે શિક્ષકની નોકરી લીધી અને લગભગ સાત વર્ષ સુધી શિક્ષકનો ધંધો કર્યો એમાંતો મોટો ભાગ મિશન હાઈસ્કૂલમાં ગયો હતો શાળા શિક્ષક તરીકે તેમણે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી

આ ઉપરાંત પોતાના ભાઈ શ્રી મહારામને ગ્રેસ તથા નર્તમાન પત્ર ચલાવવામાંયે તેઓ મદદ કરતા તેમને રાજ્યાતમાં લેખન પ્રવૃત્તિની પણ ટોશ હતી મહારામ કાકાના ડેસ દરમ્યાન તેમણે તથા ઇન્દ્રારામ સુર્યરામ દેસાઈએ મળી છાપુ ચલાવેલું વળી, ઇન્દ્રારામ સુર્યરામ દેસાઈના પ્રમિદ્ધ પુસ્તક 'દિદ અને બિદાનિયા'માં તેમનો હીક હીક

કાળો હતો. પાઞ્ચવી તેમણે વેષન પ્રવૃત્તિ સાન હોડી દીધી જાણ્ય
 કે જોકે તેમને વાચનનો શોખ હેઠ મુઘી હતો પરંતુ તે પણ ધર્મ
 ધર્મ ધર્મ - સાદિય અને તેમણે ખમ ઈને સ્વામીનાગાયત્રીય
 સાદિયમા જ પ્રયાજન થઈ ગયો હતો.

મિત્રન લાખરૂ નમા તેમના ઉપર ખિસ્તી ધર્મોપદેશની અન્ય
 ખૂમ થઈ હતી ખિસ્તી ધર્મ સાચો કે દિદુ ધર્મ સાચો એ વિષે એમનું
 ચિત્ત દેના નવો મુની ચગયો ચડ્યું હતું ખિસ્તીઓ હે, મુશ્કે
 ખિસ્તી જ મનુષ્યોનો તાગ કે એનું મરણ મીઠાઈ મિત્ર માણસનો
 ઉદ્ધાર ન થાય મરિમા સાચો હે, મહાનદ સ્વામીને જે અનુસર્મ
 નથી તે નવા લવળગમા ફાર્મ રલા છે પીળ સપ્રદાયનાગાઓ
 પોતપોતાના છદ્મ વિશે આવો જ પ્રચાર કરે આમાથી એનું માયુ
 માનવું? એનો ખુનામો નાજી શકે? આમ જતા તેમણે સ્વામી
 નારાયણ અપ્રદાય અનુમાર પાડપૂજા કરાવતું ચાતું રાખ્યું હતું પણ
 નિમા રાજા પોની હોવાને વીરે એમના ચિત્તને શાંતિ કે સમાધાન
 નહોતા તેઓ હોના કે “મારા પાડપૂજા, હું શ્રીજી મહારાજ કે અન્ય
 કોઈ અનારી પુરુષને ઉદ્દેશીને નહોતો કરી રહ્યો પણ પરમેશ્વરનું જે
 સાચું સ્વરૂપ હોય તેને અર્પણ કરતો અને વીનવતો કે માગ ઉદ્ધારનો
 જે સાચો માર્ગ હોય તે મને બતાવે મે એમ પણ નિશ્ચય કર્યો કે,
 પરમાત્મા જેનો નિશ્ચય કરાવે તેને માટે સસાર ટોડીને છવન સમર્પણ
 કરવું” ટિનોરનાથભાઈએ લખ્યું છે કે, “આ તેમના હૃદય નિશ્ચયને
 તેઓ અશ્વરશ નાગી રહી શકા નહોતા તેનો ખેદ કરતાયે મે
 ભાઈને (પિતાશ્રીને) સાલત્યા છે”

એમના એક મિત્ર બડુ મીખળી દના તે એમને ‘સ્વામી
 નાગાયત્રીયો’ કહીને ચીડવતા પણ એ વાર મુખર્મમા સ્વામીનારાયણના
 કોઈ સત જનનો ઉપદેશ સાલળી એને અત્યંત શાન્તિ લાગી, અને
 ત્યા ને ત્યા જ સ્વામીનારાયણની કહી એણે માધી પોતાના મિત્રમા
 થયેના આ પરિવર્તનની પિતાશ્રી ઉપર ખૂબ અસર થઈ તે ઉપરાંત

એમને બીજા ગા શા પ્રત્યયો થયા તે બાલુનામાં આવ્યું નથી, પણ
લુના લુના અનેક પ્રત્યયોથી એમનો નિશ્ચય થયો કે સહજનદ સ્વામી
જ પૂર્ણપુરુષોત્તમ છે એમની તુલનામાં આવી શકે એવો કોઈ
અનાર થયો નથી અને યરાનો નથી તેમનો આ નિશ્ચય અતકાળે લગી
ગઈ બીજાએને પણ આ વસ્તુ હસાવનાં તેઓ લગભગ મિશનરીના
જેથી ધગગ ધરાવતા પોતાનાં આશિન, સગાહાયા, નોકરચાકર,
ધંધાને અમે પરિશ્રમમાં આવતા મજૂરો, વેપારીઓ વગેરેને સહજનદ
સ્વામીના પુરુષોત્તમપણાનો નિશ્ચય કરાવે એ એમનું પ્રિય કાર્ય હતું.
તેમણે અનેકને સ્વામીનાગમણની કહી બવાવેથી, પણ એમાના કોઈ
કાયમના સ્પર્શગી થયા હોય એમ જણાતું નથી સાંપ્રદાયિક પરિ-
ભાષામાં ‘શુભશુદ્ધિવાળા’ અનેક થયા હતા ચારિત્ર માટે એમને
અત્યંત આદર હતો પણ ચારિત્ર સાથે સહજનદ સ્વામી ઉપર શ્રદ્ધા
બેમરી, એ એમને મતે મોક્ષ માટે આવશ્યક હતું એ બેનો યોગ એ
સુવર્ણ અને સુગંધના યોગ જેવો હિંદુ એમને લાગતો પોતાનું આ
ધર્મપ્રચાર કાર્ય તેઓ ધરમાં પણ કરે એ માવ સ્વાભાવિક હતું તેથી
સહજનદ સ્વામી વિષે પોતાની શ્રદ્ધા જેટલી તીવ્ર કોટીની હતી તેટલી
પોતાના પત્નીની પણ થાય એવો એમનો સતત પ્રયત્ન હતો.

કિશોરશ્યામભાર્ગવી માનુશી પિયગમાં વ્યવસાય સપ્રદાયમાં જીજ્ઞેક્ષા
હતાં તેમનો સરકાર શ્રીજીઆવાને છટકે માનનાનો હતો સહજનદ
સ્વામી, એ તો એક આચાર્ય ગણાય પણ શ્રીજીઆવા તો ભગવાન
કહેવાય શ્રીજીઆવાની તોને સહજનદ સ્વામી ન આવી શકે એમ એ
માનતા.

એમ જણાય છે કે, સ્વામીનારામણ સપ્રદાયનો સ્વીકાર કર્યો છતાં,
કિશોરશ્યામભાર્ગવી દાદાએ કે મોટા દાદાએ શ્રીજીઆવા અને લાયજીની
સેવાનો ત્યાગ કર્યો નહોતો આથી ન્યાય મુખી પિતાશ્રી એકત્ર કુટુંબમાં
હતા ત્યાં મુખી વ્યવસાય સપ્રદાયમાં જીજ્ઞેક્ષા માનુશીને ધાર્મિક અસંતોષ
થાય એવું કશું કારણ નહીં જન્યુ હોય પણ ન્યાયે પિતાશ્રી વિભક્ત

થયા અને સ્વતંત્ર વર માડ્યુ ત્યારે મેરાપૂજનો પ્રથમ હિપન્ન થયો પિતાશ્રી અનન્યાશ્રી એટલે કે પોતાના હૃદયે સિવાય બીજા કોઈ દેવને ન માનનારા હોવાને વીધે એમને શ્રીજીમાવાની મૂર્તિ પૂજવામા થદા નહોતી આથી એમણે પોતાના ઘરમા કેવળ મહાગ્નદેવસ્વામીની મૂર્તિ જ પૂજમા રાખી માતૃશ્રીને મતે શ્રીજીમાવાની મૂર્તિ એ ભગવાનની મૂર્તિ અને સહગ્નદેવસ્વામીની મૂર્તિ તો માત્ર એ આચાર્ય, ગુરુ કે સાધુની મૂર્તિ હતી ભગવાનની મૂર્તિ ઉપરાંત મહાગ્નદેવસ્વામીની મૂર્તિ હોય એમા એમને વાવો નહોતો પણ શ્રીજીમાવાની મૂર્તિ ટાળીને સહગ્નદેવસ્વામીને પૂજવા એ તો ભગવાનને ઊડીને માણસને પૂજવા જેવું એમને લાગતું આથી માતૃશ્રીએ શ્રીજીમાવાની મૂર્તિ પૂજમા હોવી જ જોઈએ એવો આશ્રદ્ધ ધર્યો, અને એમા આવેલી એરી એક મૂર્તિને પૂજાગૃહમા બેસાડી પિતાશ્રીને શ્રીજીમાવાની મૂર્તિ પૂજવી એમણે પાપ આચરવું એવું નાઈ નહોતું તેથી એ બાબત એમણે યશ વાધો ન લીધો પણ વાત એમનેથી જ પતી નહીં મદિરની ચોખ ઉપર મૂર્તિ માડવામા અગ્રસ્થાન મેને આપવું એ વિરે મતભેદ ઊભો થયો પિતાશ્રીના મત પ્રમાણે સહગ્નદેવસ્વામી એ એક જ સાચુ દેવત હતો મહાગ્નદેવસ્વામી એ પૂર્ણપુરુષોત્તમ, સ્વયં પરમાત્મા હે, એ સિવાય બીજા કોઈ પરમાત્મા નથી એવી એમની દૃઢ આસ્થા બધાઈ હતી એમણે સહગ્નદેવસ્વામીની મૂર્તિને અગ્રસ્થાને બેસાડવાનો અને તેમની અગ્રપૂજ કરવાનો એ આશ્રદ્ધ રાખતા આવો જ આશ્રદ્ધ માતૃશ્રી શ્રીજીમાવાની મૂર્તિ વિષે રાખતા આ બાબત બન્ને વચ્ચે વારંવાર ચર્ચાઓ થતી પણ કોઈ બીજાનો નિશ્ચય બદલાવી શકતું નહીં અવહારમા એતું પરિણામ એ આવ્યું કે પિતાશ્રી પૂજા રવા બેમે ત્યારે અગ્રસ્થાન સહગ્નદેવસ્વામીને આપે અને માતૃશ્રી પૂજા કરતા બેમે ત્યારે શ્રીજીમાવાની અગ્રપૂજ કરે

આમ માતૃશ્રી અને પિતાશ્રી વચ્ચે કેનાડ વર્ષ ધાર્મિક મતભેદ રહ્યો પરંતુ હિન્દુ શ્રદ્ધા સાથેના પિતાશ્રીના હિપદેશની અમર માતૃશ્રી ઉપર આખરે ચર્ચ અને બન્ને વચ્ચેનો મનભે ઓગળી ગયો એમણે

મુઢી કે, સહનનંદ સ્વામી પ્રત્યે માતૃશ્રી, પિતાશ્રીના જોટલાં જ ત્રીન શ્રદ્ધાવાન થયાં, અને પછી તો નવા દીક્ષિત (કન્વર્ટ)ના લુસ્સા સાથે એને વળ્યાં. માતૃશ્રીને જાણે સહનનંદ સ્વામીનાં દર્શનની રહ લાગી. તેઓ સહનનંદ સ્વામીની પાદપૂજામાં બહુ રત રહેવા લાગ્યાં. પછી તો એમને સહનનંદ સ્વામીનાં દર્શન પણ થવા લાગ્યાં, અને તેમના આદેશો પણ મળવા લાગ્યા. આ વસ્તુ માતૃશ્રીના મરણ મુઢી ચાલી. પણ આ ધર્માંતર થતાં કેટલાંક વર્ષો વીતી ગયાં. કિશોરલાલભાઈ લખે છે કે, “એ ઠાળ ભાઈ તથા બાને માટે ભારે અશાંતિકર વીત્યો. એનું રસિક વર્ણન ભાઈ પામેથી સાંભળ્યું છે.”

કિશોરલાલભાઈની ઉંમર સાતેક વર્ષની હતી ત્યારે એમનાં માતૃશ્રી ગુજરી ગયાં. તેઓ ઘણા વખતથી માંદાં રહેતાં હતાં. છતાં રોજ નાહવાધોવાનું તો ચાલુ જ હતું. કિશોરલાલભાઈ લખે છે કે,

“પેલ સુદ નોમને દિવસે ભાઈની વરસગાઠ હતી. બાએ જાતે રસોઈ કરવાનો આમ્રલ રાખ્યો. મદિરની પાસે જ રાગડી મુકાવી. પૂરણ-પોળા કરીને ઠાકોરજીને ભોગ ધરાવ્યો. ભોગ ધરાવીને પધારી લીધી તે લીધી. બા ઠાકોર વેંધની દવા તો લેતી જ નહીં. બાના જીવનાં સામાન્ય રીતે અમારા ઘરમાં ઠાકોર વેંધની દવા આવતી જ નહીં. કઈક ધરમશ્યુ ઉપચારો થતા. પણ વધારે ભાગે તો સાકરનું પાણી ઠાકોરજીને ધરાવીને પિવરાવવામાં આવતું એ દવા ઉપર અમને બાજકોને બહુ વિશ્વાસ હતો. એને માટે ધગી વાર અમારા ઘેટમાં પણ દુખતું.”

માતૃશ્રીના અવસાનનું વર્ણન કિશોરલાલભાઈ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

“રાત્રે અગિયાર વાગ્યે (વા. ૧-૨-૧૮૯૮) જાનું અવસાન થયું. રાત્રે શેકડજ કરવામાં આવી નહોતી. ત્રણેકને સુમારે હું જાગ્યો. ત્યારે એક જાગતું પર બાને સુવાડેલી લેઈ. પાસે નીચો દીવો બળતો હતો. ભાઈ જ્યાં બેઠેલા હતા હું લોકમાં એટલે ભાઈએ મને હસારાથી બોલાવી સોડમાં લીધો. બા અક્ષરધામમાં નઈ એમ જણાવ્યું. આ અહીં કાણ

ચુકુ છે, એમ મેં પૂછ્યું તારી બાને મુલાગી હ મો જોવું છે? બરી નુવાગી છે અને અક્ષરવામમાં ગઈ એ જે વિધાનોનો મેળ મને તરત ન બેસે પણ થોડાં વારે મી ગઈ એમ પ્રશ્ન થયો મેં સામજ્ય હતું કે નાણુમ મી જલ્ય એને ભગવાનના ધામમાં જલ્ય વાળી અમે તો સહજનનદ આમીના ઉપાસ રહ્યા એટલે અમને તો મરતી વખતે ભગવાન જાતે તે વા આવીને પોતાના ધામમાં લઈ જલ્ય એવી મારી દેદ શ્રદ્ધા હતી નેવી બાના મરણનું સામગી મને દુઃખ કે રો થયો નહીં સુવારના પહોરમાં જાગ્યો બેગા થવા લાગ્યા શબને લઈ જાળી વખતે નાના બાગમને ઘરમાં ન રાખવાનો નિયમ કરેલો હોવાથી મને અને મારાથી ત્રીક વર્ષે મોગ જગુભાઈને એક મગાને ઘેર મોઢવી દેવામાં આવ્યા

સાંજે છુ ર હોતો ગેમ થા આવે છે મગનદામ (મગનદાદ કામરદાસ મોદી) બાઈને મગવા આવ્યા હતા બાઈ તે વખતે થાળીને ઉદાસપણે રૂતા હતા મારા મનમાં રોડ જેવું નહોતું એમ લાગે છે પણ ધરની નદર પ્રસન્નની ગમ ઠીનીની કાપ મારા ઉપર હતી મારી નૂમી સ જુનૂતિ બાઈ પ્રેયે હતી મગનદામ આવ્યા એમલે બાઈ બેઠા થયા મિત્ર આવ્યા બાઈનો હુબાઈ રહેલો રો બહાર પ થો અને બનેલી આખો બીજાઈ તે મે જોઈ ાઈની આખમાથી મે જોઈ આમુ નીકળેલા જોડેલા નહીં આથી છુ પશુ મગનદામ થઈ ગયો મગનદામએ અને બાઈએ મને મો મા લીધા અને પલાળો

અમે મા વિનાના હાકરા થયા જે સખેદ ત્યાર પડી મેટીયે વાર થયા હુમ અવાજે મોડાતા મે આ લખ્યા છે વાતવિક રીતે માટે પોતાને માટે તો બાઈ એ આ અને બાપ બ ને હતા માર્ક ન્યૂનતા હશે તે છ (બાળી મા) મારી મોમી બા (મોદ કાકી) હવેકાર બા ઠી વગેરેએ હી કરી એ જવાન ઠી મને બાળી ખોદ આપ્યા ગમી નથી

જાનો સ્વમાદ ઉમ આપિમાની મનવામની સનાપ્રિય નામદી પ્રેમ તેમ જ જલ્ય બનેમા નીત્ર વેમવાનો ખાતને જે મય કામ દોષ તેને મોઈની પત્ર પત્રવા કયા વિના વગી રેનાઈ મર્મને વિદ કમુ જ મમારના મ ઠી કાબોને અનુખ ન થનાઈ વામ રાખ અન કામી હોત અમ મને જાગુ છે

બાઈનો સ્વભાવ બાના કરતા હમ અને હકીલો ચોછો સંતોષી સત્તા માટે અચત નિરૂપી પ્રેમ તથા દ્વેષ બંને વિષે મદ વેગનાગો અત્યંતિષ્ઠ ધમ વિષે શ્રદ્ધા બાના જોટની જ હિંમત આ મપરીશણ તથા ચિત્તરોધન માટે વ્યાકુળતા અને પ્રયત્ન ધામિ સિવાય બીજા બાબતો વિષે હંદાસીન પ્રમાણ હતા વેવનાપણથી તન રહિત અને ક્રોશથી જાળનારો હતો એવો મારો નત છે બ નેમા જસાર્ધનુ તો નામ નહોતુ હંદરતા ગળ હપરાતની હતી એમ કીએ તો ચાને

બા પુસ્તકિયા જ્ઞાન બહુ પ્રાપ્ત નરી શકી નોની પરતુ તેથી એના આ મવિશ્વાસમા અને બુદ્ધિમત્તામા યચાય ખામી જણાવી નહોતી બાના આમરી સ્વબાવને લીને લાઈને ધર્મ વાર નગતુ આપીને રહેતુ પડતુ એમ લાગે છે પરિ જોગ વાગે તેમ વળી જય એવી બા વ્યક્તિત્વ હીન નહોતી બાજણથી જ એનામા સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હતુ

ગાતુકા ૧ (આ મારામ)નુ લક્ષ બાની મોડી બહેન માથે થયતુ બ ને ભાઈએને સસરા તરફથી સાગી મદ મળેની દાદા (માના બાપ) શ્રીમત હતા એમણે મરણ પહેલા વીન નરીને પોતાની મિત્ર ત પોતાની પુત્રીઓને તથા ધમાલમા આપની માસી મહેતા કે છાંડીઓને ભણાવવા માટે દાદાને બહુ આનંદ નહોતો થતુ (માની ગા) જતે અમલ હોવા છતાં છાંડીઓને ભણાવવાની ઇતેન્દ્રી રાખતા તેમ છતાં બાએ ભણવા તરફ બહુ લક્ષ આપ્યુ હોય એમ લાગતુ નથી દાદાએ સુઠાથી જ પૈમો વધારેના બામા થતુ સદાનો શોખ હતો બાણુભાઈ (કિશોરવાનભાઈના સૂથી મો ૧ ભાઈ)નો મનો શોખ બાનો વારસો હતો અમ અને લાગુ છે

અમારે ત્યાં એક દેવની ભક્તિનો આનંદ અને બાધા આખરી આદિ સમ પૂર્ણને માટે આગમો એ ભાઈ તથા બાના સ્વભાવનો ખાસ દર્શાવેને લઈને છે

પ્રભુને સમર્પિત

કિશોરવાવભાઈનો જન્મ કાવળાદેવી ઉપર આવેલા કોઈ ભાડાના મકાનમાં સ ૧૯૪૬ના બીજા ભાદરવા વ માતમ ને ચવિસાર, તા ૫-૧૦-૧૯૬૦ના રોજ થયો હતો એમનાથી ત્રણ વર્ષે મોટા ભાઈ, જેને રામા જીભાઈ કહેતા, તેમનું નામ જુગન પાડ્યું, ત્યારથી બીજા દીકરાનું નામ કિશોર પાડ્યું એવો વિચાર માનાપિતાએ કરી ગાખ્યો હતો, જેથી બે ભાઈની જોડી જુગન-કિશોરની જોડી એમ કહી શકાય.

કિશોરના જન્મ પછી થોડા જ વખતમાં પિતાશ્રીને મમ બહે આમેના જવાનું થયું આમેનામાં દિનાળીમાં ફની મોસમ સહ ધર્મ વાપ છે, અને તે વખતે અગમીની ખરીદીનું કામ પણ બહુ આલે છે એ દિવસ બાળક કિશોરનું થોડિયું, આમેનાના ઘરના દીવાનખાનામાં આથમણી બીંતે રાખેલું હતું તેની પામે જ, જોડેના એક મોટા ખડમાં જવાનું બારણું હતું એ મોગ ખડમાં અગમીનો એક મોટો ઢગનો કરવા માડ્યો હતો બાથુ (કિશોરવાવભાઈ) થોડિયામાં ચૂનો હતો જ્ય પામે ગમતો હતો પિતાશ્રી તથા માતાશ્રી પોતપોતાના હાથમાં દના ગોરિદે નામે એક ધાત્રી થોડે દૂરના નોકરો મારેના એક મકાનમાં, તાવ આમેના દોરાથી ચૂર્ક ગળેનો હતો એમ કહે છે કે ગોરિદે નારના ઘેનમાં એવો અત્રાજ માખણો કે 'જા', ચૂર્ક નું ગલો છે ? તારા શેના છોકરા મરી જશે ' ગોરિદે અત્રાજ માખણના જ દીવાનખાનામાં દોડી ગયો અને જ્યુને તથા બાથુને બે જગનમાં ધાત્રી પોતાની જગ્યાએ લઈ ગયો બાથુને પોતની બાથુએ મુરાડી પાને પોતે ચૂનો અને ઘેનમાં પડ્યો જ્યુને કોઈએ કેડી આપી તે ચૂળ્યા લાગેો પગીની મોઝમ મુગે છે કે, આ પ્રગળ વેશખ-જે મા બગેો જગે એગે કિશોરવાવભાઈની ઉમર આગળ મદિનાની હમે ને વિ- બને બાગેને ઉપાડી મદાગ નીમ્યો ત્યાં, થોડિયાની બાથુનું બાથુ પડ્યું

અને અગમી - ત્યાં પાગલીની માફક દીસનખાણમાં થતી આવી શકવામાં પેતુ ધોડિયુ અગમીની નીચે દમાઈ મધુ પિતાથી માનુથી વગેરે બધા દીસનખાણમાં દોડી નવા મન્ને આગેકેને ગોરિદ ત્યાંથી ઉપાડી ગો દતો એ સાત મોઈ જન રતુ નવેન બાજુ ધોડિયામાં દતો એ સાત માનુથી નવજના દરો, અને નવજ પામે રમતો દતો એ સાત પિતાથી - ત્યાં દતો એટલે મને આગેકે અગમીની નીચે દમાઈ મધુ એમ મોંએ માની રીતુ અગમી ખમેદરા માડી પગ મોઈ દામ ન આન્યુ તેમી ઓને આશર્પ થતુ કહે છે કે ને જ રખતે જગુ બીજી ફેરી માગરા ત્યાં ગમે જગુન રંગીવાગુ મોડુ ને, મધાને નમાઈ બાગી માજુ ક્યા છે એમ એમજો પૂત્યુ ખન્નેને ગોરિદ ઉપાડી ગયો દતો એમ જગુએ ભાગીટ્ટી રીને અમજન્યુ ખરા ગોરિદ પાસે ગયા ઉપર નેતો અચાજ પોતે સાબરો દતો એ મિરાય પોતાના વર્તનનો મીને દરો ખુરામો ગોરિદ ન આવી શક્યો એને માનુથી તથા પિતાથી નિશ્ચ થયો કે બાગમેની ગદામાં અમુનો જ દામ દતો એમને જે બાગગીનો આવેશ થયો દતો તેની કપના જ કગની ગડી એમજો ફાગનાપૂર્વ મન્ને આગેકેને મગિમા દામરજને ચજો ધર્મા પોતાના દીપરા તો મરી નવા અને અમુના આપેન દીપરા તરફ એમજો મન્નેને ઉપાડી લીરા વગી પ્રમના દીપરાઓ તરફ મન્નેના નામ આગળ પિતાથીનુ નામ રખસાને બે અદમનદ શ્રમોતિનુ ધનરયામ નામ રખસાનુ નક્કી કર્યુ એ જ અરસામાં પિતાથીએ પોતાની શ્વર્તત્ર પેટી ગદરાનો નિશ્ચ થયો તેનુ નામ પથુ જુગન ડિગોર વનરયામનાન એવુ ગાખ્યુ

નિશોરનાનભાઈ લો ૭ ૩ ૫ ૧૧- ૧૨સતો થયો ત્યાં મુધી અગમીની ખરીત રખતે અમારે આપના આનસાનુ થતુ અગમીના પાયામાં ફૂદલુ એ અમ બને ભાઈઓની ગ્રિય રમત હતી એટલું મતુ અગમીમાં રમ્યા છતાં અગમી સાથેની મારી લેણદેણી પૂરી થઈ નથી પોગીમરૂંપે દલુ ખતી સાથે મારે જો આપની પડે છે

બાળપણનાં સંસ્મરણો

કિશોરવાયભાઈએ પોતાના કુટુંબની શ્રુતિસ્મૃતિ નામે એક નોંધ અને ૧૯૩૦માં નાસિક જેવમાં ૫ એમની માથે હતો ત્યારની લખી રાખી છે તેમાં પોતાના બાળપણના સંસ્મરણો એમણે લખ્યા છે એ વાતો કેટલાકને હૃદય મિન મહત્વની લાગે, પણ બાળમાનસને અભ્યાસ કરવા તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે વળી ધરમાં વડીન જનોએ સહેજે કાઢેલા કોઈ ઉદ્ઘારોથી અથવા સદસા ટેરની કોઈ દીકાથી બાળકના મન ઉપર કેવી અસર થાય છે એ પણ એમાંથી જાણવાનું મને છે બાળકો સાથેના વર્તનમાં વડીલોએ કેટલા સાનના રહેવાની જરૂર હોય છે, તેના સૂચનો પણ આવા પ્રસંગોમાંથી મળે છે લગભગ કિશોરવાયભાઈની પોતાની જ ભાષામાં આ સંસ્મરણો નીચે આપ્યા છે

૧ હું પાંચેક વર્ષનો હર્ષિ મારા વાળ વસારવામાં આવ્યા હતા. માને હાથે મારો ચોટયો ઝોળાવતા તાળસા પગ તેન રેણવી ટપના મારવા કહેવાનું મૂને મરામર માદ છે મારા વાળ ઉતરાવ્યા તેની પણ ઝાખી સ્મૃતિ છે મોરહનું અરણામન લઈ તે માથા પર રેણવી અઝાથી માટું માટું માફ કરાવ્યું હતું બીજાને કોઈ વિધિ વ્યો હોય તેમ લાગતું નથી

૨ એક વાગ ગોરાગિયા અગિયારમને દિવસે મને ગોપી કે ગોવાળ બનાવી, મેંજો જોવા મોકલેનો તે ચિત્ર માદ આવે છે વળી રેણવી પેથો તથા પાંદોણ પહેરાવી અને ઉપર રેણવી રેમોવ નધાની નધા મોનાના ધરેજા પહેરાવી, માથામાં પટિયા પાટી, દિગંગકનો ચાપો ફરી તથા આખમાં મેલ આજ બા બાનમાં જમના મોખતી એ પણ માદ છે અને જમના જતુ ગમતુ ની તેથી નુ થોડી ગ્રન્થક હતો આખરે મારે જતુ પડતુ

૩ જા ગંધના રાધના મારા આક લેતી મુખર્મિમા .
મહેતાજીની નિશાળે મને મુક્યો હતો મને જલુ ગમતુ નહી કોઈવાર
સમજતી પદ-તી તો કોઈ વાગ ધમકાતીને જા નિશાળે મોકલતી 'જા,
આજનો દહાડો નિશાળે નહીં જાઉં' એ રોજનુ માત્રુ પડેલુ વાક્ય
ચતુ અને 'આજનો દહાડો જા કાલે જોઈશ તારા બાઈ રજા
અપાને તો' એમ જા કહેતી

રાતે પલુ અમારે આક બોલના પડના આઠ પૂરા થયા પછી
એજાના પદ વગેરે સાપ્રદાયિક નિયમાઈ બોલનામા અમે જોડાતા

૪ નાનપણમા મહેતાજીની ગામઠી નિશાળમા અમે ભણેલા
પછી મુનિસિપાલિટીની ગુજરાતી નિશાળમા અમને બેસાડેલા પલુ
ભાઈ અને જાને એમ લાગ્યુ કે, વારવાર આદેશ જાવું પડે એ અને
થોડુ શિક્ષણ ગુજરાતીમા અને થોડુ મરાઠીમા થનાથી બન્ને મગડે
છે, તેથી મુખર્મિમા પલુ મરાઠી સિદ્ધાંત જ આપતુ એવુ નક્કી કર્યું
જોડે આ નિષ્ક્રમ વડુ રખત ટપ્પો ની કારણ થોડા વખતમા જ
જાનુ મનુ થયુ પછી તો અમે મુખર્મિમા જ જાને રોગ અથવા માગી
પામે રહેતા

મહેતાજીની નિશાળે મને ભણના તરફ અત્રેમ ઉપજાવેા ટોચકા
આગમથી જરા બાલ રંગેતી, વયની આગમી જોટલી માડી નેતરની
મોની, જોડે મારા શરીર ઉપર દ્વિ દૂરી વળી નથી પલુ ખીજા
વિદ્યાર્થીઓના ગરીર ઉપર એનો થતો છૂટથી ઉપયોગ, તેમ જ કોઈવાર
મારા જાન ઉપર પડના આમળા અને એકાદ લપડાક મને નિશાળે
જઈને લીલુના પ્રત્યે અજુરાગ ઉત્પન્ન કરાવતા પૂરતા થતા મારા એક
મામાના ડોકરાને મહેતાજીની પ્રસાદી સારી પેડે મળતી કોઈને માર
પડે તે માગથી જોઈ શકાતુ જ નહી માર જાનાર રડે તે પહેલા
મારી આપ્તમાથી આસુ વહેના માટે અને માગનાર પ્રત્યે ભયની લાગણી
ઉત્પન્ન થાય જેને નિગાળના મહેતાજીઓમા અમારા મહેતાજી જા
ગરીબ અને લના ગણના મારી ઉપર એમનો પ્રેમ હતો અને મારો

પણ એમના પ્રયે આદર હતો. એમની નિશાળ છોડ્યા પછી, મને એ ખિડામણ લાગ્યા નહોતા.

પણ ભણવા ઉપર અત્યંત કંટાળો ઉપજાવનાર આકોલાની મરાડી શાળા હતી. શિક્ષકોને જૂંડી ગાળો જોલવાની અને વિદ્યાર્થીઓને દેવાની ખરાબ આદત એ વખતમાં સામાન્ય હતી. એવી ગાળા અમને દેવાય ત્યારે અમારો જીવ કપાઈ જતો. પણ ગાળો કરતાં મારની માત્રા વધારે જોરદાર હતી. જગુભાઈને એક વાર મરાડી શ્રેયાથીમાં એના શિક્ષકે નેતરથી માર્યા. તેથી એને મનમાં એવી ધાક પેસી ગઈ કે, ઘેર તાવ લઈને આવ્યા. એ તાવ ધણા દિવસ સુધી ઊતર્યો નહીં.

મરાડી ત્રીજીમાં હું દાખલ થયો ત્યાર પછી, બીજો કે ત્રીજો દિવસે નિશાળે 'પહોંચતાં મને જરા મોડું' થયું. ગુજગતી શાળાઓમાં નવા નિશાળિયાને નવ દહાડા તો નિયમભંગ કરવાની છૂટ હોય છે. પણ એ અધિકાર અહીં છીનવી લેવાયો. માન્યું પૂછતાં મને નિશાળે જતાં મોડું એટલા માટે થયેલું કે, દાકોરજીને આ દૂધ ધરાવ્યા વિના અમને તે મળી શકતું નહીં. તેમાં મોડું થાય તો અમારે નિશાળે જતાં પણ મોડું થઈ જાય. શિક્ષકે દાંત પીગીને મારા કાન ખૂંચ આમળ્યા. આ અણધાર્યા અનુભવથી હું એટલો ડરાઈ ગયો કે, મોડા આવવાનું કારણ કહી શક્યો નહીં. શિક્ષકની ખાતરી થઈ કે, હું રસ્તામાં રસજ્યો હોઈશ. એટલે તેણે ત્રણ વધારે ધમકાવીને કાન આમળવાનો વધારે પ્રયોગ કરી મને ઊભો ગાળ્યો. દશ વાગ્યે ઘેર ગયો ત્યારે મારી આંખમાં પાણી માપ નહીં, કારણ પણ જોલી શકું નહીં. મારે આ નિશાળે જતું નથી, તે મિત્રાપ દુ કંઈ જ કહી શક્યો નહીં. ભાઈએ માન્યું કે તું દોંગ કું છું. એટલે એ વિદ્યા. મારા વર્ગમાં એક પારસી વિદ્યાર્થી હતો. એ એક જ ગુજરાતી વિદ્યાર્થી ત્યાં હતો. તે જયોરે અમારે ઘેર આવ્યો અને શાળામાં બનેલી દટીકત ભાઈને તથા બાને જણાવી. બપોરે ભાઈ મારી આથે નિશાળે આવ્યા. એમણે શિક્ષકને બહાર જોડાવી કાંઈક કહ્યું હશે. પછી મને વર્ગમાં બેઠાડી તેઓ આવ્યા ગયા.

શિક્ષકે અદર આની મને એક બે બૂડી ગાળો દઈ કહ્યું, ‘આપને ફરિયાદ કરે છે ખરું ને? આપની બીક અતાનતો હોઈશ હવે તો તારા બૂકા જ કરી નાખીશ જોહિ તો ખરો, તારો આપ મને શું કરી નાખે છે તે’ સાંજે જઈને આ વાત મેં લાઈને કરી બાને ખૂમ ગુસ્સો આવ્યો ત્રીજે દિવસે મોકલે થયું હોવાથી નિશાળે જવાની મેં ધેરથી જ ના પાડી પણ લાઈએ ધમકાવીને મોકલ્યો શિક્ષકે ગાળોની માથે મને વાસામા મુછો માર્યો વેર આ-આ પછી હું પોતે મૂકીને રડ્યો લાઈએ પૂજ્યું પણ હું બોલી ન શક્યો એમ્મે પેના પાઠશી વિદ્યાર્થીને બોલાવ્યો તેણે બનેલી બની હકીમત કહી લાઈ હેડમાસ્તરને જઈને મળ્યા અને શિક્ષક ઉપર પણ ખૂમ ચીડ કાઢી મેં હાં પકડી કે, મને વેર બહુાવો હોય તો બહુાવો, નહીં તો મારે બહુવું નથી ત્યાગ પડી આકોલાની શાળામા હું ગયો નથી મુમઈમા પણ મને મરાઈ નિશાળમા જ બેસાડ્યો ત્યાના શિક્ષક પણ અવારનવાર શિક્ષા કરતા, અને ગાળો તો હોય જ શિક્ષક અમને અપમાનકારક લાગતી, અને ગાળો તો સહેવાતી જ નહીં ડેવટે બાનો મદનાડ વધ્યો અને મગલું થયું તેથી એ શિક્ષક અને શાળા છૂટ્યા

૫ શિક્ષકની બૂડી ગાળો મારાથી ચાલેવાતી નહીં એ ખરું, છતાં ગાળોના સરખાર મારા ચિત્ત ઉપર અસર કરવા લાગ્યા હતા

બાના મરણના થોડા દિવસ અમાઉથી મને કેટલાક નકારા ઊભરાઓની મોળન થઈ હતી એમ મહેવું જોઈએ એમાના બેને બૂડી ગાળો દેવાની ટેન હતી એક દરે મોઢેથી ગાળો બોલવાની ટેન ન પડ્યા ત્યાં મારા મનમા એની આવૃત્તિઓ ચલા કરતી તેના ક્રિયાત્મક અર્થમાયે મારો વહેલી ઉમરે પ્રવેશ થતા માડ્યો હતો બારેક વર્ષની ઉમરે પેના ઊકરાઓની સોમનમા હું કુટેન્નો બાગ પણ ચર્પ પડ્યો હતો એ દુનસ્કારો મને મોની ઉમરે સુધી નડ્યા મ્યાં છે સ્વાસ્થ્ય બોગવાનું મારા નસીમમાથી હમેશને મારે એ દુનસ્કારોએ જ છેડી નાખ્યું છે

પણ એમના પ્રત્યે આદર હતો એમની નિશાળ છોડ્યા પછી, મને એ મિહામણા લાગ્યા નહોતા.

પણ લાલુના ઉપર અત્યંત ડટાળો ઉપગ્રવનાર આદોલાની મરાઠી શાળા હતી શિષ્યોને બૂડી ગાળો બોલવાની અને વિદ્યાર્થીઓને દેવાની ખરાબ આદત એ વખતમા સામાન્ય હતી એરી ગાળ અમને દેવાય ત્યારે અમારે જીવ ડપાર્ધ જતો. પણ ગાળો કરતા માગની માતા વધારે નેરદાર હતી જગુભાઈને એક વાર મરાઠી ત્રેયાથીમા એના શિક્ષકે નેતરથી માર્યા તેથી એને મનમા એવી ધાડ પેસી ગઈ કે, ઘેર તાન લઈને આવ્યા એ તાન ઘણા દિવસ સુધી ઊતર્યો નહી.

મરાઠી ત્રીજીમા હુ દાખલ થયો ત્યાર પછી, બીજો કે ત્રીજો દિવસે નિશાળે પહોચના મને જરા મોડુ થયુ ગુજરાતી શાળાઓમા નના નિશાળિયાને નન દટાડા તો નિયમભંગ કરવાની છૂટ હોય કે પણ એ અધિમાર અહી છીનરી લેવાયો આવ્યુ પૂછતા મને નિશાળે જતા મોકુ એટના માટે થયેલુ કે, દમિરજીને આ દૂધ ધરાવ્યા વિના અમને તે મળી શકતુ ની તેમા મોકુ થાય તો અમારે નિશાળે જતા પણ મોકુ ધર્મ જન્ય શિક્ષકે દાત પીમીને મારા મન ખૂન આમત્યા આ અણધાર્યા અનુભવથી હુ એટનો ડધાર્ધ ગયો કે, મોડા આસ્વાનુ કારણ કહી શક્યો નહી શિક્ષકની ખાતરી થઈ કે, હુ ગ્રામા રસબ્યો લોખંડિ એટલે તેણે વધારે ધમકાવીને કાન આમળસાનો વધારે પ્રયોગ કરી મને ઊભો ગાખ્યો દશ વાગ્યે ઘેર ગયો ત્યારે મારી આખમા પાણી માય ની, મગણુ પણ બોલી શકુ નહી મારે આ નિશાળે જવુ નથી, તે સિવાય હુ કંઈ જ કહી શક્યો નહી ભાઈએ માન્યુ કે હુ દોગ કરુ છુ એમલે એ ચિડાયા મારા વર્ગમા એક પારસી વિદ્યાર્થી હતો એ એક જ ગુજરાતી વિદ્યાર્થી ત્યા હતો તે બપોરે અમારે ઘેર આવ્યો અને શાળામા બનેલી હળમત ભાઈને તથા બાને જગ્યાની બપોરે ભાઈ મારી માથે નિશાળે આવ્યા એમણે શિક્ષકને બદાર બોલાવી કાર્ધકે મ્હુ હશે પછી મને વર્ગમા બેસાડી તેઓ આવ્યા ગયા

શિક્ષકે અંદર આવી મને એક બે બૂંડી ગાળો દઈ કહ્યું, 'આપને ફરિયાદ કરે છે ખરું ને? આપની બીક બતાવતો હોઈશ હવે તો તારા બૂઝા જ કરી નાખીશ જોહિ તો ખરો, તારો બાપ મને શું કરી નાખે છે તે' ગાળે જઈને આ વાત મેં ભાઈને કરી. બાપે ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો. ત્રીજે દિવસે મોકું થયું હોવાથી નિશાળે જવાની મેં ધેરથી જ ના પાડી પણ ભાઈએ ધમકાવીને મોકલ્યો. શિક્ષકે ગાળોની સાથે મને વાસામાં મુક્યો માર્યો. ઘેર આવ્યા પછી દુ પોક મૂકીને ગડચો ભાઈએ પૂછ્યું પણ દુ જોણી ન શક્યો. એટલે પેલા પારસી વિદ્યાર્થીને બોલાવ્યો. તેણે બનેલી બધી હકીકત કહી ભાઈ હેડમાસ્તરને જઈને મળ્યા અને શિક્ષક ઉપર પણ ખૂબ ચીડ કાઢી મેં હા પકડી કે, મને ઘેર બહુવવો હોય તો બહુવો, નહીં તો મારે બહુવું નથી ત્યાર પછી આકોલાની શાળામાં હું ગયો નથી મુનઈમાં પણ મને મરાઈ નિશાળમાં જ બેસાડ્યો તમાના શિક્ષક પણ અચારનચાર શિક્ષા કરતા, અને ગાળો તો હોય જ શિક્ષા અમને અપમાનદારક લાગતી, અને ગાળો તો સહેનાતી જ નહીં છેવટે બાપો મદવાડ વધ્યો અને મરણ થયું તેથી એ શિક્ષક અને શાળા છૂટ્યા.

૫ શિક્ષકની બૂડી ગાળો મારાથી મહેવાતી નહીં એ ખરું, છતાં ગાળોના સસ્કાર મારા ચિત્ત ઉપર અસર કરવા લાગ્યા હતા.

બાપા મરણના થોડા દિવસ અગાઉથી મને કેટલાક નકારા છોકરાઓની સોજત ચર્ચ હતી એમ કહેવું જોઈએ એમાના બેને બૂંડી ગાળો દેવાની ટેવ હતી એક દરે મોટેથી ગાળો બોલવાની ટેવ ન પડ્યા છતાં મારા મનમાં એની આનુષંગિક થવા કરતી તેના ક્રિયામક અર્થમાયે મારો વહેલી ઉમરે પ્રવેશ થવા માંડ્યો હતો બારેક વર્ષની ઉમરે પેલા છોકરાઓની સોજતમાં હું કુટેવનો ભોગ પણ ચર્ચ પડ્યો હતો એ કુસસ્કારો મને મોની ઉમર સુધી નડ્યા કર્યા છે સ્વાસ્થ્ય બોગવવાનું મારા નસીબમાંથી હમેશને માટે એ કુસસ્કારોએ જ છેડી નાખ્યું છે.

૬ માગ કાકના એક દી ગને બૂડી ગાગો જાવનાની ટેવ હતી ત્યારે મે તે જાણ્યુ ત્યારે મને સખન આવાન લાગેનો આમીનાગયલુનો ધર્મ પાળનાર બૂડી ગાગો કાગે એવુ માગ સ્વપ્નમાયે આવતુ નહોતુ મે ઘેગ આરીને એના મોગ ભાઈને વાત કરી આ દિસ્સાનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે, ૬ ચાંડિયો ગણાયો માગી ગરબી ઉમરના એ ભાઈઓએ મળીને રમનગમતમાથી અને માથે હજવાફરવામાથી મારો મહિલાન કરો લગમગ એ વર્ષ નધી ઓજનતા પ્રમાણમા એ બહિષ્કાર ચાલુ ગયો મારે રમતુ રોય તો મારી નાની મહેનો જ સાથી ગઈ શરિ નમગો અને એ બની બહેનોમા મોટો તેથી એક રીતે એમની જોડે રમતુ કાનતુ ખરુ પણ કેવળ છાંપીઓમા રમના યોગ્ય હુ બાપલો ગણાતો એ રીતે પેના ભાઈઓ મને ચીડના પણ ખરા આથી હપટે, તમારે બોનતુ રોય તે બોનજો, પણ મને માથે ગાગો, એ મનનમતુ સૂચન કરી મે નમતુ આપ્યુ આ મોમનના નિપરીન પરિણામો અમે સર્વેએ બોગચા અમારી સોમનમા એક બીજેને પણ જ્ઞાતિનો છાંરો હતો તેની જીમ તો મહ જ વધારે છુની હતી તેની સાથે રમતુ માટે માટે મુકેન થઈ પડતુ હતુ

ઉપના બહિષ્કારથી હુ મૂઝાયો ન રોન તો મને ધણો કામોન થયો હોન આ સોમનનુ પરિણામ મારા ચિત્ત ઉપર બહુ બૂઝ આવતુ જે બૂડી શબ્દો એ ભાઈઓ કદાચ એક ટેવ રૂપે જ બોવતા તે મારા મનમા એના પૂર્ણ અર્થ સહિત અથગ્રતા જોડે જીએ બૂઝ શબ્દો બોનવાની મે પ્રચિત જ દિ મત કરી હશે હતા મનમા તો ઘણી વાર હુ એના ઉચ્ચાર કરનો વળી એના અર્થમાયે ચિત્ત પ્રવેશ કરતુ આ ઉપરાંત પણ એ ક્રમચિત મને ધણી નડી છે

■ આત્મારામ મમ, જોને અમે આતમમ કહેતા, તેઓ ૪ વર્ષની વયે બાના મરણ પહેલા થોડા દિવસ અગાઉ જ ગુજરી ગયેના એમના વયના દીપરા ગોખાભાઈને તથા મને એમની છેલ્લી ધડી હતી ત્યારે સવારથી એક ચિત્રને ત્યા મોની દીધેના બપોર પછી તે મિત્રના

પત્નીએ ગોડુગભાઈને કહ્યું કે, 'ધેર જ તારા બાપા તો મુજગી ગયા' આ સગાચાર સાલગી મને ખૂબ આનંદ થયો અને હું દમરા લાગ્યો (ઉંમર ૧૫ ૮) પણ ગોડુગભાઈની આખમાથી અત્યુત્પ્રસાદ આવના લાગ્યો મેં અત્યાર સુધી કોઈ નિન્દના સંબંધીતું મરણ જોયું નહોતું માત્ર મરણ વિષે સાલગેલું મારા આનંદનું ધરણ એ હતું કે, મેં એમ જાણેતું કે માણસ મરી જાય ત્યારે લગનાનના ધામમા જાય બહુજનનંદ સ્વામીના ઉપાસકને તો મરતી રખતે લગવાન જાતે તેડના આવીને પોતાના ધામમા લઈ જાય એવી મારી દંડ શ્રદ્ધા હતી આથી મારા મનમા મરણનો પ્રસંગ લાગ કરતાયે ત્યારે શુભ લાગતો મારી આ શ્રદ્ધા વણી મોગી ઉંમર મુધી રહી હતી થોડા દિવસ પછી બાનું મરણ થયું અને પાંચ ૭ વરસ પછી જગુભાઈનું મરણ થયું તે વખતે, તેમ જ બીજા સગાઓના મરણ રખતે પણ મને દુઃખ થયું નહોતું એક કોઈના મરણથી હજીયે બહુ દુઃખ થતું નથી મરણનું પ્રથમ દુઃખ મારા મનેની મરી ગયા અને મૃત્યુનું વિધાન થઈ (ઈસ ૧૯૧૩) ત્યારે લાગ્યાનું યાદ છે તે રખતે પણ બનેલીના મરણનું દુઃખ નહોતું એમનું માર્ગ અચૂક થયું એની લાગણી નહોતી પણ બૃત્તેનું અશુભ થયું એનું દુઃખ હતું તે રખતે તો મારી ઉંમર પણ બારીસ થીસ રૂની હતી મરણનો આ પલ્લો અત્યંત મને જોડ્યો સાદો હતો કે પાંચ ૭ મહિના ૫ માસ રહેલો અને મૃત્યુને ક્ષણની બીજી લાગેની

આનું જ્ઞાન મરણ વિષેની મારી આનંદ વૃત્તિ હું છુપારી શમ્યો નહોતો મારા આનંદથી ગોડુગભાઈને દુઃખ લાગ્યું હતું પણ એના રડવાનું પ્રયોજન ૮ સમજી શક્યો નહોતો જેમ તે દિવસે હું હમતો જ રહ્યો હતો તેમ ત્રણ દિવસ પછી મારી બાનું મરણ થયું ત્યારે પણ હું હસતો જ રહ્યો હતો જોકે, બને વખતે બીજાઓના રડવા દેડવાનું કંપાત મારાથી ખમી શમ્યેતું નહીં એ કંપાતે મારી આ મોમાથી આસુ સારતા ખરા

૮ છેક બાળપણથી જ સ્વાભાવિક રીતે જીને ત્યા જતો આવતો પણુ જીની માથેના મગપણનો ખ્યાન સાત-આઠ વર્ષનો થયો ત્યા મુધી મને નહોતો આવ્યો જીને ત્યા જ્યારે જાઉં ત્યારે એમને એમવા રહેના અને આ મો દિવસ મમમજ કરતા જોતો, તેથી મને એમની દયા આવતી મારી સાતમી વર્ગમાંને દિવસે જીને પગે લાગવા ગયો હતો. જી ગાધના કે મેરા મરતા હતા વરમગામને નિમિત્તે દયાનો ઉભરા મને વધારે આવ્યો મે કહ્યું ‘જી તમારે બધું મમ દાધે જ કરવું પડે છે મદદ જગનારુ કોઈ નથી અમારે ત્યા એ ડો રીઓ છે (એ પાચ વર્ષની સને બીજી ત્રણ વર્ષની નાની મરેતો) તમારે એકે નથી એકને તમે રાખી દો એને તે મદદ મરશે’ જી હસ્યા અને કહ્યું ‘હા ભાઈ, જરૂર મદ કરે મોમ્થી આપણે પણુ તેના મરતા તુ જ રહે તો?’ મારી દયાની તો ખોળી આવી મારો ખ્યાન એવો હતો કે, જોખો ‘વી રીને વરમમમા મર... મરી શકે? એને મે જવાન આવ્યો, ‘મને ઈધનનુ મમ આવડે?’ ઘેર જઈને મે જાને પાડી આ જ વાત મરી ‘બા જીને એમ્બે જો રી ન મરે આપણે ત્યા મે જોમરીઓ છે એ જીને આપી દઈએ તો?’ મારી દયા પરભારુ પનાવના પૂરતી હતી પણુ તે વખતે એ મનુ મારા ખ્યાનમા નહોતી અ રી પડી જાએ પૂછ્યું, ‘હું જીની કોણુ થાઉં તે તને ખમર છે?’ મે ના મ્હી ત્યારે જાએ કહ્યું, ‘હું તો જીની દીમરી થાઉં’ મારી બા જોયી મોળી ‘વી રીની દીમરી થઈ રો એ વાત મને આશ્ચર્યમર’ નાગી થોળી વારે મે કહ્યું ‘ત્યારે તુ જીની પામે કેમ નથી રહેતી?’ જાએ કહ્યું ‘હું જી પામે જાઉં તો તુ એમ્બે રહીશ?’ આ જરા મ્હણુ વાત હતી બા સાથે જવા તંધાર થાઉં તો ભાઈને ધાના પડે અને ભાઈની પાસે રહું તો જાને ડો રી પડે જનાએ સાથે કેમ ન રહેવું એવો ખ્યાન તે વખતે ન આવ્યો મ્હો માર્ગ ન મુઝયો એમને મને યાદ છે તે પ્રમાણે જી મારેતી મારી મુણા ત્યા જ સમી મર્મ પણુ જી અધેનું અગપણુ જાવ્યું

૮. જાના મરી ગયા પછી માગીને ઘેર તથા હો ઘેર ગદેશાનું ને નમનાનું ધાળી વાગ થતું હતું એમ ॥ પગલે એમને મે રોડની વચ્ચે ખાતા હતા દાઢીની રાટની ગમે તેવી ખાઈએ તોપણ પછી નવ એવી અમારી માનના મધાચેરી હતી એ પણ ખરું કે, મારીને ઘેર કે હોતે ઘેર અમને મ્ની મદનાડ આપો નહોતો ને હોતે ત્યાં એમના આમદથી અને મારીને ત્યાં અગે મગ્યા હો ગ. માગીની મેડી ખુલ્લા ૧૨ ચડચડગી ફરતા તેથી અમે વચ્ચે બોગ ખાતા આનું એક મગલુ એ પણ હતું કે, માગીને અને હોતે ત્યાં 'પગમા' નું ભગલુ બોધુ થતું અમારે ત્યાં પ્રમાદને નિમિત્તે નમભગ આપો વિષ મોની ધડી ચા પા ગતી અને તે આરોગને માધ થતી

૧૦. અમો નાનપણથી માળા ફેરવાની અને પાદ દૂગવાની ટેવ હતી હતા બહેનો ત્યાં મોને એક આશ્ચર્ય લાગતું જે તે પૂરે અત્યા અત્યાગથી માળા ફેરવે કે ? માળા તો ધડપણમા ફેરવાય ગઈ કેવી માળા ફેરવે ? આ પ્રશ્નો કેટલીયે વાર પુ ૧૫૫ દો સમાન્ય રીતે અમારો મેડને કે જુગભાઈનો અને મારો ઉત્તર એવો થતો કે નાનપણમા જ મરી જઈએ તો ધડપણમા માળા ફેરી રીતે ફેરવી શકીએ ? મગનાની ચાતો અમારા મોમાથી વારવાર ની પતી અને તતી મે લોને ૧૦ ચીડ ચતી તેઓ દેતા મરવાની શુ ચાતો રો ૧૧' એમો વચ્ચે ચીડવા અમે તો જનહી મરતાના ડોગે મેકુ અમે ધડી વાર મહેતા

૧૧. હોતે ત્યાં જનું નામે એ- ધાગી હતો એમો ત્યાં જ નોમી મરીને વગ થયો એની પાસથી અમને ચાતો સાબળાની ૫૦ મગતી મદારાષ્ટ્રના સાધુસતોની કૃષ્ણની માગીની અને એવી ચાતો એ રમૂજ રીતે હતો

૧૨. સ્ત્રીઓ અને ખાત કરીને લાલીઓ પ્રથે અણગમો ધરાવતા ૬ માળપણથી શીખ્યો હતો વરનું ૫૫ મમ મગુ અને પુત્રોની તથા

મોટી સ્ત્રીઓની અગત્ય આવડની એ ભાભીઓનો પરમ ધર્મ છે, એની મારી માન્યતા હતી જે ભાભીઓ એ ધર્મ પાળનામા મારી દૃષ્ટિએ ઘસૂર ખરતી માણસ પડે તેમને શિક્ષા કરી દેહાણે લાવવી એ મારો દિવર તરફ પરમ ધર્મ છે એમ મારા મનની પ્રતીતિ હતી.

૧૩ જમની વખતે આગળા અગડે તે માટે દાળભાત ખાતો નહીં રોટલીને પણ દાળમાં એટલે સુધી જ ગોળતો જેથી આગળા ન અગડાય હીક હીક મોટો થયો ત્યાં સુધી ભાઈ કે નોટર ખવાડે તો જ ખાતો રમવામાં પણ શરીર કે કપડા અગડે એવી રમત માટે મને પ્રેમ નહોતો.

૧૪ માસીને ત્યાં રહેતા હતા ત્યારે ઊંળીના તહેવારોમાં એક વાર ગાંધે અમે હવેનીમા થતી ટોળીની લીના જોયા ત્યાં હતા લાન ખાસાની હવેનીમા મેં જે બીજાસ પ્રાર જોરેનો તેથી મને એવો અખત આઘાત પહોંચેનો કે, તે મદિરો અને તેના ભક્તો પાંચી મારો ભાવ એન્દમ જીડી ગયો તે પછી લાનજીની હવેનીમા મેં ફરી પગ મૂક્યો નથી.

૧૫ અમે અંગ્રેજી શાળામાં લખતા ત્યારે બપોરે ખાસા માટે જમ્યાભાઈને અને મને મારું પૈસા મળતા આ પૈસા વાપરી નાખવાને બદલે અમે તેમાથી થોડી બચત કરતા આની બચતમાથી અમે એક શિક્ષાપત્રી એ- રમતી પેગી (નોટર કનગ બોક્સ) એ એક નામ પાળેના પોપર માટે પાજટુ હોનોવેના પશુપખીના ચિત્રોનું એક પેકેટ જોડ્યું વસાવ્યાનું માદ છે યાતુભાઈ (સૌથી મોગભાઈ) આ પસદ નહોતું એમનું નવું એમ હતું કે તમને ખાસાની જરૂર ટોચ છે માટે પૈસા આપવામાં આવે છે એમાથી બચત કરવી એ ગરામર નથી તમારે ખાસાની જરૂર ન ટોચ તો પૈસા ન લેવા જોઈએ તમારે મચાવેના પૈમામાથી પણ પરવાનગી નિના તમારે ખર્ચ ન કરવો જોઈએ અમે જે પૈસા લેવાનો અને તેનો અમને ફારે તે ઉપયોગ કરાવના અમારો ફરિયાદી હતો સમજતા.

૧૬ મોટામાપા (મોગ કાકા) આથેનો એક પ્રસંગ મને યાદ પડી ગયો છે. જગુભાઈ અને હું મનાડમા એમને ત્યાં રહેતા હતાં. અમારું કાદાનાડીનું ઘર કરજ કાઢીને ખરીદનામા આવ્યું હતું એ કંઠનો બોલે ભાઈને તથા માનુભાઈને ચિન્તા કરાવતો હતો એટલું સમજતો હું થયો હતો મોટામાપા પણ મનાડમા બગનો બંધાવતા હતા એમને પણ ધાર્યા કંઠતા વચ્ચે ખર્ચ થયું હશે તેથી, કે કાંઈ કંઠ લેવું પડ્યું હશે તેથી કાંઈ ચિન્તા થતી હતી એક દિવસ સાંજે ત્યાં પીતા એ મિત્રે મોટામાપાએ ટર્ક ઉદ્દગાર ગદયા મોટાઓની વાતમા વચ્ચે બોલાવતી મારી નેત્રને વશ થઈને મેં મધુ, જુઓને, ભાઈને પણ ઘરની માનમા ચિન્તા કરી પડે છે મોગ માપાએ કહ્યું 'હું અર્ધો મૂરખ છું અને તારો ભાઈ પૂરો મૂરખ છે' ભાઈ મિત્રે આવી એક વચનમા અને અપમાનભરી ભાષા સાલળી હું ત્યાંથી હળવેથી ભરી ગયો થોડી વારે જગુભાઈ અને હું ફરના ગયા મારા મનમા આ વાત ધોળામા પ્રતી હતી છેવટે મેં કહ્યું 'મોટામાપા ભાઈને માટે આવું ખરાબ બોલ્યા' જગુભાઈએ કહ્યું 'ગાડા એમા શું થયું? મોટામાપાથી ભાઈને માટે એમ બોનાય એ તો ભાઈના મોગ ભાઈ થાય એમા કંઈ ગાળતો હેતુ નહોતો બાનુભાઈ કે હું તો મૂરખ નથી કહેતા?' મોટામાપા અમારા મોટા મા. ધાપ એ ૧ બાળનો હતો પણ એ સમય જગુભાઈ અને મારા જેટલો નિન્ટ ગણાય એવું દર્શન નહોતું થયું હું જગુભાઈની દલીલ સમજતો તોપણ મારા મનમા તે દિવસની મારી સમજ પ્રમાણે ભાઈને દેનાયેની ગાળથી થયેની વેદના ધણા દિવસ ટકી ધાર્યા કરતા નહેતો હું મલાથી મમ્મ ગાળ્યો ગયો આ કારણથી આ મિત્રો મારી સ્મૃતિમા રી ગયો છે પછી તો એ વાત મારા મનમા નજીવી થઈ હતી અને ધણીયે નાગ મનાડ રહેના જતો તે વખતે મારી ઉમર અગિયાર બાર વર્ષની હતી

૧૭ મોટામાપા મેટલોક વખત ન્યાતના પટેલ પણ હતા તેને લીધે તેમને નાનામોટા સત્રુમિત્રો પણ થતા મસૂનામાનું કુટુંબ મોટું

હતુ ૧૫ી જૂલા મુમર્તિમીઓની ઓથ તેમને આરી હોનાથી મોગ માપાનો પદા ન્યાતમા સારી ગીતે સરગ થતો પણ એનો નાલ લઈ મોટામાપાએ ઠઈ પાછુ પગનુ ભર્યાનું કે મર્યાને નડ્યાનુ સાભાનુ નથી

૧૮ સ ૧૮૬૦ ॥ કાગલુ મહિનામા એ દિસે અમારે ન્યાતમા મર્યા જમરા જવાનુ હતુ જગભાઈને અને મને ન્યાતમા જવાનો મટાળો હતો કોઈ નાર પરાણે જમવા જતા પણ તે દિસે વિશેષ આમ્રદ ન મગરતા જગભાઈ જમવા જવા તેવાગ થયા તે ૧૫મા છોમગઓ કેવા ધરેણા ગામ પહેરીને ન્યાતમા જમરા જતા જેનુ ચર્ચન ઉપર આરી ગયુ છે જગભાઈ તે દિસે જરા મનીમીને અને થેગરી જમવા ઉપ થા જતા ધર નીચે ગાનીની દુાનના ઓગનાના મા ૧ ઉપર ખીજા છોમગઓની રાહ એના થોડી વાર એક દુમનના માણુમે પરિચિત હતા એકે પૂછ્યુ ઓહો જગભાઈ આજે તા તુ જમરા ચાઓ હવે તુ પગુવાનો મ્પારે? જગભાઈએ જવામ આપ્યો મારા લમમા જ જાઉ છુ ને પેનાએ પૂછ્યુ એમ ની સાથે? જગભાઈ મહે ચિતાગૈરી સાથે ' પેનો માણસ ચિાથો જમીને પારોમાર જગભાઈ અમારે ઘેર સૂતા ગયા તે વખતે મુમર્તિમા ખેજ જોગથી ચાલતા હતા હું માસીને ઘેર સૂતો હતા સભરિત છે કે અમાનુ ધગ રોગથી દુમિત થયુ હશે એમલે જગભાઈનુ થેગ સતુ રાત્રિ ૨ નીવડ્યુ થો ૧ અખતથી જગભાઈએ સગત વોરે મરીને પોતાનુ શરીર ખૂમ સુધારેનું હતુ નાનપણના રોગી અને અભ્યાસ માગે ઉસાહ નિનાના જગભાઈ કે ના ૧૧મા શરીરે તમ જ મને છેડ પનટાઈ ગયા હતા દોઢ મહિનામા ૭ મહિનાનો અભ્યાસ રી મોટિ ના મર્ગમા દાખન થયા હતા

સમારે જીડીને ઘેર ગયો જોઉ છુ તો જગભાઈને તાવ આવેનો હતો નાનાભાઈ (કિશોરલાવભાઈના ખીજા મોગ ભાઈ) એમની શુશ્રાા મરતા હતા નનાભાઈએ અને મે નિશ્ચય કર્યા કે જગભાઈને માસીને ત્યા લઈ જવા મામીને ત્યા જઈ અમરને મોનાન્યા હતા આપી

જિવડીઓ પણ મર્ડ રાત્રે પાછા દાકતરને બોલાવ્યા એણે એનિમા આપી પાણી બેટલુ આપ્યું તેટલું પાછું બહાર નીકળ્યા જ ન પામ્યું તે વખતમા એનિમા એ નવી વસ્તુ હતી અને એ ડોર્ષ રાક્ષસી ઉપાય છે એવી માન્યતા હતી વળી મદનાડ બહુ જ ગભીર હોય ત્યારે જ એનિમા અપાય છે, એમ સહુને વહેમ હતો દાકતરે ધોગની શક્તિ બતાવી અને પિતાશ્રીને તાર કરવા સૂચના કરી તાર મળતા જ પિતાશ્રી આઠોલાથી નીકળ્યા માસીએ જગુભાઈની ખૂન મેનાચાકરી કરી ચાર પાંચ દિવસમા દાકતરનું અને દવાઓનું ખર્ચ લગભગ રૂ ૩૦૦ થઈ ગયું પણ એ બધું એજે ગયું (સ ૧૯૬૦ ના) ફાગણ વદ ૧૦ ને દુકાનરે બપોરે ત્રણ વાગ્યે જગુભાઈએ પ્રાણ ડોડ્યા તે વખતે એમને સત્તર વર્ષ પૂરા થયા આવ્યા હતા

એમના મગજના બે ત્રણ કલાક પહેલાં હું એમને નેર્વ આપ્યો હતો. બાન હતું, પણ બોલાતું નહોતું જમણો હાથ ભુમ્મ (biceps) આગળથી મૂકી ગયો હતો પોતાની પૂજની મર્તિ (માણિકી ધોડી પર સહજનનદ સ્વામીની) આમે નજર ફેરી હતી એને ચરણરૂપર્ષ કરવા ઇચ્છતા હતા પણ જમણો હાથ જીથકનાની શક્તિ નહોતી કાબે હાથે ચરણરૂપર્ષ કરવાને હમ્મત નથી એમ પિતાશ્રીએ જણાવ્યાથી એ પ્રમાણે ચરણરૂપર્ષ કરી ખજામ દર્યા સાધુ જ્ઞાનચાગીઓને બોલાવનામા આવ્યા હતા તેમને પણ કાબે હાથ ડિચકી પ્રજ્ઞામ કર્યા અને ધોતિયા અર્પણ દર્યા આ બધું નેર્વ આલું પનિત્ર મરણ, એમ મને થયું મને પાછો છુને જે રાનાના દર્યો પડી રમગાને લઈ જતા પહેલાં નાનાભાઈએ છુને ઘેર આવી અમને મરજના સમાચાર કહ્યા મારી સમજણ પ્રમાણે તે રાજ થયો એક ભાઈ ઇશ્વરને ઘેર પહેાચ્યો અને મુખી થયો પણ બીજા બાળકો એમના સ્વભાવ પ્રમાણે ખૂન રડ્યા જમનીમરને મારી પ્રમ્નતાનો ફિટકાર કર્યો મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે મે મારી શકા સમજની મારી શકા એમને બુદ્ધિમાન્ય હતી પણ લાગણીમાન્ય નહોતી ભાઈ જેવો ભાઈ ગયો તેનું

દુ ખ ન થાય એનું એમને આશ્ચર્ય થયું પણ ભાર્ગ મંથિરના ધામમાં ગયો એ મારે મન તો હૃદયને એને જનને મૂળી આપ્યો હોઈ એવું સ્વયં હતું જ્ઞાન ક્યાં પડી સાંજે અમે બાળમેએ જોટવા મોટે દના તેમજ આરતી ભજન વગેરે ગાયા

બીજે દિવસે ભાર્ગ તથા બાલુભાર્ગની અથે દુ આમંવા ગયો જૂન મહિનામાં દુ આકોવાથી પાછો આપ્યો આગળાડીમાં એવા આવતું પડ્યું અને નિશાએ પડ્યું એકના જતું પડ્યું મરણના દર્શન અને વિનાયથી જે વેદના નટોની થઈ તે પહેલે દિવસે નિશાએ જતા થઈ હવે એમણે પડ્યો એ જ્ઞાન પ્રયત્ન થયું જગુભાર્ગનું નામ જુગન હતું મારું નામ ડિગો સગાઓ હમેશા 'જુગનમિશોરખી જોડી' એમ કહેતા, હવે એ જોડી તૂટી એમ પડ્યું વાગવાર હોવા જોડી તૂટ્યાનું જ્ઞાન મને પડ્યું નિશાએ જતા થયું અને જગુભાર્ગને મારે પહેલી વાર આપો બીની થઈ

૬

વિદ્યાભ્યાસ

આપણે જોઈ ગયા કે ડિગો નાવભાર્ગનું પ્રાથમિક શિક્ષણ જુગી જુદી અને શાળાઓના થયું હતું પિનાથીને વર્ષમાં ૭ મહિના આકોવા અને ૧૦ મહિના મુમર્ગ રહેવાનું થયું હોવાથી ડિગો નાવભાર્ગ લગભગ દરેક વર્ષના થયા ત્યાં મુવી એમને વર્ષની બે શાળા થતી વળી મુમર્ગમાં એની એ શાળામાં તેમને ફરી દાખલ થવાનું મનત નહીં માનુથીના દેહાન બાદ માગીને ઘેર ગહેરા મા યુ ત્યાર પડી ગાળાની ધોડીયી સ્થિતતા થઈ જેને અંગ્રેજી પાઠ્યમાં વાગ્યું પડી જ ગાળાંતર કયા વિનાનું ભણતર તો થયું

પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થયા બાદ એમને ન્યુ હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી પહેલી એનિમેન્સરીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા અગી એમને બે આશ્રયન

મિત્રો મળ્યા — મંગળદાસ વિદ્યુલદાસ દેસાઈ તથા એમના-મોટા ભાઈ ગોરધનદાસ. ત્રણે એક જ વર્ગમાં હતા. મંગળદાસ ભણવામાં ખુબ હોશિયાર હોઈ પહેલો ખીજો નંબર રાખતા. અને ગોરધનભાઈનો પણ એથો-પાંચમો નંબર રહેતો. કિશોરલાલભાઈએ લખ્યું છે કે “ ભણવામાં ઉપરો નંબર મેળવવાની મને હંમેશાં હોંશ રહેતી. પણ હું દશની ઉપર ભાગ્યે જ આવી શકતો. મારો નંબર ધલુંખડું દશ અને વીસની વચ્ચે રહેતો. આથી મંગળદાસ અને ગોરધનભાઈ મારે માટે ઉપાસ્ય વિદ્યાર્થીઓ હતા. પણ અમારી વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી બધાવાનું કારણ તો ખીજું જ હતું. ” એ આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈશું.

અગ્રેષ્ઠ ત્રીજું ધોરણ પસાર કર્યું ત્યાં સુધી જગુભાઈ અને કિશોરલાલભાઈ ન્યૂ હાર્મિક્સમાં ભણ્યા. ન્યૂ હાર્મિક્સ કરતાં ગોપુળદાસ તેજપાલ હાર્મિક્સમાં ફી દાર્કિ ઓછી હતી. તે વખતે કુટુંબ ખુબ આર્થિક બીડમાં હોવાથી ખર્ચમાં કંટકસ કરવાની દૃષ્ટિએ ખન્નેને ગોપુળદાસ તેજપાલ હાર્મિક્સમાં મોકલવાનું નહીંયોએ હગચુ. કિશોરલાલભાઈ કહે છે કે “ ન્યૂ હાર્મિક્સ ઝાળાં મને અનિગમ કુઝ થયું. રૂઝ માટે મને અનિગમ આવડ અને ભક્તિ હતા એ ઉપરાંત એ રૂઝ ડોળાં પ્રિય મિત્રોના રિયોગ અને એ પણ કારણ હતું. ” તે વખતે ન્યૂ હાર્મિક્સ મુખર્મિ આગમા મારી ગાળા ગાળતી તેના ના પ્રિન્સિપાલો મર્મખાન અને ભગ્ન ખડુ વિખ્યાત રિટર્કો હતા નીચવા ધોરણમાં પણ તેઓ રંગો લેતા. રિટર્કો વખર્મિ ગાઢ ને. હાર્મિક્સમાં એ જ મદિના ભણ્યા. તે વખતે એમને મહેનિયા તાવ લાગ રહેલો હોવાથી આયુર્વર્મિ એમન પાતની નાચે અમા સર્મ ગયા અમામા મેન્ટ રેન્ટ દોરિગિયેટ રૂઝેમાં એમને ના ૧ કુવામા આવ્ય ત્યા અગ્રેષ્ઠ ધોરણ અને પાગમી ભણ્યા આવ મા દિની ઉપરાંત થોડું ઉર્ડૂ પણ મીખ્યા મુખર્મિ પાછા આવ્યા પરી એરેખનેટ હાર્મિક્સમાં અગ્રેષ્ઠ પાગમા જુનિયરમાં રાખય રયા એ મદિના ખડ તાન પ્રિન્સિપાલને એમની ગાળનાની ખાતરી રવાથી મેરે એમને મિનિયરમાં રાખય રયા. આમ એક મુ

અચાથી મેટ્રિક માટે આખું એક વર્ષ જન્યુ, અને સને ૧૯૦૫ના નવેમ્બરમાં તેઓ મેટ્રિક પાસ થયા તથા અચાવસાના મેબથી મગગાસ, ગોરવનભાઈ તથા બીજા કેનાડ વિદ્યાર્થીઓ પણ ન્યૂ હાઈસ્કૂલ છોડી એન્ગ્રેજી બીમા એસ્કપનેડ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા ત્યાંથી તે એનએન બી સુધી કિંગ્સલાવભાઈએ અને મગગાસે આવે જ અભ્યાસ કર્યો એસ્કપનેડ હાઈસ્કૂલનો ધ્યેયમન ખત (પરમીપિયન્સ) હતો કિશોરલાવભાઈ વખે છે કે “ગાળાના એ ધ્યેયમનને મે દિવથી અપનાવ્યો હતો”

મેટ્રિક પાસ થયા પછી તેઓ રિવ્સન કોલેજમાં દાખલ થયા એ કોલેજ પસંદ કરવાનું કારણ એમણે જ હતું કે ત્યાં પ્રોફેસર મગગાસી હાઈકે હોદ્દા હતી ન્યાતના ફડમાંથી છાત્રવૃત્તિ મેળવવા માટે પણ એમણે અગ્રણી કરેલી, અને માસિક ૩ રૂપની છાત્રવૃત્તિ મેળવી પણ ખરી પરંતુ ન્યાતની છાત્રવૃત્તિ લેવામાં કુટુંબને નાનમ છે એવો સૌ કુટુંબીઓનો ખ્યાલ દોવાથી એ જ મહિના લઈને ન્યાતની છાત્રવૃત્તિ છોડી દીધેલી પણ એમને કોલેજની છાત્રવૃત્તિ મળી તે ન મળી હોત તો અભ્યાસ આતુ રાખી શક્યા જોવી મુશ્કેલી સ્થિતિ નડેતી માત્ર એમને નોની ગોધરી પડત

કોલેજ દરમ્યાન સાધનના નવા સારની તથા મિશનરી પ્રેસિસરોના વ્યાખ્યાનોની પોતાની ઉપર અગ્ર થયેલી એમ પ્રિંગ્સલાવભાઈ કહે છે સસ્કૃતના અધ્યાપ- લડમ્બર માટે એમને મૌથી વધારે પૂજ્યભુદ્ધિ હતી બીજા અધ્યાપ- પણ એમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખતા કોલેજ દરમ્યાનના પોતાના અભ્યાસ વિશે પ્રિંગ્સલાવભાઈ લખે છે કે

“સાગમાં હું ભાગે જ દસની કેપ નજર રાખતો પણ કો જમાં હું બીજા કે પહેલા વગમાં જ આવતો એવું મને આશ્ચર્ય થતું હતું ગાળા પડેલા વર્ષમાં અને અમારી કોલેજમાં પહેલો આ થો હતો તેમ જ બીજા એકએન બીમાં હું પહેલા વર્ષમાં આવ્યો હતો પ્રિવિયસ વખતે એક વિદ્યાર્થી સાથે વાચનની હરીફાઈમાં મેં જાડું મહેનત કરી હતી

એટલી નહેનત ત્યાર પછીની કોઈ પરીક્ષા માટે મેં નહીં હાથ જોડ્યો હતો. હતા પરિણામ પાઠ્યની પરીક્ષાના વધારે સારા આગ્રહો. આનું નાસ્તું ઇન્ટરમાંથી મને વાચવાની પદ્ધતિની સૂઝ પડી તથા એક લાગે છે. પ્રિવિયસમાં જે વિદ્યાર્થી સાચે હું ત્યાં મગજદાસ હરીશર્મા કરતા હતા એને શ્રમના પ્રમાણમાં જી રૂબ થયું નહીં. નાસ્તું એની ગીત જ ખોટી હતી વિષયોની બારબાર પુનરાવૃત્તિ કરી એટલે કે પાઠ્યપુસ્તકો બારબાર વાંચ્યા હરવા એ એની ટેવ હતી પ્રિવિયસમાં અને એનું અનુકરણ કરેલું પણ ઇન્ટરમાંથી અને અભ્યાસની ગીત તત્ત્વ બદલી નાખી અને એની રીતે વાચતા કે વિષયની ભાષા લેને મોટે ન થડે પણ વિષયની સમજણ જુદીમાં બગબગ કરી જાય. સામાન્ય ગીતે મુખપાઠ કરવામાં હું બહુ જાણુ છું તાજનો સિવાયના સાહિત્યની ભાગ્યે જ લાગવગાટ ચાર, છ લીગોમાં મારે જે હશે ગદ્ય તે મુજબ નથી એમ કહું તો ચાને આથી મારે ભાષા ઉપર બહુ કાબૂ નથી એ માન્ય છે પણ વિષયના ઠાંઠા બિતંગી તેનું પૃથક્કરણ કરી જુદીમાં જોડાવી લેવો એ મારી અભ્યાસની ટેવ છે તેથી પ્રમાણમાં ઓછા અને હું અભ્યાસ કરી શકું એમ મને લાગ્યું છે પરીક્ષા જ ન્યાય મુખી થયે હવે ત્યાં મુખી વિષયનું શુ પ્રતિપાદન છે એનું જ આ ગીતે જાણી લેવો. પાઠ્યથી હું સમજ્યો કે લેખકનો અમુક વિષય ઉપર શો અભિપ્રાય છે એનું જ જાણી શકું એ પૂરતું નથી એ કેવળ પોથીપાડિય છે પણ જે મનોદશાને પરિણામિ બચવા જીવન વિષેનો કથો પાસા રવી રીએ તે મેં અભિપ્રાયોદય એ શોધીને સમજી તેનું જોઈએ આથી કોઈ અનિરૂપિત વિષય ઉપર પણ એ લેખક કેવો અભિપ્રાય ધરાવે એ કાંપી શકાય વળી તેની ખૂટી સાચી છે કે ખોટી એ વિચારી લેવાથી એના અભિપ્રાયમાં વિચારજુદિ અથવા તો નિચારદોષ કેટલા છે એ પણ સમજી શકાય અલગત જેન અતઃ વિચાર કરનાની ટેવ હોય એટલે કે જેને પોતાના વિચારની કોઈ ચાકસ ખૂટી પ્રાપ્ત થઈ હોય તે જ જામ કરી શકે "

મને ૧૯૪૯માં એ- મિત્રે તેમને પ્રશ્ન પૂડેલો કે 'તમને જીવન બગાડે દમનો વ્યાધિ હોવા જતા લોક કરી ગયા છે અને જુદીની તેજશિના જાળની શમ્યા છે તેની ચાની રી કે ? શ સચવે છે તેથી આ શક્ય બન્યું છે ?' એનો ડિગ્રાફાવભાષિત આપેલો જવાબ,

પાતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેમા કાર્ય થયુ આખા ધનુ વાતાવરણ
તેથી બરેડુ થઈ ગયું

ઉચ્ચકની પાનમેન્ડના અહેવાલ છાપામા આવતા તેના પર પણ
વાનો અને ચર્ચાઓ ચાલતી પડેલાનું મિત્રમહાળ પણ એમા ભાગ લેતું
નિમરન નર્જેશિવ જોરન ચચિલ વગેરે શબ્દો હું સમજીતો તો
તહી પણ તેના હિચારો તે સમયથી જ મેં પકડી લીધેલા ચર્ચાઓ
ગજરાનીમા તેમ જ અગ્રેહમા ચાલતી અમારુ દુનિયા સ્વામીનારાયણ
સપ્રતામનુ અને કેટલાક મિત્રો આપસમાજી વચણના હતા અથવા
ધમની બામતમા ઉદાસીન હતા પૂરિશોરમાકા બૂના વિચારના છે
એવી માન્યતાને લીધે જ ગમે તે નારણસર એમના મિત્રો એમને ભદ્ર ભદ્ર
મહેતા પાછળથી શ્રી ને નામે જ તેઓ તેમને પ્રેનાવવા લાગેલા

સ્વામીનારાયણના મહિરમા દરને જુએ અમારા કુદબનો
એક નિયમ હતો યુબર્ધમા રોજમા હતા તે દરમિયાન અને તે પછી
પણ ધણી વખત યુધી એ નિયમ તેઓ હમેશા સુરત ગીતે પાળેતા
સને ૧૯૧૦-૧૧મા હું અને ૧૫ દાદા સાથે કેટલોક વખત
વડતલમા રહેવા તે વખતે સ્વામીનારાયણની પ્રસાદીતુ એએ સ્થાન
નેબોએ મને મારે લઈ લઈને બતાવેડુ દરેક સ્થાને મહારાજે કેમ
પ્રશ્નગીતા મેરી તે મહેતા અને તે મવ પૂજ ભાવનાથી અને
બક્ષિથી

હવે પ્રસ્તુત નિયમ ઉપર આવીએ એવિઝ નિયમ તરીકે પાંચ
વિદ્વાન અને રમણલુશાલ લર્ડ રિશોરલાનભાઈ ૧૯૦૧ના નવેબગમા
બી એ પામ થયા અને ૧૯૧૨ના જૂન-જુલાઈમા એન્એન બી
પાસ થયા બી એ થયા પછી એન્એન બી થયા તુ અમલ
નાગાનુ મારણ એ હતુ કે એમની નાની મહંત ગીરજી ઉર્ફે અમલ
નસ્મી નિના થઈ તેની અમર એમના શરીર ઉપર પળી થઈ
લગભગ આડે મહિના તેઓ મોઘ રહ્યા અને ક્રીઓ તાન તથા
ઉધગમ નાગ પડવા દાખરે ધારની મનારી કે આમાથી મ્તાય કાય
લાગુ પડે એમને મીજી એન્એન બી ની પર્ગિયા આપવાનો નિયાર
છે ના મે મહિના રહ્યા ત્યારે માગી વાગવો પડ્યો અલકિન વચની જ

જતી હતી એટલે હવાફેર માટે જરૂરિયાત, આકાશ વગેરે જગ્યાએ ગયા પણ કાંઈ અમર ન થઈ. છેવટે વડતાવ જઈ એક વૈદનો દૂધ અને શેરડીનો પ્રયોગ કરા મહિનો કર્યો તેથી તાવ તેમ જ ઉધરમ ગયાં.

એવએવ બી ની ટમ્સ ભરતા હતા તે દરમ્યાન જ ૧૯૧૦ના માર્ચમા તેમણે મહેતા અને દલપતરામ સોલિસિટરોને ત્યાં આર્ટિકલ લીધા એ પેઠીના તેઓ પહેલા જ આર્ટિકલ ક્લાર્ક હતા તેથી અને સોલિસિટરો તેમની પાછળ ખૂબ ધ્યાન આપતા અને કામકાજમા ડેળનના સારી રીતે શ્રમ લેના. તેમને મેનેજિંગ ક્લાર્કનું કામ પણ મોપવામા આવતું. કિશોરલાલભાઈ લખે છે કે,

“ મહેતા રોક કડક સ્વભાવના ગણાય. એક એકિડેરી ધડવામા મે બેદરકારીથી બે કેસમા આવતા સમયે સરખા નામોનો ગોટાળો વરી ખોટા નામો લખી દીધા હતા એની બેદરકારી સોલિસિટરના ધધામા ચાલી જ ન શકે એ વિષે મને એમણે એટલો કપકો આપ્યો કે ત્રણેય દલાલ મુધી હું રડતુ ખાતી શક્યો નહોતો. તેમણે મને કેળવવા પાઠગ બીટેથી મહેનત વધીવાતના ધધામા મને બહુ મદદગાર થઈ હતી ”

૧૯૧૩ના માર્ચ મહિનામા આર્ટિકલ ક્લાર્ક તરીકેની મોલિસિટર તરીકેની ઉમેદવારી પૂરી કરી પત્ની જૂનમા એવએવ બી ની પરીક્ષા આપી અને તેમા પહેલા નર્ગમા ઉત્તીર્ણ થયા.

તેમણે પોતાની અભ્યાસ કરાની ટેવનું ઉપર જે વર્ણન કર્યું છે તેની સાથે સગમીયવા જેવો છે જ્યાંઅમા તેમણે કહ્યું છે કે,

“મારી બુદ્ધિની જે તેજસ્વિતા કે કુશામતા માનવામાં આવે છે તે વસ્તુતઃ બુદ્ધિની તેજસ્વિતા છે જ નહીં મારે વિશે સેવાયેલો આ એક ભ્રમ છે હું બુદ્ધિવાની છું એવી મારી વ્યાખ્યાનુવિતિ પણ કરવામાં આવે છે વસ્તુતાએ હું બહુ બુદ્ધિમાન નથી સીધીસાગી બાબતેમાં મારી બુદ્ધિ કામ કરે છે ખરી પણ અપદ્ધા પ્રમો, જેવા કે રાજદારના મુભી નીરીના, આકાશઓની અને રાશ્ત્રીય સેવોની ગૂંચોના, રાશ્ત્રીના અને સાહિત્યના અર્થો પ્રેસાદવાના, કાવ્ય-ગા વગેરેની ખૂબીઓ તપાસવાના, એવા એવા વિષયોમાં અને બહુ ઓછી અથવા ધીમે ધીમે ગમ પડે છે મારી જે કાંઈ રાજિ છે તે અસામાન્ય છે એવો મારો ખ્યાલ નથી મારા મેઈ આહારનિહારને પરિભ્રમે છે એમ પણ મને લાગતું નથી હું એવા મરીગર જેવો છું જે નજરે નેઈને મીધુંવાકુ પાગખી ન રાઈ પણ કૃપદટ્ટી લઈને જ તપામી રાઈ માત્ર કૃપદટ્ટી ખરી દોરી નેઈએ

“મારી બુદ્ધિની જે તત્તરપરિવિતા કે કુશામતા કહેવાય છે તે મારી બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાને લીધે નથી, પણ સદ્બાદની એક કૃદપટ્ટી મને વારસામાં મળે છે તેના ઉપયોગને લીધે છે મારી બુદ્ધિની મનાની વાત જોશો તો તેમાં બુદ્ધિ કરતા સંકુલતા, નીતિ પ્રત્યે આત્મ અને અનીતિ, અકુચિતતા તરફ આત્મીયો એવું જ ઉવગ જોશો

“દીકરીને હું માનતા ઉપાસક છું મારા આત્મતેમ સોખ્યા કહું છું પણ બુદ્ધિમાન પતિત નથી બહિ મારામાં આત્માવિક જ રહેલી છે એમો માનમાં તે હું બાળ અરૂપ અથવા ખાસ ઉપાસના દેખાની તુષી આપી હું પચાને બુદ્ધિવાની ગાઝુ છું

“આ હું ખોટા વિનવણી છું છું એમ નથી પાનાડી મેંય તે કન્યા મેંયો વિમન બનવાયે જે ૨ મની ઉપાસનામાં મોત્તરની મરો મારે વિદ્યુત્ત હું જે કહું છું તે બજાજ જ કહું છું એમ સમજતું નેઈએ”

મિત્રેત્વ વખતેના જાણીતી બાઈની નીચે કે એમના મેંયક અસ્મરો મને લખી મેંયના છ, તેમાં તેઓ રહે છે

૫ કાકાનું કૌધો પડેજ અમરણ બને કુનના કારાવાઈના પરમા મેંયના લાનું છે તેઓ તે વખતે વિશે રહના વિકસન ફોજમાં અપૂર્વા

જતા તેમને સાહે પરતુ વ્યવસ્થિત પોશાક પહેરવાની પહેલેથી જ દેવ હતી સદૃઢ લાલુ પાટવન તથા લામો પારસી ડગલો, બેંગલોર ટોપી તથા બ્રહ્મોત્તમ પહેરેલું એકવડું શરીર હજી મારી આખો સામે આવીને ઊભું રહે છે. આ પોશાક તેઓ વક્રીય થયા અને આકાશમા વક્રીલાત કરતા મારેયે હતો અને સને ૧૯૧૭મા અમે આશ્રમમા ગયા ત્યાં મુખી હતો આરો જ વ્યવસ્થિત પોશાક અમે બાળક, હું તથા મારાં ભાઈબહેનો પહેગીએ એવો તેમનો હંમેશા આગ્રહ રહેતો. કોઈ પણ બાળક પહેરણ પહેર્યા વગર કે કોઈ બાળકી ફરાક પહેર્યા વિના ઘરમાં પણ ફરે એ તેમને ગમતું નહીં.

“તેઓ દેખવ આગળ ખુરસીમા બેસી અથવા ખડમા કે અગાસીમા ફરતા ફરતા મોટેથી શુદ્ધ હચ્ચારણ સાથે વાચતા. તેઓ હંમેશા કહેતા કે, મોટેથી વાચીએ તો આપણું ધ્યાન એમા જ રહે અને વાચેલું ચાલ પણ ગટી નય. તેઓ પોતાની ઝોરડીમા એકલા એકલા મોટેથી નાળે ભાષણ આપતા અથવા ધીરે ધીરે પ્રવચન કરતા મને અમરણ ■ કે એક વાર કેવળ અમેજી નૂળાકશે ‘એ’થી ‘હૈ’ મુખીના એવી છટાથી તથા જુદા જુદા ભાવો પ્રમાણે ભાર નૂકી બોલવા માડયા કે નાળે એક ભાષણ આપતુ હોય. આ મામળા પાડોશમાથી મિત્રો કોઈ ભાષણ છે કે શું એમ ધારી ત્યાં આવી પડોઆ તેમને આ પ્રમાણે પામ સાત મિનિટ મુખી ભાષણ ચાલુ નાખ્યું, પછી મ્હે ન મ્મ કેવુ વાળા થયું ? ખોને તથા સરે’ હતી પડયા

“કાઠાવાડીના ધરમાની ગીંછ વરતુ મને ચાલ આપે છે તે ત્યાંનુ ચર્ચાનુ વાતાવરણ અમાના કુટુંબમા દિનક અને ગોખને તરફ વધવા લાગ્યા બે થયે હતા માન પિતાથી ગોખડેની બાગ્તુ એવના તો મારા મોખ માનને ટિંગ્લો પડે રુચનો પૂ નિરોરલાવકાકાનુ વડા પ્રથમથી જ ગોખને તરફ ગ્દેતુ પૂ બાપુજી સિન્દુસ્તાનમા આવ્યા ત્યાં મુખી આ જાનતુ વડાજ હનુ. જા! પછી મિથિતિ બદલાઈ ગઈ. દિન - ગોખને એવો આગ્રહ ન ગતો અને જન્ને તરફ માનની દિનિથી ત્રણે બાઈગા બેવા લાન્વા. અમાડે થય તેમા મ્દવાગ તો નડોલી જ થય પાઠગથી તો તેમા સુનમાથ પેલા થયો. ત્રણે બધુ મોખે પ્રથમથી જ ગાંદીય કાર્યમા ગમ લીરો મ્દ બાપુજી સાથેનો મળધ લેમ વધે નેન ત્રણેએ

બાલમિત્રો

કિંગોડવાલબાઈએ પોતાના બાલમિત્રોની હમીકત પોતાના કુટુંબની શ્રુતિસ્મૃતિઓમા નોવેલી હોઈ તે અહીં તેમના સમ્બોધના જ આપી છે

‘ આકોલામા અમારા હમાવોમા આપા નામનો એ ધરડો હનાડ હનો તેનો મોગે હી રો દાદો એ લનમમ બાલુભાઈની ઉમરનો હતો અને બીજો દીકરો હરિ એ લગમગ માગી ઉમરનો હતો મરાઠી ગાઢામા એ મારા વર્જમા હતો અમારા કપાડે હના પાછળા ભાગમા આપાને રહેવા માટે જગ્યા આપેલી દોવાથી એ અમાગી જોડે જ ગહેનો એમ કહીએ તો આવે હરિ મારો બાળમિત્ર હતો અમારી બન્ને વચ્ચે ગાઢ પ્રીતિ હતી મુબઈથી આકોલા પડોચતાની સાથે મારું પડેલુ મમ ગૌસાળામા જઈ નવા જન્મેલા વાઝાવાઝાને જોઈ આવવાનુ અને એમની સાથે ઓળખાણ કરવાનુ રહેલુ હતુ ધસુખસુ ત્યા જ મળેનો ત્યા ન મળે તો બીજુ કામ એની રૂપગચ્છે જઈ હરિને શોધી કાઢવાનુ થયુ આપાના મગી ગયા બાહ હરિની આ હરિને લઈને બીજી જગ્યાએ ગહેવા જઈ હતી માઝાથી હરિ દાગ સાથે ગહેવા આવ્યો હતો જોકે દાદો નુની જગ્યાએ રૂપક બાધીને રહેનો હતો છતા જ્યારે પણ હ આકોલા જઈ ત્યારે હરિ મળવા આવ્યા વિના ગહેનો નહી હ બહુ અચેછ ભલેવો અને શોડનો દીકરો દોવાથી પાઠગથી હતુ માગી માથે અહબથી વર્તવા લાગેો પણ મારો એને માટેનો પ્રમ જોડો ને તેવો જ રવો હતો હ લચનીચના સુરોથી થ ગહોનો, અને નીચી નણાની શાલિના કે અસુકાની લોકમા હું સહેજે બગી રામ્નો નહોનો છતા મારી અને હરિની વચ્ચે આવો પગો નહોનો હતો મોગે થયા બાહ પોતાનો બાપીમા હમાનીમા ધરો દાદા સાથે કરવા માગ્યો હતો એનુ રાગીજ બહુ મજાનુ અને કુઝીગાજ હતુ હ આકોલામા વગીલાત કરવા ગયો ત્યાર બાદ ને દોલિમા સુમેવનની પ્રજ્વલિ કપાગ હતી એને બાગે એક વાર કુઝીની હીદાઈ ગોડવચમા આવી હતી મૌથી પડેલા જીતનાગને પાસી આપવાની હતી એ રમત રમાઈ ગઈ અને પડેલા આવનારનુ નામ પામરાધુ ત્યારે જોડે તો હતુ મારા પગમા પડ્યો હતો મારો

બાલમિત્ર હરિ પહેલો આવ્યો તેથી મને આનંદ તો બહુ થયો, પણ એ મારો લગાડિયો ગોઠિયો મારા પગમાં પડે તેથી મને મારે પોતાને વિષે બહુ શરમ લાગી. મને એ અસહ્ય લાગ્યું આ પછી થોડા જ માસમાં હરિનો અને મારો કાચમનો વિયોગ થયો. આડોલામાં મગ્ગી ફાટી નીકળી અને દાદો તથા હરિ હમાયો મારે ઉઘાડેલા દૂરના એક કેમ્પમાં રહેવા ગયા. ત્યાં હરિને મરખીની ગાઠ નીકળી. એના મદનાડના સમાચાર મને મળ્યા પણ હું મળવા જઈ રાકું તે પહેલાં એ દેહ છોડીને ગયો. બીજે દિવસે દાદો મારી પાસે આવી ધૂસકે ધૂસકે રડવા લાગ્યો તે પરથી હું મારા મિત્રના મરણના સમાચાર પામી ગયો.”

બીજા બે મિત્રો તે મંગળદાસ અને ગોવંદનભાઈ. તેમને વિષે તો વિદ્યાભ્યાસવાળા પ્રકરણમાં આવી ગયું છે. કિશોરલાલભાઈ માં લખે છે કે :

“નૂ હાઈસ્કૂલની પાઠથી બાળુએ એક નાનકડું બારણું હમેશાં બંધ રહેતું. તેમાં પેસવાને બે ત્રણ પગથિયા હતાં તેના ઉપર બે ત્રણ ડાકરા બેસી રાહે. એક દિવસ મંગળદાસ, એક બીજો વિદ્યાર્થી અને હું એ પગથિયા ઉપર બપોરની છટ્ટોમાં બેઠા હતા. બાળકોને મહત્ત્વની લાગે એવી એકબીજાના સુખદુઃખની વાતે અમે અડધા મગજદાને પોતાના જીવનની વાતો કહેવા માગી. એના માતપિતા બાળપણમાં મુજરી ગયા હતા. બાળપણમાં મા અને બાપ બન્ને રિનાના થતું એ મને અતિશય દુઃખ, વિનંદ અને આશ્ચર્યનક લાગ્યું. તે દિવસની વાતની માગ ઉપર મંગળદાસે કંઈ નહીં કોય એવી ત્રીજી વચ્ચે થઈ. હોગિયાર વિદ્યાર્થીઓ તરીકે એ બંને ભાઈઓએ મારા મનમાં આડુંનું મ્થાન લીધું જ હવું. તેમાં તેમની આ જમનમીમ સ્થિતિને લીધે તેઓ મારી કંઈલા નવે પ્રેમના પાત્ર બન્યા. એ મિત્રો તો માગ જ એમ મે મારા મનમાં નિશ્ચય કર્યો. એમને મે મારા ભાઈઓ જતાં પણ ઠીક સ્થાન માગ હૃદયમાં આપ્યું ધીમે ધીમે એમણે એ સ્થાન પર એનો કળને દર્યો કે મારી ભક્તિ સહજનંદ રવામી, પિતાધી અને બે મિત્રો એમાથી કોના પ્રત્યે વધારે એનો નિર્ણય હું કરી શકતો નહીં. એવી મૈત્રીથી ઈશ્વરનો અને પિતાનો દ્રોહ તો નથી થતો, એવું પ્રશ્ન પારવાર મારા દિલમાં ઠાંતો અને મને ગૂઝવણ થતી

વચ્ચેના પ્રેરણ વર્ષ બાદ કરતા મગજદાસ અને દુ એકબે
બી યથા ત્યા મુખી સાથે જ રહ્યા મગજદાસે મને પોતાના મુખ
દુ ખની વાતોનો કાગીદાર બનાવ્યો તેથી એ એ બાઈઓમા મગજદાસ
મારો વિશેષ મિત્ર ગણાય એ સ્વાભાવિક હતું મારા હૃદયમા પણ એવે
સુમાન ભાવનું અને ગૌરવનું ઘાટિયે વસીવતું સ્થાન હોયેતું મારા મુખ
દુ ખની વાતોનો એ પડેનો શ્રોતા અને કાગીદાર બનતો સને ૧૯૦૦
મા ત્યારે અમારું કુટુંબ બધી બાલુથી આયેક મુશ્કેલીમા સપડા કે
હતું મારી વરસગાડને દિવસે ૪ અમારું દેવાળું નીકળે એવી ધાત્રી
લાગતી હતી ત્યારે મગજદાસ ૪ મારા મનનો બાર હજવો નરવતું
સ્થાન હતો પોતાના તોફાની અને ઉમંગી સ્વભાવથી મને પ્રસન્નચિત્ત
રાખી એ આરામ અને ઉત્સાહ આપેના શુદ્ધ મિત્ર તમ એ જીવનનો
મેઘો લહાવો છે અને તે બાજપદમા જ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો
મારો વિશ્વાસ આ મૈત્રીમાથી બધારેનો છે બાજપદમા આવી અદ્વિત
મૈત્રીનો મને લાભ થયો ન હોત તો મોઢપણે ને હાઈ મિત્રતા દુ
અનેન્તી સાથે બારી ગ થો છું તે બાધવા મનિમાન થયો હોત કે મ
એની મને શ મ લાગે છે

આ મને બાઈઓ સાથે શિશોરના નભાઈની ગાદ મૈત્રી આનન
રહી મગજદાસ અત્યારે મુર્છાહારીમા મોરિસર કે થોડો વખત
હાઈકોર્ટના જજ પણ થયેના અને ગૌરવનભાઈ સર હોશિયારના
હોશિયારના પ્રાણ સમાન એ સચાન છે

શિશોરના નભાઈની મૈત્રી ભાનના વિરે બાઈ નીનક વખે છે કે

મત્રી કરવી તે ચાહુ રાખતી અને નભાવતી તેની હથેલી તેમને
એની હાથ લાગેલી કે પ્રથમ કુટુંબના પાડોશીઓ અને સાજાના
ગાદિયાઓ પત્રથી આગેવામા નથી ન મડળ અને છેલ્લે સાવજનિક
કાયમા અનેક એટલી યથા તે દરેન્ના ખજરઅતર રાખવા દરેન્ને
પત્રોપાત મગાય તો મગજ ન મગાય તો પત્રથી તેમની બાજ લેતી
એ તેઓ એના ઉમંગ અને ઉત્સાહથી રજા કે તેમની કાયમની
બીમાર પ્રકૃતિને એ વસ્તુ અમન અને બાર રૂપ / ગણાય પણ એમને
એ વસ્તુને કની બારરૂપ માની નથી એ જ એમના જીવનની એક કળા
મુવાસ અને દોરમ હતી

શ્રી ગોમતીજીન

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

કિશોરલાલભાઈનું વેવિશાળ નક્કી કરવામાં એમનાં મારીનો ધણો ભાગ હતો. એમણે જ કિશોરલાલભાઈને માટે ગોમતીખેનને પસંદ કર્યાં હતાં. કિશોરલાલભાઈનો વિચાર અવિવાહિત રહેવાનો હશે એમ લાગે છે. પણ એ બાંધત એમણે પાડો નિશ્ચય કરી લીધો હોય એમ જણાતું નથી, કિશોરલાલભાઈને 'પંદર વર્ષ' પૂરાં થઈ ગયેલાં હતાં. દોલેજના પહેલા વર્ષમાં તેઓ હશે, તેવામાં મારીએ એક દિવસ કિશોરલાલભાઈને પાસે બેસાડી ગોમતીખેનના ગુણ વર્ણવવા માંડ્યા. ટ્રાણી નથી, ઉંમરે નાની છે, તારા લણવામાં ખસેલ નહીં પાડે, એમ કહી માતૌમિત ક્રોધજતા અને લાડથી એમણે વાતની રજૂઆત કરી અને વિવાહની ના ન પાડવા સમજાવ્યું. કિશોરલાલભાઈ લખે છે કે "હું મારીના લાડથી લેવાયો અને અવિવાહિત રહેવાનો મારો મનોરથ છોડી મેં સંમતિ આપી." પણ બાલુભાઈએ વિવાહ નક્કી કરી નાખવાની સામે વાંધો લીધો. એમણે કહ્યું કે, "પિતાશ્રીની સંમતિ મળ્યા સિવાય મારાથી આવી જવાબદારી લઈ શકાય નહીં. હું પિતાશ્રીને સમીપ અને જવાબ આવી ગયા પછી આપણે આગળ વાત કરીશું." મારીએ તો ગોમતીખેનનાં માતૃશ્રી સાથે મળીને ચાંદલા કરવાનો દિવસ પણ નક્કી કરી રાખેલો. પણ બાલુભાઈએ વાંધો કાઢ્યો એટલે નક્કી કેમેલે દિવસે ચાંદલા થવાનું અટક્યું. પછી તો એ વાત લગભગ એક વર્ષ લખાઈ. દરમિયાન ગોમતીખેનનાં માતૃશ્રી પોતાનો મનોરથ પાર પાડવા વિના ગુજરી ગયાં. ગોમતીખેનના પિતાશ્રી તો તે પહેલાં ગુજરી ગયેલા હતા. છેવટે સં. ૧૯૬૩ (ઈ. સ. ૧૯૦૭)ના મહા મહિનામાં કિશોરલાલભાઈનું વેવિશાળ નક્કી થયું. ત્યાર પછી

ચંદ્ર મુ ૮ ને દિવસે એ વેવિલ ગ નદી ગવામા કિત્તમ્મ ધરાવનાગ
મામી પણ ગુજી ત્યા એમને વિશે વિગતના નામ એ રખ્યુ છે કે

અમારે માટે મામીએ માની જગ્યા નિગપૂર્ આચરી હતી પેતાના
ઠો ગ અને અમારી વચ્ચે પાંચ વળતો બેલમાન ગાખવામા આવે
છે એવુ અમો મામીને ઘેર ગરેના મ્દી ન સુ નથી

આ વેવિલાગ લગભગ ૭ વર્ષ આ પુ વિગતના વખતમા નનમા
એ એવો વહેમ પેમી નરેગે હતો પોતાનુ આનુય વીચ એ રીત નાનુ
જ છે તેથી ગોમતીમને નથે થોગ પડુ ગગ મધાય તો તેમનુ
ભવિષ્યનુ જન એપ્પતિનિદ ન રહી શે તે ખાતર તેઓ ગોમતીમને
આમે જોના નહી નથી પડી વાતનીન ગવાનો તો પ્રમ ૧ જ
પ્રાચી દોષ ?

વિગતના નામ ૧ મે ૨ કે

સ ૧૯૬૧ના માર્ચ પદિ ૮ ને દિવસે અમાગ લગ્ન થયા
સાલિસિ ર્ની ઉમેલગીમાથી ૮ ૧૬-૭ ૧૯૭૩ના રોજ પડે થયો અને
૩૦મી માર્ચ અમાગ લગ્ન થયા એવએડ મીની પીમા આપવાની
બાગી હતી તે જ્ઞાનમા થવાની હતી પીમા અપાર્થ થયા બા. ૮ ન
થાય તો ઠીક એવી માગી હમ્મણ હતી જે રી અ થાસગગ દુગ્ધાન =
મૃદમ્મ થયા નમ ન હતી રાક્ષય જન્મ મારી હમ્મણ ૮ પાર ન પાડી
શકયા પીતા પૂરી થાય ત્યા સુધી કદાચ ગોમતીને વિષર રેવાનુ
થશે એવી મે અ યા રાખી હતી એ આર ૧ જન્મ બોગી પગી એમ
પગી બીજે કે રીજે જ દિવસે મે મૃદમ્મપ્રમમા પ્રેરેશ કર્યા લગ
પગી એક મે અકાશિયામા જ મને હન્દુનેન્દા થશે જોડે એનુ અવશ
વન્નુન કઈ ગનરવા જેટુ ન્દોડુ જન્મ ૧૦૬ ની બેશ જન્મ થય
પગીમારી તો ખસતુ જ નથી એની પોઝિટીવ (દને તો મગી
છાતી સાથે અગ પરિચિત થા ૧ લય તે વખતે એનુ નાન મ્દેડી તાર
સામગવામા આવતુ) લગ્ન ૧ જન્મ ૮ થાકિ સુમનાઆપી પ્રદક્ષી
મ નર છે અમ જ હને ગોમતીને ત્યા બીજ સ્થાવર નિ લાડ અને
તેરી બધાને ખૂન ચિન્ત થઈ કોક દિવસના દુઃખ મે થા અને
અવશાસમા દા પા

લગ્ન પહેલા હમેશા હુ વિવાહિત જીવનનો નિષેધ કરતો એ આદર્શ સ્થિતિ નથી એમ સ્હેતો બાહુત્સાર્થના એક મિત્ર મારા એ વિચારો ફેરવવા માટે મારી સાથે ધગી વાર ચર્ચા કરતા ત્યારે હુ સ્હેતો કે તમારા બધાના જીવન હુ લેકે હુ એમા ંશુ આપ્ત જ તત્વ મને દેખાતુ નથી ંઈ આદર્શ દર્શતી મારા જીવામા આવતા નથી મારા આ વિચારોમા પાગળના ગતુભવથી શો ફરક પડ્યો નથી જેને સામાજિક ાયમા મેંસપરાયણ જીવન માળવુ છે તેણે લગ્નનો મોહ છોડવો જોઈએ એમ હુ માનુ હુ મારી આવી સલાહ વણા માબાપોને રચિકર લાગતી નથી પર ાને શુ દેશરોવા નથી થઈ ગતી ? ગાધીજી તમે બધા પગ્ન્યા છતા દેશ ાયમા પડ્યા જ છાને એમ તેઓ ફરીલ મરે છે પણ મારા મનને હમેશા લાગુ છે કે એ બધા પરણ્યા ન હોત તો તેમની સેવા વધારે કીમતી થાત આની ાયગી બાબુનો પણ મને સારી પેટે અતુભવ છે અવિવાહિત દેશસેવકોમા કીધેલા કાર્યને માટે જબાબદારીની સાનના અને તેને વળગી રહેવાની દૃઢતા મારા જીવામા વિરન આની છે લાગે વખત ચાનનારા ચર્ચો એમને નિશ્વાસે નથી મૂકી શકાતા એવો પાત્ર અતુભવ થયો છે વિવિધ સ્વભાવના માણસો સાથે હળીમળીને રહેવાની લાયકાત એમનામા ઓછી જીવામા આવે ■ ધ ા વાર એમનામા એકચપેટાપણ ખૂણ હોય છે આવા બધા દોષો ંદના અનિવારિત સેવગમા દેખાય છે મરા પણ ગૃહસ્થના ગુણોનાગો માપસ અવિવાહિત હોય તો વધારે ઉપરાગી મયો રી રાકે એ મારો ખ્યાન ગના નથી

ગોમતીને વધારે વિદ્યાપ્રાપ્તિની હોય હમેશા રહેતી છે પણ તે અપૂ પ રહી છે શરૂઆતમા અભ્યાસ કરવા કરાવવાના પ્રયત્નો થયા પણ જેમ મારો વ્યાયામ કરવાનો કાયકમ હતી બરાબર ચારી શક્યો જ નથી તેમ એનો અભ્યાસ કરવાનો કાયકમ હતી નિર્ધિન ચારી શક્યો નથી મને માટે મારી ઉપર એણે પાતાની પ્ર યે જેદરમગીનો આગેષ હમેશા મૂ થો છે મારો ારો આપ્ત એવો રહેવા છે કે શરૂઆતમા ઓગ ખ્યાનને વશ થઈ એો મારો શીખવવા વિષેનો ઉત્સાહ લાગી પાડ્યા હુવે જે વિષયો એ શીખવા નાહે છે તે શીખવા માટે એણે જે શ્રમ મરવો પડે તેના શ્રમના પ્રમાણમા એને જે જ્ઞાન મળે તેથી જીવનનો મ્તો ઉત્કર્થ થઈ શકે નહી અને ન શીખવાથી જીવનનો

જો ઉત્કર્ષ આપી પડે એમ પણ નથી, એવી મારી પ્રતીતિ થયેથી હોવાથી જોડે એની ઇચ્છાને વશ થઈ હું શીખવું છું ખરો પણ એ શીખવાની જરૂર છે એવો આગ્રહ ઉત્પન્ન કરી શકો નથી ”

કિરોરલાવભાઈનો ગાન્તા અને નિવેડી સ્વભાવ જોતા ધણા એવી અપેક્ષા રાખે કે એમના ગૃહસ્થાશ્રમમા કદી કળિયો કંઠાસ તો ચતા જ નહીં હોય પણ જો એમ જ હોય તો તો એમનો ધરસસાગ સાન અનુશો ગણાય થોડું નિમક જેમ ખોરાળને સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે તેમ કોઈ કોઈ વાર પતિપત્ની રચ્ચેની નાની તમ્બાદો એમના ધગ મમ રને વડુ મીરો બનાવે છે કોઈ કોઈ વાર તકગગ કાઈકે તીખી કમ્પ ગટાડીની ગરજ પણ સારે કે પણ એમના ધરસસારમા આના પ્રસંગો ધણા ઓછા અને દ્રઢ બનતા એકદરે એમના ધરસસારનું વાતાવરણ પ્રસન્નતાનું અને સહકારનું રહેતું બાપુજીએ શ્રીઓને જેમ રમોડામાથી નકાર આણી તેમ પુરુષોને પણ ધરકામમા સ્ત્રીઓને મદદ કરવાનું શીખવ્યું જોકે, એમ કહી રાકાય ખરું કે શ્રીઓ કરતા પુરુષોએ બાપુનું શિક્ષણ પ્રમાણમા કમ્પે ઓછું જીવનમા ઉતાપું હશે મિશરનાનભાઈએ તો પોતાના જીવનમા એ જરામગ ઉતાપું હજી રાધનામા, પાણી જગનામા કપન ધોવામા ચાર ગૂ માજવામા એરા એરા ધગના નાનામોટા મોમોમા એ જગમર ભાગ લેના એ પોતે, ગોમતીમહેન તથા એમની સાથે રહેતા એમના જે ભરીગ બાઈ નીનકક તથા બાઈ સુરેન્દ્ર પોતપોતાના ગત પ્રમાણે મોટાનાના વાગજુ લઈને પાણી જરના જળ, નીએ જપ્પા સાથે કપન ધોતા તથા વાસણ મજિના જળ એ દરમ આશ્રમમા ધ્યાન જેને એનું ધર્મ રહેતું એ નિવે ભાઈ નીનકક લખે છે

પૂજ્ય દાદા સાગરમની નીચા નાલી કપન પોઈ તે ખા ૫૨ નાખી કેવળ ધિનિતુ ખેરેડા, પાત્રીની જરેડી બા રી માથે લેખ ચાના દોય, દમ મીરો ધીરો આગો દોય પાત્રી હું તથા પૂ ગોમતી કાળે પોઈએ એ દરમ તો માગી આખ આશ્રમથી આજે આત્રીય પાત્રીમ વડેખ ખસી શકતું નથી તે મમ ૧ તેમનું મરીંગ એકવડુ જગા ૯૪ ગ પાવ

મેહ હંતુ પણ નાનપણથી ૧૫ મ્હુ કરેતુ નહીં જતા નામ કરવાનો નિશ્ચય હોયો એમને તેઓ ૨૦ જતા અમારા ધર્મમાં જૂની ગીત હતી કે શૌચ ૮૪ આવીને જ્ઞાન દરજી ભેઈએ એમને ૧૪ વાર ઉનાચામાં પણ ખરે ખપોરે અમે નીચે નાહવા જતા આ માટે આશ્રમમાં નાના મેળા બધા અમારી મંડરીઓ પણ વરતા પાડળાં ૫ ૧૫ને ૬ નાથજી સાથે સમાગમ થયો અને જ્યારે એમને સમજાઈ ગયું કે આવી ગીતે જ્ઞાન દરજી ૧૦ ૧૪ ધર્મનો વાગ નથી એમને દુરત જ ન્યા સર્વ હરી ગયું ધીરે ધીરે અમાગ વરમાથી સૌએ એ છોડી હીધું આથી ૧૪ અન્યથતા અમારા ધર્મમાં પેડી હોય એવ મને જણાયું નથી અને તો લાગે છે અને પૂ ૧ ૧ ૫ ૧ મર્હ ૨ વાર હેલા એને લીધે તો અમે કોઈ ૧૪ વાર શૌચ જરાનું આગમ રતા તે ચારી ગયું એમને લાભ થયો

૧૨૫ ૫૪ી તેઓ સાગરમતી આશ્રમમાં નામો નખત રહ્યા નથી અને ત્યાર ૫૪ી બનેની તત્વિત પણ આરી રહી નહીં એમને ૧૫ કંનારની મહદ તેમને લેરી પડી છે ત્યાંથી ઢિપજ જેવા ૨૨૫ પણ બધે થયા છે

એમના ગૃહસ્થાશ્રમનું મુખ્ય અંગ અનિશ્ચિત્ત ૧૨ અને પગરપરની મેનાશુશ્રૂષા એ ગંગા

બન્ને મધ્યમના મા ૧ ગહેતા હોના પતા મનેએ પોતાનો હુશ્મુખો અને વિનોની અગામ બરામગ જાગવી રાખેનો ગિરોરલાતમાર્ક તો અતિ ૧૫ પાતના વેગતા હોય ત વખતે પણ ૧૦ની ૨ વાર તો પોતાને ભોગે પણ વિના દરજીનું ચૂના નહીં એમને ઘેર મહેમાનને ક્કી પાર ૧ જેવું નાગતું નહીં એ એમન કુટુંબની જૂતી ૫૦ પરા છે

મળના આનનારનો તેઓ દમે ૧ મહુ પ્રેમથી સ્ક ૧૨ ગતા એ વિરે ભાઈ નીનક ૨ લખે છે કે

કોઈ ૫ ૧ પરિનિત બ્યકિત મળવા આવી કે તે વગી ૧ હોય તો ૧૧ને ૧૧માં થયા જ છે સામે ૧૧ જવાના ૧ પોતાની પ્રદ્ધિ સારી ન હોય તોપણ પાગ મૂકવાયે જવાના જ સાન્તાકંગા ૧૨ રહેતા

ત્યારે શ્રી એર, મોરારજીભાઈ, વેંકુઠભાઈ કે રામેશ્વરદાસ બિરલા આગ્ર્ય હોય કે પછી કોઈ એમના જૂના મિત્ર કે સુજના માણસોમાંથી ઈર્ષ આગ્ર્ય હોય અથવા કોઈ નહીન જ નાનીએની વ્યક્તિ આવી દોય ત્યારે તેઓ આ બધું વિધિસર કરવાનું કની નૂતના નહી તેથી પડે ત્યારે એમને લીધે પાઠ્યથી તેમને કંટાળીએ પીડા લેખવવી પડતી જ્વામી આનંદ, નરહરિભાઈ, મહાદેવભાઈ કે કાકાસાહેબ, એમાંથી કોઈ મને તો તો ખૂબ પ્રેમથી ભેગતા પૂ જાણુજી, પૂ નાથ કે વગેરે બધું આરે ત્યારે પડે લાભતા આ વખતના દરમ જૂના લોકોના રાન્દોમાં નીએ તો દેવદુર્લભ બનતા નાનાઓમાં મને અને એ સાતિને તેઓ આગ્રીવાદ આપતા ત્યારે વગી વાર છાનીએ ભાગ પાગ લેતા અમને તે વખતે એમની જે દુર્લ મળતી તે કની નીસરાય એવી નથી

“ મુબઈમાં અમારે ત્યાનો જૂનો ધાગી રામભાઈ, મુદરીબાઈ નામે બાઈ કે મુ ગોવિંદભાઈને ત્યાના રામાને કે મહાસાજને સંવેને તેઓ પ્રેમભાવે મળતા, અને કુળજ સમાચાર પૂના બાળપણમાં ધરના નોકર વાગર પ્રાચે હાજી દિગ્દેને લેતા, એ તેમજે ધમી વાર વર્ણવ્યું કે પાડ મે બધી બૂનો તેમજે પાઠ્યથી ધાઈ નાખી અને માનવીમાત્ર પ્રાચે મમાન બાવ કેળવવા પૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો ”

- બીજાને ઘેર મહેમાન દોય ત્યારે પણ પોતાના યજમાનને એાજામાં એાછી અગવડ પડે એવી બન્ને કાળજી રાખતા, એટલું જ નહી પણ ગોમતીબહેનો તો એવો સ્વભાવ છે કે યજમાનના ધરમાં ગયા પછી યજમાનની પણ બધી મમતા અચરાય છે કે નહી એની જાને કાળજી રાખે

માપુતી દેખરેખ નીએ સને ૧૯૨૬ના આર ભમાં એક વાર ગોમતી બટેને પદ્મ ઉપર વિવચના ઉપવાચ કરેના તે વખતે કિરોરવાલભાઈ એમની જે ચાકરી કરતા તે દરમ અદ્દમુત દનુ દિગે સ્વાયભાઈને એ- વાગ તાન આવેવો ત્યારે બાપુએ તેમને ઉપવાચ કરાવેલા અ સડિયામાં તાન તો મયો પણ ત્યાર પછી એવી અગમિત આવી ગર્ભ કે વગમગ આ મહિના સુધી તેઓ પને ના જોડું કામ કરી રાખતા નહી બન્નેને ઉપવાચના આ અનુભવ થયા પછી તેઓ એના અભિપ્રાય

ઉપર આ-મા હતા કે દુરતી ઉપચાર કરવાનું થીમતને જ પોસાઈ શકે ગરમ પાણીના ગાય લેવા, વારંવાર માટીના પાટા મૂકવા અને દ્દર્શને લામો વખતે પૂર્ણ આરામ આપવો એ બધું સાધાગળ રિથિતિના માગ્યને પોસાય નહીં બાપુજી એમની માદગી માટે દુરતી ઉપચાર વેળાનું કિશોરલાલભાઈને ઘણી વાર કહેતા, પણ જેનો સદેનાઈથી અમલ થઈ શકે એવી વાત સિવાય બીજા ઉપચાર તેઓ કંઈના નહીં.

બન્ને એકમીત્વની મેળાચાડરી કરતા, પણ ગોમતીમહેનને કિશોરલાલભાઈની સેવા કરવાના પ્રસંગે જ વનારે આવતા અને વેળા જતા કરતા તેઓ બગાડર તાલીમ પામેલી નર્સ જેવા બની ગયા હતા. દર્દી માટે તે પહેલા દર્દીની જરૂરિયાત કંપી બઈને દર્દીને જોઈતી વસ્તુ બરાબર હાજર રાખતી, વખતસર ખોરાક તથા દવા આપતી એ બધાથી તેઓ ખૂબ ટેવાઈ ગયા હતા. કોઈ કોઈ વાર આખી રાતના પણ ઉજાગરા થતા આવું બધું કષ્ટ વેઠતા છતાં તેમનો ચહેરો હમેશા હસખુખો જ જોવામા આવતો. કિશોરલાલભાઈની મેળા કરવા ઉપરાંત બીજા કામોમા પણ તેઓ કિશોરલાલભાઈને મદદરેના કિશોરલાલભાઈ માદા હોય તે વખતે આવેલી ટપાલ તેમને યાગી સહવાનની તેઓ નખાવે તે પ્રમાણે જવામો લખવા, ઢાંગોની નવો કરવી કામગીરી દાર્દન કરવા, વગેરે કામ કરી તેઓ મત્રીની પણ ગરજ સારતા આ ઉપરાંત કિશોરલાલભાઈના નિગત રિકસતા જતા રિચારોને તેઓ સમજવા અને અનુસરવા પણ પ્રયત્ન કરતા. આમ તેઓ સાચા અર્થમા સદ્ધર્મચારિણી હતા પોતાનું 'ગાંધી રિચારદોહન' પુસ્તક- કિશોરલાલભાઈએ ગોમતીમહેનને અર્પણ કરતા લખ્યું છે કે, 'જેની ઢાળજીબરી ગુરૂપા પિતા આ પુસ્તક બખતુ અને પૂરું કરવું કાલુ થયું હોત તે પ્રિય સદ્ધર્મચારિણીને' એ પૂરેપૂરું યથાર્થ છે કિશોરલાલભાઈના એ- નિમ્નના મિત્રે વાતનાતમા એક વાર કહેતું કે, ખરેખર એ જોડું સનારે ઊઠીને પગે લાગવા જેવું છે.

વકીલાત

એનએન બીમા પામ થયા માલ નિગોનાનમાર્ષ આગળ મે માર્ગ હતા એટલે અભ્યાસ ચાલુ ગાખી સોનિમિગરની પરીક્ષા આવી દેવી અથવા આમેનામા જઈ વળીનાન ગી, અને વળીનાન યના યના સોનિમિગરની પરીક્ષા માલ અભ્યાસ રવાનુ ચાલુ ગાખવુ ૧૭ દુમની આર્થિક અંગેની યોગી થઈ નહોતી માનુમાર્ષ ઉપર આમેના અને મુમર્ષ મને ધરનો મોત્તે હતો આમેનામા બે વળીનાનમા ફતાય તો માનુમાર્ષ ઉપરનો મોત્તે અર્થ થાય એ વિચાર મિગોનાન ભાઈની સમય હતો વળી વળીનાન યના ફતાય અભ્યાસ યવાનો અમય મળી ગયેએ એની પછુ હમે હતી દોરે વર્ષ બુની સોનિમિગરની પરીક્ષાનો વિચાર એમણે ઊભો ની અને પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ રવાનો પ્રયત્ન ચાલુ ગાખ્યો પછુ વળીનાનનુ મમ જેમ જેમ વસા મા યુ તેમ તેમ પરીક્ષાની તૈયારી ગાનુ મમ અગ્રથ જપ્પાયુ એને સોનિમિગરનો વિચાર છોડી દીધા

મને ૧૧ ૧૩ના ઓગસ્ટમા આમેના જઈ વળીવાત શરૂ મી સોનિમિગરની ત્રણ વર્ષની ઉમેદની જમ્યાન મુમર્ષ દાર્ફિના મને જે અનુભવ મળ્યો હતો તેને લીધે નિવાની મહામા મમ યવામા પહેલા દિવસથી જ એમને સ્થાન થયો ની એમને જે પડેનો દેસ મળ્યો તે એક મોગી ગમ્મની અપીન હતી તેમા એ જવામલગ તમ્મથી હતા અને એમનો કેમ મજબૂત હતો આ અમી માનુરાગા નીનો ધરી શુમે એવા વગા મુ તમા હતા કેમ્મી નિગો મહુ નામી હતી અને એમા મિશોરનાનમાર્ષને દો-એ આડ મોનવુ પડ્યુ પડેના જ દેસમા તેઓ મુખ્ય થયા વિના આરી મને હતીનો મી સમ્યા તેની

કિન્તુ ૧૪૪ ઉપર તેમ ૪ વકીલમંડળ ઉપર સારી ધાપ પડી એને પરિણામે ત્યાં પછી ૪૭ મહિનામાં ૪ થયેલી ચૂટણીમાં તેઓ વકીલમંડળના મતો ચૂંટાયા આંદોલનમાં પિતાશ્રીની પ્રતિજ્ઞા સારી હતી વળી કિંગ્સલાયભાઈ આડત વગેરેના ધધાથી માહિતગાર હતા અને નામાની આગેવાનીઓથી આગેવાને મળુમત હતા એમને પિતાશ્રીના આગ્રહીતા વેપારીઓ તથા આડતિયાઓના કેમ તેમની પાસે આવના લાગ્યા પોતાના અમીનોને તેઓ મતોપ આપી રહતા હતા તેથી એમની વકીલાત સારી ગાવના 'માડી વકીલોમાં અને જાહેરમાં પણ એમણે ઘણી જાણ અગ્રજીઓ વગેરે વખણાતા કિંગ્સલાયભાઈ લખે છે કે "મોગ વકીલો પોતાના કેમોમાં મને સાથે ગાળના રાજ રહેતા એક અગ્રજ બેરિસ્ટર મિ વૉલ્શના હાથ નીચે વકીલ તરીકે કામ કરવાનું મારું પહેલેથી જ ગોખાયું હતું તે ઉપરાંત ત્યાંના આગેવાન મોટા વકીલો સાથે પણ વારવાર કામ કરવું પડતું "

વકીલાતની નાથે આંદોલનની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં તથા કેટલાક મેનારાર્થેમાં તેઓ સારો ભાગ લેતા વકીલાત શરૂ કર્યા પછી થોડા જ વખતમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં શરૂ થયેલા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ માટે ૬૬ કરવાની નામ જોખવેએ અપીલ કરી એ ૬૬ ઉત્તરનામાં કિંગ્સલાયભાઈએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો મિમિસ જેસન્ના હોમરૂ વીગમાં તેમ જ નિ નાના મેન્ડેમ કાયેમાં પણ તેઓ સારો ભાગ લેતા આંદોલનમાં તેમજ લેવિમ મેલનની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી એનો ઉત્તેજ અગ્રજ આવી ગયો છે આગળથી પારીસ-આળીન ર્થ પહેલા લેવિનો ઉત્તર કેવો મીમસ રીને બિજાતો તેનું સમગ્ર જૂના વખતના માણ્યોને દર્શાવે એ નિર્વાર્ધ નીચે નખે છે કે

"અમે આખીનારાયણ સ પ્રદાયના અમે અમારે ત્યાં દેવ ઉપર અનીચ્છવાન અને કૃષ્ણાનુ પા રી છતાં તે ઉપરાંત બીજા કશું પણ નહીં ઉત્સવના પ્રસારે જયવાળા મિહાન મળતું પાડ અપરાધો બાદવાનું કે બીજી તોફાની રમતો રમવાનું - ની પણ નહીં સર્વજ આ રી જ

દો તો દોની જોઈએ એવો કિશોરલાલભાઈનો આમનું હતો તેની એમને તથા આકાંક્ષાના એન્ડ્રે માનવાળ મુનિયોને દોલિય કલ્પવ ડાંગવાનું ત્યાં ડગાનું અપગ્રહોનો અને મની ગમનોને ત્યાં કરવાની સૂચનાઓ સાથે ધનપત્રમાં લઈને તેઓ નવનવ મદના તથા મર્ગની ગમનોને કાયકમ નોકવના આખા સમાજ ઉપર, મનુષ્યો અને દનાઓ ઉપર ૫૧ તેની સારી અસર થઈ.”

કિશોરલાલભાઈની વાણીમાં કોઈ કદુના નહોતી આવતી એવો અનુભવ હવે તો ધજાને ચર્મ ચૂંટે છે. ગાંધી પણ કદી વાન તેઓ પ્રગ્ની વાગ કદી મળના નહોતા એવું પણ બનેલું છે. છતાં તેમનામાં નિષ્કાવસપણું એટલું બધું હતું કે તેઓ આશ્ચર્યકારક ભાગે એવી ગીતે મનું સ્વયં ક્રેટીક વાર ભોળી નાખતા. પણ તેની સાથે જ એમનો સદ્ભાવ તથા સદ્દેવ જસાર્ક આલ્યા વિના રહેતો નહીં. તેથી આમાને ખોટું વાગે એવી વાન મોદામોદ કરી નાખી દોષ તેની સાથે પણ એમને દોષ બધાનો નહીં. ડાવડુ એ માણસ એમનો સદ્ભાવ જોઈ શકતો ત્યારે એમનો મિત્ર બની જતો

કેટલાક મોનિટરો તથા મુનમોદ સાથે આમ વિરોધ કરવામાથી જ તેમની મંત્રી બધાઈ હતી એક મનસૂઝ (અનુભવ) વિશે કિશોરલાલભાઈનો અને ખીજા ઘણા નવા વડીયોનો એવો અભિપ્રાય બધાયો હતો કે તે મદારાધૂરી વડીયોને તથા મોદા વડીયોને વધારે મગવડો આપે છે અને નાના વડીયોની વાન પૂરી સાબળનાથે નથી કિશોર-લાલભાઈએ પોતાના મન ઉપર પડેલી આ છાપ એક વખત કેમ ચવાવનાં ચવાવનાં જ પેના અનુભવને કદી સલામતી આ માંગળતાં એ સમજાવ એકદમ ગમ થઈ ગયા ઘણા વડીયોને વાન્યુ કે એ કોર્ટમાં પગ મૂકાનું પણ કિશોરલાલભાઈને ભવિષ્યમાં ત્યાં ચર્મ પડશે પરંતુ પેના અનુભવ પણ અનિવર્ય પ્રામાણિક અને ગાંધી દિવના હતા તેમજો કિશોરલાલભાઈના નિષ્કાવમ અને સ્વયં કથનની યોગ્ય કદર કરી કિશોરલાલભાઈ લખે છે કે,

“ મારા તો એ કોર્મો લગભગ રોજ દેસ હોય અને તે પણ મોટી દિમતના છતાં આ પ્રસંગ બન્યા પછી મારી અને એમની વચ્ચે કંઈ ખટરાગ થયાનું મારણ બહુ થયું નથી એમનું જ નહીં પણ મેં વકીલાત છોડી રવાનાં તેઓ અને એ બીજા મેનિસ્ટ્રેટ મારે ત્યાં જમવા પણ આવ્યા હતા ત્યાર બાદ એમને મુખર્ષી આવડુ પડેતું ત્યારે પણ મારે ત્યાં આવ્યા હતા અને પોતાની નીકરીના હોં જવરાજ મહેતા ખસે ઉપચારો કરાવવાના હતા તે તમ મને સોંપી ગયા હતા ”

એ બીજો દાખનો આપનાના નજરના આપટ કરીને નીચેનો ટિગોરલાવભાઈએ નોધ્યો છે

“ એ સ્ટેટ તિલક પક્ષના હતા મારી હોલિસ સમેનની પ્રવૃત્તિના ઉત્પાદક શ્રી દેવધર વગેરે એટલે કે ગોખને પક્ષના લોક હોવાથી એમનો એ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ત્રીસ વિશેષ હતા એ બાબત તેઓ મારી સાથે ખૂબ બઢથા પણ હતા પણ એમને હું પ્રામાણિક માણસ તરીકે જોખખી ગયો હતો થોડા દિવસના અનુભવ પછી એમણે પણ મને સાચા માણસ તરીકે જોખખ્યો પછી તો એ મારા માફ ગિત્ર બન્યા મ્યુનિસિપાલિટીમાં ગઈ એની બદીઓ દૂર રવાની બાબતમાં મારે અને એમને વારવાર વિચાર વિનિમય થયા હાથો કોમી સ્વભાવ અને ક્ષયના રોગને મારણે એમનું જીવાનીમાં મળણ થયું નહીં તો તેઓ આપનાના એ સારા આગેવાન થયા હોત

આપનાના ડેપ્યુટી કમિશનર (આપણે ત્યાંના ડેપ્યુટી) સાથેનો એ પ્રસંગ પણ ટિગોરલાવભાઈએ નોધ્યો છે

વકીલાત છોડી તેના થોડા વખત પહેલાં આપનામાં મરણી ફાટી નીકળવાના સિદ્ધાંત બાંધ્યા આગળે વધે પણ મરણી ફાટી નીકળેલી અને ટર વનેલા આ વધે આગળથી જ ચાપના ઉપાગો લેવાના હેતુથી ડેપ્યુટી કમિશનરે લાગેનો સહાર માત્રા મારે આપનાના રાહેલીઓની એ સત્તા બેઠાની સરાર તરફથી સહકાર માગનારી આવી સત્તા આપનામાં પડેલી વાર જ થઈ હતી એમ મણાય લોમે સત્તામાં કીક સખ્યામાં આવ્યા હતા પા ડેપ્યુટી કમિશનરે લોમેને હિમત આપનારું અને મારો સુચવનારું બાવણ કરવાને બાંને પોતાની સત્તાનું બચાવ

યુ અને સુચરેની સાવચેતીઓ દોષે બરાબર નહીં જાળવે તો જન-
જનની ધનનીઓ આવી આવી મને બહુ ખોટુ લાગ્યું એ વિષાઈ વર્ષે
ઉપ્યુગી કમિશનરની બાલામા રહેલા ઉચ્ચ ગુરુ નામે એ દરિયાંએ જોડો
માપનિમા હોય ત્યારે એમને હિમન અને મદનો સુદેશો આપવાને
બંને આવી જાતનું વડણ અખવાર સ્વાથી લાગેના સુમબાવ અને
સદા જ ન મેજરી શાય એમ પણ મધ્યે મોડનું હતો ત્યારે એ
માવેવાન સુદેશોએ મને મોડના અર્થે વા કુ પણ માટે રવી ૧૨૩૦ જોઈએ
ઉપ્યુગી કમિશનરે મને છટકી જોડવા દીધા પાતે વર્ષે થયા અધિ ૧૨
બજવતા આવેલા દોવાથી પાતાની સામાન્ય એવી જની ગરેલી છે ૫૫
પોતાનો એવો આશય નથી એ જાતનો ઉપ્યુગી કમિશનરે બવાવ ૫૫
૫૫ ૫૫ થા જથી મિ વોલ્ડ બેરિટર ડાંગ મને મોડે નમ્યુ કે
આ ગીતે વનીગ તો મોડે દિવસ ચમોનો વારો આવશે એ થા
રાખતુ આમવાના લોગએ માગે હિમન માટે મને અમિનદન તાપ્તા
મોડાક મિત્રોએ એન પણ કુ કે વધીવાન હોય દેવાનો તમે નમમ
નિશ્ચય કરી લીરેલા દોવાથી આતુ જોડવાની ટિમન ૧ એમ દાવ
એ સબવિત છે

અન્યાય સુધીમા જુમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરના માડી હતી
માનુમર્જન ભાગ્યચક્ર પાધુ અના લાગ્યું હતું તેમને જાણીકા પનીઓનું
મામ મગતુ ધ્યુ હતું આ જ અરનામા જામના નાવજની માથે માનુમાર્જને
ઓગપણુ ર્જ દતી એમજો પણ મોનાનુ મામ માનુમાર્જને આપવા
તેવારી મનાની હતી ૫૫ નમર્જએ ઉશ્વરદાગની કપની નામે દનારીનો
અને લુગનશિશોર નામમામન નની પનીને નામે મમત્મીનો એમ બે ધધા
શરૂ મ્યાં આ ધધા માનુમાર્જને એના લા નાસી નાગ્યા કે અને ૧૮ ૧૬મા
વડીનાન ડોગી દર્જ શિશોરનાવમાર્જને એમની મદદમા મુમર્જ આવી
જના આગ્રહ મ્યો પિનામીની મનાહ નટોતી છતા તેઓ એમ મરના
નનવાયા અને વગીનાન એડી મુમર્જ ગયા

શિશોરનાનમાર્જએ કેન ત્રણ વર્ષ વગીનાત મરી વગીનાન છોડી
ત્યારે વગીનામડો એમની ઉપર મુ ગ્રેમ દર્જાઓ જાગેએ પણ તેમા
નામ નીરો જે રતુ એમની પામે અને એનો પાતે અગ્રધાસ મી

લેનાનો એમનો સ્વભાવ પહેલેથી જ હતો એ વિષે લાઈ ની નહીં
નખે છે કે

“કોનેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી એનએલ બી નો અભ્યાસ
કરતા તથા સોલિસિટરને ત્યાં આર્ટિ ૧૩ નાક રહ્યા ત્યારે તેમ જ વકીલાત
કરતા ત્યારે હ મેંગ ફરેક પુસ્તક તથા કેસ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક તેમજ એનામ
થઈને વાંચતા અને તેનો પૂરો અભ્યાસ કરતા વળી પોતાના પુસ્તકો
કાગળો, ફાઈલો બહુ વ્યવસ્થિત રાખતા વકીલાત કરતા ત્યારે આશાવામાં
તેમના કારકિર્દીને કેસોના તમામ કાગળો ખૂબ જ વ્યવસ્થિત રાખવાની
તેમણે જેવ યાદેલી એમણે ત્રણે વર્ષ પ્રેક્ટિસ કરી તે દરમ્યાન એમની
પાસે જે જે નાક રહેતા તે એમનાથી બહુ પ્રમુખ રહેતા મારણ તેઓ
પોતે ખૂબ વ્યવસ્થિત મામ કરતા અને ક્લાર્ક પાસે થયું એવી જ રીતે
માવતા અસીનો આવે તેમને દરેકને એમ જ લાગતું કે વકીલ માહેબ
નાઈ પાર ૧૭ નહી બાં પોતાના જ છે આ બધું તેમજે ઉત્તરોત્તર
ઉદ્દેશ જ ના થો છે તેમની પાસે જે નાથ તે તેમનો જ બની જતો
તેમનું મહ પ્રેમનું ક્રિમિત ધરના દરેકને મિત્રાને બહુર ૧૪૮તાઓને
અને છેલ્લે છેલ્લે તો અમિતભાવને બેની રાકતુ જેઓ તેમને મળવા ન
સપાક લેવા આવતા તેઓ થયું તેમના આત્મીય બની જતા

દમનો વ્યાવિ

શિશુનાનભાઈના પિનાથી સુ ન ડોડી મુમર્ઝ ગયા પત્રી નાગણુલસ ગ તગમની પેદીમા નોખીએ જોવાયા એ પેદી એમ બધે પેદીના આત્રિયા તરીકે અગમી ઘઉં એરે ખેતીની પે રાહિદુસ્ત ન માથી ખરીની પગે આરાનાનો ધધે રતી હતી બધી જ્યા જ્યા એ વસ્તુની મોઝમ શરૂ થાય ત્યા ત્યા નાણેનગેને મોઝનવામા આરના પિનાથીને પગ વાળના નાખગ આમ મદિના હિદુસ્તાનના જુ । જુદા ભાગોમા જલુ પ તુ તેમની આની રખપટ્ટી ચાનતી તે વખતે એ વખત જુનમગીમા એમને નામે અને અખન મદવા આવી ગયો હતો એની અશક્તિ એમને નામે વખત રવી હતી અને દેહસાને પચુ ઇમ નમ્માન પહોચ્યુ હતુ હુમમા એમ મનાતુ આચુ ડે દે પિનાથીના આ મ વાડ પત્રી જોટના હો રાઓ જ ન્યા એમના દેહમા નમૂગા ગણા છે નાનાભાઈની અને શિશુનાનભાઈની દેહસાની નમૂગાઈ આ ગીતે એમને વારમામા મળી હતી

શિશુનાનભાઈ નકીનાન હોગીને મુમર્ઝ તો ગયા પચુ માનભાઈને નેઓ મિશેન મદલાગ થઈ રા થા ની એમની તમિયતને અને સ્વભાવને ર બખરનું કામ મુન રુચ્યુ નકી મુમર્ઝ ગયા પટેના અમિયામા જ દમ અને અમૂચ્છુના જેવા બે હુમના એમને થયા હતા શિશુનાનભાઈ નખે છે ~

ધમમા જલુ ઉચ્ચાટ થયો હતો તેથી રાત્ર આ । આડને ગુમારે બનાર મુલ્યામા એ બાક । ઉપર હુ પચ્યા હતો આખ ધોગ વાગ મી ગઈ તેમાથી એમએ બધી વાડયો ત્યા મારાથી થાસ લેવાનો નડોનો ગાત્રી પૂટાલી હતી દમનો આ મારો પડેડો અલુનવ મને કોડીનો મરો પિવાડવાના આચો અને છાતીએ અજમે ભરો તેથી એ હુમડો અડધા

પોણા મ્લાકમા બેસી ગયો થોડા દિવસ પણ પાઠા એવો ૮ દુમલો થતા ત્યાર બાદ આકોવામાં દુમનો થયો નહીં પણ મુબઈ આવતા ૮ માસુમ પડ્યું કે દમ હવે હાયમનો સુગ્રાથી થયો છે દમના શરૂઆતના દુમલામાં તીવ્ર અમૂઝણ થતી રેટીક વાર તો મોટા અનાજે રડી દેવાડુ તેથી કઈ બાર હળવો પણ થતો એને anaphylaxis pruritus છે છે મેરો એ દમ લેતો એમ મને લાગે છે એની અમર થોળા લા જ રહેતી આંગળી ઊતરી ગયા બાદ ૧૬ માસુમ ન પડતું પણ મુબઈમાં ૩ બજારની ઘાસને લીધે તથા મખન ચામાસાને લીધે મને ૧૫મ સુજેખમ રહેતા લાગ્યું, તેમાંથી મ્યેમ્યુસ્ત શ્વાસનળીને સુગ્રાથ અને જઠરહીજ (ડાયાફ્રામ)ની જડતા સાથેના દમને ધીમે ધીમે ધરુ થુ

દમના કેટલાક બહુ સાદા ઉપચારોની વાતો બહુ પ્રચલિત હોય છે અમક માણસની એ જ વાર દસ લેવાથી દમ જાયમનો મગી નય છે એવું હોનામાં આવે છે વગર દમના ત્રણ દર્દીઓ થયા હતા નાનાભાઈ, એમનો મોટો દોકરો શાન્તિ અને ટ્રિશીયવાનભાઈ એમને પાનથી ખમર મળ્યા કે ગમીની પામે ઉર્જા નામનું સ્ટેશન છે, તેની પામેના એક ગામડામાં એક રજપૂત દર રડિયારે દમની દવા આપે છે તે એક જ વખત નેસાવી અને એ મરિના સુધી ચરી પાગરાથી દમ મગી નય છે દિસોરવાવભાઈ વમે છે કે

આકોનાના સ્ટેશન મારતર દમના દડી હતા તેણે એ દસ અજમારી હતી અને તેના વખાણ કરતા હતા અને અને આમનાના એક બીજા વકીલ લવચાઈને ત્યાં ગયા ગોમળી અને એક નો ૨ અમાગી સુધે મદદમાં હતા ગ્રતામાં નાનાભાઈ દમથી ખૂબ હોરાત હતા તેમને ડાઘડાને પ્લેફોમ બનાવવા પતા કર્યા ગ્રેશનેથી જેને ગામ ડોળીમાં મેસાગને લઈ જતા પડેતા ૧૬૬ મુગિયા વાગી તેનો નાનો ગોનો પાગીમાં થોળીને દરેને પિલગરવામાં આવે તે દિવસના મોરારકમાં ગાયના ડીમાં વમેની ફરીને બાપ નાખી થોળનીના આધામાં થોળીને લેવાનું હવ બીજી સવારને માટે આવેને દિવસે બાપ રધારી રાખી તેમા પાગી નાખી માગીના વામસમાં આખી રાત બહાર ટગાતી રખાવેા દિસેઅર મહિનો હતો સવારના ચાર વાગે ખામેના એક દુવા પરલઈ

અમને નાહવાનું મહેવામાં આયુ નાનાભાઈ પર દવાની તાત્કાલિક અસર
 એની બની થઈ કે એ હરતાફરતા થઈ ગયા હતા એટલું જ નહીં પણ
 પરીણે ઠગમ્મ નાનાવાની હિમન પણ તેઓ લગી દાકયા નાથા બાદ
 પેલા ભાતભાથી પાણી પાણી નાળી તેમાં ગાયનું ફલી બેઠી બધાને
 ખાઈ લેવાનું મ્હુ આ બધું જ સાડા છ વાગ્યામાં પહોંચી અમને
 રત મળી નાનાભાઈ સ્ટેશન સુધી એડેલગમગ ચાર માર્ચ ૧૫ : આ-આ
 એ મહિના સુધી ગાયના રીધ બ્રહ્મચર અને બીજા કેરી-ચી
 પાગવાની હતી દવાને માટે અમારી ફરેની પાસે ત્રણ ત્રણ આના
 ધર્મામાં સુખ્યા પણ સેડડ ક્યાસનું ગાગમ્મ અને બીજા અર્થ
 અમને લગમગ રૂપિયા બેઠો થયો હશે દવાનો ફાયદો એ ના શિયાળો
 ગયા ત્યાર પછી અમારી ત્રેની દગા એ વેચેના એ એરી પછી થઈ
 આગળના રજૂનમાં આશ્રમ પ્રવેશ આ રીતનું બીજા દિવસમાં

૬૫ અનુપના નાનાયુ ત નાના આને છે

ગાંધી જઈ આવ્યા બાદ ગોમતી અને દુ પાગ મુળઈ ગયા
 ત્યાર મા થોડે દિવસે ગોમતી નીત અને નિર્મળા (બાલુભાઈના
 પુત્ર અને પુત્રી) ગાંધી યાત્રાએ નીમ્ણ્યા નાની તબિયત હજી બહુ
 દી-નદોની તેથી સાધુ મુક્તચારીઓએ યા : દિવસ ગાંધી માળના
 આમલ દા હો એ યાવાનું નિમિત્ત હતું ગોમ છાં છે પ : ફરતા
 સારમપર અમદાવાદ મે : (મિંગલવાભાઈના માતા દીદરા શ્રી
 વર-નદાસ ત્યા સિવિદ મજન હતા) આપ વ તાવ વ દે દેલો
 થઈને લગ : મવા મતિને મુન પોઆ અમદાવાદમાં મેચરનમાં
 સયામદ આશ્રમની સુ રમન પ : રીડી હતી નાગરવૃક્ષ ઉપર ના :
 હતા બા : હિન્દી મેવેલા દેવારી મજા નની મા યાજી નયે : દેવાથી
 ડા રી : થા છે એમ મગવદ વાઈ : હુ સતો-નને મજ ઉપર
 મામ મરતા નયે : એમ બી ન નદિમાં પાચ દમ રિયાની બે મુક્તા
 માવે : તેમ આશ્રમમાં : પાચ રૂપિયાની બ મુજી હતી વ તા : મા
 પોઆ યારે જુભાઈની સવ રી આની ત્યા મ રિધિપૂવક
 શાદ મ્યુ

મુળઈ પગ દ્યા પગ યા : દિવસે મુ રમન મા બા મા
 માદા દના ત્યારે મારે ત્યા જવાનું મુ ત્યા નું મતિને સરા નરિને
 રે : ત્યા મને સુમાચાર મજા કે શ્રી મુદ : : મણિરામ દવે આશ્રમમાં

રહેવા ગયા છે એ બે-ચાર દિવસ માટે જ રહેવા ગયા હતા પણ મેં માન્યું કે એ આશ્રમમાં જોડાયા છે. એ મારા મિત્ર હોવાથી આશ્રમના ઉદ્દેશો, નિયમો, ધ્યેયો વગેરે વિષે એમને પુછાવ્યું એમણે માહિતી આપી ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજના બાપુજી થકી રહ્યા હતા એ વિષે પણ જણાવ્યું ઉત્તરમાં મેં બ્રહ્મચર્ય તથા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા કરી અને મારા મનની કેટલીક તાવાવેલીઓ પણ દર્શાવી મુખર્ષિમા હું નીરોગી નહીં રહી શકું એમ મારા મનને લાગ્યા કંચુ ઇન્દુ પાંડા આકોળા જઈ વડોદરામાં દરવી એવા તરંગો એક બાજુથી ઊઠતા હતા, બીજી બાજુથી રાષ્ટ્ર-ત્રાસ પડવાના ઝેડ પણ બન્યા હતા "

પણ એ વિષે નવું જ પ્રકરણ આપવું જોઈશે

૧૧

પિતાશ્રીનાં વધુ સંસ્મરણો

કિશોરલાલભાઈના આજ્ઞ (માના બાપ)એ પોતાની દીકરીઓ મશરુવાળા કુટુંબમાં આપી ત્યારે એમણે પોતાની દરેક દીકરી માટે પોતાના મૃત્યુપનમાં પદ્ય પદ્ય હજારની રકમ મુખર્ષિમા ધર લઈ આપના માટે કાઢેલી સુરતની નોકરીથી પિતાજીને સતોપ નહોતો શ્વભાવે જ એમને નોકરી પ્રિય નહોતી એટલે સુરત છાંડી તેઓ મુખર્ષિ જઈ વસ્યા જોકે ત્યાં પણ થોડા વર્ષો તો એમને નોકરી જ કરવી પડેલી પિતાશ્રીની માફક બધા કાકાઓ પણ મુખર્ષિ જઈને વસ્યા જણાય છે જોકે તેઓ બધા એકીરૂપે મુખર્ષિ ગયેલા લાગતા નથી એક પડી એક ગયા અને ગયા તેમ જુદું વર માડીને રહ્યા જ્યારે આત્મારામકાકા અને પિતાશ્રી મુખર્ષિ જઈ વસ્યા ત્યારે એક મકાન પિતાશ્રીને માટે અને એક મકાન આત્મારામકાકાને માટે એમ મેં મદાનો આજ્ઞાએ ગણેલા

મુમર્ષ જઈ પિનાશી નાગજીદાસ રાગરામની પેઢીમા નોકરીએ રહ્યા એ હપ્તકત ઉપર આવી ગઈ છે તેમને એ નોકરી, ખાસ કરીને તેમા મનુ ગખડપત્રી ડરવાની હોનાને લીધે, પચદ નહોતી એટલે તેમણે કોઈ એક અનુકૂળ સ્થળ પસદ કરી ત્યા સ્વન ન ધધો શરૂ કરાવે પિયાર કર્યો પોતાના ભ્રમણો દરમ્યાન એમને આઢોવા પસદ પડી ગયુ, અને તેઓ આઢોવામા વસ્યા આ હપ્તકત કિશોરલાલભાઈના જન્મના એકાદ વર્ષ આગળ કે પાછળ બની જણાય છે ત્યા તેમણે ગરુઆતમા તો નારજીદાસ રાગરામની પેઢીના આગ્રતિયા તરીકે કામ કરવા માડ્યુ, પણ થોડા વખત પછી આગ્રત કાઢી નાખી અને જીમનકિશોર થન શ્યામનાથને નામે સ્વન ન ગીને કામ કરવા માડ્યુ આજુમાજુના ગામડામાથી ખેડૂતો આઢોવાની પીંચા પોતાનો માલ વેચના લાવે તેમનો માન તેઓ નગરમા વેચારી આપતા અને એમને પૈસા ચૂકરી દેના તેમ કરી આપવાના મદેનતાણા મદન તેઓ આગ્રત લેના આ લોકો માથે દે/તોક વ્યાજવગાનોયે અનધ તેમને માધવો પડેના કિશોરલાલભાઈએ પોતાની નોધમા નખ્યુ છે કે “વ્યાજમા તેમ જ આગ્રતમા ભાઈની પ્રામાણિકપણાની સાખને લીધે જેમની માથે સબધ બધાયો તેઓ આજ મુવી નદુમની સાથે એવો ને એવો જ ધરેમો જાગી”ગયા છે પદર-ઓળ વર્ષ મુધી ભાઈએ આ કામ કર્યુ દરમ્યાન એકે વાગ તેઓ કોર્ટે આપ્યા નથી એમનાં વણા લેયા દુખ્યા એવુ બન્યુ છે પણ કે/નાક દિસ્સાઓમા મુન બહાર ગેરા નાહા પણ આમામીઓએ ઈમાનદારીથી ચૂની આપ્યા છે અને નરીતાન પ્રવામાં એ આમામીઓમાથી દેડામ્ની મદદ મેરી તેને લીધે મારી વડીતાન જગી જમવા લાગી હતી ધર્મિક અને આગિતાન પુરુષ તરીકે આઢોવામા ભાઈની પ્રયમ પશ્તિની પ્રતિન દતી નાનાભાઈએ એ પ્રતિનમા સારી પેડે ઉમેરા કર્યો છે એમના આમામીઓમાથી એક અમય મુસનમાન ખેડૂત માથે ભઈનો અગમ મિત્ર જેવો સગમ થોડા દને અને ને અત સુધી ૫૫મ ગવો દને એ જાને મુસનમાન

હતો પણ એની સાવમાર્ષ, આમાણિતા, નિર્મળતા વગેરે ગુણોને જીવે એને નિમે ભાઈના દિનમા કદી કોમી બેઠલાવ ભિતો જ નહીં "

કિશોરલાલભાઈએ નોંધેના મસ્મરણો જ આગળ ચલાવીશું

આકોલામા ભાઈએ શરૂઆતમા જ એક નીડર પુરુષ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી યુરોપિયન પેઢીઓના ગોગ મેનેજરો કેશળ ગોરી આમડીને લીધે ફેટીક સમયકો મેળવવામા ફાવતા અને વેપારીઓ સાથે તોછડાઈથી વર્તતા ભાઈને ગોરી આમડી પ્રત્યે તિરસ્કાર નહોતો પણ એ લોકોની શેઠમા તેઓ જરા પણ તણાતા નહીં એમની સાથે તેઓ સમાનભાવે વર્તવા આગ્રહ રાખતા બીજા વેપારીઓ 'સાહેબો'થી બહુ ડરીને આવતા અને તેમની સાથે નમીને વર્તતા રાલી અધસના એક યુરોપિયન મેનેજરે ભાઈને કનડવાનો ને હાવાનો ફેટોક પ્રપ્ત્તિ જ્યો, પણ ભાઈએ એને ફાવવા દીધો નહીં છેવટે એણે ભાઈ સાથે સમાધાન કર્યું અને મિત્ર બન્યો ભાઈએ આની સાથે લીધેલી ટક્કરને લીધે 'આકોલાનો વાધ' એવું ઉપનામ તેમને મળ્યું હતું

છેવટ સુધી તેમનો સ્વભાવ તેજ રહ્યો તેઓ કદી અસહ્યને સહન કરી શકતા નહીં સદૈવ મૈત્રી ઇચ્છનારા છતાં કદી ખુશામત કરતા નહીં બાનુભાઈએ શરૂઆતથી જ મુમર્શના બજારમા પાડેલું વજન, નીનકંઠે (બાનુભાઈના મોઢા દીકરા) જપાનમા મેળવેથી સાખ, નાનાભાઈએ અને તેમના દીકરા શાન્તિએ આકોલામા જમાવેલી પ્રતિઠા, એ મજામા આ ગુણોનો જ પૂરો વારસો છે

સાજે જમ્મા બાદ બે ચાર મપારા હરિજન ભજનિકો તથા ઘરનું મડગ ભેગુ થાય તેમા દરરોજ પિતાશ્રી વચનામૃત, નિર્ગુણ દાસજીની વાતો ભક્તચિતામણિ પુરુષોત્તમચરિત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાથી વાચતા પત્રી ભજનો ગાતા અને ત્યાર પત્રી આરતી ઉતારતા આરતી થઈ ગયા બાદ એજાના પદો ગાતા એમની અભિલાષા ઘણા વખત સુધી એવી હતી કે અક્ષરધામમા જઈને શ્રીજીને સારુ એમને પસંદ હોય એની વાનીઓ બનાવી આપનાના કાર્યમા રોકાયેના રહેવું

હોકારજીની સેનાની સવ રચનામા સ્વાદની અને કુળાની કીલ્ચન પર એમનો ખ્યાન રહેતો

ભાઈની પ્રકૃતિ સામાન્ય રીતે રાત હોવા છતાં કોઈ કોઈ વાર એમને અત્યંત ક્રોધ આવતો. પણ એ ક્રોધનો ઉદ્ભવ એમને પાછળથી બહુ થતો. તેનો પશ્ચાત્તાપ પણ બહુ કરતા. ત્રીણ ક્રોધ આવી ગયો છતાં કોઈની સાથે વેર બાધરાતુ એમને શક્ય જ નહોતું પોતાના વાણેતરે અને નોકરો ઉપર સગા છોરા જેવો જ તેઓ પ્રેમ ગમખતા. નોખે સાથે ભાઈ જે આત્મીયતા મતાવના અને તેમને જે છૂંચેલા દેતા તે સહન કરવા જેટની નિગભિમાનના મારામા નહોતી. તે વખતના મારા ખ્યાલો એના હના કે નોખે નોખપણાનો ખ્યાન ગમખવો જોઈએ અને તેની મર્માદામા રહીને આપણી સાથે વર્તવું જોઈએ એવો આ બામતમા ભાઈના વર્તનથી અને અસતોત્ર થતો અને હું નિરોધ દર્શાવતો. નોખેનો અપમાન મરી માગે રોકા જકત કરવાનો પણ હું પ્રયત્ન કરતો. એમા મારે ભાઈનો દષ્ટકો જ સાબળવો પડતો અને તેઓ હમેશા કહેતા ‘નોખે એ ધર્મ ગુનામ નથી કુટુંબના માણસ કરતા એમને શુ મમ હનકા મળ્યા જોઈએ ?’ મારી નોખે પ્રત્યેની ઉદ્વેગાઈ માટે ભાઈ કોઈ વાર નોખેની માફી માગતા એ સહન કરના જેટની ઉતાવળ મારામા નહોતી. આથી એ નોખે દોષ ત્યા મુધી આપના ન જવાનો હું નિશ્ચય કરતો. પાછળથી મારી જુવ મને અમ જાણેની અને જે નોખે પ્રત્યે મે રોષ કર્યો તેમને મે જાણે જ મુશ્કેલી નોખે રાખી લીધેલા હતા.

બાઈમા રહેલી અમબાની વૃત્તિો રીધે એમનામા વર્તનું કે કોમનું અભિમાન નહોતું. ચાલણો માટે એમામાં સદા માનવૃત્તિ હતી. પણ હનકા મળ્યાતી રતો માટે જાણે નિરમગની વૃત્તિ નહોતી. અમાગ આગમીઓમા કલ્પનીઓ નથા મુશ્કેલીઓ હતા. મજૂરોમા મિસ્ત્રીઓ, મરાણાઓ અત્યંત વગેરે આપના અત્યંતો ધધી કરનારને અગ્રી જવાય તો નાદુ એ અંક ૧૨ કુટુંબમાંથી ગયેને નહોતો.

પણ તે મિત્રામ ધીજી સર્વે વગલગ રમોડાના ગારણા મુધી આવી શકતા, દોકોરજીની સામે અથવા આલુમાલુ વીટગાર્ધ ભજનો ગાતા અને ગવડાવતા પકિતબેદ નૃતી રીતે પાળનામા આરતો પણ કોઈનીયે પ્રત્યે અપમાનની વૃત્તિ નહોતી એક અત્યંત સુતાગનો કંઠ મધુર હતો તેને ભજનો ગાવા ભાઈ દોકોરજીની સામે બેસાડતા અમારા અનેક મિત્રો દેશી ખ્રિસ્તીઓ હતા અને છે તેઓ ધરમા છૂટથી હરીફરી શકતા ભાઈના હાથ નીચે કામ કરનાગ હમાલો, માળીઓ વગેરે પ્રત્યે ભાઈ નાતસબલાન રાખતા કમ્પાઉન્ડના એક ભાગમા એમને ખૂપડા માધના જગ્યા આપી ગખેરી હતી હજી એ પદ્ધતિ ચાલુ છે એમાથી કોઈના મદવાડની વાત સાબળે કે ભાઈ ત્યા દોડી જ નય અને દના વગેરેની વ્યવસ્થા કરે આ એમનો સહજ ગુણ હશે પણ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનો લાભો સહનાસ અને લાભો વખત દેશાટનમા ગાળેલુ જીવન એ પણ એમા ડારજીનુ હશે

નોકરો, આશ્રિતો અને નિગધારો પ્રત્યે ભાઈ હમેશા જોની દયાદષ્ટિ રાખતા તેની સત્સગીઓ માટે તેમની બહુદષ્ટિ રહેતી કોઈ સત્સગી જો આશ્રયેચ્છુ હોય તો એમની પામેથી આશ્રય મેળવ્યા વિના એ કદી પાછો ફરતો નહી

અનેક તરુણો એમના હાથ તમે વેપારની તાલીમ લઈ ગયેના તેઓ કેટલોક સમય આકોવામા કેળનાર્ધ પગી શાખાઓમા જતા અને બે-ચાર વા કામ કરી મોઈ નારણુનાસ રાજરામની કપનીના કાયમના વાણોતગ થતા તો કોઈ ધીજી વેપારીને ત્યા નોકરી મેળવતા ભાઈના હાથ તમે ધાર્મિક સંસ્કારો અને વ્યવહારમા શુદ્ધતાની તાલીમ મળતી તે ઉપરાંત ભાઈના સરળ અને પ્રેમળ સ્વભાવની તેઓ ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નહી કોઈ પણ તરુણને અમારા ધરમા પોતાના માયાપને વેર રહેતો હોય તેટલી છૂટ મનનો મેગ અને શાંતિ મળે જીવટુ પોતાને ધેર રહેના પ્રતા અમારે ત્યા રહેનાનુ વધારે પમદ પડે એવુ વાતાવરણ ભાઈના હાથ તમે રહેવુ એવુ વાતાવરણ

વિચારપૂર્વક રાખ્યું હતું એમ ન કહેવાય, પણ ભાઈનો એ સદૃશ સ્વભાવ હતો આગના બકારના માણસો અમારા ઘરમા ગટેતા અને છૂટથી હરીફરી શકતા, એ બધું જોના ઘરના વાતાવરણમા એમ્દરે જોડતી પવિત્રતા અવગાતી તે આશ્ચર્યકારક ગણાય

શિક્ષાપત્રીની સ્પષ્ટ આજ્ઞાઓ અને સમાજની મર્યાદાઓ પાળવામા ભાઈ અત્યંત સાવધાન હતા કેઈ પણ જુવાને પરન્ત્રી સાથે મા મહેન કે દોષ્ટ્રી સાથે પણ એકાતવાસ ન કરવો એ આજ્ઞાનું પોતે અક્ષરશ પાનન કરતા અને કરાવતા મારી નાની બહેન ચૌદે વર્ષની ઉંમરે પોતે જે ઓરઘમા હતી ત્યાં કેઈ પરિચિત પુરુષ આવી ચડ્યો જતા ખસી ન ગઈ તે માટે ભાઈએ તેને ઉપવાસ કરાવો હતો વિધવા સ્ત્રીનો સ્પર્શ થઈ જાય તો પોતે એક વાર ભોજન છોડી દેતા

બાના મરણ પછી ભાઈનું જીવન રિશેન ઉઠાસીન બનતું મધુ એમ લાગે છે ત્યારથી અનેક મૈટુિ આપત્તિઓની મારમાત પણ થઈ જુનાન ઊંચાઊંઢરીઓના મરણ ધધાનુ પડી ભાગવુ અને ખર્ચનો તથા દેવાનો બોળે એણે ભાઈને ચિતા તથા વિનામ્મા નાખ્યા સને ૧૮૯૮ થી ૧૮૧૪ સુનીના લગભગ સોળ વર્ષ ભાઈ તેમ જ બાનુભાઈને માટે બદ મટોષીના ગયા ભાઈનો ઉદ્દેગ ચાન્ત હતો તેઓ આ આપત્તિઓને પ્રશ્નરાધીન અથવા દેવાધીન ગણી બેસી ગયા જેવા થયા બાનુભાઈ વિનામ્મય અને ચિન્તાપૂર્ણ હતા અત્યંત પુરુષાર્થી અને પ્રયત્નશીલ રહ્યા તેથી નાન આખરે નિારે આત્મ

સ ૧૮૭૩ (ઈ સ ૧૮૧૧)ના ૧૨તક વદ સાતમને દિવસે ભાઈએ દેહ છો ચો તે પહેલા લગભગ આઠે મહિના તથો સાવ પથારીવશ રહ્યા રોગ મ્શો જ નહોતો એમ લગાય પણ જાણે શરીરનો એકેએક ભાગ દીવો પડી ગયો હોય અને એકેએક જાનેન્દ્રિયની શક્તિ દીણ થઈ ગઈ હોય એવું બનતું આત્મ અવસાન પહેલાના મહા કે શાગલુમા હુ ભાઈને આકોનાથી મુમર્ષ લઈ આવેનો હુ ધારુ છુ

કે તે દિવસે ભાઈને ટોપીવાળાના માળામા ખુરશીમા બેસાડી ચડાવ્યા તે જ્યતા પાછા જીતયા નહી

૧૯૧૬ના ઓગસ્ટમા મે વજીનાત હોડી અને ગોમતી તથા ૯ મુમર્ષ આવ્યા મુમર્ષમા ભાઈની શુશ્રૂષા કરવાનું કામ જ મુખ્ય બન્યું તેઓ ધણુ કરી મારે હાથે જ ખોરાક લેના પણ મારી લોભવૃત્તિથી છેવટના થોડા દિવસો માટે તેમની સેવાચાકરી કરવાનો લાભ મે શુભાચ્યો આકોલામા મારા બે કેસ બાકી હતા તેને માટે મારે વારવાર ત્યા જવું પડ્યું દિવાળી પછી તુરંત જ ૬ આકોલા ગયો તે વખતે ભાઈની સ્થિતિ ગંભીર તો હતી જ પણ મદવાડ એના પ્રગટનો નહોતો કે બે ત્રણ દિવસ માટે પણ ખમી ન શકાય મે ધાધું હતું કે બીજે જ દિવસે ૬ ખાંડે આવી શખીશ પણ કેસ એવો તૂટક તૂટક ચાલ્યો કે ૫૬૨ સત્તર દિવસ આકોલામા નીકળી ગયા મુબર્કી આનના સમાચારે માદગીની ગંભીરતાનો પૂરો ખ્યાલ ન આપ્યો જોકે આકોલામા પડી રહેના માટે ગોમતીનો કપડો મળ્યા કરતો હતો છેવટે જે દિવસે એસ છેલ્લો નીકળવાનો હતો તે દિવસે ભાઈની સ્થિતિ આખરની છે એવો એકાએક તાર આવ્યો ડોર્ટમા જઈ જઈને વાત કરી અને મીન નકાવોને મૂચના આપુ છું ત્યા ઘેરથી બોવાનના માણસ આ થો છું પામી ગયો ઘેર મરણનો બીને તાર આવ્યો હતા (૧૨૧-૧૬ ૭ સ ૧૮૭૭ તા ૧૭-૧૨-૧૯૧૬) આમ ધનબોલથી આખરને રખને ૬ પિતૃસેવાથી વચિત ગયો

એક કાયરીમા નીચેની નોંધ મળી આવે છે

બીજે દિવસ સવારે ૬ મુમર્ષ પહોંચ્યો અત્યાગ સુધી શાન્ત હતો પણ ઘેર દાદર ચડતા હૃદય લરાઈ આવ્યું અને રડયો પણ પૂરતી શાન્તિ થઈ નહી મનમા હજી લાગે છે કે ખૂમ રડાય તો જ સારું પણ કોણ જાણે દિલની કષ્ટતા અજાણ થયેલી લાગે છે

આજે દશાહ (દશમુ) છે મારી ઇચ્છા નથી, છતા જમનાનું સ્વર્ગ છે સમાવહાલા આવ્યા છે ત્રયોદશાહ (તેરમા)ને દિવસે કેને

બોનાનવા મને ન બોનાનનાના નિચાર ચાની ગજા છે મેણુ જાણે
આપણા દેશમા ત્તા મરણથી આવો માન પડ્યો હશે કે મગણુનો
હિત્તન પ્રવેશ ? હિંદુ નૈરાશ્યની આ અતિગમના ૮ કે શુ ? ગમે તેમ
દો માત્રુ મ્તા નથી માત્રુ અને છવ્વ ૧૭ છે દશ દિવસથી છવ્વ
ધણોખરો હિંદુમા જ રહ્યો મનને શાન્તિ નથી લાગતી

પત્રી વર્ણન આગળ ચાલે છે

ભાઈના હાથનો માગ મે રીધ દી ખાધો છે ખતા હુ ભાઈનો
અત્યંત લા મે દીકરો હતો જાના છવ્વના પણુ હુ મા મ્તા ભાઈને
જ વધારે વગરેનો રહેતો માત્રુ હિંદુ ન મગણથી છે જ મા માનસ્થામા
હુ બાપી થોરાધણો અનગ પડી ગયો હતો મારી મ્તા ટેવો ભાઈએ
હિંદુથી પૂરી પાડી તેથી એમના મિના મો આછુ ચાલી ચકતુ પાચ
છ વર્ષનો થયો ત્તા મુધી હાથ બગડે તે મશ્વો હુ લાથે ખાતો નહી
ભાઈ ન હોય ત્યારે મને નો રો ખરા ના પણુ ભાઈ દોય ત્યારે હુ
હાપૂર્વક ભાઈને હાથે જ જમતો મને હાથે ખાવાની દેન પાના
ભાઈને રીધ પ્રયત્ન પ્રવેશ પડેનો રાટીનો મે ૧૫મા લઉ અને
એક છેડેથી પાડી લગમા થોરા મોળી આગળ બગડે નહી એરી
રીતે મોમા મૂકુ લગભગ તો મર્ધ ખરાડે તો ૮ ખરાપ ગામનુ પણુ
એમ જ ધણાખરા રાત્ર તો મને ભાનના નહી એરી મારી દેન
પડેની હતી લગભગ ત્રીસ વર્ષના થયો ત્તા મુધી માગ ખાનાના
શાન્તી સખ્યા પરિમિત હતી જત્રીસ નેત્રીસ રવનો થયા બાદ મે
બધી જાતના શાકો ખ ના માડયા મારા પ્રતા નાની બડેનો પોતાને
હાથે ખાય અને હુ ભાઈને હાથે ખઉ તેથી મારી મશ્વરી પણુ થતી
લાડકા દીપ્રો વવારે ત્રાસ આપે એ ન્યાયે મારી હા અને તોફાનથી
હુ ભાઈને એપ્રો પગવતો જેવડે ભાઈ ચિડાઈને મને મારી એમત
જ વખતે હુ અપરાધી હુ અને શિક્ષાને લાય છુ એવ એક બાબુથી
મારા દિનમા ભાન બિહતુ અને મને પથારીપ થતા ભાઈને સંતોષ
આપનાનો મનમા ને મનમા હુ નિશ્ચય કરતા સુધરના માગે દાકરજની

પ્રાર્થના કરતો પણ ' પડી દેતે તે તો દોષે દેમ દાણી ' એ મહેન મુજબ પાડે મારા સ્વભાવ પર આપો જતો મારો સ્વભાવ એવો માની હતો કે હપ્તે અને માગ મને અપમાનકારક વાગતા અને મારુ હૃદય ખૂબ વચાતુ કોઈ મને સખત શબ્દો કહે તેથી મારુ હૃદય આજે પણ ધનાય છે પિતા દોષ કે ગુરુ દોષ ને બીજાની રીતે દોષ, મને હપ્તે આપે એ સહન કરી શકતો નહીં એ તેથી મને બહુ ખોટું લાગ્યું છે એમ દેખાડ્યા વિના પણ ગહેનો નહીં મારો પોતાનો રાક દોષ તોયે હું ગિમાઈને બેસતો અને ખામતો ના પાડતો જોજો મને દૂલ-યો દોષ તે માગ કાવાનાના કરે અને મને મમજાવે ત્યારે જ હું મનાતો અને ખાતો આમ કેટલી વાર બપોરે એક મે લાગ્યા મુખી હું જુઓ રહેતો એકને લીધે ભાઈથી એ સહન થઈ શકતું નહીં એટલે છેડે તેઓ મને ઠડો પાડતા ખરી રીતે તો મારે માફી માગતી નેઈએ એમ ઘણી વાર હું માનતો પણ તે માગનાની મારી ફરજ છે એમ હું નાનપણમાં મિનકુન મમજાવે નહોતો હું માફી માગતો તે ઠોકોગળ આગળ પશ્ચાત્તાપ કરીને, પણ માફી લેવડવડો મારી પોતાની પાસે આમ છતાં આ જ વસ્તુએ મારી અને ભાઈની નવો વિશેષ પ્રેમસબંધ નિર્માણ કર્યો હતો

ભાઈના છેત્ર મરણ સુધી ભાઈ પ્રત્યેનું મારુ આકર્ષણ અને એમની મારા પ્રત્યેની વિશેષ પ્રેમનૃતિ જયમ રહ્યા હતા તેઓ મારે માટે ખૂબ કાળજી રાખતા વકાનાત કરતો ત્યારે સાજના કોર્ટમાંથી પાછા આવનાના સમયે ભાઈ ઓટલા પર એક આરામખુરમીમાં મારી રાહ જોતા બેસતા અને મને ફરથી આવતો જુઓ કે તરત જ ધરગા જઈ મારે માટે આ મનાવનાની સૂચના આપતા એ જ પ્રમાણે મારે બહારગામ જવાનું હોય અથવા હું બહારગામથી આવું ત્યારે ચોતે વહેવા બીડી મારી બધી વ્યવસ્થા કરાવતા

બાળપણમાં મને પોતાને વાર વાર એ પ્રશ્ન જિહ્વો કે મારી ભક્તિ કોના પ્રત્યે વધારે છે? સહજાનંદ સ્વામી પ્રત્યે ભાઈ પ્રત્યે કે માગ મિત્ર

મંગલદાસ પ્રત્યે ? બુદ્ધિથી મેં દરામું હતું કે છટ્ટેવ પ્રત્યે જ વધારે હોવી જોઈએ. પણ હૃદયમાં એવી ખાતરી નહોતી થતી. તેથી ઘણી વાર દોકોરછ આગળ એસી હું પ્રાર્થના કરતો કે મને સમજાવું નથી કે હું નમારી સાચી ભક્તિ કરું છું કે નહીં ? આજે મને જોતું સમજાય છે તેવું તે વખતે સમજાવું હોત તો મેં કદાચ મારી ભક્તિ પિતા અને મિત્ર વચ્ચે નિઃશંકપણે વહેવા દીધી હોત. છટ્ટેવ પ્રત્યેની મારી ભક્તિ પણ તેથી જ વિશેષ શુદ્ધ અને વિશેષ બળવાન બની હોત. આ તો એવું થયું કે પિતા અને મિત્ર પ્રત્યેના મારા નંમસ્કૃત ગ્રેમને હું બુદ્ધિથી મોઢા દરાવતો. હું તેને ખાગવા પ્રયત્ન કરતો અને સદગ્નનંદ સ્વામી પ્રત્યે તેને બળાદારે વાળવા પ્રયત્ન કરતો. એટલે અન્યની ભક્તિમાં પોતાને જૂની જ્વાને બદલે મારો પ્રયત્ન સર્વે માટે પોતાનું સ્વયં વધારનારો બન્યો. આ જૂનમાંથી ઊપજેલા કેટલાક દોષો મારામાં કાપમના રહી ગયા છે. તે વખતે પિતાને કે મિત્રને સદગ્ન સ્વાર્પણ કરવાની મારામાં શક્તિ હતી તે આજે એટલા પ્રમાણમાં હું નથી બનાવી શકતો.

ભાઈ જે જીવતા હોય તો હું સાર્વજનિક કાર્યમાં પડવા માટે આશ્રમમાં ગયો હોત કે કેમ એ પ્રશ્ન જ્યારે મનમાં જાહે છે, ત્યારે ગયો જ હોત એવો સ્પષ્ટ ઉત્તર મળતો નથી. તેમને જરા પણ દૂભવીને તો હું ન જ ગયો હોય એ નક્કી છે. બાપુજીને વળગવામાં એમનામાં મેં પિતાની ખોટ પૂરી પડી જોઈ અને એમની પામે જવામાં એ જ નિર્ણાયક કારણ બન્યું એમ મને લાગે છે.

પરોક્ષ છટ્ટેવ પ્રત્યે અને પ્રત્યક્ષ પિતા અને મિત્ર પ્રત્યે, એમ બે વચ્ચે ભક્તિની વહેંચણી એ રીતે લાભકારક થઈ એમ પણ સંભવે છે. છટ્ટેવ પ્રત્યેની ભક્તિ તીવ્ર ન હોત તો ભાઈનો વિયોગ મને કદાચ મૂઠ બનાવી દેત અને જગનમાં પ્રાણીમાત્રને નસીબે સર્મયેલું ત્રિપના વિયોગરૂપ દુઃખ મહન કરવાની મારામાં શક્તિ ન હોત. પણ છટ્ટેવની ભક્તિ અને તેમના ધામ વિષેની શ્રદ્ધાએ મને ગમે તે સ્નેહીના મરણને અહીં લેવાની શક્તિ નાનપણથી જ આપી છે. એ જ ઈશ્વરની ભક્તિનું

સ્વરૂપ સગુણ સાકાર ને બદલે નિર્ગુણ નિરાકારને વિશે દેવતા તો ? એ પ્રશ્ન વિચારવા જ્યેષ્ઠ છે તેનો વિચાર મારા 'જીવનશોધન' પુસ્તકમાં કર્યો છે

નાનપણથી જમારે પણ અમે બન્ને એક ઠેકાણે હોઈએ ત્યારે ભાઈની સાથે જ જીવું, ખાવું, ફરવું, એ મારો દૈનિક કાર્યક્રમ રહેતો. એમની જોડે હું ઘણી વાર જાતો. એમની સાથે જ નહાતો, એમની જોડે સેવામાં જાતો. મંદિરે, બજારમાં કે સગાને ત્યાં એમની સાથે જતો. વાણીયાની માત્રા પણ એ જણ વાર એમની સાથે કરેલી જમતી વખતે મારો પાગલો એમની જોડેજ મગાવતો. એમની ગેરહાજરીમાં એમની જ થાળીમાં જમવાનો હું આમલ રાખતો અને હક સમજતો ભાઈ બહારમાં ગયા હોય ત્યારે સૌએ મારી પામેથી સૂચનાઓ લેવી જોઈએ એમ હું માનતો. મને પોતાને મેં ભાઈનો ઉત્તરાધિકારી દરાવી દીધેલો હતો. આથી નાનીમોટી અનેક બાબતોમાં હું ભાઈનું અનુધરણ કર્યા કરતો. એમની ઝીણી ઝીણી ટેવો હું મારામાં ઉતારતો. એમને જે ભજવતો કે જે હોય તે હું કદસ્ક કરી નાખતો. ભાઈ મંદિરે હિડાણા બાધના નામ તો હું એમની સાથે જતો. ભાઈએ એક વાર ચેષ્ટાના પદ વગેરે બોલાઈ રહે ત્યાં સુધી રાત્રે મંદિરમાં રહેવાનો નિયમ લીધેલો તેમાં પણ હું ભજવતો. આમ બધી બાબતોમાં ભાઈને સાથ દેના જતા માંગ અભ્યાસમાં કેટલીક વાર અનેક પત્તી ખરી

એ ત્રણ બાબતોમાં ભાઈની અને મારી વચ્ચે રુચિભેદ હતો. નોકરો સાથેના વર્તન વિષેનો ઉલ્લેખ અગાઉ હું કરી ગયો છું. બીજી બાબત ખાવાપીનામાં સ્વાદવૃત્તિની હતી. ભાઈના સ્વાદો કેળાવેલા અને સૂક્ષ્મ હતા. મને સ્વાદોમાં બહુ ગમ નહોતી. ભાઈ રાકો, ફરસાણ વગેરેના શોખીન હતા. ભળિયા, મૂઠિયા, પાતરા વગેરે માટે એમને બહુ રુચિ હતી. મને એ બધું ભાનના નહીં. મને ગળપણ માટે નિશી રુચિ હતી. તમના વાદ્ય વગેરે સાજ સાથે ભજન કરાવવાનું ભાઈને બહુ ગમતું. આંકોલામાં એક ભગવાનજી મહારાજને રોજ કલાકેક ભજન

કરવા માટે રોક્યા હતા શરૂઆતમાં આની રીતના ભજન પ્રત્યે મારો વિરોધ રહેતો હતો. ભાઈની માથે મુનર્મમાં દિડોળા, એકાદશી વગેરેના ઓન્ગોમાં જતો ખરો, પણ ઘેર એ 'ધોધાટ' મને ગમતો નહીં એકાદ થો ભજન ગાય એને હું હક કરું કે હવે આ બધું ટ્રો અને કથા વાંચો કથામાંયે વચનામૃત વગેરેનું વાચન મને ગુણ વાગતું નિર્ગુણ દામણની વાતો, ભક્તચિંતામણિ વગેરે વાતોનાજા પુખ્તો અને ગમના અને તેનું વાચન ચનાવવા હું આગ્રહ રાખતો મારી નાની વય એ જ આનું મરણ હતું પાછળથી મને ભજનમાં તથા વચનામૃતમાં રસ પડવા લાગ્યો હતો.

ભાઈ વિનાનું ઘર મને હમેશા સૂનું લાગ્યું છે. ધણને બાળક વિના ઘર સૂનું લાગે છે અને ઘરમાં એકાદ વૃદ્ધ વડીલ હોય, જેની નાનીમોટી પરિચર્યા કુવાની હોય ત્યારે પ્રકૃતિતતા લાગે છે વૃદ્ધો પ્રત્યેના મારા ભાવો તપાસતા મને ધણી વાર એમ લાગે છે કે એ બાળુથી મને એમના પ્રત્યે વસ્તુભાવ લાગે. હોય છે ત્યારે બીજી બાળુથી એમ લાગે છે કે જાણે એ બાળક હોય અને હું મુરખીને સ્થાને હોઉં અને એમના સુખને માટે કાળજી રાખનારો હોઉં શિક્ષા નો ધંધો કરેતો હોવા છતાં તથા બાળકોનો સહવાસ મને પ્રિય હોવા છતાં માગેને મારી અત્યંત નિષ્ટ લાવવામાં હું બહુ કા થો નથી તેમ બાળકો વિના હું જૂનો પડતો હોઉં એમ પણ મને અતિશય લાગ્યું નથી પણ ભાઈ વિના હું જૂનો પડી જતો અત્યારે ભાઈને અભાવે મારી વૃત્તિ વૃદ્ધી તથા વડીલો પ્રત્યે પ્રમાણમાં પિતા જેવી જ હોય છે ભાઈ વયોવૃદ્ધ માણસ મારી નાનીમોટી કંઈ પણ પરિચર્યા રે ત્યારે મને હોપમાં નાખના હોય એવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ભાઈની મારા પ્રત્યેના એમની વાતો ઈ રીતે વર્ણવું ? એમનો લાડકો દીપ્તરો હતો અને એમના વિના મને ચાનતું નહોતું એ વાર દવા મરાવવા માટે હું દોઢેક મહિનો વડનાન રહ્યો હતો ત્યારે ભાઈ મારી સાથે રહેવા ખાસ વડનાન આવેતા તે વખતે ભાઈને મારે માટે જે

ચિન્તા થતી તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. દરેક પિતાસકત પુત્રને પોતાના પિતા માટે આમ જ લાગતું હશે. છતાં મને મનમાં એમ જ રહ્યાં કરતું કે પિતા તરફે ભાઈની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે. એમના વિયોગથી હું ઘર પ્રત્યે ઉદાસીન થયો. અને એમની ખોટ પૂરી પાડવા બાપુજીને વળગ્યો. બાપુજીએ એ ખોટ પૂરી પણ પાડી. પિતા તરફની યોગ્યતા પણ ભાઈ કરતાં બાપુજીની ઘણી વધારે એમાં શંકા નથી. . . . મારી અને બાપુની તચ્ચે વિચારબેદ તથા દષ્ટિબેદ કેટલીક આશ્રમોમાં રહેલા છે, પણ રુચિબેદ નથી અથવા ઓછા છે.

૧૨

સાર્વજનિક સેવાની વૃત્તિ—ચંપારણુમાં—આશ્રમમાં

બાપુજી જોઈ ગયા કે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ વિષેનો હિસાબ તેમ જ અત્ય અને આમ ખાતર લડવાની તથા સહન કરવાની તૈયારી એ કિશોરલાલભાઈને કુદૃષ્ટ તરફથી વારંવારમાં મળ્યાં હતાં તેઓ શરૂઆતમાં નાનિમેવાનું કાર્ય પણ કરતા. ભાઈ નીતકંઠે લખે છે કે,

“ મુબઈમાં અદાલાત જ્ઞાતિનું એક વિદ્યાતંત્રક ફંડ હતું. તેના દનામ આપવાના મેળાવડા યોજવાનું મર્વ કાર્ય પૂ. કાકા કરતા. જ્ઞાતિનો દરેક વિદ્યાર્થી જે વાર્ષિક પરીક્ષામાં પાસ થયો હોય તેનું નામ મળાવડા, તેને માટે દનામના પુસ્તકો વૃદ્ધી લાકવા, તેને બ્યવસ્થિત રીતે ફોરીથી બાધવા, મેળાવડા માટે આમત્રણપત્રિકા મોકલવી, મેળાવડાના પ્રમુખ શોધી નાકવા એ બધા કામ ધો. બાગે તેઓ એકલા જ કરતા. એક વાર શ્રી હિ મતલાલ ગણેશજી અબરિયા, જેઓ તે સમયે શિક્ષક ખાતામાં ઇન્સ્પેક્ટર હતા એમના પ્રમુખપણા નીચે આવેા મેળાવડો થયેલો. ત્યારે શ્રી અબરિયાએ કાકાની બ્યવસ્થાસક્તિના ખૂબ વખાણ કરેલા એ મને પાઠ છે.”

પોતાને ગાંધીકાર્યનો કેવી રીતે ગસ લાગ્યો, ગાંધીય નેતાઓ પ્રત્યે તેઓ કેવી રીતે આકર્ષીયા, રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓના મંપડમાં કેવી રીતે

આવ્યા, તેમથી બાપુજી પાસે ચપારણુ ગયા અને ત્યાંથી આશ્રમમાં જોડાયા એ વિષે કિશોરલાલભાઈએ એક નોંધ લખી છે તે જ અહીં આપીશું.

“ દેશસંક્રિંતિ અને સ્વદેશસંસ્થાપના સરકારે બહુ નાનપણથી મારામાં પોષાયા હોય એમ લાગે છે. સ. ૧૯૦૫માં બંગાળના ભાગલા પડ્યા તેને અંગે જે સ્વદેશીની ચળવળ ચાલી તેની અસર તમે અમે બંન્ના ભાઈઓ આ ચા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને તિલક મહારાજના વ્યાખ્યાનો સામગી તથા વાંચી અમે આખા કુટુંબે સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞા લીધી એ પ્રતિજ્ઞા કેવળ કપડા પૂરતી નહોતી, પણ જીવનને ઉપયોગી જે કોઈ વસ્તુ સ્વદેશી મળી શકે તો એ જ વાપરવી અને ન મળી શકે તો તેના વિના ચલાવી લેવું એવી હતી અમે વરસો સુધી કડક આમ્રક ગાળીને આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરેલું કાચના ધ્યાસા જેવી વસ્તુ જૂની વપડા આપી ધરમા ખરીદવામાં આવે તો તે અમે ભગવાની નાખતા.

“ દાદાભાઈ નવજીજી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, ગોખલે વગેરેને હું સાધુસત જેવા પૂજ્ય સમજતો જેમ સપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ ને પવિત્ર સાધુઓનો સમાગમ કરવા મથતો તેમ આવા દેશનેતાઓનો સમાગમ કરવાની પણ મને બહુ હોય રહેતી પણ બાપુજી પહેલાં એવા કોઈ પ્રથમ પક્ષિના નેતાનો પરિચય કરવાનું મુશ્કેલ પ્રાપ્ત થયું નહોતું દેશસેવા માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરનારામાંથી શ્રી દેવધર સાહેબ મને પહેલો પરિચય થયેલો ત્યાર બાદ હિંદ સેવક સમાજના જુદા જુદા સેવકોના પ્રસંગમાં આવેયો.

‘ સાપ્રદાયિક સાધુઓમાંથી બ્રહ્મચારી શ્રી મુનીશ્વરાનંદજી, અનંતાનંદજી સ્વામીશ્રી હરિચરણદાસજી, રઘુવીરચરણદાસજી, રામચરણદાસજી વગેરેના ઉપદેશોની મારી ઉપર બહુ બિડી અસર પડતી.

આકોનામાં હું વસીતન કરતો તે દરમ્યાન નામદાર ગોખરે અને સુર કિશોરદાસ મહેતાના અવસાન થયા ગોખરેના અવસાનથી મને અતિશય દુઃખ થયું હું એમના સીધા સંપર્કમાં તો કદી આવ્યો નહોતો કોનેજના દિવસોમાં એ જ વાર બિનરાજકીય વિષય ઉપર એમનું બાવળ સામજ્ય હતું પણ એમને માટે મારા મનમાં અતિશય પૂજ્ય ભાવ બંધાયો હતો એમના મરણથી હિંદુસ્તાન અતિશય કમનસીબ

થયેલું મને લાગ્યું એ જોડ પૂરી પડશે કે કેમ એના વિચારો મને આનવા લાગ્યા દેશકાર્યમાં જ જીવન ગાળતું એ શ્રી દેવધરે પોપેનો સન્કાર પાછો જોર કરી બ્રહ્માં ગોખેની જોડ ૯ પૂરી પાડું એવા વિચારથી નહીં પણ જ્યારે માતૃભૂમિને આપી મોગી જોડ પડી હતી ત્યારે માતાને જે -ઈ આશ્વાસન આપી રાજ્ય તે આપવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો છે એવા વિચારથી ભાઈને મારા વિચારોની કઈક ભણ થયેલી ત્યાર બાદ તેઓ મુખર્ષિ ગયેલા ત્યાંથી તેમણે એટલું જ લખ્યું કે મેવામાં જીવન અર્પણ કરતું હોય તોયે ધર્મ દ્વારા એટલે કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની સેવા દ્વારા જીવન મમર્ષણ કરવાનો વિચાર થાયવો આ આદેશ મે હૃદયમાં ધારણ કરી લીધો ભાઈની સહાનુભૂતિ હોવી એ માર્ગ મને જેવું તેજુ બળ નહોતું નાનાભાઈ તો આપી બાળ્યતમા હમદર્દી રાખતા હતા જ બાલુભાઈની હમદર્દી પણ રહેતી ખરી, હતા અર્થિક મૂંઝવણો અને આર્થિક બાબતોના ખ્યાલ એમને એક વિચાર પર સ્થિર થવા દેતા નહીં એમનું મન હમેશાં બે બાજુ ફેરવે રહેતું

“ભાઈના અવસાનથી કુટુંબ સાથે બાધી રાખનાર એ દોરી તુટી ગઈ હતી વકીલાત છોડી મુખર્ષિ આવ્યા પછી અમારા ઘરની પડોરામાં જ આવેલા હિન્દ સેવક સમાજ સાથે મારો પરિચય થયો હતો એ માં હતો ત્યારથી દેવધર મને લખ્યાવ્યા -રતા હતા આકોપાથી મુખર્ષિ આવ્યા પછી હું કંકળાપાના પ્રસંગમાં આવવા મડ્યો હતુંલાલ યાજ્ઞિક હિન્દ સેવક સમાજમાં જોડાયા ત્યારે હું આગેલામાં વકીલાત કરતો હતો પણ એમણે પહેલું વર્ષ નાગપુરમાં ગાગેતું તેથી એ જ વાર એ મને મળી ગયા હતા એ મારા જૂતા મિત્ર હતા આમ હિન્દ સેવક સમાજનું આર્પણ મને બહુ જ હવે પણ પાઠ્યથી એને વિધેનો મારો મોહ જોડો જોડો થયો આકોપામાં તેમ જ મુખર્ષિમાં મને એવો અનુભવ થયો કે ગોખને અને તિરક બન્નેના અનુયાયીઓ એમ માનતા > બીજા પક્ષની નિંદા ચાં વિના અને એની સારે લડવા વિના ચેતાના પક્ષની કે દેશની સેવા ચર્ચ શકે નહીં હું ગોખને પૂરતો ખરો પણ તિલક ચાગે પણ મારા મનમાં ક્યો આદર હતો આકોપામાં એમના પક્ષનાયે મારા મિત્ર હતા જેમ ગોખને પક્ષના મહાજની ગાયે તેમ તિલક પક્ષના બાપ્પ સાથે હું સારી રીતે કામ કરી

સતે હોતો આથી હિંદ સેવક સમાજ સાથે મને નહી ફાલે એમ લાગતુ હતુ તે ઉપરાંત ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણના ભાષિના આદેશ તેા હોતો જ. હિંદ સેવક સમાજમાં દેશાર્થે ત્યાગનુ વલ્લ હતુ ખરું, પણ હુ સમજતો હતો તેવા પ્રકારની ધર્મબાવનાનો તેમાં મને સર્વથા અભાવ લાગતો હતો.”

આપુનું નામ ત્રિશોરલાલભાઈએ પ્રથમ ક્યારે માલમ્યુ અને પંડીથી પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં ડેવી મીને આપ્યા એ વિષે ક્રિશોરલાલભાઈએ એક અંગે નોંધ્યુ છે કે,

“મુમર્તીના હાર્દિકમાં અગ્રેષ્ઠ પાંચમીમાં ભગુનો હતો અને મારી ઉમર લગભગ ૧૩ વર્ષની હતો તે વખતે ગાંધીજીનું નામ મેં પહેલી વાર અંભગેનુ આપુના સૌથી મોટા દીકરા શ્રી હરિલાલ ગાંધી માગ ૯ વર્ષમાં ભળતા હતા એક વખત અમારા સરકુન શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ સાથે બીજી વારો કરતા હતા હરિલાલે કહ્યું કે પોતે થોડા ૯ વખતમાં શાળા છોડી દેવાના છે કારણ એમને દક્ષિણ આફ્રિકા જવુ છે ત્યાં એમના પિતા બેન્ડિસ્ટર છે તેઓ એક સાપ્તાહિક ગ્રંથ કે ચાગ બાપામાં—અગ્રેષ્ઠ, ગુરુતી, તામિલ અને હિન્દી (૧) માં ચલાવે છે એ વાત ત્યાં અટકી

“૫ઠી દગ વર્ષ વીની ગયા. હુ નવા વડીન તર્કકે આકોવા મયો તે વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાની અભ્યાસદતી લડત હેવા તમણમાં હતી ત્યાંની હકીકતોથી વર્તમાનપત્રે ડિખગતાર્તા ૨૧ મેાખનેછ તથા હિન્દના તે વખતના વાર્ષિકરોપ નોર્ડે હાર્દિકે ત્યાંના હિન્દીઓનો ૫ઠા લીધો હતો. દેર દેર અમાઓ રતી અને લાડને મદદ કરવા માટે ફરો ૫ઠુ ઉપરાંતા, ઉત્તારી નરગુડાન તર્કકે મેં ચપ્પ તેચા બાગ લીધો. ગાંધીજી સાથેનો આ માગે બીજે પરિચય

“ત્યાર ૫ઠી ચાગ વર્ષ વીની ગયા હુ મુખર્મિમાં હતો તિમીટ પ્રથા મામે મિગેષ હગરા અરુ એક અબા શર્ફ હતી. ગાંધીજીનું નામ વખા તર્કકે જ્વદેરે કરવામાં આપ્યુ હતું હુ તથા માગ મોગભાઈ આ રી સમા મૂઠીએ નહી. એટલે અમે જને તેમાં ગયા. ગાંધીજીને મે પહેલી

વાર સાલ ત્યાં તેઓ અંગ્રેજીમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં બોલ્યા ગુજરાતી ખાસ કાઠિયાવાડી ઢબે બોલેના સભા પૂરી થયા પછી ગાંધીજી દરિયા કિનારે ફરના નીકળ્યા હતા તથા મારા મોટાભાઈ તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા મિ પોલાક ગાંધીજીની સાથે હતા દરિયાકિનારેથી તેઓ ગામદેવીમાં થી રેરાશકર જળજીવનને ઘેર ગયા અમને પણ ઘેર જવાનું મોક થતું હતું એટલે પ્રણામ કરીને નિદાય લીધી મિ પોલાકે ૧। કરી કે The faithful two — બે નિશ્ચારીઓ

“અમે ઘેર પહોંચીને વાગું કરી લીધું એટલામાં હજીરખાપાનો સંદેશો આવ્યો કે ગાંધીજી સર્વિન્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના મંત્રનમાં આવનાના છે અને તમારે આવવું હોય તો આવો અમે તરત ત્યાં ગયા ગાંધીજી, હજીરખાપા, શ્રી શકરલાલ બેંકર તથા ખીન્ન એક બે જણા ત્યાં હતા અમે પણ પાછળ ખુગસીઓમાં બેસ આશ્રમના મકાનો બાધવા વિષે વાત ચાલતી હતી ગાંધીજી તદ્દન કાચા ઝૂપકા બાધવાના મતના હતા હજીરખાપા જોઈ સર્વિન્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં જોડાયા હતા છતાં પોતાનો ઇજનેરી ધંધો બૂન્યા નહોતા તેમની દીન એ હતી કે મચ્છા મકાનો વખતોવખત સમરાસવા પડે છે અને છેવટે પાકા મકાનના જેટના જ મોના પડે છે વળી સાર્વજનિક મંત્રો બને તેમજ મજમૂત દોના જોઈએ બાપુની દીન એ હતી કે બને પાચ દશ વર્ષે આખું મંત્રન કરી કરવું પડે તોપણ સસ્તા મકાન થવાનું જ પોતાને ગમે શરૂલાન બેંકર જુદી જ ભૂમિકા ઉપરથી દલીલ કરતા હતા તેમનું કહેવું એમ હતું કે હિન્દીઓ કાચમને માટે ઝૂપકામાં રહે એ પોતાને પસંદ નહોતું એમની મહત્ત્વાદ્વા એવી હતી કે દરેક હિન્દીને સુધક પાકું મંત્રન મળવું જોઈએ માટે ગાંધીજીએ સસ્તા મંત્રન કરી ખરામ દાખનો બેસાડવો ન જોઈએ છેવટે આશ્રમમાં પાકા મકાન થયા ગાંધીજી જ્યારે સનાગ્રામ ગયા ત્યારે પોતાની ઝૂપકાની અભિનાયા અમનમાં મૂકી શક્યા

“તે વખતે બાપુની સાથે મારું ઝોળખાણુ ધરાવનામાં આવેલું કે

નહી તે મને યાદ નથી મોટાભાઈને તો ઓગખાણની ૧૮૨ ૧૮ નેતી આગની કોઝેમમા તેઓને ગાધીજીની સાથે ૧૮ બિનરવાનુ થયુ હતુ એ કોઝેમમા ગાપુજીના ચરમા ખોવાયા હતા અને બાતુભાઈના ચરમા તેમને મેચના આગા એટલે બાતુભાઈએ તેમને તે આપી દીધા તે વખતે બાતુભાઈને ટ્રાયથી ખ્યાન હોય કે ચરમાની પત્રી પોતાના ભાઈને પણ અર્પણ કરવાના હતા અને આગળ ઉપર વૈવાહિક મબધે ત્રેડી આપુ કુદન બાપુજીને અર્પણ થવાનુ હતુ ?

“એ એક દિવસ પત્રી સર્વ-ગ્રસ ઓફ દન્ડિયા મોસાયનીના મદનમા કેટલાક ભગીઓની એક ખાનગી સભા બાપુજીને મળવા માટે રાખવામાં આવી હતી હજી-માપાએ અમને ખબર આપી એટલે અમે ત્રણે ભાઈઓ એ સભામા ગયા અને ભગીઓની સાથે લગોવગ બેઠા અમારે માટે આ કાર્કિ નવો ૧૮ અનુભવ હતો કાર્કિ એગના માટે કદુ છુ કે ખ્રિસ્તી હરિજનો સાથે તો અમે અલોવામા ભગતા મારા પિતાથી તથા વચેટ ભાઈને સ્થાનિક મિશનરીઓ સાથે સારો મબધે હતો અને પોતાના કારખાનામા તેઓ હરિજન કારીગરોને પણ રાખના પણ હિન્દુ ભગીઓ સાથે અહીંને બેસવાનો આ પહેલો ૧૮ પ્રસંગ હતો થોડા ગયા પત્રી અમારે નાહવુ કે કેમ એ પ્રશ્ન બીજો થયો બાતુભાઈને હજી પૂજા મગવાની ખાબ હતી એગને તેમણે તો નાહવાનો નિશ્ચય કર્યો નાનાભાઈએ કહ્યુ કે મે તો જમી લીધુ છે એગને હુ તો માત્ર ટપકા ૧૮ નદરી નાખીશુ મે દરથપગ ધોઈ નાખવાથી સતોષ માન્યો

“ત્યાર પછી થોડા દિવસે હિંદ સેન મમાનના કાર્યાનયમા ૧૮ એક દિવસ હજીગાપા સાથે માગે મેગાપ થયો ગાપુજી તે વખત ચપારણુમા હતા ત્યા સ્વયમેવ મોકલવા બાબતો તેમનો એક મગળ હજીગાપાએ મને વચ્ચાઓ અને હુ જઈશ કે કેમ તે પૂછ્યુ મે તરત ૧૮ હા પાડી પત્રી ઓફિઆ જઈ બાતુભાઈને વાત કરી અને તેમની પરવાનગી માગી કાર્કિ આનાકાની બાદ તેમણે પરવાનગી

આપી પગી થેગ જઈ ગોમતીને વાત કરી તેો તું સાથે લઈ જઈ
તો અપારણ જ્યાનો વાધો ન હતો પણ મને એના જવા દેવા તે
તૈયાર નહોતી અને જન્ને જઈએ એવું દક્ષરનાથને ખેના મને
ભારે સંકોચ લાગતો હતો અને બાપુજીને એવું પુનઃપુનઃ એ તો મારી
પનામા પણ નોતું આવતું એલે આપી માગણી મારાથી નમ્રાપ
એવું ગોમતીને સમજાવરા મેં મુ પ્રયત્ન કર્યો તે સમજી એમ તો
ન કહી શકું અમારી વચ્ચે તે રાત મેલ પણ થયો પણ તું
મક્કમ હતો ગોમતીએ રાજપુથીથી સમતિ ન આપી આ સવારની
ગાડીમાં હું બેતિયા જવા બેઠ્યો

‘ મને દિવસમાં બે વાર આ પીનાની ટેવ હતી જોકે ખાના
પીનાની માગતોમાં હું હજી સુધી ખૂબ જ જૂની પરપરાને વાગી રહ્યો
હતો અને મેળાના કે પાર્ગીમાં જઈ તો દુગ પણ લેતો નહીં છતાં
રેશનો ઉપર અને હોટેલોમાં લોકોના જોડેના ખાનામાં વેચાતી
‘ખામણિયા’ આ પીનાની મેં ટેવ પાડી દીધી હતી બેતિયા જતા
રસ્તામાં મોગ રેશનો પર મેં આ વેચવાવાળાને શોધ્યા પરંતુ મધુકત
પ્રાન્તમાં ઉનાળામાં મોગ રેશનો ઉપર પણ ‘ખામણિયા’ આ
વેચવાવાળા જણાયા નહીં મારે રાત લખનૌમાં ગાળવાની હતી ગાડી
વાળો મને એક દિંદુ નોજમાં લઈ ગયો ગત પટેરી એટલે ખાનાની
છૂજ નહોતી પણ મેં આ મગાવી હોટેલનાળાએ મારે માટે ખાસ
આ તૈયાર કરાવી ગજરાત મહિયાનાડમાં નાનું ગામડું પણ આની
દુધાન નિના ન મળે ત્યારે લખનૌ જેવા મોટા શહેરની એક પ્રતિબિંબ
ગણાતી વીંધીમાં આ તૈયાર ન મળે એ મને અમનપત્નીલરેતુ લાગ્યું
ત્યાના લોકોને આ ધરનાની ટેવ પણ આથી હોય? એલે આ નામનો
મધુ ઉગળો મને આપવામાં આયો તે પીને હું સૂતો બેતિયામાં
આ નહીં મળે એ તો મેં માન્યું જ હતું આ નિના હું મૂકાઈ જઈ
માથુ ચડે એવી મને ટેવ નહોતી છતાં આ પ્રયે આસક્તિ તો હતી જ
બીજે દિવસે સવારે દસ વાગે બેતિયા પહોંચે બાપુજીને

મળ્યો નાહ્યા ધોયા બાદ બાપુજીએ મને બોવાયો અને પૂછ્યું, 'ચંદુનાથ દવેએ મોઢ્યેના કાગળના લેખક તમે જ નહીં?' મેં હા જોડી પછી એમણે મારી સાથે સ્વામીનારાયણીય અહત્યય વિશે કેળવી ચર્ચા કરી તેથી માન વિચારમાં ઝગો ફરડ ન પડ્યો પણ પરિચયને અભાવે હું ઝાઝી ચર્ચામાં ન ડાલ્યો એ ચર્ચાની મેં આશાએ નહોતી રાખી અને હું એ માટે તૈયાર પણ નહોતો. પછી મારી તબિયત જોઈ, ચપારણું લામ ન હતી શકુ એવી દહેશત બાપુજીએ બનાવી મને સૂચન્યું કે તમારે રાષ્ટ્રનું કામ કરવું જ હોય તો તમે આશ્રમમાં જાઓ અને ત્યાં ગાંધીય શાળા ચાલે છે, તેમાં લામ કરો. પછી આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળા વિશે ટૂંકમાં બધી હકીકત કહી ધરની સ્થિતિ વિશે પૂછપરછ કરી દુ ધરના ખર્ચે શાળામાં જોડાઈ શકુ તે બંને, નહીં તો ખર્ચે આપવાનીયે ઇચ્છા દર્શાવી શુ ખર્ચ આવે તેનો મને અનુભવ નહોતો. ત્રણ જણ માટે માસિક રૂ ૪૦ ચારી રહે એમ બાપુજીએ કહ્યું હું જગા આમો તો બન્યો જ પણ ગુલામતનું જીવન બહુ સસ્તું હશે એમ ધલપના કરી બાપુજીને મેં ધાર્મિક પુરુષ અને તેથી ભોગા ભક્ત જેવા માન્યા હતા પણ તેમણે જે કીધુંવધી મારી તપાસ કરી તેથી મારો વિચાર તત્ત જ બદલાયો અને લાન્યું કે એમને ભોગા માનવામાં હું જ ભોગો હતો એ વાલિયા અને વળીન બંને હતા એ વાત મારે જૂનવી જોઈતી નહોતી પણ તેથી મારા મનમાં બાપુજી વિશે આદરભાવ જરા પણ ધમ્મો નહીં, બિનરો વધ્યો ભોગા નહોતા એમણે લુચ્ચા અથવા ધૂન હતા એમ મને જગા પણ લાન્યું નહીં.

‘મારે અમદાવાદ જઈને આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાવું એવો બાપુજીએ મને આગ્રહ કર્યો ચપારણુંમાં મમ કરવા લાખ મારી તબિયત નથી એમ તેમને લાન્યું અને બીજી જ ગાડીએ પાંખ ફરના સૂચન્યું આથી દુ નિરાશ તો થયો પણ એમની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કર્યે જ છૂટકો હતો મયોરના બાનુભાઈનો મમગ બાપુજી પર આવી પડોઝ્યો તેમાં મારી નમણી તબિયત વિશે ચિંતા બનાવી હતી અને

ગોમતીને મોક્ષવા ઇચ્છા દર્શાવી હતી આથી હવે બાપુજીનો નિર્ણય ચોક્કસ જ થઈ ગયો એમણે મને પાછા જવા આજ્ઞા કરી - તો ચાલે આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાવા બાપન મે એમને મુમર્ઝ જઈ વિચાર કરીને મારો નિર્ણય જણાવના કહ્યું પણ એમણે મને પોતાની જાગ્રતા પૂરેપૂરે ખેંચી લીધેનો તો હતો જ

“બીજો દિવસે મોરે હું પાઠો કર્યો ગસ્તામાં હપેયામાં એક રાત ગયો સદગ્નનદ સ્વામીની જન્મજૂમિની યાત્રા કરી ત્યાંથી પાઠો લખનૌ થઈ મુમર્ઝ આવ્યો લખનૌમાં આગની સરાર્ધમાં જ જાન્યો પણ આ વખતે આ ન મુકાની રસ્તામાં મેં આ છોડી દેવાનો નિર્ણય કરી નાખ્યો હતો ત્યાર માદ ઘણા વર્ગો સુધી મેં આ પીધી નહીં પછી ઇન્ડુએન્ડાના મદવાડ દરબાન થોડા દિવસ પીધી હતી ત્યાર પછી ૧૯૨૮ના લાગ્યા મદનાડમાં પીના માડી તે પછી લગભગ નિયમિત પીતો થયો આ પાછી પીના માડી તેની પાછળ મેં ત્રણ મનો વૃત્તિએ કામ કર્યું આ છોડી તેથી સનાતન અને સાજનું, ખાસ કરીને અનારનું ગરમ પીણુ છૂટ્યું જ હતું એમ ન કહેનાય કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં પેય વિના નથી ચાલતું એવો મારો અનુભવ થયો મસાલાનો ઉકાગો, ઘઉંની કોશી, ઘઉંના લોટની રામ, જુદા ઘણાની કોશી, એમ એક પછી એક અનેક પેય અજમાયા કેટલોક વખત કેળા દૂધ લેનાનું પણ રાખ્યું પણ દેવગ દૂધ કાવતું નહીં લાગ્યા વખત સુધી તે ભાવતું પણ નહીં હોય બવા જ પેયો કાર્બિક શારીરિક અગવડ અથવા બનાવનાની અગત્ય જમી કરતા આલુમાળુના જેમણે આ છોડી હતી તેમણે ઘણું કરીને જુદા ઘણાની કોશી સીમરેની જાણાતી હતી ખર્ચની દૃષ્ટિએ પણ એ સસ્તી નહોતી એના વિપરીત પરિણામ આ કરતાં જોણ લાગ્યા નથી કદાચ પેટનો કુચારો અને અમ્મતા (એસિડિટી) વિશેષ વધારનાર પણ ટોચ મદવાડમાં તો ઝોશી કરતા આ જ વધારે અનુકૂળ લાગતી પ્લેન્ટેશનોમાં મજૂરો ઉપર થતા બુલમની નૈતિક બાલુ કોશીને લાગુ પડે છે આથી આ ઝોશી વચ્ચે ભેદ

કરવામા મને ધ્યુ વગૂ લાગ્યુ નથી મને હાડવા એ દિતાવહ છે
બંને મને એ છે છતાં હિં રૂનિતપદ અને દૂધના મધ વાયુ
અને સ્વાદ લાગનાર પેયની ઇચ્છા રહે છે આ-મેફીની નિદેશ અવે-
શોરુ કુ પણ હવે મળી નથી

‘ મુખર્ષિ પદોન્મા પત્રી બધાની સાથે વાતો કરી વગરન
ભાર્ષિને પણ લખ્યુ સાથે આવવાનુ દોય તો ગોમતીનો વિરોધ હતો
જ નહીં હુ ધધો ડોડીને આશ્રમમા જઈ એ માનુભાર્ષિને બહુ ન
ગમ્યુ પણ વરહવનભાર્ષિએ સલાહ આપી કે પદેના મેઢ વર્ષ માટે
જવુ અને અન,ગ આવે કે કેમ તે જોવુ એમને માનુભાર્ષિ અમત
થયા નીનમ્ (માનુભાર્ષિના મોગ દીપ્તરા) અમારી સાથે આવે એમ
હયુ પાછગરી નો મુગે (માનુભાર્ષિનો નાનો દીપ્તરા) પણ આમો

હવે હુ વર્ણાનર બોજન માટે તેણા નહોતો મને પોત ને
એમા અતીતિ નાગતી નરોતી પણ જો વગુ ઉવાડી ગીતે કરી ન
રા તે ખાનગી રીતે જવામા હુ પાપ માનતા હતો વગી વર્ણાનર
બો / ૧ રનામા મર્ષિ દેવ જ નથી એમ તે વિચોમા હુ ખાનગી
પૂર્વ કરી જુ એમ મને લાગતુ નરોતુ એમને સોના આખ
મીઆમણાથી જ એ ધર્મ શકે એમ હતુ આથી હુ આશ્રમમા જમરા
ત્યાગ નરોતો

મિ રતાનભાર્ષિ આશ્રમમા મર્ષિને ઓગખના નરે તા પણ
એમના એ ઓગખીના જોઓ મારા પણ ઓગખીના હતા તમણે તેમને
મારી વાત કરી અને ધ્યુ કે એએ મહિના થયા તેઓ આશ્રમમા
હાખન થયા છે તેમને પ્રગળ નખીત પત્રી મે પ્રિરોગ નાનલ ધર્મને
માગ નખ્યો કે તમે આવો ત્યાગે મારી સાથે જ રહેને મને
આશ્રમના ગનામા જમવાને બાધ નરોતો આશ્રમના તો તેવો
ત્યા જમને જ હતા પણ અગરને ખાનર મે તથા પ્રોફેસર
અખ્યાસ ન જોઓ પ આશ્રમની શાળામા જોયા હતા તેમણે
આશ્રમની ખાન અગ્ર મમન ભાડે ગળ્યા હતા મિગારનાયમર્ષિ

આશ્રમમાં આવ્યા તેવા મારે ત્યાં બિતર્ક અને બુદ્ધિ ધર માણ્યુ ત્યાં મુદ્દી મારે ત્યાં જન્મવાનું રાખ્યું એમને જોના અને એમની સાથે વાત કરતા જ હું એમના પ્રયે આકર્ષાયો અને ત્યાંથી જ એ મારા શ્રદ્ધેય મિત્ર અને માર્ગદર્શક બન્યા

૧૩

સત્યાગ્રહ આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક

આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં કિરોગવાવભાઈ જોડાયા ત્યારે એમને શિક્ષણનો ખાસ રંગો અનુભવ નહોતો એમ તો અમારામાંના બીજા શિક્ષકોમાંથી કેવળ કાકાસાહેબ ત્રિવાળ બીજા કોઈને પણ કશો અનુભવ નહોતો અમારી મુખ્ય આશ્રમમાં તો ગાંધીજીના દાય નીચે જામ કરવાની હતી એમણે હિંદુસ્તાનમાં આવીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો અને એ પ્રયોગમાં જોડાના અમને કહ્યું ત્યારે અમે વિચાર કર્યો કે, આ રીતે ગાંધીજી સાથે કામ કરવાની તક મળે છે તો જાને આ પ્રયોગમાં જોડાઈએ કામસાહેબની સ્થિતિ અમારા બધાથી તદ્દન જુદી જ હતી તેમણે પોતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કેટલાક પ્રયોગો કર્યા હતા અને કવિનંદુ ગવીન્દનાથ મરના ગાંધિનિઝેતનમાં કામ કરી વિદેશ અનુભવ પણ મેળવ્યો હતો એમને એમની પાસે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની મોક્કસ દૃષ્ટિ હતી અમારી શાળામાં આચાર્ય તરફિ પ્રો. સાવગચંદ શાહ હતા તેમણે વસ્તુતઃ શાળાની નીતિ ઘડવાનું તથા શિક્ષકોને દોરવણી આપવાનું કામ કાનસાહેબ જ કરતા મિત્રોમાં તે રખતે પોતાનું વેદાધ્યયન પૂરું કરવા આપણની રજા નર્થ નર્થ ગયા હતા તે લગભગ એમદ વરગ પછી પાંચ આઠ ત્યાંથી શાળાની નીતિ ઘડવામાં એમનો પણ ફાળો રહેતો ગાંધીજી પોતાના મનથી આ પ્રયોગ માટે મુખ્યત્વે કામસાહેબને જવાબદાર ગણતા સગીતશાસ્ત્રી

પતિનું ખરે, દરિદ્રબાઈ બહુ, લુગનગમબાઈ તથા આપાસાદેમ
પત્નિર્ધન શાળા રાફે ડ્યા પત્રી વરમ દોઢ વગ્નના ગાળામા તેમા બેાવા
અમારી રાગા વિશે ભાઈ નીન-ક લખે કે

સપ્ત્રીય ગાળાનુ કામ આશ્રમની પાનેના બીજા એક બ્રમ્હમા
ચાવતુ પ્રમુદાસ જાની ગિરધારી કૃપાવાની, નિવાન પત્રીખ, પ્રીતમદ
મહેતા તથા હુ એમ પાચ મેળા વિદ્યાર્થીઓ અને આશ્રમવાસીઓના
હસેક બાળકો મળી છુદ પદર વિદ્યાર્થીઓની અમારી શાળા હતી
શ્રી શિરોનામ, નરહરિબાઈ, સા જયદ શાલ નાસાદેખ તથા
કૃત્યદબાઈ એ અમારા શિષ્યકો હતા કામસાદેખ તથા નરહરિબાઈ સાથે
પૂ ૧ । શિશુલવિષયઃ ચર્ચાઓ કરતા અને ધીરે ધીરે પેતાના વિચારોને
તૈયાર કરતા જતા હતા એવું ગમરણ છે ત્યાથી આશ્રમ સામરમની ગયેા
ત્યારે પડેલા તો અમે તબ્બોમા ગટેતા પત્રી ગ્રુષળઓ બાધિરી તેમા
ગહેવા લગનમ દોઢે વર્ષે મમનો તૈયાર થયા તબ્બોમા રહેતા ત્યા
વગ્નસાઃ આવે એવે સામાન ફેરવવે પડે રનેઈ મરી રાખી હોય તે
કુતંગ ખાઈ અથવા બગાડી જાય એ બધી અડચણોને હીરે પૂ ગોમતીમળી
સ્વાભાષિન જ ત્રાસતા ત્યારે હા એમને સમજવતા બધુ કામનાજ
હાથે જ વગ્નાનુ નહેતુ એટલે પેતાને હમ થયે હોય તોયે માફ માન
કરતા જાય અને હાલતા જાય કામની પ્રકૃતિ નાનુરમ્ત હોવા છતાં ખેત્રી
માટેની નાની જગ્યામા પાળી આપવ વહેવા બેડી પ્રાર્થનામા જવુ વગેરે
ચૂ ચા વિના રવાને તેઓ આશ્રમ રાખતા આમ હુ તથા ચિ સુરેન્દ્ર
તેમની પાસે છે વર્ષ ગટેવા અમારાથી બનતી માર્કક મદદ કે માન અમે
કરતા અને અભ્યાસ થતુ રગ્ના

મિત્રોરતાનમાઈ પેતાને વિશે નખે ૮

દોડેજના દિવનોથી જ પ્રાથમિક એળવનીના પ્રમ્મ પર નાહું
દિવ ચોટેછુ હવુ દનર કે બનિયર બી એ મા હતો ત્યારે તે ઉપર એક
નિમ્મધ મે વાગ્યો હતો અને તેમા એ અભ્યાસક્રમની યોજના
પત્રી હતી એમ થા છે માનુષાના ઉપરાલ ડિન્દીને, ધાર્મિક શિખણને
ઉદ્યોગધંધાઓના શિખણને અને આમજવન-સુધારને તેમા સ્થાન હવુ
એ નિમ્મધ તે દિવસની બુદ્ધિ પ્રમાણે લખાયો દરો અને જનુ ૨૬ મામ
જ દરો એમ માનુ છુ શિશુલુ વિષેના અનુભવ તો હતો જ નહી એટલે

એ બધું બીનજોના વિચારોમાથી દોહલું અથવા ત-થી રોધેલું હશે પણ ફળવણીના ક્ષેત્રમાં જીવનનો ઉપયોગ કરવાની અભિલાષા તે વખતથી જ મનમાં પોષાતી આવી હતી પણ એ ક્ષેત્રમાં જ જીવન વળશે એમ ખબર નહોતી આધીજ સાથેના પ્રસંગથી ભૂલી વાસનાઓ નત્રત થઈ ”

આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં જોડાયા પણ સ્વામીનાગણે સમ્રદાય મારફત મેરા કરવાનો પિતાથીનો આદેશ તેઓ ભૂલ્યા નહોતા એક વરસ અથવા જરૂર પડે તો વધુ વખત રાષ્ટ્રીય શાળામાં કામ કરી, અનુભવ મેળવી સમ્રદાય દ્વારા એક વિદ્યાપીઠ સ્થાપની એવી આશા પણ તેમણે સેવેલી પણ યોગ જ વર્ષોમાં તેઓ જોઈ શક્યા કે, સમ્રદાયનું વાતાવરણ આવી પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ નહોતું સમ્રદાયના અમણી સાધુઓમાથી અથવા સમ્રદાયના ગૃહસ્થ આગેરાનોમાથી કોઈ તેમને સાથ આપના તૈયાર નહોતું

સ્વામીનારાયણ સમ્રદાયના નિયત આચાર મુજબ કિશોરલાવભાઈ હમેશા નિયમિત રીતે પાઠપૂજા વગેરે કરતા. કોલેજમાં જતા ત્યારે પણ નિયત અને એની વચમાં પાઈ જેવડો હિરજોડકનો ચાલ્યો કરતા આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે પણ તેમણે એ પ્રથા ચાલુ રાખી હતી પૂજા કરી તેઓ દોકોરજીને ઘાળ ધરાવતા તે વખતે

જમો યાગ જીવન ભડ વારી ॥

ધુઓ કરચણ દો ત્યારી ॥ જમો ૦

બેસો મેલ્યા બાલેક ઢાળી ॥

કટારા અચનની યાત્રી

જગે બર્ધા ચણ ચોખાળી ॥ જમો ૦

એ ઘોળ મોટે સાદે તેઓ ગાતા એ સાલણી અમને મધાને ખડુ જ રમજ થતી બીજી તરફથી કિશોરલાવભાઈ જેવા તીવ્ર બુદ્ધિમાન પુરુષ આવી ભારે શ્રદ્ધા રાખી શકતા એ જોઈ મનમાં આશ્ચર્ય પણ થતું

ભોજનને સિંધે પકિતનેદ બળનનાનું હજી તેમણે જોડ્યું નહોતું એ વાત અગાઉ આવી ગઈ છે કોચરખમાં તો અમે આશ્રમની નજીક જુદા મકાન રાખી તેમાં રહેતા પરંતુ તે વખતે અમદાવાદમાં અને

કેચરખમા પણ પ્લેગ બન જોગથી રાગી નીકળ્યો હતો તે જ અગમમા હાન ત્યા અગરમતી આશ્રમ કે તે જમીન જાણુજ્યે વેચાતી રીવી હતી ત્યા એક પણ મનન નહોતું તેમ જ હાન ત્યા જેવા ગો છે તેવા ગાડ પણ નહોતા હતા ગાધીજ્યે ચપાગણથી મગજ નખો કે હાલેના આગ્યે પ્લેગ ચાને છે તે વખતે આશ્રમના બધા માણસોએ લીધેની નવી જમીન હિપર જઈને ગરેલુ એ યોગ્ય થો જમીન સાધ રીને ચારેક તબ્દુ માર્કની પામેથી માગી આપવા હતા તે ત્યા ઈશ્રામ્યો અને તેમા ગહેવાનું રાસ્યુ ગમે । મારે આ ગતા બપગવાજો એ માલો તૈયાર થ્યો હુનાઈ ઓગળમા જે રખતે વરમાલુ તો બરાબર હતું તે વખતે અમે મધ્ય ત્યા રહેવા ગયા (અને ૧૯૧૭) અમે જોએ મેચ ૧મા અગર ગહેના હતા તેઓએ પણ ત્યા તો અસુત ગમેડે જ જમરાનું ગાખ્યુ પરંતુ ડિગોગવાનનાઈને તો ગમે તે ન્યાતના માણસનું ગધેનું ખાવાનો માધ હતો એક તબ્દુમા ચાર ખૂસે મકાનલેમ ડિગરલાનનાઈ હુ તથા ફૂનચદ્દભઈ રહેના હતા ગામતીમરેને તબ્દુના પોતાના ખૂસુમા અગર ગાજવાનું રાખ્યુ અમારી બરાની પાને આમાન પણ વરો જ ઓગે હતો ન્યા અને વખતનું તેઓ રાગી હેવા પણ સાજ મારેનું ખાવાનું મુગલિન મૂંવાન મ્યુ લાવન એમની પાને નહોતું એને ધણી વાગ તો ફૂતનું આવીને એમનું ખાવાનું ખાઈજતું અથવા અમદાવી જતું વગસા આવે ત્યારે આમાન મનવો પ ને વગેરે વિગતોએ વિરે અગઉ મેવાઈ ચૂક છે

પોતાના ગુમની રીત પ્રમાણે સ્વામીનારાયણના મદિગમા રીતે જવાનો નિયમ ડિગોગવાનાઈ નિયમિત રીતે પાગતા એ વિરે ભાઈ નીનકલ છે એ એ આશ્રમમા ગયા ત્યાર પહેલા મેચગળથી અને પછી અગરમતીથી અમે વારવગ રવિવાર ખાસ એમ રીતા દિવસ તથા બીજા હિજવને પ્રગે તમાના સ્વામીનારાયણના મદિ મા જવાન ગમેનું અમે જવા મેચરખથી કે સગરમતીથી નીજીએ તે ચાગીને લોચપેથ થઈ છે પાલ આરીએ

અતિશય વ્યવસ્થિત અને નિયમિતપણે કામ કરનાર તરફકે કિશોરલાલભાઈની પ્રતિજ્ઞા અમારી શાળામાં, ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓમાં વણી હતી તેઓ મણિત, નામુ, ગુજરાતી ખેરે વિનયો શીખવતા શાળાના બરા વર્ગો માટે સમયપત્રકો તૈયાર કરવાનું કામ જ્યાં સુધી ડિરેક્ટરલાલભાઈએ શાળામાં કામ કર્યું ત્યાં સુધી તેઓ જ કરતા મને તેટલા પ્રારંભિક ધોરણશાળાને શીખવવાનું દોષ તોપણ વર્ગમાં શુ શીખવતું છે તેનો તેઓ અજાણ્યા વિચાર કરી લેતા અને વર્ગમાં જે માહિતી આપવાની હોય તેની ચોકસાઈ કરી લેતા અમારા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને એવી ટેવ હતી કે, જુની જુઠી જાતના પ્રશ્નો પૂછી શિક્ષકને સમયપત્રકના વિષય છતાં બીજા જ માત્ર ઉપર ચડાવી દેતા અમને પણ એમ લાગતું કે જે વખતે વિદ્યાર્થીમાં જિજ્ઞાસા જાગત થઈ દોષ તે વખતે તે તૃપ્ત કરતી જોઈએ એવે નિયત વિષય એને ઠેગણે રહી જાય અને આમો સમય બીજા માત્રમાં વીતી જાય એવું થણી માર જનતું પણ માર્ક વિદ્યાર્થી ડિરેક્ટરલાલભાઈને આવી રીતે બીજા વાતો ઉપર ચડાવી ઈ શરૂતો નહીં તેણે પૂરેલા પ્રશ્નો એમલ વાચ્યમાં જવાબ આપી દઈ તેઓ તરત પ્રસ્તુત વિષય ઉપર વળી જતા અને વિદ્યાર્થીઓને પણ વાળતા આથી સુખરર બરેલો અભ્યાસક્રમ પૂરો ન થયો હોય એવું તેમના વર્ગમાં મદી જનતું જ નહીં વિદ્યાર્થીઓની નોંધપોથીઓ તપાસવાની હોય તે તેઓ રખતસર તપાસીને વિદ્યાર્થીઓને આપી દેતા તેમની આ નિયમિતતાની અસર વિદ્યાર્થીઓ પર પણ પડતી પોતાને આપેલું કામ ધ્યાન વગર લાગે જ કોઈ વિદ્યાર્થી એમના વર્ગમાં જતો એમની એ જાતની ધાક વિદ્યાર્થીઓ ઉપર રહેતી પણ તેની માથે વિદ્યાર્થીઓના સમગ્ર જીવન વિશે અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિ વિશે તેઓ એટલી ત્રેમપૂર્વક ગળણ રાખતા કે વિદ્યાર્થીઓના તેઓ ખામ પ્રીતિયાન બનતા

સને ૧૯૮૧ના મે મહિનામાં અમારી શાળાના બરા વિદ્યાર્થીઓને લઈને અમે યગપાળા આશ્રમો પ્રાસ કર્યો હતો જતી વખતે

કાકામાદેમ, વિનોના અને દુ અમાગી સયે વગમ। પદરે વિવથી
ઓને વર્ષ સાગમતીથી આશુ ચાવના ગયા હતા ધિશોરવાનમાર્ધ
નથા પડિનન ખરે નાના વિદ્યાર્થીઓને તથા આશ્રમની કેન્દ્રીક બહેનોને
વર્ષ દેનમા આશુ ગયા હતા પાખ ફરતી વખતે કિશોરલા નમાર્ધ તથા
ગોમતીમહેન પાએઃ વિદ્યાર્થીઓને વર્ષ પગપાળા આશુથી આશ્રમની
આમા હતા આ પ્રવાસમા એમની સાથેના વિદ્યાર્થીઓની એમણે જે
લગણ ગાખી તેથી વિદ્યાર્થીઓ એમના ઉપર મુગ્ધ ર્ધ ગયા હતા

આમ છતાં કિશોરવાનમાર્ધને એમ લાગ્યા કરતુ કે એમને
પોતાને શિક્ષણ આપના આદ્યતુ નથી કારણ કે પોને બલશ્રુત નથી
અથવા પોતાને શીખવવાની કળા આવની નથી એમણે પોતાને વિરે
આવો અભિપ્રાય માનેનો હતો તે જનાવે છે કે, તેઓ કેટલું દુઃક
આત્મપરીક્ષણ કરતા અને પોતાને માપવાનો નગ દેતો મોટો રાખના
નથી શિમરે કે માગાપે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અથવા પોતાના બાળમેને
સારી રીતે કેળવવા દોષ અને મુધારવા સ્વેચ તો પોતાના જીવન જ કેળવવા
અને મુધારવા નેઈએ, એ વસ્તુ તેમને અસાગર વમી નઈ હતી પોતાના
કેળવગીના પાયા ' એ ખુસ્મની પ્રસ્તાવનામા તેઓ વમે છે કે,

અશ્રમની શાળાના બખતરા ફરમાન કુટુંબના દેહાઃ બાગકેન
પણ અમે સાથે રખે ન આશ્રમવાસીઓના જન બાગમે હતા અને
બીજાઓએ જરૂર થો ન બાગકો અમને સોધ્યા હતા એ જોયુ કે, ફરમાન
પિતાઓએ નૂઝારીને પોતાના બાગકો આશ્રમમા મૂકયા હતા એમને
એમના બાગકેથીસતોષ નહેતો અને અમાગીપાસે મુધરાવવાદગ્યા હતા
વાલીઓની સાથેની વાતચીતમા મને મારમ જતુ કે બાંધરીકરા વચ્ચેના
નસતોષકારક સબધે ત્યાં લીકરાઓની મોટો જે રતા વાગાવરણને
લીધ જ રતા બાપને બાગમેની દોરો રમતખમનો જોરે ક્યા માય
સદાનુમતિ દોષ નથી, સ્ત્રી દોષથી પાસે બેસાવા બેલુ મન મોહુ
પ્યુ દોષ નથી, પોને અમે તેમ વર્ગના દોષ કે જે અમે તેવી રહે
રાખના દોષ અમે તેવા તોળા સજ્જોથી બાગકેનુ અશ્રમ ન કરના દોષ
અશ્રમશિવન રહેના દોષ, પોને જેના નાજાર સાથે અમે તેવી રીતે

વત્યા હોય, લગભગ દીકરાના જેટલી જ હંમરની સ્ત્રી પગણી લાવ્યા હોય, પોતાની રહેણીકરણીમાં કરોડ સુધારો કરવાની ઇચ્છા ન હોય, છતાં બાળકો અતિશય વિનયી, મહેનતુ, સચમી, આખરે કાંઈ એવા બને એમ તેઓ ઇચ્છતા હતા ‘અમારુ તો હવે છવન ગયુ, પણ આ બાળકો સુધરે એણુ ઇચ્છાયે છીએ.’ મને આ માગણી વિચિત્ર લાગતી અને ભેદ મે એક બે વાંધીઓને કહેલુ કે તમે ન સુધરો તો તમારો છાંવો ન સુધરી રાકે, છતાં એણુ ઘર્ષ રાકે એવી મને પણ આશા રહેતી

“પણ વાલીને માટે મેં જે નિયમ જોયો તે મને પણ લાગુ પડે છે તે હું સમજી રાક્યો નહીં જેમ બહારના બાળકો એમનું ધરતુ વાતાવરણ શુદ્ધ થયા વિના આશ્રમના ચાર ■ મહિનાના તહેવાસથી સુધરી ન રાકે, તેમ મારા વાંધીપણા નીચે રહેલા બાળકો મારા ધરતુ વાતાવરણ શુદ્ધ થયા વિના હું અપેક્ષા રાખતો હતો તેવી બતના ન ઘર્ષ રાકે, એ હું જોઈ રાકતો નહોનો એટલે મારી અને મારા ધરના બાળકો વચ્ચે પણ અસમાધાન જ રહેતુ હવ હું મારી પત્ની સાથે બે ત્રણ દિવસે કલેશ -માં કરતો હોઉં, એક પણ નિશ્ચયને ઠીક એક માસ સુધી વળગી રહી રાકતો ન હોઉં, મને પણ મારી વસ્તુ એના ઠીક ચ્યાન પર મેંજવાની ટેવ ન હોય, મારું મેંજ હમેશા અવ્યવસ્થિત દરામાં હોય (આને પણ એમ જ રહે છે), મને દિવસમાં બૂખ વિના બેચાર વાર ખાવાની ઇચ્છા થયા કરતી હોય, કોઈ અટકાવનાર ન હોવાથી હું એમ બેભાશક કરી રાકતો હોઉં, — છતાં મારા લગ્નીભણે સત્તાપ ન કરનારા, નિશ્ચયી, વ્યવસ્થિત, મિતાહારી હોય એમ હું ઇચ્છતો હતો અને એમ નથી થતા એમ જોતો એટલે મૂઝાઈ મારા પરનો ભાર કોઈ બીજા શિક્ષકને સોંપી દેતો હતો ‘પાચડી મા કાન વીધી’ એ વાંધીઓના સિદ્ધાંતને હું પણ માનતો હતો

“એ જ પ્રમાણે અમાગી એક એવી ઇચ્છા હતી કે અમારા વિદ્યાર્થીઓ કેવળ વિદ્યાવ્વાસગી ન થાય, પણ ઉદ્યોગવ્યાસગીયે થાય એ મનૂરના જેટલી મહેનત કરનારા થાય વારવાર મનૂરીને માટે ખૂબ કલાક રાખવામાં આવે એમ અમે અખતરા કરતા અમારામાથી એકાદ બે શિક્ષક એમાં વારાફરતી જોડાતા પણ અમે ગમે તેવુ મનૂરીનુ માહાત્મ્ય સમજાવીએ છતાં અમારા વિદ્યાર્થીઓમાં અમે પ્રદિતજીવન માટે જ ઓતિ નિર્માણ થતી જોઈ, મનૂરી પ્રેમથી નહી

પણ વેઠથી જ કરાવી જોઈ. આના નારણે આપુ લખ્યા પણ હવે સમજવા સહેલા લાગશે, પણ હું સમજી શક્યો નહોતો.

“હું ન જોઈ શક્યો કે અમારું જીવન વિદ્યા-યાસગી હતું, ઉદય વ્યાસગી નહીં, બાળકો સાથે અમે મહેનતના સમયો રાખતા ત્યારે પણ અમારું ચિત્ત તો કોઈ પુસ્તકમાં કે સાહિત્યચર્ચામાં રમમાણું રહેતું, વળી બાળકો સાથે એનાં બે શિક્ષકો જ મહેનતમાં ઉપર પ્રમાણે ઉપવ્રતિયો ભાગ લેતા, જ્યારે બીજા શિક્ષકો તો મીઠી ગીતો સાહિત્યની જ ઉપાસના કરતા હતા. અરે, સાહિત્યનું ખડન કરવાની અમારી રીતમાયે સાહિત્યની ઉપાસના જ થતી, અને મતૂરીનું મડન હાથપગથી નહીં પણ મોટા લાગે લેખો કે પ્રવચનોથી જ થતું હતું. અમે માનતા કે અમારી પાસે જે નથી તે અમારા વિદ્યાર્થીઓ અમારી પાસેથી મેળવી શકશે.”

પણ આ બધા કરતાયે શિક્ષણશાસ્ત્રના જે સિદ્ધાન્તોને અમે અપનાવ્યા હતા તેનો કિશોરવાનભાઈને ધર્મસ્થિતિ સાથે મોટો વિરોધ લાગતો હતો. અને તેથી એ બાબતમાં અમારે ધામ્મી ચર્ચાઓ થતી કિશોરવાનભાઈએ પોતે એ વિરોધને નીચે પ્રમાણે વ્યખત કર્યો છે.

“ધર્મશાસ્ત્ર કહે, ભોગથી વિષયોની શાન્તિ થતી નથી, હન્દિયોને લાડ લડાવો નહીં, મનને કળજો રાખો, એ કહે તેમ ન કરો, યમ નિયમોનું પાલન કરો, વિષયોમાંથી રસો જોગ કરો, રાગદ્વંધથી પર થાઓ. વળી ધર્મશાસ્ત્ર કહે, સનીત, નૃત્ય, વાય વગેરે વિદ્યાર્થીને, બ્રહ્મચારીને સયમમાં પ્રયત્નગ્રીય પુરુષને વર્જ્ય છે, એક હન્દિયને પાત્ર મોહની મૂકવાથી સર્વે હન્દિયો પરનો કામ આલ્યો નાથ છે, વોરે, શિક્ષણશાસ્ત્ર કહે — (અને આ શાસ્ત્ર તો આશ્રમના સયમી વાતાવરણનેયે માન્ય હતું) બાળકની સર્વે હન્દિયોને કેળવો, સુતીન વિના સિસાજ અપાતું છે, કાગ એ રાખ્યો પ્રાપ્ત છે, સાહિત્ય એ પ્રભુનું જીવન છે, બાળકને તમારું ધાર્યું ન આપો, પણ એને જેનો રમ હોય તે આપો વિષયોને નસિક કરો. તે માટે બાળકની પાસે નારંગી બજારો, ચારો રમાડો, શાળાને શાળાગત શીખવો વગેરે બાળકને ‘ગપ્પેવો બવ’ એમ કહો. એ રીતે એને હતિદાસ આપો એના જ દેહની સમૂહિ (જોડે પ્રાપ્તિ)ને પોતાનું જ્ઞાન આપો, વોરે.”

આ વિરોધ ખરેખરો છે કે કેવળ ઉપર ઉપરથી દેખાતો જ છે.

એ પ્રશ્ન વિચારના જેવો છે કિશોરલાલભાઈએ એમના 'કેળવણીના પાયા' પુસ્તકમાં આ પ્રશ્નની જણાવટ ઝીલુવટથી કરી છે એમણે બતાવ્યું છે કે ઇન્દ્રિયોની કેળવણીનો અર્થ ઇન્દ્રિયોને લાક લગાવના અથવા ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયો પ્રત્યે નિરકુશફણે જવા દેવી એવો નથી તેમણે ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોની રસવૃત્તિ વચ્ચે ભેદ પાડ્યો છે માણુસની ઇન્દ્રિયો શુદ્ધ અને સતેજ ન હોય તો તેનામાં મનુ રસવૃત્તિ હોઈ શકતી નથી. મહેરા આગળ સંગીત અથવા અથ આગળ રૂપરંગ નગામાં છે એટલે ઇન્દ્રિય શુદ્ધ અને સતેજ તો હોતી જ જોઈએ પણ એ શુદ્ધિ અને તેજ પ્રાપ્ત કરના માટે ઇન્દ્રિયોનો સયમ આવશ્યક છે ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયો પ્રત્યે નિરકુશ જવા દઈએ તો ઇન્દ્રિયની શક્તિ ક્ષીણ થવા માટે છે, માણુસ માંદો પડે છે અને અંગણે મરણ પામે છે આહાર વિના આરોગ્ય સંભવતું નથી એ માત ખરી, પણ અતિ આહારથી અથવા સ્વાદોના અતિ સેવનથી આરોગ્યનો નાશ થાય છે જીભમાં જુદા જુદા સ્વાદ પારખવાની શક્તિ હોતી જોઈએ પણ માણુસ જો સ્વાદની પાછળ જ લાગે તો એ પોતાની જીભની સ્વાદ પારખવાની શક્તિ ધીમે ધીમે ગુમાવતો જાય છે આપણી સઘળી ઇન્દ્રિયોનું એમ જ છે જીભની માફક જ આખ, કાન, નાક ત્રણે ઇન્દ્રિયોનું છે આપણી સઘળી ઇન્દ્રિયો સશક્ત તો હોતી જ જોઈએ આપણા વિદ્યાસનો આધાર આપણે તેનો ઉપયોગ કેવો કરીએ તો તેના ઉપર છે ઘણી વાર તો ઇન્દ્રિયોનો સયમ કરવો તેના ઉપર નિમજ રાખવો એ જ આશય અને હેતુ હોય છે એના સયમ અને નિમજથી સચિત થયેલી શક્તિને સારી અને જિયા પ્રાપ્તી પ્રવૃત્તિઓમાં વાળવી એ માણુસનું ઈર્તવ્ય છે એ જ ઇન્દ્રિયોની સાચી કેળવણી છે ઇન્દ્રિયોને એના વિષય પ્રત્યે દોડી જવા દેવી એમાં તો નિશ જ પ્રપ્તિની કે નથી જ કેળવણીની જરૂર પડતી નથી

એ જ પ્રમાણે રસવૃત્તિનું છે કેળવણીનું કામ વિદ્યાર્થીની રસવૃત્તિને સરારી અને સિદ્ધિ બનાવવાનું છે આની કેળવણી આપી હોય તો જ

તેનામા દયા, સમજાન, સાર્વજનિક મેદા વગેરે ઉચ્ચ મનોવૃત્તિઓ પોપાય છે જે માણસની ઇન્દ્રિયો એના નિયોમા દોડ્યા કરતી હોય, જેની રસવૃત્તિ અમરફરી અને દીન પ્રખરની હોય તેની ઉચ્ચ મનોવૃત્તિઓને પોપયુ મળતું નથી.

કળાને પણ એ જ ન્યાય લાગુ પડે છે કળાની ઉપાસના પ્રમાણતા માણસ જે વિવેક ચક્રે તો વિનાસ તરફ ખેંચાઈ જાય છે આપણી શાળાઓમા ઇન્દ્રિયોની તથા રસવૃત્તિની કેળવણીને નામે, મનોરંજનના કાર્યક્રમોમા વિનાસ્તિત તથા દીન અભિવ્યક્તિને પોપયુ એવા જે પ્રખર જોવામા આવે છે તે સામે નિઃશરણાલભાર્થ યોગનિયાવેડાનો આરોપ વટોરી લઈને પણ હમેશા પોતાનો અવાજ ઉઠાવતા આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓમા જીવનને આરમ્ભક અમમનુ વાતાવરણ જોવામા નથી આવતું અને કેટલીક વાર તો અમમની ટેન્ડી પણ કળામા આવે છે ઊંચા ઊંઠકરીઓમા કળા, સૌદર્યોપાસના, રસિમ્તા વગેરેને નામે સ્વ-જ્ઞ ની ફેશન અને ચારિત્ર્યની શિથિલતા જોવામા આવે છે, તેની સામે તેઓ જે વિરોધ ઉઠાવતા તે પૂરેપૂરો વાળખી હતો આ વસ્તુ બરાબર સમજવામા આવે તો ધર્મના એગ્રે કે નીતિ અને સદાચારના સિદ્ધાન્તો અને કેળવણીના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે ઝગા વિરોધ રહેતો નથી.

સૌ દર્ષ, કળા લાલિત્ય વગેરે નિયો પ્રયે કિશોરનાલભાર્થની દૃષ્ટિ નિરે ભાર્થ નીનક લખે છે કે

પૂ કાકા નીરસ હતા એમના જીવનમા લાલિત્ય નહોતું એક ઘણા માનતા પણ એમનું જીવન જેમણે બરાબર નિહાળ્યું છે તેઓ સમજી શકશે કે આ વસ્તુ યેલી ખોટી છે મને તો એવો અનુભવ થયો છે કે તેઓ જગ્યાએ શુક નહોતા કળા અને લાલિત્યના હોળને સમજીને તેઓ જગ્યાએ ઉચ્ચ ભૂમિમા ઉપર વિચરતા હતા.

તેમનો વિરોધ માત્ર કળાને નામે સ્વચ્છદ વિહાર કરવામા આવે અથવા મર્યાદા વિનાના શૂચારિત્વ લાવે બ્યસ્ત કરવામા આવે અથવા દેહસૌંદર્યનું પ્રદર્શન કરવામા આવે તેની સામે હતા આવી વસ્તુઓની પાછળ લોભ ગામ થઈને પડે છે તેની સામે તેઓ કડક ચેતવણીનો સ્વર

કાઢતા. સૌદર્ય હરીફાર્થ (પ્યૂટી કોન્ટેસ્ટ)માં કળા અને સૌદર્યની પૂનને નામે માણસો પોતાની મ્યુજ અને હીન મનોવૃત્તિઓને પાપે છે એમ તેઓ માનતા પોતાના કર્તવ્ય કર્મો બૂલી આવા સ્વેચ્છાચારની પાઠગ માણસો મડયા રહે તેની સામે તેઓ પોતાનો વિરોધી સૂર ઉઠાવતા

“સાહિત્ય પ્રત્યે પણ તેમની અતિરુચિ એવા પ્રકારની હતી ઉચ્ચ બાવનારાળા ગળ્યે તેમ જ સાહિત્યનો તેઓ રસસ્વાદ બરાબર લઈ શકતા તેની સાથે અમર્યાદ શુગાર રસનો તેઓ વિરોધ પણ કરતા સાહિત્ય સંગીત કલાવિદ્યાન સાક્ષાર પશુ પુષ્ટવિવાળીન । એની ઉક્તિ માનના તેઓ તૈયાર નહોતા બરણ કહેવાતા સાહિત્ય, સંગીત કે કળાથી અપરિચિત મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ચિકસાવી ન શકે અથવા એ વસ્તુને માનવતા કે મનુષ્યત્વ સાથે સબધ હોવો જ એઈએ એવું તેમણે કદી માન્યુ નથી છપનઆ સ્વાભાવિક રીતે વણાર્થ ગયેલા લાહિત્ય તથા તેમાથી સહેજે નીપજતી કળા એ જ સાચા કળા અને લાહિત્ય છે એમ તેઓ માનતા આથી જ હું કહું છું કે તેમને કળાનું હાર્દ સમન્નર્થ ગયું હવ બાહ્ય દષ્ટિએ જોતા તેના તરફ તેમની ઉપેક્ષા છે એવું દેખાય તો એવું કારણ એટલું જ છે કે એના કરતા વિરોધ મહત્વની બાબતો તરફ તેમનું લક્ષ્ય ચોટયું હવ બાકી જે વાંમીરિ, કાલિદાસ રવીન્દ્રનાથ, જિજ્ઞાસુ જીવાના મગોનું તથા જ્ઞાનેશ્વરી તુલસી સમાયણ વગેરેનું હાર્દ સમગ્ર શકતા અને શેકસચિયર, મિલ્ટન વગેરે અથેજ નવિઓના પણ અભ્યાસી હતા તેમને શુદ્ધ અથવા યજાને ન સમગ્ર શકનાર કેમ કહેવાય ?

અમારી શાળાના એક નક્ષ વિદ્યાર્થી બાર્ધ પ્રમુદાસ ગાંધીએ કિશોરલાલભાર્ડના કેટલાક સસ્મરણો મને લખી મોકલ્યા છે તેમાથી થોડાક નીચે આપ્યા છે

“અપારણમા બાપુજી પાસે ત્યાની લખતના કામમા મદદ કરનાને ત્યારે મુખર્થી કિશોરલાલભાર્ડ આન્યા ત્યારે બાપુજી પામે એમના આપ્યાના અમર પહોચાડનાર હું હતો બાપુજીને મે કમક આના શબ્દોમા કહેયુ

“બાપુજી, મુખર્થી કોઈ ભાર્ડ આન્યા છે સાવ દુનગા પાતળા છે મોટો બધો બિસ્તરો, ટિફિન બોક્સ અને એકવા છે તોયે ઠીક ઠીક

સામાન સાથે લાગ્યા છે કપાગમા ચાલેલો ક્યો છે પૂઠા નંધ્યુવ જાણુ છે તેઓ અહીં આપની પામે મમ શુ હરી શકે? ' બાપુએ માર વાત ચાલગી વીની થોડી નાર પત્રી પોતાના મમ ઉપરથી બીજી એમને મળ્યા અને સાજ પહેલાં તો શિશોરનાનભાઈ ગાસડાપોશ્ય સહિત વધાય થઈ ગયા મને મનમા થયુ કે આના મુશ્કેલિરાને બાપુએ તરત જ વગારી દીધા એ બુ સારુ થયુ નમમા ભારરૂપ થઈ પડત બાપુએ એમને નગાવતા એનુ કહેનું કે, તમે અની મારી સાથે ચ પારણુમા નહીં થયુ કોચરન આશ્રમમા જાઓ તો તમને કાવશે ' તે સાલગીનેથે મને થયેનું કે આવા વૈષ્ણવભાઈને આશ્રમમા ભાગે જ કાવશે મને ત્યારે ખ્યાન ન હતો કે, બાપુએ એમની અ દર રહેનું હીર પારખી લઈને આશ્રમમા પહોચવાની વાત એમને શ્રી છે

“આ પ્રમજ પત્રી રો સના વરો સામરમતી આશ્રમના સાદીઓના કાચા ઝૂપડામા મુખ્ય મુખ્ય શિક્ષેમના ઝૂપડાઓમા એક ઝૂપડ કિશોર લાનભાઈનુરે બિમુ થયુ ગાંધીય ગુજરાતી રાગાના વિદ્યાર્થી તરફિ દુ કિશોરનાનભાઈના ઝૂપામા સૌથી વડુ નખત ગાજરા નાગે મારા સહપારી નીનકે મશરનાગા, કિશોરનાનભાઈના ભનીજન હતા એમની જોડે બેસવા ઠવા નાચનામા મ ન આવતી અને પૂ ગોમતી હિનના વાત્મચનો લાભ મળેતો એ તો હતુ જ પરતુ અન્ય રિશમે ક્રતા કિશોરનાનભાઈ પાસે સ મેચ ઓડો હતો એમની પામ નાનામેળાના બેઠે જેતુ વર્નાનું ની છતા અમારા ભગુનગની જીલ્લી જીલ્લી વાનમા ખ્યાન આપી તેઓ અમારો ઉત્સાહ અને સમ ત્યુ નાગતા એને એમના ઝૂપામા ધામો નાખવાનું વચાટે ગમતુ

‘ અમારી રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળા નહીં જ ભાવની નિશાન હતી રિશમે મેળી ન વાપરી જકે એ મેલેલી તો જરુ જ નથી એનું જ નહીં પણ શિક્ષકો દપમે આપે, ધમે નાખ્યા આવેન હોકાગને ચાર હોખરાઓ નચે હીજો જનાવે ઓખનતા મામ આપી ન નરો ચાવે ઉનારે એનુ ત્યા મશુ ન હતુ વિદ્યાર્થીઓને વીખવાની નેરા ઠાપવે

તેની વિચારણા બધા શિક્ષકો મળીને કરતા, અને ભણાવવાની નવી નવી રીતો અજમાવતા આ જનતા અખતરાઓમાં ટ્રિશોરલાલભાઈએ લૂખા અને કાંણુ વિશેષ લીધા હતા મારા વર્ગની મને એટલી વાત પાદ છે કે જૂમિતિ, નામુ, નિમધલેખન અને કાંણુ કવિતાના અર્થો એટલું અમને શીખવવાનું ટ્રિશોરલાલભાઈએ પોતાને માથે લીધું હતું જૂમિતિ માટે શુજરાતીમાં નવા પાઠો જનતા લખી લાવીને શીખવતા અને નવી પરિભાષા મનાવતા અમને એમાં રસ આવે તે માટે પોતાની બધી જ કળા તેઓ વાપરતા પશુ હું અને મારા સાથીઓ એના નામુલા હતા કે એમને જરા મળે એટલી મહેનત અમે અથવા ખાસ કરીને હું પાઠ ઉપર કરતા જ ન હતા બતા ટ્રિશોરલાલભાઈની વીરજ કેવી બધી હતી તે બે વાત ઉપરથી અમજાશે ઉનાળાની ગરમીમાં જૂપડીના આદામાથી લૂ અગાઈને વરસતી હોય ત્યારે બપોરે ત્રણ અને મારની વચ્ચે જૂમિતિનો સમય રાખવામાં આવેનો સવારે સમૃત જેવા વર્ગો આવતા બપોરને સમયે ટ્રિશોરલાલભાઈ જૂમિતિના પાઠ તૈયાર કરી ઉત્સાહભરે અમને શીખવવાને બેસતા અમે વિદ્યાર્થીઓ એમનો વર્ગ જતો કરી સામરમતી નદીમાં તરવા અને ધૂનકા મારવા જતા રહેતા મળે આખા વર્ગમાં આગ વિદ્યાર્થી અને એમાં મારા જેવા મે ત્રણ ગેરહાજર ત્યારે અમે વર્ગમાં પહોંચતા ત્યારે સમય પૂરો થવામાં આવે દસ મિનિટ જ બાબી રટી દોષ અડધે બીને શરીરે અમે ટ્રિશોરલાલભાઈ સામે પનારી વાળી ભણુના બેસીએ ત્યારે કેમ મોડું થયું એથી વધુ જાગ્યે જ કશું પૂછતા કે મહેના અમે દાંડે કોઠે જવામ માળતા કે નાહતા હતા ત્યાં ઘટ ન સહનાયો એટલે મોડું થયું આમ ઘણી વાર જનતા અને અમે દાંધે કરીને આમારું ભણતર ખોતા ત્યારે જૂમિતિમાં અમને રસ પડતા માડેલો હતા અમે શીખવાની ચીવટ ન જતાવતા તોપણ ટ્રિશોરલાલભાઈ જે પાત્ર તસ મિતિ મળે તેમાં શીખવામ એટલું શીખની સતોષ વાળતા

‘ જૂમિતિ માટે છોકરાઓ નથી, છોકરાઓ સાટે જૂમિતિ છે અને

છોકરાઓને ધૂમિનિતો ખપ હશે ત્યારે એ ગ્રન્થુ દરમે, એમ તેઓએ વિચાર્યું દોરું જોઈએ. નહીં તો એમણે નક્કી કરી રાખેલા પાઠમાંના મોટા ભાગ અથ્થે અમે બેઠકારી દર્શાવીએ તેનો ત્રાજ તેઓ મનમાં અનુમત્યા વિના ન રહેન.

“નિમધેખનમાં તો અમારું દોષપણું બતાવવામાં અમે હૃદ કરી નાખી હતી. શુક્રવારે એકાદ વિષય નક્કી કરી, તે પર નિમધ લખવાનું તેઓ અમને કહેતા. શનિવારની આખી બપોર એ નિમધ લખવા માટે અમને મગતી. સોમવારે અમારે એ નિમધ એમને બતાવવાનો હેમ, વીસ પચીસ લીટીમાં નિમધ કેમ લખાય એ તેઓ વિગતે સમજાવતા. શનિવારની આખી બપોર અમે કાગળ વગેરે લઈ નિમધ લખવાને બહાને સડકે ઉપરના કચ્છડના ઝાડ નીચે જઈને બેસતા અને અલકમલકની વાતોમાં નથા આંખથી પીપણી રમવામાં એ બધો સમય પૂરો કરી નાખતા. સોમવારે કિશોરલાલભાઈ અમારી લેખનવરી જોવાને માગતા ત્યારે દોષ વાર સ્વચ્છળુ લીટી તો દોષક વાર માંડ પાંચ લીટી જેમ તેમ લખેલી એમને જોવા મગતી. પણ મીઠા કિમન સ્તિવા એમણે અમને એક પણ આકરો સખ્દ કહ્યાનું મને યાદ નહીં. આમ અમારો પ્રમાદ અને એમની ધીરજ મહિનાઓ લગી પરસ્પર અથડાનાં રહ્યાં. પણ નિમધ માટે કેમ વિચારવું, વાક્યોનો ઉક્તિ કેવી રીતે કરવો, વિરામચિહ્નો ક્યાં જોઈએ, પંદેમાફ કેમ પાડવા, વગેરે સમજાવવા ઉપરાંત એમણે અમારામાંના એકને હાંમે સાદે કર્યું કહ્યું જ નહીં.

“આજે હું એ ગ્રન્થો માદ કરું છું ત્યારે સમજાય છે કે કોધને પી જઈને કિશોરલાલભાઈ અમને કેટલું બધું લિખ્યું શિક્ષણ આપતા હતા. તેમ છતાં પોતાનું શીખ્યું ગ્રન્થુ ન કરનારાં બાળકો માટે પોતાને ક્યેસ વડોરવો પડે છે એની અનુસાહની રેખા એમના મુખ ઉપર જોવા ન મગતી.

“બીજા બાળક વિદ્યાર્થીઓને રાજી રાખવા, એમને લાડ લગવવા

કે મીઠી મીઠી વાતો કરી પોતાની આસપાસ ગોળની ગાગડી પર માખીની જેમ વીટળાયેલા રાખના માટે એમણે જરાયે પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું મને સાલગતું નથી અને અનેક રમતો રમતા ખોખો અથવા અગરપાટાની મેચો રાખતા એમા લાગ લેવાતું કે તટસ્થ નિર્ણય આપના લેખા રહેવાનું એમણે રાખ્યું જ ન હતું દેશી ગિરુદા વિદેશી રમતના રિવાજ આલે ત્યારે પોતાની માન્યતા જાણુરી કે એટલું જ.

“ જિવિતામા એમનો પોતાનો રસ ઓછો ન હતો નવી નવી કવિતાઓ બનાવીને તેઓ લખી રાખતા પરંતુ એની જાણ સુધ્ધા અમને કરતા નહીં મારા જેવા એકાદ વિદ્યાર્થીને પૂ. ગોમતીમહેન પામેથી ખમર પડતી અને દિસોરલાલભાઈની જાણ બહાર એ કવિતા પોતાની સ્ત્રીમા ઉતારી બેના કાકામાહેનને બદલે પ્રાર્થનામા સતચરિત્રે કહેવાનું તેઓ ઢેટનીડ વાર માથે લેતા ત્યારે વાર્તા કહેવાની એમની ક્ષણનો પરિચય થતો પરંતુ વાર્તાના રસમા હોકરાઓને બીજવી દેના ખાતર વાર્તા માકવાનો સમય એમણે કદી બદલ્યો જ નહોતો શિક્ષક એટલે રસરમ્ય રેવાયે, બાળકોને ખુશ ખુશ રહે, બાળકોમા બાળક બની નાચે ફૂટે, એ જાતની વૃત્તિ દિસોરલાલભાઈએ પોતાથી વેગળી જ રાખેલી તેમ છતાં અમાગી શાળામા આચાર્ય તરીકે ઢોલું રહે એનો નિર્ણય દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની ભેગી સભામા, વિદ્યાર્થીઓના મત વર્તને કરવામા આવતો ત્યારે દિસોરલાલભાઈ બહુ મોની બહુમતીથી ઘણી વાર ચૂંટાતા

“ અમને દિસોરલાલભાઈનું ક્યુ આકર્ષણ છે એમ જો તે વેળાએ અમને કેઈએ પૂછ્યું હોત તો અમે અમારી લાગીતની લાપામા એવું જાણાવત કે દિસોરલાલભાઈ ઘણા જ સજ્જન અને માયાળુ છે, એટલે એમની દોર-પટ્ટીમા અમને પણ એ મદદગારો જરા તરા મગશે એ આશાએ અને એમને અમાગ સૌથી મોગ શિવક તરીકે ઇન્કીએ છીએ બાકી વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે કનડ જાણે અથવા અમુક શિવક સામે વિદ્યાર્થીની ફિવાઈ દોય ત્યારે ત્યાં આપના ~~બેઠાવાનું~~ કામ આચાર્યને

કરવું પડે એવો પ્રયત્ન એક વાર પણ ન આવતો કેઈ સિદ્ધાંતનું કંઈ ઊંડાણો ન કરતા હોય એટલા માટે આચાર્ય પામે ગાંધી હોય અને આચાર્યને શિષ્યનાં પગનાં લેવાં પડ્યાં હોય એવો એક પડ્યું પ્રસંગ બન્યાનું મારા સ્મરણમાં નથી.

“એક જાનનું શબ્દ અને એનદાથી તેજ કિંગ્ડમવાલભાઈની કૃપા કાયામાંથી એમને પધરાયેલું ગંદેનું તેથી અણસમજી બાગદને પણ કંઈ કે ‘માણસ તો આવા હોય’

“જુદિના બગમાં અને સ્વભાવની મીઠાશમાં કિંગ્ડમવાલભાઈ અમને આંજી દેતા હતા તેથી એમના પ્રયે અમારી અદા હજારી હતી એમ કહેવું અધૂરી વાત અટકાવે બાપુજીના આશ્રમમાં જુદિબગનો પ્રતાપ મને તેટલો જાગડાવતો દેવ, એની ગજુના સર્વોત્તમ આદર્શ તરીકે ન હતી, નથી થઈ અને સ્વભાવની મીઠાશમાં બાપુજી પોતે ત્યાં હિમાલયના બિચારા બિચારા શિષ્યને પણ વામણ બનાવે એટલા મહાન હતા, ત્યાં કિંગ્ડમવાલભાઈ, વિનોબા, ડાક્ટરસાહેબ વગેરેની ગજુના એટલી રાધ એ સ્વાભાવિક હતું. મારા સાથી વિદ્યાર્થીઓના મનની વાત કું ન હતી ચક્ર, પણ મારા મન ઉપર કિંગ્ડમવાલભાઈની એક જાપ બહુ વધારે પડી, તે એમના સ્વાથથી સ્વભાવની અને બીજાનો આધાર ન લેવાની વૃત્તિની

“પરોડનો આગનો ધટ રાધ ત્યાં હજુ બીજે પચાસીઓ વીટાતી હોય, આગસ દાકુ હોય ત્યાં કિંગ્ડમવાલભાઈ પોતાના ઘરની સાકસીના કામમાં સાગી ગયા હોય. દોડ એ કનાકે જાગી તેઓ ઘરની મજૂરીનું કામ કરે જે કામ ગૃહિણીનું મજૂર ને પણ અધોઅધ કે વધારે પોતે કરે એ આખો વખત એમના મુખેથી એક પડી એક મુદર ભગનોનો પ્રવાહ કરાવે બાપુજી અવરોહ વિના સાથુ હોય. દૂવેથી પહોળી ભરી લાવવામાં, ડાક લઈને કપડાં નાંખેથી કોઈ વાવવામાં કે અને રનોઈ કરના દેવ ત્યાં ચૂનામા નૂચાને એક સાકસુયે આજુવામાં વિદ્યાર્થીની દે દેઈની પાને તેઓ મદદ લેતા નથી કોઈ મદદ કરવા માય તો મીઠું હમીને જરૂર નથી એમ કહેતા. પાછલાં વરસોમાં ત્યારે

તેઓ ઘણા માંદા પડ્યા ત્યારની વાત હું નથી કરતો. પણ અમારા શિક્ષક તરીકે તેઓ પ્રત્યક્ષ કામ કરતા તે વખતની વાત કરું છું.

“પોતાનું પરકામ પોતે કરી લેતા એ ઉપરાંત શાળાના અભ્યાસ-ક્રમમાં મજૂરીનું કામ આવતું ત્યારે પોતાને નજીકે સરીકે પણ કિશોરલાલભાઈ અમારી જોડે પૂરો વખત મજૂરી કરતા. એ વેળા સામ્યરમતી આશ્રમનાં મકાનો ચણાતાં હતાં. ઘણી વાર શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વેળા મળી ઈંદા અહીંથી તહીં પહોંચાડ્યાનું, જાપરાં ઉપર નળિમાં ચણાવવાનું તથા રેતીના ટોપલા ભરી લાવવાનું કામ કરતા. અને માટે લાંબી દારમાં જિલા રહી હાથોહાથ ભાર આગળ પહોંચાડાતો. સૌની સાથે કિશોરલાલભાઈ પણ વજન ઉપાડવામાં ભાગ લેતા. હાંક ચડી હોય તોપણ ખસી જતા નહીં. એક વરસ આકરો દુકાળ પડ્યો હતો. તે વેળા ત્યાં ઢૂવા તૈયાર નહોતા થયા ધોરિયામાં પાણી વહેવરાવી જમીન પોચી કરવામાં નહોતી આવી. એકંદરે જમીન રેતાળ હોવા છતાં કેટલીક જગ્યાએ માટી બહુ-કાંચ હતી. અને ત્રિકમનો ધા જમીનમાં માંડ એ તરુ જતો હતો. એવી કાંચ જમીનમાં ચર ખોદીને સડકની બંને બાજુ, આશ્રમની હદ ઉપર કાંટાળા ચોરની વાડ રોપવાનું કામ શરૂ થયું. દુકાળના મુકવણામાયે ચોર રોપી શકાય એમ હતું. દૂર વગડામાંથી ચોર કાપી લાવવાનું કામ વિદ્યાર્થીઓ કરતા અને ચર ખોદવાનું કામ શિક્ષકો કરતા. દરરોજ એ કલાક એ કાંચ જમીનમાં ત્રિકમ વડે કિશોરલાલભાઈ ચર ખોદવામાં મંડયા રહેતા. તેમની શારીરિક નબળાઈને કારણે એ કામ અમને સોંપી દેવાનું અમે કિશોરલાલભાઈને કહેતા. પણ ખોદવાનું કામ તેઓ કદી છોડતા નહીં. કિશોરલાલભાઈની રોપેલી એ ચોરની વાડ આગળથી હળુમે જ્યારે જ્યારે પસાર થાઉં છું ત્યારે ત્યારે એમની ચીવટ અને થાકવા છતાં મજૂરી કરવાનો એમનો આગ્રહ યાદ આવે છે અને અગાળું પણ એમણે એ રીતે અમારા મન ઉપર કેટલી જિડી જખ પાડી હશે અને અમ પ્રત્યે અમારા મનમાં કેટલો આદર કેળવ્યો હશે તેની કલ્પના આવે છે.

‘સગરે નાવ નગના યતા મિથોગ નાવભાર્મિયા નિમયતા આશ્વર્થે
જનમ દત્તી તે વખતે સામરમતી આશ્વર્મમા સ્થ વાગવાગ નીમ્યા જ
મતા અમ રા ગહેનાના મમનોમા પનુ એ ધળી વાગ દેખાતા પલુ
અમે સર્પને માગવાનો ગિવાન નોતો ગાખ્યો દિ મનવાગા કુવમે એને
પમીને આધે મૂળી આવના એમ વાર નીની ધા ઉપર જાનવાના
માગે દુ નીએ જતો દનો અને ધોરેના મ્પા ભરેલી ડોનને ભાર
લઈ મિથોગવાતભાર્મિ ઉપર ચડના દના એમની પાછળ ગોમતીમહેન
માજેના વાસ્તો લઈ આવી રજા દના મારી અો રિશોરલાનભાર્મિની
વચ્ચે જ આત ફૂનુ અતર હમે ત્યા અમાગી બનેની વચ્ચેથી એક
મર્પ પગર થયા લાગે મારી ।મી બાજુએ ઘાસમાથી એ ની યો
અને જમગી તરફ મીવો ન જતા મારી તરફ ઉપર આવ્યો દુ બળી
જી ધો અને ફૂમે મારી બીજી તરફ ખસી ગયો મારા દૂદમથી ડગીને
મર્પ નીએ મિશોરલાનમર્પ તરફ વચ્ચે પલુ તેઓ જાલુ કઈ છે જ
નની એમ ધીરેથી જિભા રહી ગયા એ દિન્યેમા તેઓ પડોદથી
સ્વારના દશે વાચા મુની મૌન રાખના પલુ આ પ્રમજે તેમણે મૌન
જલુ ક્યું અો મને વેગાસર સ્મયન મ્યું ‘ રો નહી પ્રમતસ શાનિથી
જિભા રહો એ આપોઆપ આ યો જરો ’ એમનુ વચન સાંભળી દુ
શરમાઈ ગયો પોતાનુ ડરપોમ્પણુ છુપાનાનો મારો પ્રયામ ત્યા આવે
એમ નોતો મિશોરલાનભાર્મિની આ શાનિ અને નિર્ભયનાથી અગ્નિ
થઈ તેમનુ પ્રતાપી મુખ દુ જોનો રલો તેઓ ફરી મૌન ધારણ મરી
ગાત્યા ગયા ગોમતીમહેન પલુ જશરે ક્રત્યા નહી મને ધાણુયે
મન થય કે દુ પલુ ભવને પ્રમજે ગયો ટાટો ગાખના શીખુ પલુ
એ આવડ્યુ નહી

અમ ।વાદમા રો નેટ મય ।ની સામે હડનાન પડેલી ત્યારે રમખાણ
થયેના મોગા મોગા ટોગાગો સગમરી મમનો બાળી મુકવાને ધસારા
મરતા દર્તા આશ્વર્મમા નદી તરફના આગણામા જોયે જોવા વાચના
દતો ત્યા અચાનક નદીની પેની પાર આમરમા મળા ક્રુમા ના

ગોટેગોટા દેખાયા જુ મોગી આગ લાગી દોય એવું સ્પષ્ટ જણાતું હતું
પડખેના ઓગણમાં કિશોરવાનભાઈ તતા તેમને મે એ આગ મતાવી
ફાલુમાં જ કિશોરવાનભાઈ સ્થિતિ સમજી ગયા ‘હૃદયપોરોએ આગ
નગાડી જણાય છે આપણે ત્યા તરત પટોચલુ નેઈએ,’ એમ હી
તેઓ એકદમ ઊપડ્યા કાકાસાહેબ, નરહરિભાઈ, વગેરે બધાની માથે
તે દાડે તેમણે તોફાની ટોળાઓને અડકાવવા ખૂબ જ જોષમ ખેડેલું
તે વેળા એમને એક મિનિટ પણ એવો વિચાર ન આવેનો કે આવે
નમને શરીરે. નકપોરો સામે આડો હાથ દેવામાં માનુ શું ગત્ય ?

“ પોતાના શરીર પામે કામ લેવામાં કિશોરલાનભાઈ કેટલા ઝડક
તા તેનું એ ઉદાહરણ તેમનો આશુથી સામરમતીનો પગપાળો પ્રાસ
છે અમારી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો એ મોટો સદ
સામરમતીથી આશુ પગરસ્તે ગયો હતો જતી વખતે નાના વિદ્યાર્થીઓ
અને બહેનોને વર્ગ કિશોરલાનભાઈ ટ્રેન રસ્તે ગયેના પણ પાછા
આવતી વખતે તેઓ અને ગોમતીમહેન ઘોડા વિદ્યાર્થીઓ સાથે પગપાળા
આવ્યા હતા જતી વખતે હું પગપાળો ગયો હતો પછા પાછા ફરતી
વખતે કિશોરલાનભાઈની ટુકડીમાં સામેન થયો અમે આશુથી સામરમતી
સુધી એક પણ ટ પાડ્યા વિના નિયમિત સનારમાજ ૭ ૭ માર્શન
જેટલું આવતા ઉત્તર ગુજરાતનો જેઠ મહિનાનો ઉનાળો, રસ્તે ઝાડનું
નામ ન મળે સાળે પણ લૂ વાતી દોય નમકોરી ફૂટે પગમાં ફાટના
પડે અને આધે આધે સુધી ફૂવો જોવારે ન મળે તાપણ પ્રાસમાં
એમણે ખેદ પેદા થતા દીધો નહોતો હજે જણ પોતાનો સમાન અને
પીનાના પાણીની માગીની લલની પોતાની સાથે ડાચકીને જ આવતા
કિશોરલાલભાઈ પણ પોતાનો આમાન પોતે જ ઉપાડતા અમારી સાથે
આખે રહેતે ગોમતીમહેન હતા ત પણ પોતાને ઉપાડનાના ભારમાથી
નાનકડી ઝોળી સુધા અમને વિદ્યાર્થીઓને સાધવા તૈયાર નહોતા થતા
જ્યા ઉતાગે થાય ત્યા અમે ઉતારાપાણીનું પવાવીને લાગા થઈ સુઈ
જતા પણ કિશોરલાલભાઈ ઠઈક ને ઠઈક વાચન મનન કરતા

ખ્યાલ મનમાં જોતો જ થતો ન હતો પોતાની શક્તિ અથવા સમર્થ
મિત્રાગ્રામની ગ્રામ પોતાની પામે આવનાર ઉપર આજી નાખે એવી
રીતે તેઓ પાડતા ન હતા પરંતુ જે માણસ જ્યાં હોય ત્યાં તેને
મૂંઝવણી ગૂંચો ઉદ્ભવવામાં તત્કાળ મદદ કરવા મડી જતા કેનાક
ભાગ્યશાળી વિશાળ દુરુમોમાં આપણને એમદ એવા અલ્પ અને મોટા
મનના માનવીનું દર્શન થાય છે જ્યાં તે વ્યક્તિ કુટુંબના નાના બાળકથી
વૃદ્ધ સુધી સૌને દર ઘડી મદદરૂપ જ જણાય નાના બાળકને
રમજાની, નિશાગે જતા ઊંચરને તેમના અભ્યાસની મોઠા માણસને
વેપારશોજનારની મહેમાનને સગવડ અગવડની સીઓને ધરતી અને
સગાસબધીઓની તથા પુરુષોને ગામની અને સમાજની વાતો પૂછે
અને સૌને પોતપોતાના પ્રશ્નોમાં પોતાથી બનતી મદદ કરે પણ એ
અમિતને પોતાને ઢોઢના ઉપર પોતાનું કામ કે પોતાના હર્ષશોક દોષવાની
દુઃખ બૂલથીયે ન થાય બાપુજીના જ પરિવારમાં નહીં પણ જ્યાં
જ્યાં તેઓ પહોંચી શક્યા ત્યાં ત્યાં બધે જ કિશોરવાનમાર્ગ સૌના
સ્વચ્છતા તથા સૌના સુખ બની જતા હતા અને એક વારનો એમનો
સપ્ત દીર્ઘજીવી અને ધનિક થતો જતો હતો”

હવે થોડાક રમૂજી પ્રશ્નો આપી આ પ્રશ્નો પૂરું કરીશું અમે
જ્યારે (૧૯૧૮માં) આજીના પગપાળા પ્રાંતે ગયા તે વખતે ખાદીનો
પહેરવેશ દાખન થયો નહોતો એટલે અમારામાંથી કેનાક બેંગલોર
ટોપી આપના મિત્રો નામો કરીને અથવા હાથે મેટ ખમીસ કેનાક
ટૂંકા પોતડી અને સરીરે હિંદી જેવા જેવા પોશાકમાં હતા વળી
અમે અમારી સાથે થોડા ફાનગો અને રમોઈ ધરવા માટે એ તપેનું
અને અરોડ રાખના અમારો આ વેગ કેનાકને જલ્દી સિવિલ તાગનો
તે વખતે આજીની માદક પર્વનમળીઓ કરવા માટે વિરલ જ
નીખાતી અને ગલ્લવેશ જેવું પણ નહોતું અમને મેઈ પૂછતા કે ત્યાં
જાઓ છો ? તો અમે ક્રમત આગળો જ સુખમ બતાવતા મગલ
આજી મહીએ તો સ્થાનિક પોતે સમજે નહીં એવી વાર અમે

ચેવેને પાટે પાટે ચાલતા કોઈ એવું કહેનારા પણ નીડળતા કે આટલું બધું ચાવીને જાઓ છે તો લો હું તમને ટિડિટ કઢાવી આપુ ગાડીમાં બેઠીને જાઓ. ઘણાંને અમે જ્યાં સાથે જમીએ એની નવાઈ લાગતી તેઓ પૂછતા કે તમે અંધા એક ન્યાતના છે? અમે ન્યાત ન જાણીએ ત્યારે કોઈ વળી પૂછતા કે તમારું દૂધ શું? એટલે કે ભવે અમારે તમારી ન્યાત ન હોય પણ જન્મની ન્યાત તો હશે જ ને? કોઈ વળી એમ પૂછતા કે આગળને મુકામે ખેન કરશોને? શરૂઆતમાં તો અમને સમજાતું ન પડતી પણ વાતમાથી ખચર પડી જતી કે ગમવીયા વિશે પૂછે છે પૂછનારને અમારા વેષ જોઈ અમે રામવીયાવાળા હોઈશું એમ લાગતું.

આવી એક બીજી ગમ્મત કિરોગ્યાવભાઈ, ગોમતીમહેન, મણિ બહેન તથા હું કોઈ વાર સાથે શહેરમાં શાકભાજી તથા સીધુસામાન લેના અઠનાડિયે પછર દિવસે જતા ત્યારે આવતી કિશોરલાલભાઈ તથા હું સામાનની ઝોળીઓ કરી બે બગલે બેરવી પીંડ ઉપર રાખતા ગોમતીમહેન તથા મણિબહેન ઘણી વાર બગલમાં અને કોઈ વાર માથે પોટથી મૂકીને ચાલતા કિશોરલાલભાઈએ તો સ્વામીનારાયણનો આલો પણ કર્યો હોય તે વખતે બસનું સાધન હતું નહીં, અને લાડાની થોડાગાડી કરનાનું ખરચ અમે કરતા નહીં, એટલે દૂધેશ્વરને આરેથી નદી જીતરી અમે શહેરમાં આવજા કરતા એક વખત ભાર સહેજ વધારે થઈ ગયેલો સામેથી એક માણસ મળ્યો તે કહે, 'વાહ મહારાજ, આજે તો ખરો તડકો પડ્યો દેખાય છે.' શિક્ષા ખૂબ મળી છે' કિશોરલાલભાઈ સામે આગળી કરીને કહે, 'આ મહારાજથી તો જીવકાતુથે નથી ને?' આવી આવી ગમ્મત પણ શરૂઆતના વર્ષોમાં અમારે ઘણી થતી.

બોનામા કિશોરલાલભાઈ ધણા આગળપડતા શિક્ષક ગણાતા પૂર્વ મોટે અવાજે અને વિગતવાર અધુ કટોક સમજાવવાની એમની ટેવ હતી પણ આ પ્રવાસમા એમણે નગભગ મૌન જ પાળેતુ જરૂર પૂરતુ જ અને અમે ખાસ પ્રશ્ન પૂછીએ ત્યારે જ તેઓ બોલતા એમના વિદ્યાર્થી તરિકે એમની પામથી મને જે ઘોડુ વાણ મળ્યુ છે તેમા આ પ્રવાસે દરમ્યાન એમના નિષ્ઠમા નિષ્ઠતા અદ્વાયથી મજેરી થીગત, ખત અને આદર્શના આદર્શની ગણતરી વિશે ગણાય

‘ સાધારણ માણસ દેખાતા હોના છતાં કિશોરલાલભાઈના સુ નધેમા આનંદારને અનેક દિશામા એમની અનેકરિત વિશેના અનુભવાતી એમને રિધેતા બધા સમગ્રોનો સમૃદ્ધ કોનાનો અદ્વી ઉગેશ નથી એમના ડાનનુ સમગ્ર જગતા દરતા જે પ્રસંગો દ્રષ્ટિ આમે નાર ના આવે છે તે જ અદ્વી નોખ્યા કે બાકી તો કિશોરલાલભાઈનું પોતાના હાથનુ લખાણ જ એવુ અણુમોન છે કે એ સચનાગને એમની શ્રેતાનો પરિચય કરાવે છે છતાં હજુ એક એ સમગ્ર નોખીય

“અમારી શાળામા જેએમ વાસ રાખ્યું તરિકે નમ દ્યાં બાદ પોતાના મુકુમના સંજોગોને કારણે કિશોરલાલભાઈને પાછા મુબઈ જવાની જરૂર પડી વરમ જે સમમા નેઓ ફરી પાછા સાબરમતી આગળે એમ તેમજે અમને મેનું પક્ષ અમને વિદ્યાર્થીઓને એમ લાનનુ હતુ કે એ વાગ વેપારમા પડેના શિક્ષક પાલ આવે એ સજ્જ એટલે કિશોરલાલભાઈને વિદાય આપવાનો અમે એ સમારજ કયો બીજા શિષ્યોની મલ્લી લખેતુ ધણ જ ભાવનરતું માનપત અમે એમને અર્પણ મ્યું અને એ અર્પણનિધિ વખતે ‘મદેમાનો એ વદાવા પુત પધારને’નું ગીત ગાયુ પમુ એમના પ્રેમની અન્ગ અમાગ ઉપર એટલી બધી હતી કે એ ગીત ગાતા નતા ધજાખગ ભાઈઓ અો જડેનોની આજમાથી આમ જ ખગા માપા અને એનુ નાનુ એનું ફેધઈ ગયુ કે અને એ ગીત પૂરુ માર્ક સમ્પા નરી એ પડી તો સજ્જમતી આશ્રમમા ધી ને ની મોગી વ્યક્તિએ

આની છે તે ગર્ભ છે, પણ કિશોરલાલભાઈને વિનય આપતા જે પ્રેમ અને ગમગીનીનું વાતાવરણ ઊભું થયું હતું એનું જાણે જ નીમત કોઈના વિયોગ વખતે થયું હતું.

“એ વેળા કિશોરલાલભાઈ અમારી વચ્ચે એક આમાન્ય માણસ જ હતા પૂ નાથજીની મદદ લઈને દશ તેમણે એકાતમા સાધના કરી નહોતી તથા વનસારી થઈને આણું ગયા હતા ત્યાંથી સમાધાન પ્રાપ્ત થતા પાંખ ફરેલા એક જ્ઞાની માણસ તરીકે ઓળખાયા ન હતા. અમે વિદ્યાર્થીઓએ તો એમ સાબરેયુ કે કિશોરલાલભાઈને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો છે આણુંમા ફરતા હતા ત્યાં નાથજીએ એમને ભગવાનના દર્શન કરાવ્યા છે અને હવે તેઓ પુરુષાર્થી પુરુષોત્તમ મમાન બની ગયા છે પરંતુ આ બંની વાતોમા તથ્ય કેટલું હતું અને કલ્પનાઓ કેટલી હતી એ અમે કશું જાણતા કે સમજતા ન હતા મારા જેવો તો એમને સીધો ગ્રંથ પણ પૂછી ખેંસતો કે તમે ભગવાનને જોયા છે? ત્યારે તેઓ મદ સ્મિત કરીને સાચું પૂછ્યા ‘કહો જોઈએ, ભગવાન એટલે શું? મોક્ષ એટલે શું?’ અમે કરો ઉત્તર આપી શકતા નહીં તેઓ મૌન લઈ પોતાને કામે વળગી જતા.

“એમને વિષે માગ મન પર પડેલી વિશેષ છાપનું હું તારણ એ રીતે મૂક કે ‘નેતા, ગુરુ, માર્ગદર્શક’ અનેક મહાપુરુષો બને છે, પણ સૌના સ્વજન કોઈક જ બની શકે છે કિશોરલાલભાઈ એક પ્રખર તત્ત્વ ચિંતક, કુશળ શિક્ષક, આદર્શ ત્યાગી, ઉત્તમ સચ્ચાલક, ક્રાન્તિકારી લેખક, હૃદયગમ પદ્ય લખનારા, સત્સર્વદા વિનોદી, એરી બણી ધણી વાતે મહાપુરુષ હતા પણ એમની સૌથી અગ્રિયાતી શ્રેષ્ઠતા એ હતી કે મહાપુરુષ હોના છતાં સૌના સ્વજન બનીને રહેવાની કળા એમનામા અસાધારણ હતી મારા જેવા પાગળા મનના અને કાચી યુદ્ધિના વિદ્યાર્થીઓ અને સેરકો એમની પામે જતા ત્યારે તે તે માણસની ભૂમિમા ઉપર એટલી મીઠાશથી તેઓ વિચારવિનિયમ કરતા કે વ્ધા તેમનું જ જ બિયુ વ્યક્તિત્વ અને વ્ધા આપણે લઘુ માનરી, એવો

વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર

આપણે ગયા પ્ર ગણમાં જોઈ ગયા કે કિરોગ નાનમાઈ શરૂઆતમાં માત્ર એક વર્ષ માટે લગભગતી આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવે હતા પરંતુ લગભગ એ વર્ષ તેઓ શાળામાં રહ્યા પછી ૧૯૧૮ના ઓગસ્ટમાં મોટાભાઈ બાબુભાઈને વેપાગમાં મદદ કરવા પાછા મુર્તિ ગયા પરંતુ એ જ વેપાગનો હતો જ નહીં, એમણે ત્યાં એમને ગોચર નહીં

તેઓ બાપુજીની સાથે પત્રવહેવાર કરી પોતાની તથા કુટુંબની મુશ્કેલીઓ બાપુજીને જણાવતા એ બાબતમાં બાપુજીને એ જવાબ તોલવા જેવો છે

ભાઈશ્રી ૫ ગિરોરવાન,

તમારો કામગીર મને મુજબાનવાદમાં મળ્યો છે હમણાં તો હું પુરાવો લેવા સારું બટાયા હરુ છું મને મનજ તો લાલોગ જ લખાને મારી ખાતી છે કે તમે પોને ફર રહીને બાબુભાઈની સેવા કરી શકો અને એમનું ખર્ચ ખર્ચ આપી શકો એવો જ મામલો મારી ઉપર હતો * જે બાપુજીને સાચામાં સારું હતું તેની બાપુજીને વહાવાગોને બાપુજી, એથી વધારે શું દોઈ શકે? તમે તમારી સત્તે બધાનું બચાવ પાષણ કરી શકો છો તમે હમણાં નિઃશ્વરે દેખાવો તેનો તેઓને ખબર લાગે ધરો એમને બાબુભાઈનો ધધિ ઉપાગ લેવાની ના પાડો એમાં કોઈ નથી એમ હું નાનું ૧૫ બાબુભાઈ પક્ષ જાનજ છોડી દેશે તો સારું છે ગરીબ ઘરે જવામાં જ માલ છે બાબુભાઈ અનુકરણ આપીને

* બાપુજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યારે વખતજાન બંધ કરી ત્યારે નેમના મોટાભાઈને ખાતું લાગેલું તેમની દલીલ એ હતી કે કુટુંબમાં જેઓ વારા ઉપર આશ્રિત છે તેમનું બચાવપાષણ વારે કરવું જ જોઈએ બાપુજીની દલીલ એ હતી કે મારા વિચાર પ્રમ જે એ સૌનું બચાવપાષણ હું કરના તૈયાર છું પણ તેઓ જે ધોરને રહેવા હચ્છ તે ધોરને હું તેમનું રાખી શકું નહીં

આશ્રમ પર વસે તો જે યર્ષ દ્રવ્ય છે તેમાથી ખર્ચ ચલાવી શાસ્ત્રો ને સુખે રહેશે તેમની વૃત્તિઓ તો સારી જ છે આશ્રમમા એટલે તમારી સાથે રહેતા એમનાથી જે સેવા થાય તે કરે છેવટે કાઠક । તો બગી જ શકે ૩ તોજાવી જ શકે મને તો એ કામમા જે સુખતા અને સાદાઈ જણાય છે તેની કશામા નથી જણાતી કામે કરીને આપો સચમને વાગી રહેતા જ્યારે આપણા શરીરો શુદ્ધ થી સન્ન થયે આપણી વિદ્યા પુષ્પાત્ સુદર અને સરળ થઈ જશે ને જેમ પુષ્પનો બાર નથી જણાતો તેમ આપણે બાર પણ પૃથ્વીને નહી જણાય અત્યારે તો આપો બાશ્વ છીએ એમ લાગે છે

મોહનદાસના જ હેમાનરમ

છેવટે સને ૧૮૨૦ના જુનાઈમા તેઓ આશ્રમમા પાછા આવ્યા તે વખતે બાપુએ અસહકારની દિનચાન શરૂ કરી દીધી હતી અને રાજકીય વાતાવરણ બહુ ગરમાગરમ હતું

અમદાવાદના પ્રથમ ઉપર નિયાર કરી દરાવ કરના માટે સપ્ટેમ્બર મહિનામા મનકતામા મેગિસ્ટ્રેટ ખાસ અધિવેશન બરનાનું દરાવનામા આવ્યું હતું પરંતુ કોંગ્રેસની બેઠા બરાવ તે પહેલા અસહકારના નિયારને પ્રેરિ આપનાની ખાતર તા ૨૭-૨૮-૨૯ ઓગસ્ટના રોજ અમદાવાદમા ગુજરાત રાજકીય પરિષદની બેઠા બરનામા આની તેમા અસહકારના ફગાન ઉપગત પગિન રાષ્ટ્રીય ગિમજલ વિશે નીચે મુજબ દરાવ કર્યો

(૧) આ પરિષદની એવી માન્યતા છે કે અમજ સરકારે દાખલ રેની કૅજવ ટીની ખર્ચતિ આપણા હેઠાની સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિને પ્રતિકૂળ તેમજ અવ્યવહારૂ નીવડી છે અને તેથી વિદ્યાર્થીઓને દરમિયાની સ્વાશ્રની આર્થિકવાન હિતોનો બનાવવાની તાતીમ આપવાને સરકારથી સ્વતન્ત્ર ધારણ પર રાષ્ટ્રીય મેગવટીની સરચાઆ રચવાની જરૂર આ પરિષદ સી રે છે

(૨) ઉપરનો હેતુ ખાસ રીને શુભચતમા સિદ્ધ કરના માટે રાષ્ટ્રીય ધોરણ ઉપર શાળાઆ મહાપાઠાળાઓ ઉલોગપાળાઓ ઉદ્ધારાળાઓ આહુવેદિ આરોચ્યરાળાઓ સ્થાપનાની અને તે બી

નમ્યાએનો સમન્વય કરવાને ગુજરાતી-વિદ્યાપીઠ (યુનિવર્સિટી) આપવાની આ શરૂઆતે બહુ બહુાય છે.

“(૩) કેવળ ગુજરાતી મુજબ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરવાને સારૂ યોગ્ય હથોથો યોજવા આ પરિષદ એક ઝમિરી વધારાના સુધાસરો નીમવાની સુના સાથે નીચે છે.”

આ ઝમિરીના મંત્રી તર્કિક થી છંદુવાલ યાત્રિક અને કિશોર-લાલભાઈ નિમાયા ફારમા ગાંધીય કેળવણીની સંસ્થાઓ રચવાની બહુર વિશે લખવામાં આવ્યું હતું પગલું તે વખતે ગાંધીય શિક્ષણના પ્રથમ કરતાં પ્રજા સમક્ષ મરકાના અસ્થિ મુકા એવી કેળવણીનો પ્રથમ આગમપણો હતો એટલે એને ગાંધીય શિક્ષણ કહેવા કરતાં અસહકારી શિક્ષણ કહેવું વધુ યોગ્ય છે

સરકારી અભિતિએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું બંધારણ ગથી તા ૧૮-૧૦-૧૯૨૦ના દિને વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી તેના પ્રથમ નિયામકો તર્કિક એ અભિતિના આલુ મળ્યોને નીમવામાં આવ્યા સમિતિના પ્રમુખ ગાંધીજીએ વિદ્યાપીઠનું કુલપતિપદ સ્વીકાર્યું આચાર્ય શ્રી ગિત્વાણીજી કુલનાયક અને કિશોરલાલભાઈ મહાભાત્ર નિમાયા

કિશોરલાલભાઈએ શરૂઆતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિના મંત્રી તરીકે અને પછીથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહાભાત્ર તર્કિક શિક્ષકોને, વિદ્યાર્થીઓને, તેમ જ પ્રજા વર્ગને કેટલાક પરિષતો કાઢીને માર્ગદર્શન આપવાનું કામ ખુલ્લું સાગી ગીને કર્યું. એમની કેટલીક મનહમૂસનાઓ બહુ કીમતી હોઈ નીચે આપી છે અસહકાર કરવા છતાં શિક્ષકોને તેઓ સનાહ આપે છે.

“ગાંધીય સાગામાં તમને નોકરી મળે તો તમે સરકારી નોકરીનું ગણામું આપો, એવી ચગત કરવી નકામી છે. એવી ચગતે વિદ્યાપીઠ શિક્ષકોને નહીં રવીઝની રાત્રે. તેમ દરેક સંજ્ઞામું આપનારને વિદ્યાપીઠમાં નોકરી મળશે જ એવી ખાતરી પણ ન આપી શકાય. એમાં તો લાલ નાન પ્રમાણે જ પસંદની કરવામાં આવશે. સરકારી નોકરીનું ગણામું આપવું એ હિંદી વીકે કર્તવ્ય આવી પડે છે, એમ કરવામાં આપમેળે રહેશે છે, વિદ્યાપીઠમાં નોકરી મળશે એ સિમ્મલ દહિએ લાલકાવની વાત છે.”

અમહાર ૩૨ના ઇચ્છના વિદ્યાર્થીઓને તેઓ સલાહ આપે છે.

“સોળ વર્ષથી મોટા વિદ્યાર્થીઓને, જે તેમને અસહનાર્થ ૨૫૮ થયો હોય તો, વડીલોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઘઉંને પણ શાળાઓ છાડવાની મનાઈ આપવામાં આવી છે પણ આનો અર્થ એવો નથી કે તેમણે પોતાના વડીલો પ્રત્યેનો પૂજ્યવાવ ઓછો કરવો. અસહનરમા ન સમજતા કે તેનાથી વિરુદ્ધ થતા પોતાના વડીલો પ્રત્યે પણ અસહકારી વિદ્યાર્થી વિનયથી જ વર્તે, એમની સેવા પૂરેપૂરું પ્રેમથી અને આદરથી જ કરે, એમને તોળી વચ્ચે ન હે.”

શિક્ષણમાં અસહન શુ કરવા એ વિષે તેમણે જે લખ્યું છે તે આજની આપણી સ્વગત્યની શાળાઓના શિક્ષણને પણ લાગુ પડે એવું છે.

“આપણામાં એવું માનવાનો વહેમ પેસી ગયો છે કે સુશિક્ષણ એટલે અમુક ભાષામાં લખવા વાચવાની શક્તિ અને અમુ વિષયોની માહિતી જે અમુક જાનની સંગવડ અને બાબતોવાળા કેવળ મહાનને જ આપણે શાળા માનીએ તો અમુક ભાષા કે માહિતી જાણનારને આપણે સુશિક્ષિત માની શકીએ પણ જેમ મમન એ શાળા નથી, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ એ શાળા છે, તેમ ભાષા અને માહિતી એ શિક્ષણ નથી, પણ ભાષાનું તેજ અને માહિતીની ઉત્પાદન શક્તિ એ જ વિદ્યાર્થીનું સુશિક્ષણ જ જે આ દૃષ્ટિએ આપણે શિક્ષણનો વિચાર કરીશું તો મારી ખાતરી છે કે આપણે એવા જ નિર્ણય ઉપર આવીશું કે આજની શિક્ષણપદ્ધતિનો આપણે સ્વતંત્ર ત્યાગ કરીએ તેમા દેશને શ્રેય ભોગ આપવાપણું નથી.

“ભણીગણીને દીડરો રોગી, નામોવત, ફોલ્લીપીચ અને સયમ પાળવા અરાદા બને, ભણવાનું ફળ એશઆરામ કરવાનો વિરોધ અધિનાર છે એમ જે એ માનતો થાય, જે ભણીને એ સ્વધર્મ કરતા તાત્કાલિક નામની ટિમત વધારે આપતા શીએ જે ભણતર પૂરું કર્યા પછી આજન્મ નોમરીમા પડયા રહ્યા સિવાય એની આકાશા વધી શકે નહી, બધ્યા છતરિયે પોતાની આજ્ઞાના કોઈ ઉદ્યોગધધામાયી પ્રામાણિકપણે એ મેળવી શકે એમ ન હોય, જે ભણતરને અતે પણ એનામા હાજરી

પુરાવવા* માટે રોજ સોળ માર્ઘન ચાલવાની ગુલામી હસા રહી રાખતી હોય, જે બધા પછી પણ એ ખોટા સાક્ષીઓ અને ખોટા દસ્તાવેજો તૈયાર કરવામાં, અસીલો અને દરદીઓને હેતરવામાં, ભાગ લઈ શકતો હોય, —તો એના કરતા એ ગરીબ, મહેનતમંદૂરી દરનાર, વગર બચેલા રહે એ સારુ એમ દરેક માણસે હૃદય જોઈએ.

એક ભાઈએ માધીજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે સર્વે ગાંધીય શાળાઓમાં અત્મજ્ઞેને ભણવાની નફ્ટ રહેશે કે નહીં ? માધીજીએ એ પ્રશ્ન જવાબ માટે વિદ્યાર્થીની નિયામક સભાને મોકલી આપ્યો. તે ઉપર નિયામક સભાએ એવો ફરાન કર્યો કે “વિદ્યાર્થી માન્ય કરેલું કોઈ પણ મંદિર (શાળા તથા મહાવિદ્યાલય) કેના અત્મજ્ઞેનો બહિષ્કાર ન કરી શકે” આ ફરાવની સામે નિરોધ દર્શાવના માટે ૨૧-૧૧-૧૯૨૦ના રોજ શારદાપીઠના શ્રાવણાર્થની સનારી મુજબ નડિયાદ હતી તે વખતે બ્રાહ્મણોની એક મહાસભા મળી અને તેમણે ઠગ કર્યો કે “વિદ્યાર્થીનો ફરાવ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રની વિરુદ્ધ છે અને અમારા સનાતન ધર્મના પ્રાચીન નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનાર છે” કિશોરબાબાભાઈએ મહામાત્ર તરફ આ ફરાવનો જવાબ આપતા લખ્યું

બ્રાહ્મણ મહાસભાએ પસાર કરેલા ફરાવથી અને તેને જગદગુરુનું અનુમોદન મળ્યાથી મને અત્યંત દુઃખ થયું છે. વર્ણશ્રમબ્યવસ્થા સભા/નું હિત અને લોકકલ્યાણ સાધવા સ્વાર્થ છે સ્મૃતિકાંડેએ સમાજનું હિત તપાસી લોકકલ્યાણાર્થે* ફરાકાવાનુસાર વર્ણશ્રમબ્યવસ્થા ફેરવી છે તથા નવી સ્મૃતિઓ રચી છે. મૂળ આરમ્ભમાં અત્યજ વગને અસ્પૃશ્ય લેખવાને ગમે તે કારણ મળ્યું હોય પણ આજે ફેરની ફેરથી સર્વ બ્યવસ્થાને લક્ષ્યમાં લઈ ન્યાય અને હિત કઈ બાબત છે તે તપાસી શીમદ્ સકરાચાર્યજીએ તથા મહોસભાએ અત્યજ વિરુદ્ધ ફરાવ પસાર ન કરતા તેમને ચેતાવો હદાર આશ્રય આપવાનો ફરાવ યોજો હોત તો ધર્મની વિશેષ સેવા થાત એમ હું નમ્રપણે માનું છું.

* સને ૧૯૧૬ના એપ્રિલ માસમાં રોડે કાયદાના વિરોધમાં થયેલા તોફાનો વખતે લાહેરમાં લશ્કરી કાયદો બદલે દરવામાં આ યો હતો ત્યારે તમામ વિદ્યાર્થીઓને એટલે દૂર હાજરી પુરાવવા જવાનો કુદમ થયેલો.

વિદ્યાપીઠ તરફથી કેવી જાતના પાઠ્યપુસ્તકો રચાય એ બાબત સલાહ આપતા તેમણે કહ્યું છે તે પણ નોધવા જેવું છે :

“મારી માન્યતા એવી છે કે પાઠ્યપુસ્તકોની બાબતમાં અનેક જણા સ્વતંત્ર પ્રયાગો કરે તો વધારે સારું થશે પ્રજાસત્તાક શિક્ષણ -રૂઢ એમાં સર્વેનો એકમત છે આને પ્રજાસત્તાક શિક્ષણને આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને નામે ઓળખી રહ્યા છીએ પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ખરો પ્રશ્ન, એટલે કે રાષ્ટ્રને આને કેવા, શાના અને ગી રીતે અપાતા શિક્ષણની જરૂર છે, તે વિષે આપણે હજી એકમત નથી અને એકમત થવું સહેલું પણ નથી એટલે જુદા જુદા આદર્શોના દૃષ્ટાન્ત કરી અથવા જુદા જુદા આદર્શોને એકબીજાની જોડે અનુકૂળ કરી લેવા માટે અથવા સમતિ લાવવા માટે એને મરતી નાખી લખાયેલા પુસ્તકો કરતા, જુદા અથવા વિચારપૂર્વક ચોક્કસ ગીતે સ્વીકારેલા આદર્શ ધરાવનાર દરેક મંદિર અથવા શિક્ષણમંડળ પોતાના જ આદર્શ પ્રમાણે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરે તો તે વધારે હજીવા જેવું છે ”

તે વખતે પણ કિંગ્ડમલાલભાઈ કેળવણીને એકદમથી તત્ર નીચે અમાવવાની નિરુદ્ધ હતા. તેને તેઓ વિકેન્દ્રિત સ્વરૂપ આપવા માગતા હતા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમંજીને હિંદીને કાઢેલી એક પત્રિકામાં તેઓ કહે છે :

“આજના જમાનાની પદ્ધતિ પ્રજાજીવનનો દરેક બ્યવહાર ચલાવવા માટે એક એક ખાત્ર હથાડવાની છે એ ખાત્ર એક સ્થાને રહી પોતાના જ કારભારીઓ મારફતે ગામડે ગામડે શાખાઓ ખોલાવે છે અને એક સરખું કાર્ય કરાવે છે એ પદ્ધતિના મેટલાક ફાયદા છે, પણ તેમાં મેટનીક ખામીઓ પણ રહેલી છે એવા ખાતાની કાર્યપદ્ધતિ યાત્રિક બની જાય છે, એમાં દરેકને પોતાની બુદ્ધિને પોતાના યત્રને અનુકૂળ કરવી પડે છે, દેખીતી રીતે ખર્ચાંજ અને જોડકાંદીબચાં રિવાજો દાખલ કરવા પડે છે, ખાતાના મૂળને ધક્કો લાગે તો સર્વે શાખાઓનો પણ નારા યાય છે ખાતાના મૂળને ધક્કો લગાડવો એ કઠણ નથી પૈસોટ્ક ભરપૂર, પ્રજાના કેટલાંક મોહના વિષયોને પોષવાવાળું બીજું ખાત્ર ઓઝ યાજ તો પહેલું ખાત્ર નાશ પામી શકે

‘માગી સુમત્ર પ્રમાણે વિદ્યાર્થીક સ્થાપનાનો આપણે હેતુ એવો નથી કે અમેજ સરકારના મેળવગી ખાતા જેટલું જ એક મધ્યવર્તી ‘મેળવગી ખાતા હવાર્ગ, એની મારફત આખા ગુજરાતમાં મેળવગીના નિરૂપણના ઠિલા કરના અને એ- કરાવેલા બીજાનું રૂપ સર્વે શિક્ષકો, માળાગો અને વિદ્યાર્થીને આપડ હુજરાત વિદ્યાર્થીકનો હેતુ પ્રમને એ સુમત્રની મગી દેવાનો છે કે ગામડે ગામડે પ્રમએ જ પોતાનું શિક્ષણ ચલાવતું નેઈએ અને શિક્ષણને પોતાના ગામની જરૂરિયાતોને મનુકૂળ રી લેતું નેઈએ છતાં આજે આપણને એની મ યનર્તી સરથા વિના ન ચારી રાત્ર તે પણ દેખીતું છે જે વખતે આપણી જાતની મધ્યાઓ નારા પામી ગઈ હોય તેના સરકારો ભુલાર્થ ખયા હોય, મધ્યાઓ ઠિલા મરવાની આપણામાં રહેલી નૈમર્તિજ શમ્ભિ વિષેની આપણી બહા ખૂરી ખની હોય, ત્યારે આની સમ્યા જ આપણામાં સથ મળ ઉત્પન્ન કરી આપણા પ્રચારોનું ધ્યેય બરાબર દર્શાવી આપણને ઉપરોગી થઈ પડે છતાં એ બૂલવું ન નેઈએ કે નેટડે અરો મધ્યવર્તી સરથા મુનની મારફત મેળવ વિશા નહીં કરનાર ન બનતા મર્થે કારભાર પોતાની દાશજ ચલાવનાર થઈ પડે તેટલે અરો જી ચત્ર બની નય વિદ્યાર્થીકને ચત્ર ન બનવા દેડ એ સમ્પ્રીય શિક્ષણમંડળનું કામ છે”

શિક્ષિત અથવા લાલ્લુના કોને કહેવાય એ વિષે એક પત્રિકામાં તેમજો સ્પષ્ટતા કરી છે

લખવા વાચવાની શક્તિ આવે તો જ હાઈ મુશિક્ષિત થવાનું નથી શિક્ષણ તો ખાનદાન સ્વભાવમાં રહેલું છે બાળકોમાં ખાનદાન સ્વભાવ માબાપ ઉતારે તો અસંતોષ પામવાને કશું નરણ નથી વગી શિક્ષણ જ્ઞાન મેળવવાની તરસમાં રહ્યું છે જે માળાપ પોતે બાળકોને શીખવવા અસક્ત હોય તે એમનામાં જ્ઞાન મેળવવાની તરસ જ ઉત્પન્ન મરે તો બાળકો જ્ઞાન તો જન્મખરમાં ઘણુંયે સામગ્રીને અને અનુભવીને મેળવી લેરો મનુષ્ય પોતાના જ્ઞાનને સતારા પણ શાળામાં નથી મેળવતો નજાણું અરો તો જીવનમાં મેળવે છે એ સતારા બરે મહત્વનો હોમ પણ દેરા હપર આની પડેના ધર્મ આગળ એ સતારાનો હોમ આપરો પડે તો તે કાઈ જ્ઞારે હોમ ન કહેવાય

તા ૧૫-૧૧-૧૯૨૦ના રોજ ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ તે વખતે મહામાત્ર તરફકે લાખણ કરતાં કિશોરલાલભાઈએ કહ્યું

“કેળવણી અને સાહિત્ય પરિષદોએ પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષે નુદા નુદા કરાવે. પમાર નદેલા છે પરંતુ આલે જે મન્યા આપની નજર આગળ ઊભા થઈ છે તેને મૂળ આધાર રાજકીય પરિવર્તનો છે. એ આપને દાન આશ્ચર્યઘરક લાગશે પણ દેશની રાજકીય સ્થિતિ ભયંકર છે. આવી કંર અને ભયંકર સંસ્થાનવને ઇચ્છાપૂર્વક એ દિવસ પણ દેશની રાખની એ અધર્મ છે સરવાળી ગિદાણપદ્ધતિ એને દેશની ગળવા માટે એ ઉત્તમ સાવન છે એ વિચારથી પ્રેરાઈ રાજકીય પરિષદે જ ગિદાણને બ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપનાનો નિશ્ચય કર્યો છે.”

‘આ રીતે આપની સમક્ષ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન, જેને હું શિક્ષણની દૃષ્ટિ કહે છે, કેવળ તે જ દૃષ્ટિથી નથી ખડો થયો પણ એના રાજકીય સ્થિતિ પ્રધાનપણ બાજરે છે દેશની શિક્ષણપદ્ધતિને રાજકીય અકુશથી નવતર -રની એ આલે મુખ્ય કાર્ય પ્રત્ન પામે બાની પડ્યું છે.”

તે રખતની પરિસ્થિતિને ધરણે વિદ્યાપીઠને ચોતાના ઢામની રાજઆત નીચેથી ડરવાને બાને ઉપગ્રથી કરી પડી એ નિષે કિશોરલાવભાઈએ કહ્યું

“વાસ્તવિક રીતે મહાવિદ્યાલય એ શિક્ષણમંદિરનો ગરા ગણાય ગરા ગમે તેવો નૂન્યવાન અને પ્રશ્નમાન હોય તોપણ એના પાયાપે તો પ્રાયશ્ચિ- કેળવણી જ હોઈ શકે પણ આ વિદ્યાપીઠને ચોતાની રાજઆત મહાવિદ્યાલયથી કરવી પડી છે એટલે આ વિદ્યાપીઠ વિવર રીન્દનાથ કાકુરના આગ્રેષોને પાત્ર થાય છે એ ક્ષેત્રે દેશાનુ નાણે આજની રાજકીય સ્થિતિ છે.”

આ વિદ્યાપીઠ મુખ્યત્વે કેને માટે છે એ પ્રશ્નના જવાબમાં કિશોરલાવભાઈએ જે કહેવું તે ખાત્ર નોધવા જેવું છે

• “વિદ્યાપીઠ તરફથી હું ખાત્રી આપવા કમ્મુ છું આ વિદ્યાપીઠ મુખ્યત્વે સ્ત્રીને ગુજરાતીઓ માટે છે પણ તે ગુજરાતી હિંદુ હોય, જેન હોય કે મુસલમાન હોય પાંસી હોય કે ખ્રિસ્તી હોય મુમ્તમાન અને પારસી બાઈઓને હું ખાત્રી -સાવવા કમ્મુ છું કે આ વિદ્યાપીઠ સસ્ત્રુતમય ગુજરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે નથી, પણ જે સારામા સારી

રીતે ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ થઈ શકે તે રીતે ગુજરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે છે કેવળ સસ્કૃતમય ગુજરાતી માટે જ ફારસીનો ખલિફાત કરવામાં આવે એવું નહીં બને મુસલમાન ભાઈઓને એ પણ મહેના હજીરું છે કે ખિલાફતના નિવેશ માટે જે શ્રદ્ધાથી તમે મહાત્મા ગાંધીજીની આજ્ઞાની સ્વીકારી છે તેટલી શ્રદ્ધાથી માનવે કે આ વિદ્યાપીઠમાં પણ મુસલમાનોનું હિત જળવવા અમારાથી બનશે તેટલો પ્રયત્ન થશે જ

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના અસહકારને અંગે થયેલી હોવા છતાં આશ્રમના અમે તથા જેઓ વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા તેમણે તો એમ જ માની નીધું કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સિદ્ધાંતોનો પ્રજ્ઞાપ્રચાર કરવાનો અને તેને વેગ આપવાનો આ ઉત્તમ મોર્મે છે એટલે વિદ્યાપીઠની શાળાઓમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના તત્ત્વો બને તેના વધારે દાખલ થાય એવો અમારો આમલ રહેતો પરંતુ ઘણી હાઈસ્કૂલો જેઓ સરખા સાથે અસહકાર પરીને વિદ્યાપીઠમાં જોડાઈ હતી તેઓ શિક્ષણની પદ્ધતિમાં ઓછામાં ઓછા ફેરફારો કરનારા વિચારની હતી તેમને એમ લાગતું હતું કે સરખાના અકુશા ક્યાની દેનાનું ધ્યેય જ આપણી સમક્ષ આપણે મુખ્યત્વે રાખવું જોઈએ અત્યારે શિક્ષણક્રમમાં આપણે જો બીજા ફેરફાર રના જઈશું તો જે વિદ્યાર્થીઓ આપણી સાથે આન્યા છે તેઓ બીજા સરખારી શાળાઓમાં જતા રહેશે આને લીધે નિયામક સભાઓમાં તેમ જ તેની સમિતિઓમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાળા અને અસહકારી શિક્ષણનાળા એના બે પક્ષ ઘણી વાર પડી જતા અને બંને વચ્ચે ઉગ્ર મતભેદો પડતા તેમાં વળી નાગપુરની કોંગ્રેસમાંથી આન્યા પત્રી ૧૮૨૧ના જન્મજયારીમાં મહાવિદ્યાપતના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ કરતા ગાંધીજીએ એક નવો ધાર્મિક મર્થો નેમણે મહું કે

જે વસ્તુ હું પ્રથમથી માનતો આવ્યો છું તે જ વસ્તુને હું અત્યારે તમારી આગળ મૂકું છું મારો તો એ વસ્તુમાં નૂજથી જ અડગ વિશ્વાસ રહ્યો છતાં એ વિશ્વાસ મું કાગ છે એવું એક પાસુ હમણાં હું જેવું સમજ્યો તેવું અગાઉ નહોતો સમજતો નેટી

દૃઢતા અને વિશ્વાસથી આજે હ આ વસ્તુ કહીશ તેટલી દૃઢતા અને વિશ્વાસપૂર્વક આ વસ્તુ અગાઉ કોઈ વાર મે તમારી આગળ નથી મૂકી. અત્યાર મુધી હ તમને અનેક વાનીઓ પીરસતો આજે તો હ એ કહેવા આવ્યો છું કે અમલકારને એ તમે ખરો હરવા હમ્મતા હો તો તમારી ખાસેનો એએકે કલાક સૂતર કાતવામાં જ આપો. આ તમને નવી પાત લાગરો, આથી તમને આપાત પહોચરો જેમને ખી એ યવાની આકાશ છે અને જેમને આ વિદ્યાપીઠ એ દિશી આપરો એની ખાતરી આપવામાં આવી છે, તેમને હ હુ છું કે આજે હિંદુસ્તાનને માટે રેટિયો ચલાવવો એ જ લાગેમાં ભારે દિશી છે હ આટલે મુધી ભઈ હું તે મારા વિચારોનો જેટલો વેગ અત્યાદે તેટલો વેગ હ તમારામાં આવેનો જેવા હમુ હું તેને વીધે છે જે નવ મહિનામાં સ્વરાજ મેળવવું હોય તો વિદ્યાર્થીઓને માટે ખરી વિદ્યા એ જ છે કે હિંદુસ્તાનનો કાપડનો બૂખમરો મટાડવો. વિદ્યાર્થીઓ આ આખું વરસ આ જ કામ બચી લે તો કોયેસે ઠરાવ્યા પ્રમાણે એક વરસની અંદર સ્વરાજ ઘેર ફરી શકે. વિદ્યાર્થી પોતાનો અભ્યાસ અટકાવીને હિંદુસ્તાનને અર્થે મનુર બને તમારી મનુરીને માટે તમે જે મહેનતાણુ ન હો તો તમારી મહેનતાણી પણ જેને લેવું હોય તે ખુશીથી લઈ શકે છે. તમે ત ન અભ્યાસ છોડી દો એનો મારો આમલ નથી છોડી દેશો તોયે તેમાં તમારી વિચારશક્તિ એાદી થરા એમ હું માનતો નથી જેવું મન મલિન નથી તેની વિચારશક્તિ ક્ષાપિ ધતી નથી. આપણા મગજ વાની વા રીને સુગી ગયેલા છે તેથી મે તમને કહ્યું કે તમે છ કલાક કાનો અને બાકીના વખતમાં સ્ત્રીઓ તમને તો હ એમુ કહ્યું હું કે તમે આ ભવનાના મામમાં પામવત થઈ નહોતો તો તમે ગામડામાં જ્યાં આવા જઈ શકો છો તમારામાં એટલો આત્મવિશ્વાસ ન હોય તો તમે મેલેજમાં પણ નહીં શકો છો પણ મને એની તો ખાતરી લાગે છે કે બધાએ રોજ ચાર છ કલાક કાતવામાં આપ્યા વગર આજને સ્વરાજ નહીં મળે શકે.

આ બાબતની અમર મહાવિધાયકતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ધગી સારી થઈ તેઓએ નક્કી કર્યું કે આપણે અંદારતાનના વિષયો પાછળ વખત મળવાનું મુનતરી રાખી વખતિયા પાછળ મ રીએ તેમને અગત્ય કરી આપણા નિયામક સભાએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો

પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરી ૧૯૨૪ના અધ્યયનમાં ડિગ્રીના નાના ભાગે એ નિયામક સભાને ચેનવી કે “શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓની સખ્યામાં ઘટાડો થતો જાય છે એ વિશે નિયામકો તેમ જ પ્રશ્નને ગંભીરપણે વિચાર કરવો ઘટે છે” તેમણે નિર્દેશમાં એ પણ જણાવ્યું કે “પ્રજના કેળવણી વિશેના ખ્યાલો અને વિદ્યાપીઠના ખ્યાલો તથા કેળવણીનું ધ્યેય એ ત્રણ વિશે ચોખ્ખો વિચાર ન થાય ત્યાં સુધી મહેનત કરતા છતાં મનનો વ્યવસ્થા દૂર નહીં થાય” છેવટે ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરી માસમાં નિયામક સભાએ નીચે પ્રમાણે દેશન કથો

“ગુજરાત વિદ્યાપીઠની દેખરેખ નીચે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની જે સ્થાઓ આવે છે તેને મુખ્યવર્ગિય કરવા, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિશે પ્રવચન બરામર ખીનવવા સારા શિક્ષકો માટે વાજબી અનુકૂળતાઓ લખી રવા શુ નરુ જોઈએ તેનો વિચાર કરવા ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય શિક્ષક મહાગાના શિક્ષકોનું અને તેની બ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યોનું એક સમેલન જેમ બને તેમ જલદી એન્ટ નરવામાં આવે અને તે સમેલનના કારણે નિયામક સભાને બલામણરે રહુ નરવામાં આવે”

ઉપરનો દરાવ થોં તે વખતે તો ૫ પના એની હતી કે ગાવીજી જેનમાં હોઈ આ સમેલન તેમની ગેઠલાજરીમાં બરણુ પડશે પરંતુ ૧૯૨૪ના માર્ચમાં સરારે તેમને માદગીને મારણે ધારી મૂખ્યા દૂખ્યા પડી આરામને માટે એનો નખન તેઓ જાહુ રવા એને ગાધીજી ત્યાથી ગુજરાતમાં આવે ત્યારે જ સમેલન બગુ એમ દરાનુ છેવટે ઓગસ્ટ માસમાં અમલનાદમાં સમેલન બરાણુ

સમેલનનો આરભ કરતા ડિગ્રીના નાના ભાગે એ મહુ

આ પરિષદનું કાયદેસર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં સવત્ર જલાની મુરકેનીઓ અને સવના મનમાં રહેલી ૫૫ જહાર ન દર્યાવાલી રાહા કુશ કાએના નિવારણનું અમે પ્રધાનપણે મહમુ છે એ મુરકેનીઓ અને રાહાકુશ કાએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સિદ્ધાનો વિશે હોય કે તેની બ્યાવદારિક યોજના વિશે હોય તે સવનો વિચાર કરવા કમ્મુ છે ૫૫ મારી અમન વિનવી અને હુદયની દમ્મણ તો એક જ છે કડી રાકો તો અમારામાં એની શમ્મિ પ્રેરો કે નેથી વિદ્યાપીઠ પ્રજ્ઞતિનો વિસ્તાર

વધે કે ઘટે, એમાં જોડનાર અમે વ્યક્તિઓ સૌ સૌની શક્તિ પ્રમાણે આપભોગ ઓછા કરીએ કે વધો કરીએ, અમારા ગુણદોષો થોડા હોય કે ઘણા હોય તોપણ અમે જેવા હોઈએ તેવા એકબીજાની સાથે સખાબાવે રહેતાં શીખીએ. . . . આપ આવી શક્તિ અમારામાં પ્રેરો એમ યાચું છું. કારણ બીજા બધાએ યશો આ શક્તિની પાછળ આવીને વસશે એમ મને લાગે છે.”

ગાંધીજીએ જવાબમાં કહ્યું :

“બાઈ ટ્રિરોરવાલની ચાચના મારી શક્તિની બહાર છે. શિક્ષકો પરસ્પર સખાભાવથી વતે” તે તો સ્વરાજ કહેવાય. એ આપણું મારા હાથની વાત નથી. એવી બિંદુ તો ઈશ્વર પાસે જ માગી શકાય. ઈશ્વર એટલું આપે તો બધું જ મળી જાય. આવી બિંદુ તમને તો નહીં જેવી જ લાગતી હશે પણ એ મારે મનિ આપવી અશક્ય છે. હું તો માત્ર ફેટલીક સૂચનાઓ અને તમને અને મને ઉત્સાહ મળે એવી ફેટલીક વિગતો આપવા હચ્છુ છું.”

પછી સૂતરને તાંતણે સ્વરાજની વાત કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું

“હું હીનાનો થયો છું? સૂતરને વાતણે સ્વરાજની વાત આપણે માનતા હોઈએ તો એ પ્રમાણે કરી બતાવવું જોઈએ. મારી ઉપર બે કાગળો આપ્યા છે તેમાં લખ્યું છે, ‘તું મૂરખ થયો છે. પહેલા તો રેડિયાની વાતમાં કાઈકે મયાંદા રાખતો હતો. હવે તો એ પણ છોડી છે.’ હુનિયા મને મૂરખ કહે, હીવાનો કહે, ગાળો દે તોય હું તો એ જ વાત જરવાનો. મને બીજી વાત ન સૂઝે તો હું શું કરું? હું તો મહાવિદ્યાલયના આતકને પણ નાપાસ કરું, પ્રમાણપત્ર ન આપુ, ત્યાં સુધી તે રેડિયાની પરીક્ષા પાસ ન કરે. એવો વાધો લેવામાં આવે છે કે આમાં બળાતકાર છે. બળાતકાર એટલે શું? અગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત શીખવું પડશે એવા નિયમ રાખીએ છીએ ત્યાં બળાતકાર નથી? તે જ પ્રમાણે ફરીએ કે કાતવાનું પણ ફરજિયાત શીખવું પડશે. આપણે એમાં ન માનતા હોઈએ તો જુદી વાત. વિદ્યાર્થીઓને કહેવું કે, કાતરો નહીં તો રાજામાં નહીં રહી શકો. એમાં શું ખોટું છે? . . . આપણે જે વસ્તુ જરૂરની હતી છે તે સરમાયા વિના બાળકો આગળ મૂકવી જોઈએ. જે બાળકોને અને માળાપોને એ કચ્છ ન હોય તે ન આવે. પ્રાથમિક શાળા, વિનય મંદિર, મહાવિદ્યાલય, (એ જે) સ્વરાજ શાળાએ દોષ તો એમાં આ નિયમ

કેમિસના અસહજર પરનાં કરાવને માન આપવાનું ખાતર અને એ વસ્તુની અદર સ્વરાજ મેળવવાના પ્રયત્નમાં સહાય થવાને ખાતર ગુજરાત વિદ્યાપીઠે માન્ય રહેલી બધી શાળાઓમાં વ્યવસ્થાપકો તથા ગાંધીપદ્મને વિદ્યાર્થીઓને માતવાનું શિક્ષણ આપતું અને સ્વદેશીનો પ્રચાર પૂરા વેગથી યાચ તે સારું અને દેશમાં સૂતરની જબરદસ્ત વૃદ્ધિ છે તેની પૂરતી નરવા સારું જે જે વિદ્યાર્થીઓ તેવાર યાચ તેઓની ખાસે સૂતર ઉત્પન્ન કરાવતું અને આમ કરતા વખતનો ભોગ આપવો પડે તે ભોગ આપવા શિખકોએ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવુંક તેવાર નરવા

મહાવિદ્યાવપના આચાર્ય શ્રી ગિદ્યાણીજીને લાગુ કે સધળા વિદ્યાર્થીઓ પામે આજો વખત દેવળ કેતાવરાનું ઝમ કરાવીશું તો તે લાભો વખત આનશે નહીં એટલે તેમણે જે વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તક જ્ઞાન લેના ઇચ્છતા હતા તેમના નર્મો આતુ રાખ્યા અને જે વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા માટે તૈયારી ન કરતા કાતરાનું શીખવા મામળા હતા અને શીખ્યા પછી તેના પ્રચાર માટે ગામડે જ્યાં ઇચ્છતા હતા તેમને માટે 'સ્વરાજ આશ્રમ' નામની અન્ય સંસ્થા સ્થાપી ત્યાર પછી તો ગુજરાતમાં તેમજ બીજા પ્રાંતોમાં ઘણા સ્વરાજ આશ્રમો સ્થાપ્યા હ પરંતુ આપી સંસ્થાઓને સ્વરાજ આશ્રમ એ નામ આપવાની મૂળ શોધ આચાર્ય ગિદ્યાણીજીની છે તે અહીં નોંધવું જોઈએ

- આ બધો વખત ટ્રિગોરવાનભાઈ લાઠે ધાર્મિક મોત્તમ ધનમાધી પસાર થઈ રહ્યા હતા પોતાની પ્રવૃત્તિઓથી તેમના દિનને પૂરું સમાધાન નહોતું હોવાનું ખોલ શું એ વિશે તેમણે બહુ માનસિક બાધા અનુભવતા હતા એ વિશે અન્ય પ્રશ્નજ્ઞ આનર્મો પછી રાષ્ટ્રીય રિતિજી અને અસહજરી શિક્ષણ એ બેમાં રહેના બેઠને લીધે વિદ્યાર્થીની નિરાશ સમાજોમાં જે ચર્ચાઓ ચાલતી તેથી તેમને ભારે અશ્વતોત રહેતા હતા એટલે '૨૧ના બાન્યુઆરીની આખરમાં તેમણે મદામાત્ર તર્કિ ગણનામું આપ્યું તે વિશે પોતાની જાન ઉપર મીઠા કરતા 'દેવળીના પાળા' એ પુસ્તકની પ્રત્યાવનામાં તેમણે લખ્યું છે કે

“તે દિવસે તો ગને એટલું જ બાન હતું કે મારા ચિત્તને શાન્તિ નથી, એટલે વિદ્યાપીઠના નવા અખતરામાં રસભેર અંબધાનું. . . . વિદ્યાપીઠની સંસ્થા નવી હતી. પણ નવી સંસ્થામાં જોડાવાથી થોડું જ હૃદય પણ નહું અને છે? નવી સંસ્થામાં હું બહુ વિવિધ પ્રકારના રાગદંડેવાળા આગ્રહોથી બરેલું જ હૃદય લઈને ગયો. અને ‘શક્ટિને ભાર નયમ શ્યામ તાણે’ તેમ હું પોતાને અપૂર્વ ત્યાગી, દેશભક્તિથી તરબોળ થયેલો, વિદ્યાપીઠના સ્તંભરૂપ માનતો અને મારી લેડે સહમત ન થનારા સ્નાતીઓને સ્વાર્થબુદ્ધિથી રંગાયેલા સમજતો. હું સૌની સાથે અડવા લાગ્યો. જેમ જેમ મારી ઊલ્લસે મારી નાકાચક્રીને વધારે તીવ્રપણે આગળ જાણવા લાગી તેમ તેમ પ્રાથમિક કળવણી અને ધાર્મિક કળવણીનો મારો આગ્રહ વધતો જ ગયો. પણ મારો આચર ન ચાલ્યો ત્યારે મારી નાકાચક્રીથી રિસાવાને બદલે મેં ‘વિદ્યાપીઠમાંથી મન મોજું છું.’”

ત્યાર પછી કિશોરલાલભાઈએ થોડુંકાલું આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં કામ કર્યું. પણ તેઓ વધારે વખત ધાર્મિક પુસ્તકોના વાચન અને મનનમાં ગાળતા. ૧૯૨૧ના માર્ચ માસમાં તેમને શ્રી કેદારનાથજી સાથે ઓળખાણ થયું. તેમની સાથે ચર્ચાઓ કરતાં તેમના ઉપર એવી ગ્રહા ખેંસી ગઈ કે એમને તેઓએ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા. એમની સૂચનાથી કેટલોક વખત તેઓ એકાંતમાં રહ્યા. છેવટે એમના ચિત્તનું સમાધાન થયું. એની બધી વિગતો હવે પછીના પ્રકરણમાં આપવા ધારી છે. સાધના પૂરી કરીને ફરી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા પછી ૧૯૨૩ના માર્ચ માસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ તથા બીજા મિત્રોના આગ્રહથી તેમણે ફરી વિદ્યાપીઠના મહામાત્રનું પદ સ્વીકાર્યું.

તે વખતે રાજકીય વાતાવરણ તદ્દન બદલાઈ ગયેલું હતું. ૧૯૨૨ના માર્ચમાં ગાંધીજીને ૭ વર્ષની સજા થઈ હતી. સવળા કાર્યકર્તાઓ તથા નેતાઓની એવી વૃત્તિ હતી કે ગાંધીજી જે સંસ્થાઓ મૂકીને ગયા છે તે તેઓ પાછા આવે ત્યારે જેમની તેમ જાળવી રાખીને તેમને પાછી મોંપવી. પરંતુ સમાજમાં અસહકાર વિષેનો જુસ્સો ઓછો થઈ ગયો હતો અને તેથી અસહકારી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટવા લાગી હતી. બીજી વાર મહામાત્રપદે આવ્યા પછી તરૂંક મહિના આપી

હોવો. જ્યોત્સ્નાએ ખીતે વિચાર આપતું માટે અપ્રત્યુત છે. (શિક્ષકનાથી) તેના વિચાર બદલાયા હોય તે સંજ્ઞાઓ આપે."

૫મી આમર્શની અને ગામડાંની કેળવણી વિશે આપુરુએ જે કંઈ તે આજે પેણ એટલું જ પ્રસ્તુત છે

"આપણે આમર્શને કેળવતા માગતા હોઈએ તો મહાવિદ્યાલય પર ભાર બસે હઈએ, પણ ઉપરે તો તેને ગોચરી જ બનાવી દઈએ. ઉપરે તેના વિદ્યાર્થીઓ તેવાર થઈ ગામડામાં જ જઈને બેઠે એ જ વિચારથી એમને તેવાર કરો. બસે બોડા આવે તો બોડા. તોય દગ્ગત નથી.

"પણ હું ભાર તો પ્રાથમિક શાળા ઉપર જ દેવા હચ્છુ છું. પ્રાથમિક શાળાઓની ઉપર વિદ્યાર્થીક વધારે ધ્યાન આપે, તેને વિશે વધારે જવાબદારી લે એમ હું હચ્છુ પ્રાથમિક શાળાઓ કેવી રીતે ચલાવવી તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. હું મારો વિચાર બનાવી દઉં છું સરકારી શાળાઓ અતુલ્ય કરવા બેસતુ એ મૂખાર્થ છે. . . સાત સાત ગામડાને સરકાર શું પડેલે? સાતમાથી તમ્મ લાખના તો શાળા નથી. એવી હીન નિયતિ હોય ત્યાં સરકારની કબજી શાળાઓ બંધી કરવામાં શો આરો દોષ? આપણે શાળાના મહાન વિના ચલાવી લઈએ. માત્ર ચારિત્રવાન શિક્ષક જોઈએ"

આ પગિય-માં દગલો પચાડ કરીને વિદ્યાર્થીની નીતિ વિશે એકબવટ કરવામાં આવી પરંતુ તેથી જે નિરુત્સાહન વાતાવરણ વ્યાપ્ત હતું તેમાં કાંત્રો ફરક પડ્યો નથી. ઉપરે પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને યોગ્ય સુધારાવંચારા સૂચવવા માટે ૧૯૨૫ની આખરે આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર મુવના પ્રમુખપદે એક તપાસ સમિતિ નિમવામાં આવી અને 'વિદ્યાર્થીના તથા તેની સંસ્થાઓના અધ્યક્ષ, શિક્ષકશ્રી અને કાર્યની દિશામાં સુધારાવંચારા કરવાની જરૂર જણાવાથી એ કામની અવસ્થિત તપાસ કરવાનું કામ' ને સમિતિને મોપનમાં આપ્યું

ખીજી વખત મદામાન થયા ત્યારે કિંગ્સલેન્ડમાંથી આવેલી સ્થિરતા અને શાંતિ જાણીને કામ કરના દલા કે પડેવી વખત જેમની સાથે તેમને મતમેલે થયા દલા તે સૌના દિલ પજુ તેમણે છૂતી લીધા. ૫મી વિદ્યાર્થીની કાર્યાલયનું અંતુ કામ તેમણે એટલું જુદું સુદર રીતે

ગોપીનીને અવશિષ્ટ રી દીધું કે આજે પણ તેમણે પાડેલા ચીજ પ્રમાણે એ હામ ચાલે છે છતાં પ્રાથમિક શિક્ષણના પ્રચાર વિષેના તેમના ઉત્સાહ ઓછો થયો નહોતો ગાંધીજીએ પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર અને વિદ્યાપીઠ ગામગામ વધારે હામ કરવું જોઈએ તે ઉપર બાર મુદ્દો હતો વિદ્યાપીઠની નિયામક સભાનો ઉદ્દેશ પણ એનું મહત્ત્વ ઓછું આપનારો નહોતો પરંતુ તેને એમ લાગતું હતું કે વિદ્યાપીઠે તે વખતના મનોગોમા તો મહાવિદ્યાલયને જ વધારે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ એને ઇન્ટર શિશુલવનાર્થે વિદ્યાપીઠમાંથી સને ૧૯૨૫ના નવેમ્બર મહિનામાં રાજીનામું આપ્યું તે વખતે તેમણે નિયામક સભાના સભ્યોને મનોગોપીને એક મગળ લખ્યો તેમાં કુનાયન અને મહામાત્રના મર્થો વિશે તેમણે કેવી મહત્ત્વની સૂચનાઓ કરી કુનાયનના મર્થો વિશે તેમણે લખ્યું કે

૧ એના પામે વિદ્યાપીઠને દોરવા માટે ચોક્કસ કાર્યક્રમ હોય અને તે કાર્યક્રમમાં નિયામકો તથા કાયવાહકોની તાત્કાલિક સહયોગ હોય
૨ એના કળવલી વિષયક સિદ્ધાંતો એ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં રજૂ કરે અને તે સિદ્ધાંતો નિયામકો તથા કાયવાહકો નિહાન પ્રયોગ લાયક હોય

૩ નિયામકો અને કાયવાહકોની એના ચારિત્ર્ય અગત નિસ્વાર્થતા શુદ્ધિ વિદ્યતા અને પ્રામાણિકતાની ખાતરી હોય અને એની રાજીનામોને પાર પાડવા એમના તરફથી એને સહકાર મળવાની સામાન્ય ખાતરી હોય અને જે કચ્છ આશયો કે આદર્શો એ વિદ્યાપીઠને રચવા હચ્છતો હોય તે આશયો તથા આદર્શો પ્રત્યે તેમની નિષ્ઠા હોય જે કુનાયન તથા નિયામકો અને કાયવાહકો વચ્ચે ઉપર પ્રમાણેના સબંધ ન હોય તો કુનાયન ગમે તેવો મોટો માણસ હોય તોયે વિદ્યાપીઠની પ્રગતિ ન સાધી શકે એમ મને લાગે છે

(મહામાત્ર વિશે તેમણે જણાવ્યું કે) તે કાયનો બાર કાયકો રાખનાર હોય એ જ અગત્યનું છે કુનાયનક ચોતાની પસંદગીનો મહામાત્ર નીમે એવી શ્રી ચિત્રવાણીએ એક વાર મથના મી હતી અને લાગે છે કે વિદ્યાપીઠની આજની સ્થિતિમાં એ સૂચના સારી છે

“તે ઉપરના જે પ્રસાનો સતોષકારક ઉકેલ આવે તો જ વિદ્યાર્થીમાં નવું ચૈતન્ય આવે. વિદ્યાર્થી મંડળ અને પ્રજામાં પાછી અદ્ધા નામે. . . . ગુજરાત વિદ્યાર્થી કેવા પ્રકારની તાલીમ પોતાના સ્નાતકોમાં હવે છે, પોતાની અસર તમે આવેલી પ્રજામાં કેવા સરકાર ખીલવા હવે છે અને જે બધાને મારે કયાં સાધનો વાપરવા ધારે છે, જે નહીં કયે જ છૂટકો છે.

“આ પ્રસા ઉપર આપ નિષ્ણાસક્ષણે, મંડીરતાપી અને રૂપરૂપે વિચાર ન અણાવો તો મને લાગે છે કે આપ બહુ કરશો. આમ મને લાગે છે હોવા છતાં આપને એમ ન લાગે તો મને મારે વિષે કર્તવ્યજાણતા લાગે, એટલે મહામાત્રપદ ઉડાપા પહેલાં આ સૂચનાઓ કરવાની હવેના હું ન શક્તી રાક્યો. જેમાં ધૂરતા જણાય તો ક્ષમા કરશો.”

✓ ૧૫

સાધના

૧

[કિશોરલાલભાઈની સાધનાનું પ્રકરણ લખવામાં મને કાંઈક મુશ્કેલી લાગી અને અનધિકાર પણ લાગ્યો. એટલે મેં શ્રી નાથજીને વિનંતી કરી કે એ પ્રકરણ તમે લખી આપો તો સારું. તે ઉપરથી આ આપું પ્રકરણ તેમણે મને મરાઠીમાં લખી આપ્યું. તેનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી રમણીકલાલ મોદીએ કર્યો છે. ભાષામાં મેં જૂજગજ ફેરફારો કર્યા છે, અને બહુ થોડો ભાગ કાઢી પણ નાખ્યો છે. તે સિવાય આપું પ્રકરણ શ્રી નાથજીએ લખી આપ્યું તે મુગ્ધ જ નીચે આપ્યું છે.]

મને લાગે છે કે, ઈ. સ. ૧૯૧૭માં કોચરખ (અમદાવાદ)માં ગાંધીજીના આશ્રમમાં સ્થપાયેલી રાષ્ટ્રીય શાળામાં તેઓ વર્ગ લેતા હતા ત્યારે મેં કિશોરલાલભાઈને પ્રથમ જોયેલા. કાષ્ઠસાહેબ કાલેલકર અને સ્વામી આનંદ સાથે મારો સંબંધ હોવાથી હું કોઈ કોઈ વાર

આશ્રમમા જતો તેમને વિષે તે વખતે મને એટલી જ માહિતી મળેલી કે તેઓ આકોશમા વહી-નાત કરતા હતા તે ઊડીને અપારણમા ગયા અને ત્યાંથી ૫ બાપુજીએ તેમને અહીંની શાળામા કામ કરવાને મોકલ્યા.

સને ૧૯૨૦મા ૬ સાયરમતી આશ્રમમા ગયો હતો ત્યારે કાકાની પડોશમા તેઓ રહેતા હતા આશ્રમના ધણા શિક્ષકો કાકા પાસે આવતા અને અનેક વિષયો પર તેઓ ચર્ચા કરતા એવી ચર્ચાઓમા કિશોરલાલભાઈ મુખ્ય ભાગ લેતા કાકાની પડોશમા જ તેઓ રહેતા હોવાથી કિશોરલાલભાઈના લગ્ન અને રાતનુ ધાર્મિક વાચન વગેરે હુ સાબગતો તે પરથી હું સમજ્યો હતો કે તેઓ બહુ ધાર્મિક વૃત્તિના છે બીજી નાર હુ આશ્રમમા ગયો ત્યારે મારા સાબગનામા આ યુ કે ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે તેઓ ઘર ઊડીને આશ્વા જવાના છે બાપુજી તેમને એમ ન કરવાનું સમજાવી રહ્યા હતા પણ તેમનો નિશ્ચય બદલાતો નહોતો મારો સ્વભાવ નિશ્ચય તપાસ કરનાતો ન હોવાથી મેં ઘડી વધારે માહિતી મેળવી નહીં, તોપણ કામ પામેથી એમલુ જાવયુ કે તેમના ગૃહસ્થાગના નિચારને લીધે આશ્રમના ૧૫૬૮૦ વર્ગમા તેમ જ તેમના કુટુંબીઓ તથા મિત્રમંડળમા ભારે ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ છે એક વખત કાકાએ તેમને કહ્યું કે ‘તમે ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે કે જ્ઞાન માટે સર્વસ્વ ઊડી જવાના છો તો એ વિષયમા નાથને કાર્ડ પૂછી તો જુઓ ’ તે પરથી કિશોરલાલભાઈ એક દિવસ મારી પાસે આ-યા અને તેમણે પોતાની માનસિક સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી તેમણે પોતાનું દિલ પૂરેપૂરું ખોલીને વાત નહોતી કરી તોપણ તેમના દિનની વ્યવસ્થા મારા ધ્યાનમા આવી ગઈ તેમના ધાર્મિક વાચન અને અભ્યાસ વિશે મેં તેમને પૂછ્યું તેના જવાબમા તેમણે જણાવ્યું કે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના ગ્રંથોનું અને બીજું કેટલુંક વાચન તેમણે કરેલું છે.

જોકે કિશોરલાલભાઈને જે પ્રશ્નો મૂકી રહ્યા હતા તે પ્રશ્નો વિશે મને પોતાને સમાધાન પ્રાપ્ત થયેલું હતું છતાં મિત્રમંડળમા પણ

તેમી મને લાગે છે કે કાંઈ અનુભવી વ્યક્તિ પાસેથી કાંઈક સલાહ આ વિષે મેળવવી.

હું — આ વખતે હું તમને એટલી જ સલાહ આપુ છું કે જીવનનું સાચું અને તેનું સાધન બરાબર સમજી લીધા સિવાય, અને તે સૂઝત્યાગ કર્યાથી જ પ્રાપ્ત થશે એવી ખાતરી થયા સિવાય, તમે ઘર છોડીને ન જાઓ. માટે તમને આ આગ્રહપૂર્વક કહેવું છે કેવળ વ્યાકુળતાને લીધે ઘર છોડવામાં આવે તોયે ચોરીમ જ્વાલ શુ કરવું, તે કેમ ગાળવા, તેનું સાધન ન મળે તો આગળ ઉપર સાધક મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે. સાચી તાકાવેથી હોવા છતાં યોગ્ય સાધન ન મળે તો સાધક ઝટાળે છે, અને -ઈ પ્રાપ્ત કર્યા વિના પાછા આવવું તેને કઠણ થઈ પડે છે. આ વિધેની વ્યાકુળ અવસ્થા ધરી જ નાનુક અને ગભીર હોય છે. યોગ્ય ઉપાય અને સાધનમાર્ગ ન મળે, મનનું સમાધાન ન થાય તો આગળ ઉપર આજના કરતાં કઠિન સ્થિતિ પેદા થવાનો સંભવ છે. મારે જતા પહેલાં આ વિષે પૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ.

કિશોરભાઈભાઈનો હેતુ એવો હતો કે આધ્યાત્મિક વિષયમાં મારે તેમને કાંઈક સલાહ આપની પરંતુ મારી એવી હાથ ન હોવાથી મારા પોતાના અને બીજાઓના અનુભવો પરથી કાંઈક સૂચના આપવા ઉપરાંત બીજાં જે હું પહેલી મુલાકાતમાં કરી શક્યો નહીં પછી મારી સૂચના પર વિચાર કરીને સાધ્ય અને સાધન વિષે વાતચીત કરવાને તેઓ ફરીફરીને મારી પાસે આવવા લાગ્યા. તેમની વ્યાકુળતા, તેમની વિદ્વત્તા, તેમના ચિંતની નિર્મળતા, વગેરે મને દુ બરાબર જાણી શક્યો. અહમનંદ સ્વામી પગની અને તેમના સપ્રદાય પરની તેમની અનન્ય શ્રદ્ધા વિષે પણ ત્યારે મને ખબર પડી તે સાથે જ હું એમ પણ સમજ્યો કે સાધ્ય અને સાધન વિષે પરપરાગત માન્યતા અને શ્રદ્ધા કરતાં વધારે વિચાર તેમણે કર્યો નહોતો. આજની તેમની વ્યાકુળ અવસ્થામાં કૃત્યના માણસો, મિત્રો કે બાપુજી ગમે તેટલો આગ્રહ કરે તોયે ઘર છોડીને જવાનો પોતાનો વિચાર તેઓ બદલશે નહીં એવી મારી ખાતરી થઈ. કારણ આ અવસ્થા જ એની છે કે તેમાં માણસ પોતાના મનની વિરુદ્ધ કહેનારનું માંબળતો નથી. તે એમ સમજે છે કે વિરુદ્ધ કહેનારને શ્રે-૬

પોતાના મનની સ્થિતિની કલ્પના નથી. શુદ્ધિથી તેના મુદ્દાઓનું ખરું કચ્ચામાં આવે તો તેથી પોતાની ભક્તિભાવના અને અદાને લાગનારા આધાતને લીધે તે તેને વધારે દૃઢ કરવા લાગે છે, અને તે વિગે વધારે આક્રમી બને છે. અશુભ અશુભ દુઃખલુતો હોવાથી તેમની તે વખતની માનસિક સ્થિતિની મને યોગ્ય કલ્પના થઈ ગઈ.

જેમ જેમ તેઓ મારી પામે આવા વાળા તેમ તેમ આધ્યાત્મિક આગમમાં મારી દષ્ટિ દુ તેમને સમજાવવા લાગ્યો. “ચિત્તની નિર્મળતા અને દહના તથા અદ્વૈતજ્ઞાનો વિકાસ સાધીને કર્તવ્ય કર્મો કરતા કરતાં પોતાનો ઉન્નત કાયમ ગાંધી પોતાનું મન બધા વિચારોથી અલિપ્ત રહે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ માનવી જીવનનો ઉદ્દેશ છે. માનવના એ જ સાચી સાધ્ય વસ્તુ છે. ઈશ્વર, આત્મા અને જ્ઞાનના સાક્ષાત્કાર વિગે ધણી કલ્પનાઓ અને જોમો પર પરાધી આવનાં આવેલાં છે. તેમાં ન પડતાં એ તત્ત્વો શું છે તેનો આપણે શુદ્ધ શુદ્ધિથી વિચાર કરવો જોઈએ તત્ત્વજ્ઞાન વિગે પણ અનેક ખિન્ન લિન્ન વાદો છે. એ બધાનો ધણીખરો આધાર તર્ક ઉપર જ છે. અતનારવાદને લીધે ઈશ્વર વિગે આપણામાં અનેક કલ્પનાઓ રૂઢ છે. તેથી ઈશ્વરદર્શનની દૃષ્ટિ અને ઉન્નત સાધકના મનને વ્યાપ્ત કરી મૂકે છે. પરંતુ અહીં કોઈ પણ કલ્પનાની પાછળ ન લાગતાં આપણે ચિત્તની સ્વાધીનતા અધવી જોઈએ. ઈશ્વરનિષ્ઠ પોતાના હૃદયમાં દૃઢ કરવી જોઈએ. માનવી જીવનને જાગી એવા અદ્વૈતજ્ઞાન અનુશીલન અને સંવર્ધન કરવું જોઈએ. પોતાનાં કર્તવ્યો કરતાં કરતાં જ આ બધી વસ્તુઓ આપણે અધી રહીએ. વિવેક, અંધમ, નિમિદ્ધ અને સ્વપ્ન મન્યતા એટલે કે સાવધાનતા — એ બધાને લીધે કર્મમાર્ગમાં જ આપણે અલિપ્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી રહીએ, તો જીવનમાં બીજું કશું આધારનું રહેતું નથી તે મારે પોતાની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક પાત્રતા વધારી જોઈએ. અને તે પોતાનાં શાસ્ત્રનાં કર્તવ્યો કરતાં કરતાં જ આપણે વધારી રહીએ” આવા અર્થનું કંઈક ને કંઈક તેમને દૃઢ રાજ કરેલો. પરંતુ પેટી દર પેટીથી

લક્ષિતમાર્ગના સચ્ચરમા ઊડેવાને અને તે સસ્કાર જોનામા પચી
 ગયા હોય તેને મારુ આ ઝડેલુ એકદમ ગળે બિતરડે નહીં એવું જ જાણતો
 હોનાથી, ટિશોરવાવબાઈના મન ઉપર મારા ઝડેલાનું કશું વિશેષ પરિણામ
 થયેનું મને દેખાયું નહીં, તોપણ તેનું મને આશ્ચર્ય કે દુઃખ ન થયું
 અને તેથી જ તેમના એમનામા જ્યાના પ્રિયારનો મેં વિરોધ કર્યો
 નહીં ઊનહુ જુ તેમને કહેતો હતો કે ‘મારુ ઝડેલુ તમને માન્ય થશે
 નહીં અને તે પણ તમારો પ્રિયાર ગ્રેસશે નહીં મારા જોમના પણ
 તમારી દલ શ્રદ્ધા છે અને જોમના પ્રથો વાચાથી તમારી આગતી
 મન સ્થિતિ થયેલી છે, તેમણે છનનનું આર્યંક છુતી જ માનતમા કહેલું
 કે તેમા તમને દિવ્યના અદ્ભુતના અને મહત્તા ભાગનાની જોમા
 ભુદ્ધિ ન આવી તકે એની કંટાળીયે નસ્તુઓ એમના પ્રથોમા તમને
 મગરો જ્યારે જુ કુ જુ તેમા તો કેવળ માનના ઉપર ભાર છે,
 માનનાનો અને સદ્ગુણોનો આગ્રહ છે એમા દિવ્યતા ન લાગે એ
 સ્વાભાવિક છે મારુ કહેલું માન્ય જરૂર એનો અર્થ જે થાય કે જોમના
 પર તમારી શ્રદ્ધા છે, જોમને તમે અનતારી પુરુષ સાક્ષાત્ ભગવાન
 સમજો છો તેઓ પણ જૂના છે એમ માનવું અને કપૂન કરવું એમ
 નાગવું, એવું મનમા આનવું તેમને મિમે શમ જાણી એકલે મહાપાપ
 — જેનું પ્રાપ્તિ નથી એવું પાપ — તમને નાગે એ સ્વાભાવિક છે,
 એટલે આ બાગતમા જુ તમને આગ્રહ કરતો નથી ઊનહુ તેમણે
 કહેના માર્ગ પ્રમાણે વર્તીને, લક્ષિત ઉપાસના કે જે કોઈ સાધનમાર્ગ
 તેમણે કહ્યો હોય તે આચરીને તમારે જાતે જ એ મિમે પોતાની
 ખાતરી કરી લેવી કેવળ શ્રદ્ધાથી માનેલી નસ્તુને અનુભવ કે સિદ્ધાન્ત
 સમજશે નહીં અનુભવને આધારે જ કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત ખતતો
 હોય છે એ વાત જૂવગો નહીં ”

શર્યાતમા તો મારુ કહેલું તેમને ગળે બિતરડું નથી એ મને
 સ્પષ્ટ જણાતું હતું અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો તેઓ કરતા પરંતુ ધીમે
 ધીમે મારી સાથેની વાતચીતને પરિણામે તેઓ વિચારમા પડતા ગયા

તેઓ અદ્વાનાન હતા તેના જ બુદ્ધિમાન પણ હતા તેમની બુદ્ધિને કેવીક બામતો માન્ય થઈ હશે એટલે જ મારી પાસે આવવાનું તેમણે ચાલુ રાખ્યું એટલું જ નહીં પણ જેમ જેમ મારી સાથે વાતચીત કરવાના પ્રસંગો પડતા ગયા તેમ તેમ કેવળ અદ્વાના વિષયે છોડીને તત્ત્વજ્ઞાનની બામતમા પણ સૂક્ષ્મતાથી તેઓ પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા આ બધા પરથી તેમના મનમાં અદ્વા અને બુદ્ધિ એવે કે કેવળ અદ્વાથી માનેલી મામતો અને બુદ્ધિથી સમજાતી બામતો વિષે મથન અને તે ધણા જોરથી ચાલુ થયું હોયું જોઈએ એમ મને લાગ્યું

અભ્યાસ કરીને અનુભવથી ખાતરી કરી લેવી અને તે માટે જરૂર એકાતાસ કરવો એમ મેં કહ્યું તે ઉપરથી તેમણે જબ્બી એકાતમા જવાનો નિશ્ચય કર્યો પરંતુ જલ્દી કયા એની સમજણ તેમને પડતી નહોતી આપ્રદામિક મગે, મદિરો, સવળા ભરેલા હતા કયાયે જવા જેવું સ્થળ એમને દેખાતું નહોતું “જગ્યાની વ્યવસ્થા હું કરીશ પણ વેગબના આવેશમાં તમે ગમે ત્યાં બ્રમણ કરશો નહીં એક જગ્યાએ રહી સ્થિરતાથી સાધના કરો, વાચનમનન કરો તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરો, એ જ મારું તમને આગ્રહપૂર્વક કહેવું છે ” આ પ્રમાણે કહ્યા પછી ચોક્કસ જ દિવસમાં ઘર છોડવાનો વિચાર નક્કી કર્યો અને તેમને સ્વચ્છબરેલું પ્યાથા થઈ તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો

કિરોરલાનભાઈને મેં ઘર છોડવાની અનુમતિ આપ્યાનું બાપુજીએ જાણ્યું ત્યારે એમને એનું આશ્ચર્ય થયું વળી બાપુજીને પૂછ્યા વિના મેં સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો તેમાં ધણા આશ્ચર્યમાંથીજોને વિશ્લેષતા લાગી સધાનાના મનને આઘાત પણ લાગ્યો હોવો જોઈએ પછી બાપુજીએ મને બોલાવ્યો, અને કહ્યું કે “કિરોરલાનને એકાતાસ કેમ અનુભવ આવશે? દમને વીધે તેમની તમિયત દમને જાગરામ રહે છે એવી સ્થિતિમાં તેઓ કેઈ પણ દેખણે એના કેવી રીતે ગદી ઘડશે? તેમની તમિયતને અનુભવ આવે એવી તેમની ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થઈ શકશે? વચમાં જ તમિયત જાગરશે તો તેમની સજાળ ઠાણ

લેશે?" આ પ્રશ્નો પૂછીને તેમણે મને કહ્યું કે "એકાંતમાં રહેવાનો તમે તેમને અભિપ્રાય આપ્યો તે મને સાદસ લાગે છે. તમે મહારાષ્ટ્રી છો. તમને ખડતલપણનો વારસો મળેલો છે. ગુજરાતી માણસને તેવો વારસો મળેલો હોતો નથી. તેમણે કિશોરલાલને તો જરાયે નહીં. આવી સ્થિતિમાં તેઓ એકલા કેવી રીતે જિવસ કાઢશે?" જવાબમાં મેં કહ્યું: "આપણે જ્યાં તેમને ન જવા દેવાનો મને તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોયે તેઓ હવે ઘરમાં રહી શકે એવી તેમની અત્યાશની માનસિક અવસ્થા નથી. આપણા વિરોધ અને આમકડથી તો તેમનો વિચાર વધારે દૃઢ થતો જશે. એવી સ્થિતિમાં અનિશ્ચિત મનથી તેઓ મને ત્યાં નીકળી જાય, તેના કરતાં એક જગ્યાએ રહી સ્થિરપણે અભ્યાસ કરે એ તેમના હેતુની દૃષ્ટિએ લાભદાયી લાગવાથી જ મેં તેમને અનુકૂળ મત આપ્યો છે. તેમનો પ્રશ્ન છોડી દઈએ તોપણ સ્વતંત્રપણે મારો અભિપ્રાય આ જ છે કે આવી મનઃસ્થિતિમાં કોઈએ પણ પોતાના કુટુંબમાં ન રહેતાં એકલા રહેવું. પોતાની કલ્પના, લાવના અને શ્રદ્ધા પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો. પોતાના ચિત્તની ખરી સ્થિતિ ઓળખવી. કાંઈક અનુભવ લેવો. તેથી તેની ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતાને મોકળાશ મળે છે અને તેનું શમન થાય છે. ખાસ કરીને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં મનની વિરુદ્ધ રહેવું પડતું હોવાને લીધે મનની ગૂંચળામણની જે સ્થિતિ થયેલી હોય છે તે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ મળતાં નાશ પામે છે. ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતા આવાં જ દારણથી વધેલી હોય છે, તેનું પણ એકાંતમાં જવાથી કાંઈક અંશે શમન થાય છે પોતાની સાચી વ્યાકુળતા શાને માટે છે અને તે ખરેખર કેટલી છે, તેનું પણ તેને ત્યાં જ જ્ઞાન થાય છે. પોતાની ખરી વૃત્તિઓની અને પોતાની પાત્રતા-અપાત્રતાની પણ તેને ત્યાં જ ખબર પડે છે. એ સ્થિતિમાં યોગ્ય સાધન મળે તો તેનાથી તેના મનને સમાધાન મળે છે, અને તે શાંત થાય છે. આ જ્યાં વિચારથી મેં કિશોરલાલભાઈને અનુમતિ આપી છે. હવે તેમણે ક્યાં રહેવું એટલો જ પ્રશ્ન રહ્યો છે તે પરથી વ્યાપુરજીએ પૂછ્યું, "ખીજે ઠંચાંય દૂર ન જતા અહીં જ

આશ્રમથી એજાદ માર્ગ ન હોય જૂપડી ગાવી તેઓ ગહે તો ચાલે કે નહીં ?' એ કહ્યું કહી દર ત નથી તે વાત ધિરોરલાનભાઈને પમદ હોતી જોઈએ ત્યા તેમને નિરુપાધિષ્ઠિતા નાગવી જોઈએ તેમને ઉપાધિ ન નાગે એ પ્રમાણે આરાપીયાની સગવડ વિશે તેમણે અને આપે ફરાવતું મારે તે વિશે શ મટેવાનું નથી " પછી બાપુદેએ ધિરોરલાનભાઈને એ વિશે પૂછી જોયું તેમણે એ સ્વીકાર્યું એણે આશ્રમથી એ માર્ગ ન હોય જૂપડી બાધી આપવાનું શ્રી મંગળન નભાઈ ગાવીએ માથે લીધું થોડા જ દિવસમા જૂપડી તૈયાર થઈ અને તેમનો ત્યા જવાનો નિસ પછી નક્કી થયો (સપ્ત ૧૯૭૭, આશ્રમ મુદ ૧ તા ૧૪-૧૦-૧/૨૧)

તે સમય અસહનના આદેશનો હોય અમદાવાદમા મેઝમનુ અધિવેશન થોડા જ દિવસમા લગવાનું હતું બાપુજી તે દિવસમા થયું ૧૩મા રોજ ધિરોરલાનભાઈના એ તમા જવાની ગામનમા અત્યાં સુધી બનાવી એવી સમજાય થોડી મને લાગતી હતી કે હવે પછી હું જે માર્ગ મીલે તે પ્રમાણે ધિરોરલાનભાઈ વળે એટલે તેમને વિશે માર્ગ પછી પૂછવું હોય તો મને પૂછવું જોઈએ આ સમજાય પ્રમાણે બાપુદેએ મને પૂછ્યું ધિરોરલાન રોજ નિયમિત મતર મને તો તેમા માર્ગ હોય છે ?' એ કહ્યું "તેમને એમ નાગે તો તેઓ મને મતર જોઈએ એવું બીજાઓએ કે તેમણે પૂછેથી નક્કી કરવું ન જોઈએ" ત્યાર પછી બાપુદેએ જે પ્રશ્ન પૂછ્યો તે પરથી તેમનું અપાર વાત્સલ્ય જણાઈ આવે મોટીની ભવિષ્યની બધી જવાબદારી તે દિવસમા તેમના પર હતી ધિરોરલાનભાઈ વિશે તેમના દિનમા એકો રોમ લાગે હોય તેના અને તે વખતે અનુભવ થયો તેમણે મને પૂછ્યું દિવસમા એમ વખત તેમને જોઈ આવવાની મને ગત છે ?' એમ અને વાત્સલ્યથી ભરેલા નિરુપણ મને આ પ્રશ્ન તેમણે મને પ્રોત્સાહ આપ્યો શરમમા પ થો બને વચ્ચેના રોમ ન મધે હું મરામર જાયતો હતો તોપણ ધિરોરલાનભાઈના હેતુ તરફ

વદા આપીને મારે કહેવું પડ્યું : “આપ જોઈશુ ઓછું મળવા જાઓ તેટલું સારું ” આ શબ્દોની કસોટી હું જાણતો હતો. પરંતુ લાચારીથી મારે તે શબ્દો કહેવા પડ્યા. છતાં એટલા શબ્દો ઉપરથી આપુણ્યે મારી સમતિ માની લીધી અને રાજ કેવળ એક વખત તો તેમની કુટી પર જઈ તેમને જોઈ આવવાનું ફરવ્યું.

ઝૂંપડીમાં

ઉપર જણાવેલી દફતરત બન્યા પછી ખીજે કે ત્રીજે દિવસે જાગે કિશોરલાલભાઈ તેમને માટે તૈયાર કરેલી કુટીમાં રહેવા ગયા. આશ્રમની આજની પ્રાર્થનામાં આપુણ્યે તેમને વિષે કંઈક કહ્યાનું મારા માંભાગવામાં આવ્યું. જાણના દિવસે તે દિવસે વિધા થયો એમ પણ જાણ્યું.

મારે અને કિશોરલાલભાઈનો સબંધ કેવળ તેમના જવા વિષે મનાહ આવવા પૂરતો થયો હતો; તેથી તેમના ગયા પછી એ વિષેનું મારું કામ પૂરું થયું એમ હું સમજ્યો. પરંતુ આગળ ઉપર થયેલા અનુભવ ઉપરથી મને ખમર પડી કે તે દિવસથી જ તેમને વિષેની મારી ખરી જાણખતારીની શરૂઆત થઈ જોડે તે વખતે તેની મને કંપનાયે નહોતી પણ ઝૂંપડીએ ગયા પછી પત્રો લખીને તેઓ મને સાધનમાર્ગ વિષે પૂછવા લાગ્યા તે ઉપરથી મને શબ્દ આવવા લાગી કે જતા પહેલા તેમણે માધ્ય સાધનનો વિચાર કરી લીધો. હશે કે કેમ ? કદાચ મારી આથે થયેલી વાનગીતોને પગિલાએ તેમની એ મિત્રેની પહેલાની નકલનામાં ૧૨૮ પડ્યો હોવો જોઈએ અથવા સાધ્ય સાધન પગતી શ્રદ્ધા ઓછી થઈ હોવી જોઈએ એની પણ શંકા મને આવવા લાગી સાધન વિષે તેઓ મને પૂછવા લાગ્યા તે ઉપરથી હું પણ ગોટાળામાં પડ્યો જતા પહેલા મે તેમને તે પ્રકારની આશા આપી હોત તો તો તેમણે મને તે વિષે જતાં પહેલા જ પૂછી લીધું હોત પણ મારા જીવનનું વલગુ જુદું હતું વળી મે મારા મનનું એ વિષેનું

સમાધાન અનેક પ્રકારનાં સાધનો તેમ જ ચિન્તન, મનન વગેરે કરીને મારી મેજે જ સાધ્યું હતું પરંતુ કોઈ પણ સાધકને હું સાધનમાર્ગ બતાવી શકીશ, એ દૃષ્ટિથી મેં આ વિષયમાં વિચાર કર્યો નહોતો. તેથી તેમણે મને પૂછ્યું 'જતાં મેં તે તરફ દુર્લભ કર્યું'. તેને લીધે તેમણે અસમાધાન વધતું જતું જોઈને મેં તેમને ધ્યાનનો માર્ગ સૂચવ્યો. તેના અભ્યાસથી એક નિશ્ચિન ભૂમિકા તેમણે સાધવી, તેના અભ્યાસને પોષક એવું વાચન રાખવું, મુલાકાતો, વાદવિવાદો, ચર્ચા, એ બધું છોડી દેવું અને ગંતદિવસ એક જ અનુસધાન રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો, વગેરે સૂચનાઓ મેં તેમને કરી. આ પ્રકારની સજ્જાદ અને સૂચના હું પ્રસંગોપાત્ત તેમને આપતો રહ્યો. ઝૂંપડી પર હું ધણે ભાગે જતો નહોતો. કેવળ બાપુજી ગમે તેટલું કામ હોય તોપણ, વખત કાઢીને દિવસમાં એક વાર તો એમને મળી આવતા જ, કેટલીક વાર ખરે ખોરે જવાનો વખત તેમને મળતો, તો કેટલીક વાર તેઓ ગતે જતા, પણ તેમને જોયા વિના અને તેમની તબિયત વિશે પૂછી આવ્યા વિના તેમને એન પડતું નહીં. તેમને માટે જન્મવાનો ડોહો રોજ તેમને ઘેરથી જતો હતો.

ફિરોઝલાલભાઈ ઝૂંપડીએ રહેવા ગયા એ ધણીને એક મોટો કુલ્લવનો વિક્રમ થયો હતો. તેમને કોઈ જઈને મળે નહીં, એમ મેં તેમના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આવશ્યક લાગતું હતું અમત નિકટના માણસો પૈકી કોઈ મુલાકાત માટે તો તેની ના પાડી શકાતી નહોતી. તેથી કોઈ ને કોઈની મુલાકાતના પ્રસંગો તેમને આવતા હતા. કોઈ સાધુ, કોઈ અજ્ઞાન તેમને મળી આવતા હતા. પોતે રિશ્તાર નામના ફ્રેન્ચ ગૃહસ્થ તે જ દિવસોમાં તેમને મળી આવ્યા હતા. તોપણ એકંદરે કોઈએ ફરી ફરી ત્યાં જઈને તેમના અભ્યાસમાં વિરોધ પાડ્યો નહોતો. બાપુજી, મનવાદભાઈ વગેરેએ એમને ત્યાં દૈનિક અથવા પડવા દીધી નહોતી. એક વાર તેમની તબિયત ખરાબી ત્યારે એમની જાહેર અને નગદગિભાઈ મને તેમની ઝૂંપડીએ ગયાં હતાં. નગદગિભાઈ થોડી વાર મેકાઈ

પાછા આ-આ હતા, પણ ગોમતી-પટેન ગત ત્યા ગયા હતા આમ છતાં તેમનો અભ્યાસ નિર્વિધે ચાલુ હતો તેમાં તેમની પ્રગતિ પણ થતા લાગી હતી એકે પ્રાકૃતિક અને માનસિક શિક્ષેષો સ્વમા વચમા આવતા હતા સાધકને તેની સાધનામાં તેનું મન જ કદી સહાયક તો વ્હી બાધક થતું હોય છે એ નિયમ પ્રમાણે તેમનું મન કદી બાધક તો કદી બાધક થતું હતું ૬ માર્ગ પોતાના અને બીજાઓના અનુભવ ઉપરથી સમજતો હતો કે ત્યા પોતાનો માર્ગ પોતે જ કાઢનાનો હોય છે ત્યા આવા પ્રસંગો આવે જ બાધકે તે સહન કરીને જ આગળ જવાનું હોય છે મારા આરા નિચારો હોવાથી અને શ્રી કિરોરવાનબાઈના અભ્યાસની જવામદારી મારા પર છે એમ સમજતો ન હોવાથી હું તેમને પ્રિયે લગલગ નિશ્ચિત પણે વર્તતો હતો મારે થોડા જ દિવસોમાં એ મિત્રની બીમારીને લીધે બહારગામ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો કિરોરવાનબાઈ માટે આશ્રમમાં રહેવાની કેટલી જરૂર હતી એ વાત ત્યા ગયા પછી તેમના પત્ની પરથી હું સમજ્યો તેમનો અભ્યાસ બરાબર ચાલતો હતો છતાં તેમની આબુગતા ઓછી થઈ નહોતી આ વખતે તેમને કોઈ અનુભવી માણસની સોખતની અભ્યાસમાં સનાદસૂચનાની અને આબુગતા ઓછી થતા માટે ઈર્ષ આધાસનની જરૂર હતી અભ્યાસ વખતે જે જે તાત્વિક પ્રશ્નો તેમના મનમાં ઊભા થતા તેના સમાધાનમરક ઉત્તરો તેમને ૧૭ મળવા જોઈતા હતા, તે વખતસગ ન મળવાથી કોઈ કોઈ વાર તેઓ બહુ આકુળ થઈ જતા કેટલાક પ્રશ્નો

* બાઈ ની નકલે મને લખેની નીચેની વાત અહીં મોઢના જેવી છે

૬ અમદાવાદની કોચેસ વખતે પૂ ગોમતી-પટેને મળવા સાબરમતી આશ્રમમાં ગયેલો મને કાકાની જૂથની દૂરથી બતાવેલી તે જોઈ સુખઈ આવ્યા પછી મેં એક નાનો બધલેખ કિરોર આશ્રમને નિહાળતા એ નામે લખેલો તે જ્યારે પાછળથી મેં તેમને દેખાડેલો ત્યારે તેમણે કહેલું કે તમે કાચમાં મળત હતા પણ હું મારી વ્યવસ્થાથી એટલો ત્રાસ અનુભવેલો કે અત્યારે આ વાતી મને હસવું આવે છે

એની મેજે જિન્દગી જતા ત્યારે તેઓ આનંદ અને પ્રચ્છન્નતા પામી શકે. તેમના પ્રતોના ઉત્તર અને તેને અંગે ચિન્તાનું પાનું પાડી આપતો પગલું મારી પડે. મને તે દરમિયાન તેમની પાસે આપણો ને પ્રશ્ન હોય થઈ ગયા હોય અને નહીં આપણો ને પ્રશ્ન હોય થયા હોય.

દિશાગાનમાર્ગ મારે મારે આગરમતી આ પહેલું એની ધારના દેશના છતાં અને મગરોને લીધે મારું આશ્રમમાં જવાનું લખાણ મળ્યું તે વખતે દિશાગાલમાર્ગને ધણી આપણો અને ત્રાસ લેવા પડ્યા તે દિશામાં તેમણે મારી સાથે ઘણો પત્ર-ચત્રાર કર્યો મને પણ બનાવ જરૂર નિરાત નહોતી તેઓ જે હેતુથી એકાતમા જઈને રહ્યા હતા તે મેં નિરાતે સિવાય રવાના પણ મને સમજ મળતો નહોતો તેમને મારા પત્રોની રાહ જોઈ પડતી પોતાના પ્રશ્નોના ઉત્તર ન મળવાથી અને તે દરમિયાન નવા નવા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેમના મનમાં પ્રશ્નોનો ચૂંચવાર થઈ જતો તે દૂર કરવાનું તેમને કે મને પણ જુઓ ની કદી તો અવધન થઈ જતું એની સ્થિતિમાં પણ તેમણે પોતાનો અભ્યાસ આવી રાખ્યો અભ્યાસમાં પ્રગતિ થતી હતી છતાં મનને પૂરતી શાંતિ નામતી નહોતી ધ્યાનનો અભ્યાસ ચાલુ હતો ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક પ્રશ્નો તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થતા હતા તે છૂટતા ન હોવાથી તેમનું મન અસ્વસ્થ થઈ જતું હું ચારપાસ મહિને આશ્રમમાં આવ્યો તેમને મળ્યો ત્યારે તેમની સ્થિતિ મને મથાર્થપણે સમજાઈ ને વખતે તેમને લાગવા માં પડે હતું કે હવે આ પ્રીમાથી નીમળી થા દૂર મ્વળ એકાતમા જ્યાં દોષ જોળખીતું મળવા ન આવી શકે અને પોતાની દોષને ખમર ન મળે એની જગ્યાએ જતું સાધના એમ જ ચાલુ રાખતી પણ મને શાંતિ મળ્યા વગર પાછું આવવું નહીં આમ મ્હી કુપ્રીમાથી નીમળી જવાનો સિવાય મરતા તો દીન ત્યાજ ગઈ સ્થિરપણે સાધના કરવી એવો

વિચાર કરતા.* મનની આવી અનિશ્ચિત અવસ્થામાં કેટલાક દિવસો

* તે અવસ્થામાં બાપુજી પકડાયા ત્યારે કુટુંબમાંથી કિશોરવાયમાંજે તેમને લખેલો પત્ર અને તેનો બાપુજીએ આપેલો જવાબ નીચે આપ્યા છે.

ગુરુવાર,

(તા. ૧૬-૩-'૨૨)

પરમ પૂજ્ય બાપુજીની એવામાં

ચિ. વિ. આપને મળી શકાય છે, એમ મેં જાણ્યું. આને પ્રયત્ન ન મળે, એટલી ઉદાસીનતા મારામાં ખરેખર આવી છે, એવો ખયાલ કોઈને ઉત્પન્ન કરે, તો પ્રભુનો ગુનેગાર થાઉં, અને પાતાને હતારું. પણ મળવા આવવાની હિમત નથી. મારી વૃત્તિઓ માઠ કાર્ષક સ્થિતિ યથા લાગી છે, અને મહેનતમાં પાછી ચૂંથાઈ જાય છે. હાલના પ્રસંગોથી હું અજ્ઞાન છું. તેમાંથી કેવાક ત્યા આવવાથી જણાયા વિના રહે નહીં. એમાં જો હું કાર્ષક બાગ લઈ શકું એમ હોત તો જુની પાત ઇતી ૫. મારી હાલની સ્થિતિમાં માફે એવી અજ્ઞાન રહેવામાં જ સહીસલામતી લાગે છે. પ્રભુની મહાન વિભૂતિ તરીકે આપને પગે લાગી શકત તો સાહેબ આપને શું ગિણ્ય થઈ છે, વચેરેની મને નહીં નથી, એટલે પાછો ક્યારે મેળાપ થશે તે પ્રભુને માન્ય. સભ્ય છે કે આપ પાછા ફરો ત્યારે હું આશ્ચર્યથી કાર્ષક દૂર પણ ગયો હોઉં એટલે આ વિચાર કેસી બાતો છે તે અનિશ્ચિત છતાં, હૈયું પકડી રાખી, દેખીતો અવિનય પણ વહોરી લઈ બેસી રહું છું આપને તો એ પમદ જ પડશે, એટલે આપની માફી તો શું માગું ? કેવળ દૂરથી વહન સ્વીકારવા, અને આશીર્વાદ આપવા વિનંતી કરું છું આપ તો કર્મયોગ કરી નિશ્ચિન્ત થયા હો, એ જ નિશ્ચિન્તતા મને પ્રાપ્ત થાય એવો આશીર્વાદ દેશો.

મારા સર્વવ્ય કર્મ વિષે કોઈ પણ આજ્ઞાનો સંદેશો હોય તો જણાવવા કૃપા કરશો.

લિ આજ્ઞાકિત બાળક,
કિશોરલાલના સવિનય
દંડવત્ પ્રણામ

સાગરમતી જેલ,

ગુરુવાર

(તા. ૧૭-૩-'૨૨)

બાઈથી ૫ કિશોરલાલ,

તમારી જાનના હું હમેશા કરતો હતો. તમને મળી શક્યો હત તો બસ હવે. પણ તમારો કાળજ બસ છે તમે મને મળવા આવવાનો વિચાર બંધ

સામસામે પથ્થર પગ બેળા હતા કેઈ તાત્વિક વિષય ઉપર વાત ચાલતી હતી બોલતા બોલના રિશ્ત અને આપણી વચ્ચેની એમના અને હિન્નતા વિશે બોલવાનો પ્રસંગ આવ્યો એ વખતે દુ:શ્ચ બોલેનો તે મને અત્યારે મરાગર યાદ નથી ‘વિવેક અને સાધના’ પુસ્તકમાં મક્કલઅમ્મના વિચારવાળા પ્રશ્નરજુમા જે વિચારો જણાવેના છે તેના જેવું જ દુ:શ્ચ માર્કિ મોત્યો હતો એમ લાગે છે તે વખતના વિચાર શબ્દ અને ભાવજી પંખી ખાત્રી થયે મને યાદ આવતું નથી પરંતુ તે વખતના ભાવ તીવ્રતા અને ત મધનનું મને હીક રમરજી છે તે વખતે અમારી આસ્થામાં માર્ક મનુષ્ય નોતું અમે જાને અને અમારી સામેના વક્ષ પથ્થર ટેકરીઓ પર્વત એ બધાનું સમગ્ર શૈલ મને આ ઉપમા થતું હતું તેનું મો રમરજી છે દુ:શ્ચ અત્યંત ભાવમગ્નતામાં બોલતો હતો મારો વાક્ષત્રાદ ચાલતો હતો ત્યારે તેમણે અમત કૃતનના અને નમ્રતાપુક્ત ભાવની પોતાની વ્યાખ્યાનાનું એ મ નમન થયાનું મને હતું તે વખતે તેમના મનમાં મહાભાવના પૂરેપૂરી ભરાઈ ગયેલી હોવાથી તેના વેળે તેઓ આવરી રાખતા નોતો એમ મને જણાઈ આવ્યું એમ કેટલી રીતે અને શુ રૂઝ આપ્યું તેનો વિચાર કરવા જેટલી અમારી માર્કની તે વખતે મનોહતા ઊભી તેમના એમ જ વાચ્યથી મારી ત મધના જુદી માનુ મોનનાનું મધે થયું અને બોલતું જ અમરો નયુ જાનેને તામ્યુ કે મોનનાનું મધ જ માત્ર મળુ નથી એટલી નિસ્તમ્ય આસ્થામાં અમારો ધરો વખત મો અધારુ માર્ક મળુ હતું અમે મને જાણુ મધ ન મોનના ઠીકે નાનના વામ્ય અને તે જ રિશ્તમાં ધર્મશાળામાં પસંદગ્યા તે રાતે અમે માર્ક ખાધું કે નથી તે મને યાદ નથી પણ જિંદગી આવી આ મુઠી અમે સાતી જ રિશ્તિમાં હતા

ગને ટિપ્પરસાનનાઈને જાતની જિંદગી આવી પડ્યા મહિના ૫૧ નિમિત્ત અસ્થિમાં આવેલી તેમની તે પહેલી જ જિંદગી હતી એમ મને લાગ્યું પડ્યા વિષમની તેમને રિશ્તી મિત્ર અંજો જાત નાગીમાળી

પછી અમારી વાતચીત શરૂ થઈ. તેમના મનમાં જે પ્રશ્નોની ગૂંથણ-
 બીજી થઈ હતી તે હોડાવવાનો મેં પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. તેમના મનનું
 સમાધાન કરવાની જવાબદારી હવે મારા પર જ છે એવી પ્રતીતિ મને
 થઈ ગઈ હતી. એટલે ધન્ય સાધનાતાથી, વિવેકથી અને અતરંગી
 ગદી લાગણીથી હું તેમના પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.
 આખર મતીથી તેમની આથે નીકળ્યો. ત્યારે બીજી કેટલીયે જવાબદારીઓને
 હોડીને કેવળ તેમની સુધામતી અને શાંતિનો વિચાર જ મેં મનમાં
 રાખ્યો હતો. તેથી હું ખૂબ ખતથી તેમના પ્રશ્નોની પાછળ લાગ્યો.
 ધર્મ, સાક્ષાત્કાર, આત્મા, ધર્મ, પરબ્રહ્મ, શુદ્ધ, શિવ, હંદયોદ્ધ, પરબોદ્ધ,
 જન્મ, પુનર્જન્મ, પરધામ, અદ્વૈતધામ, મોક્ષ વગેરે અનેક પ્રશ્નોના
 પ્રશ્નોથી સાધક જ્રમમાં પડેલો દોષ છે. અથગ્રામાવ્ય તેમ જ મહાપુરુષોનાં
 પરસ્પર વિરોધી વચનો પરની શ્રદ્ધાને લીધે જ તેના મનનો ગોટાળો
 થયેલો હોય છે. કંપના, લાવના અને અદ્વા વચ્ચેનો ભેદ તેને સમજીને
 નથી અનુમાન, તર્ક અને અનુભવ વચ્ચેનો ફગડ તે જાણી શકતો નથી.
 અને જોથી મોટી વાત તો એ છે કે જે જે કાર્મિક અદ્વૈત તરીકે અથોમાં
 કહેલું હોય છે તેનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના, તેનું જ્ઞાન થયા વિનાય
 પુનર્જન્મ દળનો નથી, મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી એવી ધાસ્તી તેને હોય
 છે અને લીધે મનમાં ગૂંથનણ વળતી જાય છે અને મોક્ષ વિષે તે
 નિરાશ થાય છે તે વખતે સાધકની વ્યાકુળતા પરાવશ્યે પહોંચે છે.
 આ બધાની મને ખબર હોવાથી કિશોરલાલબાઈની વ્યાકુળતા હું સમજી
 શકતો હતો. એટલે તેમના ચિત્તને જ્રમમાં નાખનારા પ્રશ્નો એક પછી
 એક મેં હાથમાં લીધા. તેમની માન્યતા, તેમની શ્રદ્ધા, તેમણે માનેલી
 કંપના — તે દરેકમાં રહેલા જ્રમનું મેં નિરસ્તન કર્યું. મહાપુરુષોના
 જે જે વચનોનો આધાર લઈને તેમણે પોતાના મનને વ્યાકુળ કર્યું
 હતું તે તે વચનોની માનવશ્ચવનની દૃષ્ટિએ ખરેખર કેટલી કિંમત છે.
 તે સ્પષ્ટતાથી તેમને સમજાવવા લાગ્યો. મારા કહેવાથી તેમના મનને
 તેમણે આજ સુધી રાખેલી શ્રદ્ધાને બારે ધક્કો પહોંચે છે એ હું જાણતો

હતો પણ તે સિવાય બીજો હિસાબ નથી એ સમજીને જ મેં મારો પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો એને પરિણામે તેમના ચિત્તમાં ઘણા બેગથી મથન ચાલી રહ્યું છે તે પણ તેમના પ્રશ્નો અને શંકાઓ પરથી મને સમજાતું હતું મારા મનમાં અતિગત નાગણી ચાલતી હતી અને શ્રદ્ધા, એ મનુ હોવા છતાંયે મારે અત્યંત ધોરતાથી તેમના દરેક ભ્રમનું ખડા નરુ પડ્યું તેને ત્રીધે તેમનો વિષાદ ખી રાખતો હતો તો કહી તેમને શાંતિની આશા નાગતી હતી તેમનું નાનું જાણે ભરદરિયે જોતા ખાતુ હતું મારી ખજાતમાં દલીનોથી તેઓ મહા સદેહમાં પડી જતા હોય એમ મને દેખાતું હતું જીવનમાં હવે કશાનો જ આનાર ગળો નહીં હવે કોના પરની શ્રદ્ધાથી કોને આધારે કોના વચનોને પ્રમાણ માનીને, જીવનનૌધ ચલાવી, તેને કયે કાંઈ લઈ જવી, અને આપણું સાધ્ય શું છે તે વિશે તેમને મૂંઝવણ થતી હોય એમ જણાતું હતું છતાં હું મારી હમે રોજ તેમની આથે ચાતચીત કરતો હતો તેને ત્રીધે તેઓ દિનમે દિનમ ગળીગ ચલા જતા હતા આણુ જ્યાં નીચળ્યા ત્યાંથી જ મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે આશ્રમમાં તેઓ મારી સાથે પ્રથમ વાતચીત અને વિચારવિનિમય રચા આપ્યા તે નખતે તેમની આથે જોનામાં મેં જે જૂલ કડી હતી તે આ નખતે ચલા દેવી નથી તે વખતે તેમની મર્ક પણ પના માન્યતા કે શ્રદ્ધાને વિદોષપણે ધક્કો ન આપતા હું તેમની આથે જોનાતો હતો સાધ્યસાધન વિશે મગમગ વિચાર કરીને તેઓ અન્યાસ કરશે એમ હું સમજ્યો હતો અને તેમની જ્યાગતરી મારા પર નથી તો તેમનો હુદ્દિબેદ પ્રવાની શી જરૂર છે? એ વિચારથી તેમને રિયે ખામ લક્ષ ન આપતા, મેં તેમને એકાનમાં જ્યા દીધા હતા તેનું જે પરિણામ આપ્યું તે નેકરને પળેની જૂલ ચલા દેવી નથી એવું જ નહીં પણ તે પૂરેપૂરી ભરપાઈ કરવી છે એ મારો નિશ્ચય હતો

આ પ્રમાણે વાતો પ્રતા ત્રણ ચાગ દિવસ ગયા એક દિવસ આજે માર પાચ વાગ્યાના મુમારે એક ટેકરી પા અમે બન્ને

મહાત્મા ગાંધી

દુ મુક્ત થયો એવું મને પણ લાગ્યું છતાં મને આખી રાત ઊંઘ આવી નહોતી એ વાતનું મને ખાસ સ્મરણ રહ્યું છે. ઊંઘ આવી નહોતી તોયે કશો ત્રાસ નહોતો થયો તેની ખાતરી છે.

અખ્યાત્મ એ નિયમ કેવળ સ્વદેયથી સમગ્રની રક્ષાય એવો નથી. પ્રત્યક્ષ ભાવ, જ્ઞાન, અનુભવ, પ્રસંગ, બંનેની આતરણ્યક પરિસ્થિતિ, એ બધાનો તેમા અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે. પુરુષાત્માની કૃપા, અમારા બંનેનું કર્ષક બાળ, એટલે મારા પ્રવર્તનને યશ મળ્યો અને કિશોર-લાલભાઈની વ્યાકૃણતા સમી ગઈ તેમણે અખ્યાસમા ગાળેલા દિવસોનોયે ઉપયોગ થયો. એકદરે તેમની પહેવાની દૃષ્ટિ બદલાઈને અધારામાથી પ્રકાશમા આવ્યા. પછી માણસને જેણે લાગે છે તેણે તેમને લાગ્યું તેમના ચિત્તનું સમાધાન થયું * જોકે એમા નિઃશ્ચિતા કે અદ્યક્ષતા કશી નથી.

*

ટૂંક

દિગંબર જૈન ધર્મશાળા,
દેવવાડા, આણં
વેરાળ વદિ ૨, ૧૯૭૮

અ સી ગોમતી,

ત્રિ શ્રી સદ્ગુરુની પૂર્ણ કૃપાથી, વડીલોના પુણ્યથી સતોના, સત્યપુરોના આશીર્વાદથી, તમારી મદદથી અને ગઈ કાલે સાંજે ગુરુદેવે જ્ઞાન આપી કૃતાર્થ થયો છે. મારી રાકાઓનું સમાધાન કર્યું છે, અને રાત ક્યોં જી હવે કશું બચવાનું રહ્યું નથી. તમે મને જે મદદ કરી છે, તેની કૃતજ્ઞતા કયા રાખેલોમા જણાવું? એનો બદલો કઈ ક્રિયાથી વાળી શકાય? હવે થોડા દિવસમા ઠીકરી આવશો. બવિધમા જેની શ્રી ગુરુની અને વગેરેની આજ્ઞા હશે તે પ્રમાણે જીવન ગાળશો, તે બચ્શો, અને સતોષ પામશો.

તમને અઠી તેડાવવાનો વિચાર ક્યોં હતો, પણ નીચે ગેરેરાન પર ગાડી વગેરેનો બહાનવત મરવાનું કામ ત્રાસદાયક છે, તે તમારા એલાયી ન બની શકે તમારો વિચાર માગે વાજશે છે, અને અમે જ થોડા દિવસમા ઠીકરી આવવા વિચાર કર્યો છે.

એ જ શ્રી નામના આશીર્વાદ

લિ. જાણી
કિશોરલાલના આશીર્વાદ

પાછા આશ્રમમાં

હવે આજુ પર રહેવાનું કાર્ષ પ્રયોજન નથી એમ તેમને લાગ્યું
ખીજે કે ત્રીજે દિવસે અમે ત્યાંથી નીકળી સામગ્રમતી પહોંચ્યા આશ્રમમાં
ગયા તમારે મોડી રાત થઈ ગઈ હતી પહેલેથી ખમર આપ્યા વગર
આવ્યા તેથી સવળાને સારાદાયર્થ થયું કિશોરલાલભાઈ આપ્યાની
ખમર આશ્રમમાં એકદમ પ્રસરી ગઈ સવારની પ્રાર્થનામાં તેઓ ગયા
હતા અને પ્રાર્થના પછી તેઓ કાર્ષિક બોલ્યા પણ હતા તેમણે શું
કહ્યું તેની મને ખમર નથી આશ્રમમાંથી નીકળ્યાને લગભગ સાત મહિને
તેઓ ઘેર પાછા ફર્યા (તેમને સમાધાન પ્રાપ્ત થયાનો દિવસ ૧૮૭૮ના
વૈશાખ વદ ૧, તા ૧૨-૫-૧૮૨૨)

પાછા આવ્યા બાદ તેમણે વિદ્યાપીઠના મહામાત્રનું કામ લેવું એવી
ધણીની ઇચ્છા હતી બાપુજી તે વખતે જોલમાં હતા મહામાત્રનું કામ
લેવાનો સરદાર વચ્ચલભાઈએ તેમને આગ્રહ કરવા માડ્યો પરંતુ મારી
સનાહ એવી હતી કે હજી પાંચ છ મહિના તેમણે અભ્યાસમાં ગાળવા
પોતાની જૂંમિકા સ્થિર કરવી અને પછી કામમાં લાગવું મારી સૂચના
પ્રમાણે બે એક મહિના તેમણે આશ્રમમાં જ અન્ય જગ્યાએ ગાળ્યા
ત્યાં પછી તેઓ અમલનેર તથા મહેમદાદ તાલુકાના કનીંગ ગામે
પોતાની જમીન હતી ત્યાં થોડો વખત રહ્યા ત્યાર પછી એમને જ
લાગ્યું કે હવે પોતાની જૂંમિકા સ્થિર થઈ છે અને કામમાં જોડાવાનું
હવે મોકું ન કરવું જોઈએ, એમને ૧૮૨૩ના એપ્રિલમાં તેમણે મહામાત્ર
પદ સ્વીકાર્યું

કિશોરલાલભાઈને એમતવાસમાં કેમ્લોક ત્રામ નિનાકારણ સ્થળ
કરવે પડ્યો પોતાની શક્તિ, જ્ઞાન વગેરેની પ્રચલિત કલ્પના અને
માન્યતાને લીધે પ્રામાણિક સાધને પોતાની પૂર્વશ્રદ્ધા અને વિવે
વચ્ચેનો ઝઘડો ધણા દિવસ સહન કરવો પડે છે તે પ્રમાણે તેમને પણ
સહન કરવો પડ્યો કિશોરલાલભાઈનો મારી સાથેનો સબંધ થયો
અને મારી પામે આધ્યાત્મિક બામનોનો વિચાર કરવા માટે તેઓ

વારવાર આવના લાગ્યા અને મારા પર અલખીને રહેના લાગ્યા તે જ વખતે આ જવાબદારી મારી ઉપર છે એમ સમજીને મેં નિષ્ઠા પૂર્વક તે સ્ત્રીમંત્રી હોત અને તેમને વિષે પૂર્ણ લક્ષ આપ્યું હોત તો તેમને નિષ્કારણ સહન કરવા પડેલા ઘણા નાસમાથી, સલામ છે કે તેઓ ખરી ગયા હોત દ્વાય આણુ પર જવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો ન હોત આના કારણે મને આ જણાયા છે આવા પ્રકારનું કામ આ રીતે કરવાની મારી અનિચ્છ, સાધનમાર્ગ વિષે બીજાની પરિસ્થિતિ અને માનસિક સ્થિતિને અનુસરીને વિચાર કરેલો ન હોવાથી એ વિષેના અનુભવની ઊણપ, અને આ કામ માત્ર પોતાનું છે એવી ભાનનાનો અભાવ એ કાળે મારો સ્વભાવ કોઈનીયે સાથે એકદમ લગી જવાનો નહોતો એક નિશ્ચિત પદ્ધતિનું જીન ગાળનાના પ્રપ્તમા તે નખતે હુ હતો મારા આવા સ્વભાવને લીધે આણુથી આવ્યા પછી પણ પોતાના મનની શકાઓ અને પ્રશ્નો તેઓ મને નિઃસંકેતપણે પૂછી શકતા નહોતા આ પ્રકારનો મારો અલિપ્ત સ્વભાવ તેમને જરૂર કરતા વધારે પરિશ્રમ પડવામા કારણભૂત થયો છે આણુ ગયા પછી જે લક્ષ મેં તેમના પ્રશ્નો તરફ આપ્યું તે આપનાની જવાબદારી મેં પહેલેથી જ સ્વીકારી હોત તો શરીરની અશક્ત અને વ્યાધિવ્રસ્ત અવસ્થામા, જરૂર શિયાળાની ઠડીમા અને ઉનાળાની અસહ્ય ગરમીમા, અગનડયાળી જગ્યામા, કોઈની પ્રત્યક્ષ મદદ સિવાય માનસિક વ્યાકુળતાના દિવસો એકાકી કાઢનાનો પ્રસંગ તેમને આ થો તે દ્વાય ન આવ્યો હોત આવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમા પણ તેઓ પોતાની સાધનામા મડકા રથા તે ઉપરથી સત્ય માટેની તેમની જિજ્ઞાસા, તેમની સહનશીલતા, તેમનો દૃઢ નિયમ સ્વીકારેલા ખ્યેય માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની તેમની તૈયારી વગેરે અનેક સદ્ગુણો દેખાઈ આવ્યા વિના રહેતા નથી

સાક્ષાત્કાર વિષે ભ્રમનિરાસ

કિશોરવાનભાઈ આણુથી ઝાઝકે જ્ઞાન મેળવીને આવ્યા એ વિષે શકા નથી પરંતુ તેમને વિષે અનેક પ્રકારની જુદી જુદી સમજ

લોકોમાં પ્રચલિત છે તેમાંથી ગેરસમજનો ભાગ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આ જગ્યાએ કરવો મને દષ્ટ લાગે છે કેટલાક મનજો છે કે ત્યાં એમને ઈશ્વરદર્શન થયું, ઈશ્વરઆદ્યાત્મકાર થયો કેટલાક આત્મસાક્ષાત્કાર, તો કેટલાક મહાસાક્ષાત્કાર થયાનું માને છે કેટલાક માને છે કે ત્યાં તેમને અમાધિ લાગી અને તેમાં તેમને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું કિશોરલાલભાઈ એ પોતે આવા પ્રકારનું દર્શન સાક્ષાત્કાર કે જ્ઞાન થયાનું કથાએ લખ્યાની મને ખબર નથી તેમને વિષે આ પ્રકારના તર્કો કે માન્યતા હોવાનું કાગળ કેવળ એટલું જ છે કે આપણા અમાજમાં ઈશ્વરભક્ત કે માનસ મનાતી વ્યક્તિ વિષે આવી માન્યતાઓ રૂઢ થઈ ગઈ છે હિમાનય, આશુ અથવા ગંગા, નર્મદા કે કોઈ પણ પવિત્ર નદીનો ઝિનારો, કોઈ પણ તીર્થધામ, પર્વત, અરણ્ય કે એનાતમા કોઈ પણ પ્રકારની સ્થાપના, એ નધાનો ઈશ્વરમાક્ષાત્કાર સાથે સમયે માનવામાં આવે છે સ્ત્રીપુત્રોના પરિવારમાં, રોગી અને માતનાઅસ્તની સેવામાં, સસારની વિટબજાઓમાં અથવા વહેવારની મુઠકેલીઓમાં ગમે તેટલી પવિત્રતાથી સ્વયમથી, મૃત્યુથી અને ઈશ્વરનિગ્રાથી માણુમ વર્તતો દોષ તોપણ તેને સાક્ષાત્કાર થયો છે એમ કોઈ કહેતું નથી કિશોરવાલભાઈ વિષે પણ આ પ્રમાણે માનવામાં આવ્યું છે તેનું કાગળ આપણી પ્રચલિત માન્યતાઓ જ છે પગલું સ્વયંની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે ભરામર નથી

જ્ઞાનની પૂર્ણતા કદી એક ક્ષણમાં વીજળીના ઝળકાગની માફક થઈ આવનારી વસ્તુ નથી જીવનભર જ્ઞાનનો મમદ કરતા કરતા માણસ જ્ઞાનમમુદ્દ થતો જાય છે મૃત્યુ પર્વત માણુમની ઉમર જેમ વધતી જાય છે, તે જ પ્રમાણે, તેના મગજમાં કદી વિકૃતિ ન થાય તો, તેનું જ્ઞાન કાર્ષક ને કાર્ષક અરો જીવન મુધી વધતું જ રહે છે આ નિયમ પ્રમાણે જોતા તો ક્યારેક એક જ ક્ષણે કે દિવસે તેના જ્ઞાનની પૂર્ણતા અર્ધ એવી માન્યતાને સ્વયંનો આધાર નથી જે જ્ઞાનનો સાચો ઉપાસક છે તે કદી એમ માનતો નથી જારણુ તે તો જ્ઞાનોન્મુખ હોવાથી પોતાના જ્ઞાનમાં હમેશા પ્રયત્નપૂર્વક ઉમેરો કરતો રહે છે જ્ઞાન એ હમેશ

વધતુ રહેતુ હોવાથી જીવનની કોઈ પણ એક દિશાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો સમય માનવો એ જીવનરેલુ છે. એમ માનનાનો અર્થ એવો થાય કે તે દિશા પડી વધેલા જ્ઞાનનું મહત્ત્વ નથી જાનોપાસક અને જાનો-સુખ માણુમ પ્રાપ્ત જ્ઞાનને ક્યારે પણ પૂર્ણ સમજતો નથી.

આમ જ્ઞાના કોઈ વાર થોડા સમયમા માણુમને દાર્શનિક વિશેષ જ્ઞાન થતા અથવા જીવનનું ગૂઢમ્ય તેના જ્ઞાનમા આવતા, ચોતાની પહેલાની માન્યતા, કંપના અને શ્રદ્ધામા એકદમ વલો ફગડ પડી જાય છે. જેને તે પહેલા જ્ઞાન સમજતો હતો તેની જાણપ, દોષ, ભ્રમ અથવા તો તેમા રહેલો અજ્ઞાનનો ભાગ, તેના જ્ઞાનમા આવે છે એવું બને છે ખરું કે સત્યાસત્ય પારખવાની દૃષ્ટિ તેને એકાએક પ્રાપ્ત થાય છે અધારામાથી પ્રકાશમા આવ્યા પડી જે પ્રમાણે ત્યાના રસ્તા મિથેની આપણી પૂર્વકંપના કે અનુમાન ખોટા દરે છે, તેના જેવું આ છે પરંતુ તે ઉપરથી તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ અથવા તેને આગળ પ્રાપ્ત જ્ઞાનનું કશું રહ્યું નથી એમ ન સમજવું એટલું જ કહી શકાય કે તેને જ્ઞાનની દિશા સમજાઈ ગઈ છે કોઈ પણ મનોર, મહાન અને મહત્ત્વની જાગૃતમા સૂક્ષ્મ પણે, જાણણથી અને વ્યાપકપણે વિચાર કરવાની દૃષ્ટિ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે બહુ તો એટલું મ્હી શકાય કે જીવન વિષે, જગત વિષે, કલ્યાણ વિષે, સાર્થકતા વિષે પરપરાથી ચાલતી આવેલી દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાને બદલે, તે વિષે સમતોલપણે સત્યાન્વેષણની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની કળા તેને અગત્ય થઈ છે એના કર્તા પણ છે થોડામા રહેતુ હોય, તો તેને 'શુદ્ધ નિવેકદૃષ્ટિ' પ્રાપ્ત થઈ છે એમ કહી શકાય આ શુદ્ધ નિવેકદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ એ માનની જીવનની દૃષ્ટિએ ઘણી મહત્ત્વની નાત છે તેની નિવેકદૃષ્ટિથી માણુમને એકદમ સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતુ નથી પણ જેમ જેમ તે દૃષ્ટિનો ઉપયોગ તે કરતો જાય છે તેમ તેમ એ દૃષ્ટિ અધિકાધિક સૂક્ષ્મ, તેજસ્વી અને તીવ્ર થતી જાય છે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમા અને જીવનની દરેક દિશા તે તેને ઉપયોગી થઈ શકે છે તે માથે જ દરેક વિષયમા તેની અવ્યોમન નિરીક્ષણ પરીમાણ અને

પૃથક્કરણની સક્રિય પણ વધતી જાય છે આ બંધી સમિતિઓની મદદથી તેની વિવેચ્છુદિ તેને સત્યા નિર્ણય આપવા લાગે છે આવી બુદ્ધિ અને દષ્ટિ જેણે પ્રાપ્ત થી છે તેવો સાધક ઈશ્વર પ મેશ્વર, સુશુભનિર્ગુણ સા રત્નનિગમગ આત્મા પરમાત્મા પ્રતિપુરુષ વગેરે બાળનોમા યોગ્ય વિચાર કરી શકે છે ચિત્તની બુદ્ધિ અને આ પ્રતિની વિવેચ્છુદિ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે તે તેની મદદથી વર્તન મતા ગદી પોતાનું જીવન નિર્ધાર કરી શકે છે વિવેચ્છુદિને તીર્થ થતાગ નિમ્ન નવા અનુભવની પ્રાપ્તિને લીધે ક્રમેશ વધતો જતા જ્ઞાનને નિર્ધારિત પ્રવૃત્તિ પદ્ધતિ નિર્ધાર એ વિશેષણ લગાડી શકાય નથી

આ દષ્ટિએ વિચાર રતા ઈશ્વરના નિર્ધારન જે સમાધાન પ્રાપ્ત થયું તે સંપૂર્ણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું થયું એમ માનવાનું નહીં અને મૂંઝવણ પ્રશ્નો પોતાને ન જાણતા નાખતા પોતાની જ મનોવૃત્તિઓ અપના ભાવના ધગણા શ્રદ્ધા વગેરેમાથી છૂટવાનો જ્ઞાનપ્રાપ્ત યોગ્ય માર્ગ માણવાને પ્રાપ્ત થાય એવું ન મનાવવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની આધુના શરીર જાય છે પરંતુ ત શરીર મર્યાદાને મર્યાદા શાંતિ મળી એવું તેને જીવનનિર્ધાર મળી અથવા સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ એમ માનવાને અધારેય નહીં નથી જીવનમા માણવાને એ જ પ્રમાણના પ્રશ્નો મેશ્વર મૂલ્યવાનમા નાખતા નથી મદી એમ તે જી મીજ પ્રશ્નોનું ને મદત્ત નાગે છે એ તેના ઉત્તરો મેશ્વરવાને મદે તે ઉદ્ધિ અને આધુ થઈ જાય છે તેમા કેવા પ્રશ્નો જીવનની દષ્ટિએ એના મદત્તના હોય છે તેનો નિર્ધાર એકાદશના પ્રમાણમા જીવનમાથી હોય છે આધ્યાત્મિક અને નૈનિક પ્રશ્નો આ પ્રમાણના છે તે પ્રશ્નો જે મજા માણવાના મનમા અત્યંત ઉદ્ધિતાથી અને તીવ્રતાથી ને અને તેને જેમની મદી મદે છે ને મદે તેના નિર્ધારણનો મર્યાદા મારગ તેને મજા અને તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય એ અત્યંત આશ્ચર્ય છે તેની આધુના યોગ્ય માર્ગે જ્ઞાત થાય અને તેમાથી ચિત્તની એક સ્થિતિ જૂમિ અને દષ્ટિ તેને પ્રાપ્ત થાય ને ત જૂમિ પગથી અને પ્રાપ્ત

થયેની તે દૃષ્ટિને આધારે જીવનના વિકટ પ્રશ્નો તે ઉડેલી શકે છે હશેના વધની જતી વિવેકદૃષ્ટિથી અને જ્ઞાનથી તેના આચારવિચારમાં અને નાનામોટા કાર્યોમાં એક નિશ્ચિત ધોરણ અને સુસંગતતા આવતી જાય છે અને તેનું જીવન સરલ અને સાત ચાપ છે તેનામાં બૌદ્ધિક તેજસ્વિતાની સાથે જ ભાનનાઓની શુદ્ધિ, હૃદયની નિર્મળતા, નિર્ભયતા, સ્વપ્નનિષ્ઠા, દૃઢતા, મનુષ્યમાન વિષે પ્રેમ, આધારાયણતા, નિશ્ચય સાથે જ સમતોલપણ, ત્રેરે સદ્ગુણોની સહેજે વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

કિશોરલાલભાઈની વ્યાખ્યાતાનું શમન થયા પછી, ઉપર લખ્યા પ્રમાણેની સ્થિતિ ભૂમિકા ઉપરથી, તેમનો કર્મમાર્ગ છેવટ સુધી ચાલુ હતો તેઓ તત્ત્વમિતક તેમ જ તત્ત્વનિષ્ઠ પણ હતા, એ વિદિત છે આશુથી આવ્યા પછી પણ તેમને મારી માથે સંભાષણના અનેક પ્રશ્નો આવ્યા હતા એ બનામથી જે વાઈ તેમણે પોતાનું કર્તું અને તે પર વિચાર કરી વધારું, તે 'કેળવણીના પાયા', 'જીવનશોધન', 'સમૂળી ક્રાન્તિ' વગેરે પુસ્તકો દ્વારા તેમણે જનતા સમક્ષ મૂક્યું છે.

*

*

*

કર્તવ્યનિર્ણયથી અડર્મ કરતા કરતા કિશોરલાલભાઈ આત્મા ગયા પછી મારી પાતતા કરતા તેમણે મારી ઉપર મૂકેલા અધિક વિશ્વાસનું અને રાખેના પૂજ્યભાનનું, તેમ જ મારે વિષેના તેમના હૃદયના પ્રેમ અને કૃતરા ભાનનું કેટલુંયે સહુ મારા ઉપર હજી તેમ જ છે તેઓ મારી માથે મિત્ર પ્રમાણે વર્તે એમ હું ધારીતો હતો પરંતુ પ્રારભની મારા સ્વભાવની અલિપ્તતા અને મારાથી સદ્ગત ન થતી મારા પ્રયેની તેમની છેવટ સુધીની વિનયશીલતા તથા નમ્રતાને લીધે આખર સુધી તે ધરજ સદા ચર્મ નથી એ પણ મારે તે માથે જ ઝમૂન કરવું જોઈએ.

૨

કિશોરલાલભાઈએ પોતાની કુદૃષ્ટની શ્રુતિસ્મૃતિરાળા નોંધમાં શ્રી નાથજી સાહેબના પરિચય વિષે તથા તેમની પાસેથી મળેલા માર્ગદર્શન વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

કિશોરલાલભાઈ આશ્રમી હતા ?

વિદ્યાપીઠમાંથી કિશોરલાલભાઈ છૂટા થયા ત્યારે ગોમતીમહેન માદા હતા બાપુજીની સનાહથી તેમણે પદર દિવસના ઉપવાસ ત્યાં એથી એમને ખૂબ અચકિત આવી ગઈ તમિયત ઝાઝકે ઠીક થતા ગોમતીમહેન અને કિશોરલાલભાઈ હવારેર માટે દેવનાથી ગયા પણ ત્યાં તેઓ કાણુ ગઈ રાખ્યા નહીં પદર વીઝ દિવસમાં જ જીવકેગ લાભી (ભોગભાઈ બાપુભાઈના પત્ની)ના મદવાડને લીધે તેમને પાછુ મુખર્ત જુવુ પણ ૧૯૨૬ના માર્ચ માસમાં જીવકેગ લાભી ગુજરી ગયા એને કેને- વખત તેમને મુખર્ત રોકવુ પડ્યુ ૫ઠી જૂન તથા જુનાઈ માસમાં સામરમની આશ્રમમાં ગઈ તેમણે વહાણુ કામ કર્યું હોય એમ લાગે છે પણ એમને ફરી મદવાડ નહીં ત્યારથી તે ૧૯૨૭ના માર્ચ એપ્રિલ સુધી તેમના અથા ગોમતીમહેનના મદવાડને લીધે તેઓ આગવા તથા મુખર્ત એમ ગણા લાગે છે મુખર્તમાં જ એમણે વિચાર થોં કે મદવાડ તો હવે અપમનો સાથી છે એમણે મોઈ અનુભવાવાળા મામલમાં રહી થાય એવુ મર્ત હળવુ કામ ત્યાં ૨૨વુ મહાસાહેબ એમને સામરમતી આશ્રમમાં જ રહેવાનો આમદ કરતા હતા અને કસા મમની જવાબતરી તેઓ ન લે પણ સામરમતી આશ્રમમાં રહી આશ્રમવાગીઓને સલાહસૂચના આપે એમ તેમનુ કહેવુ હતુ ૧૯૨૭ના માર્ચ મહિનામાં બાપુજી દક્ષિણની મુસાફરીમાં હતા ત્યાં એમને પહેલી વાર જ્વ-પ્રેશરનો હુમલો થયો અને તેઓ આરામ માટે મૈસુરમાં નદીદુર્ગ ગયા આશ્રમમાં આવીને ૨૮રાનો આમદ કરવામાં કાનઆટવાના મનમાં બાપુજીની તમિયત એ પણ એમ મારણુ ટોવુ જોઈએ પરંતુ આશ્રમમાં દેવના સલાહના તરીકે ગળેવુ એ કિશોરલાલભાઈને માટે જુ કંઈ વળુ હતી એમ તો

ખાસ કરીને ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જાળતોમાં જાણુજી કરતાં તેમની દષ્ટિ કાંઈક જુદી હતી. તેને લીધે બીજી કેટલીક જાળતોમાં પણ તેમના વિચાર જાણુજીથી જુદા પડે એવો સંભવ ગણાય. તા. ૨૮-૩-૧૯૨૭ના રોજ કિશોરલાલભાઈએ કાકાઆદેજને એક લાંબો કાગળ લખ્યો છે તેમાં તેમણે પોતાની ગિચ્છિતિ બહુ મારી રીતે વર્ણવી છે :

“ મારી જાળતમા તમારી સૌની દરજ્જાઓ હું બહુ હું. તમારું કહેવું હું કેટલું માનું છું તેની તો તમને ખબર છે જા! એટલે કે તમે જાત્રો છો કે હું મારો અભિપ્રાય હમેશા તમારાથી જુદો દર્શાવું છું. પણ તે પ્રમાણે જ વર્તવાની હિંમત નથી ધરાવતો એટલે તમારું કહેવું માનતો નથી પણ ફરી નાહું છું એક પરિણામ આપ્યાં કરે છે. ગામતી મારી આ હમેશાની નબળી બાજુ બતાવે છે અને બહુ પણ છે. મારી ઉપર જીવ મેગવવાની તમને અને એને કળા સાધી ગઈ છે. વિવેકથી વિરુદ્ધ જઈ હું હમેશાં આમકહેને વરા થઈ જતું છું.

“ કેરો મહંવાસ એ એક પ્રકારનું આશાસન આપનારું થઈ શકે છે ખરું, અને કેટલાક માત્ર તેના અભાવને લીધે જ દુઃખી હોય છે એ પણ ખરું. પણ ‘મિત્રોને પોતાના સહવાસ દ્વારા આશાસન આપનારો’ કોઈ જીવનનો મુખ્ય વ્યવસાય બનાવે, અને તેનો બોલો — તે મિત્રોની કે પોતાની ઉપર નહીં પણ — સાર્વજનિક સમ્બંધોની ઉપર નાખે તો તે તમને વાજબી લાગે ખરું ?

“ માણસ ન્યાં રહેશે ત્યાં કોઈનો સહવાસ લેશે અને કોઈને આપશે સામાજિક જીવનને અંગે એ આવશ્યક સહચારી ધર્મ છે. પણ એ કાંઈ ન્યવસાય થઈ શકે? વ્યવસાય તો કોઈ કર્મયોગનો હોય. તેને અંગે જે સમાજમા બળે તેનો સહવાસ એને અનિવાર્યપણે આવે જ. બધાનો સહવાસ સરખી કિંમતનો ન હોય એમ બને. અને તેથી કર્મ-યોગનો પ્રકાર પસંદ કરતા પહેલાં, માણસ સહવાસનો વિચાર કરે એટલું જ નહીં પણ, સહવાસની પસંદગી જ કર્મયોગના પ્રકારની પસંદગી કરાવે એમ પણ બને. છતાં માણસ લેખા રહે તે તો — અસાધારણ સંતોષો બાદ કરતા — કાંઈ પણ કર્મયોગ માટે જ ને ?

“ ને એવા કર્મયોગમા ભાગ લવાની મને આજે ખાતરી ન લાગતી હોય તો માટે કયે હકે આશ્રમમા રહેવું યોગ્ય ગણાય ?

આશ્રમમાં ગંગાસાહેબ મારફત મને પૂ નાથજીનો પાં
કાકાસાહેબે મને એમની યોગ્યતાનો ખ્યાલ આપ્યો એ પહેલાં આશ્રમ
એમને આનંદાનંદા જોતો પણ એમની સાથે મેં જુ પરિ
કર્યો નહોતો તેઓ મરાઠી આદિત્યના ઉત્તમ અભ્યાસી છે
મરાઠિક જાણે છે એમ હું માનતો એક વાર મને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ
હતી ત્યારે તેમણે ઉતાગી આપના માગણી કરી હતી પણ મેં તેને
અસંતોષ કર્યો હતો

આશ્રમમાં જોડાયો પગલુ મારો જ્ઞાનીનાગવલુ મપ્રદાય સાથેનો
સબંધ અને અધ્યાત્મ પ્રત્યે એવાજી ધેન્યા નહોતા આત્મા પરમાત્મા
રિષેતુ યથાર્થ જ્ઞાન પુસ્તકોમાંથી ન મળી શકે, મદ્દશુર રિના એમાં
માર્ગદર્શન ન થઈ શકે, અને એ માટે એકાત્સેનની જરૂર છે એના
વિચાર પગ હું હાજરો જતો હતો સપ્રદાયના સારમાં સાગ ગણાતા ભક્તો
અને સાધુઓનો પગિયથ રોધનો હતો સ્વામી શ્રી રઘુવીરચરણદાસજીના
શિષ્ય મદ્દગન શ્રી ભક્તિનંદનદામજી આગ જોવા જ નિદ્રાસુ હતા
તેમના સહવાસમાં મારી વૃત્તિ વધારે તીવ્ર થઈ હતી પણ સપ્રદાયમાં
કોઈ કોઈ માર્ગદર્શન કરી શકે એની વ્યક્તિ હું જોતો નહોતો

અમદાવાદમાં ભગ્યેની ગુજરાત આદિત્ય પગિયદ માટે સ્વામી
નારાયણ મપ્રદાય વિશે મેં એક નિમંત્રણ લખ્યો હતો ‘સહજનંદ સ્વામી’
એ પુસ્તક એ નિબંધની સંગ્રહિત આવૃત્તિ છે એ નિમંત્રણના મુદ્દ
તપાસતો હતો તે પૂ નાથના વાચનામાં આત્મા તેમનો સપ્રદાયિ
તત્ત્વજ્ઞાન વિશેનો લાગ વાચ્યા બાદ તેમણે મને કહ્યું, ‘માગ વિચારો
આ આશ્રમમાં કાર્મિક જુદા છે તમારી ધ્વજા દરો તો કોઈક વાર
કહીશ’ મેં કહ્યું “લે” પણ મારી જાણવાની બધું ઉકેલ ન થઈ
મેં વિચાર્યું, મોટે ભાગે પડિતો—અને પૂ નાથ પંથિત દરો એમ
મારી કલ્પના હતી—અત્રે વેદાંતી દેશ છે એટલે તેઓ અર્દત્ત
નિષ્પણ કરશે મારે તેનું કામ નથી કારણ એ અદ્વત્તનંદ સ્વામીના
મનની વિરુદ્ધ છે સપ્રદાયના પાર્મિક પુસ્તકોમાં જિજ્ઞાસુ બીજા પાર્મિક

પુસ્તકો વાંચવા માટે મને દશ મુખી સુમિ થઈ નહોતી. હું વિચારતો કે પૂર્વ પુરુષોત્તમ સદગુણદેવતાની વચનામૃતમાં સર્વ તત્ત્વમાન રહેલું છે. તેથી વિરોધી હોય તે બોલું ન હોવાનું અને એને અનુકૂળ હોય તે વચનામૃત કરતાં વધારે સહેલું ક્યાંથી હોય? એટલે એની જરૂર શી?

એક રાત્રે કાકાસાહેબ અને હું ગાદીમાં બેસી આશ્રમ તરફ આવતા દતા, રસ્તામાં મેં પૂ. નાથના ધધાધાપા વિશે વાત કરી. ત્યારે કાકાસાહેબે એમને વિશે પોતાનો એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે જો એમને જીવન્મુક્ત માને છે. પછી એમણે એમની યોગ્યતાનો પરિચય આપ્યો. તરત જ મને થયું કે ત્યારે તો મારે એમના વિચાર બાણી જ લેવા જોઈએ. બીજે કે ત્રીજે દિવસે જ તેઓ આખરમુક્તિથી જનાર દતા. એટલે તે રાત્રે મોકું થયું હતું છતાં જમીને તુરત જ જો બહાર ખાટલા ઉપર સૂવાની તૈયારી કરતા દતા ત્યાં હું પહોંચી ગયો અને એમણે આગેલી આશા પાર પાડવા વિનંતી કરી. એમણે મને પહેલાં કલ્પના અને અનુભવ વચ્ચેનો બેદ સમજાવ્યો. એક વાક્યમાં જ જાગે મારે માટે એમણે નવું ક્ષેત્ર નિર્માણ કર્યું, મારી દષ્ટિ જ ફેરવી નાખી. મારે માટે તે એક હાલ આધ્યાત્મિક દિશામાં ઉદયપક્ષટાની થઈ. બીજે દિવસે એમનું જવાનું મોકૂફ રહ્યું અને પંદરેક દિવસ લંબાયું. એ પંદર દિવસ મેં એમનો અને એટલે સહવાસ કર્યો. મારે ઉદયપક્ષટા જતરી જ રહ્યો. હું જોને શોધતો દતો તે મળી ગયા એવી મને પ્રતીતિ થઈ અને મેં એમને ચરણે માથું મૂક્યું.

પછી એમણે ઉપદેશો માર્ગે મેં મારા આધ્યાત્મિક વિકાસનો પ્રયત્ન આપ્યો. એમની સંમતિથી એકાંતવાસ લીધો. અને એમના શબ્દથી સમાધાન મેળવ્યું.

‘ વિદ્યાપીઠ શાળા કે આશ્રમ એમાં હું ન જધાના તેમાં તમે મારું હક્કપત્ર—એવું કે કૃતા—sharewrdness—સમજે છે પરિસ્થિતિએ એવા વિશેષણ નાન્ય કર્યું હોય તો બહે, પણ હજી તે એ ત ન બગમ નથી વિદ્યાપીઠની શરૂઆતની તે હાડકુ ત્યાં મુવી કથાએ પણ વિદ્યાપીઠ મારા જવનનું મય છે એમ મને એક ક્ષણ પાછાં જાયું નહોતું અને તેથી આમાં હું હમેશાં માટે જધાના નથી માનતા— તમારી સગવડે મને મુશ્કેલી—એમ હું જોઈને આવ્યો જ હતો વિદ્યાપીઠમાં જંગ હાલ કે ન હોય એ છે તેથી વધારે ધરાસ્વી હોય તોમે એ પ્રધારના જીવન માટે મને આ વધારા થઈ શકે નહોતું આજના વર્ષ મેં એમાં નિબાળ્યું એ જ આશ્રમ માનતું ભેઈએ ગયો તેટલો વખત હું એને વફાદાર રહ્યો—એવું વફાદાર જ નહીં પણ મમત્વ જાળવી શકું એટલું વફાદાર ગયો—તે સ્ત્રીય માગે આવવાની એક તાથીમ ગયો તો બને પણ એનો અર્થ એવો જ કે ‘ત્રિવિધિયન’ થવાને લાયક છું

હવે આશ્રમ બામન હું જ્યારે જોડ્યા ત્યારે ૫૫ રાત્રીય શિક્ષણની પ્રવૃત્તિથી આરંભાઈને આવ્યો હતો સત્યાગ્રહ આશ્રમ—મેના જનો કે એની નિવભાવણ કે એની પ્રવૃત્તિઓ—એ વિષે શાળામાં આવ્યા પછી હું મહિનાઓ સુધી અજ્ઞાન હતો. ભેગયા પહેલાં મેં એ શિક્ષામાં તપાસ કરી નહોતી અને જોડ્યા પછી પણ અનાયામે જ ભળીતો થયો, પ્રયત્નપૂર્વક નહીં તેમજ તમે જાણો છો કે એમાં ૧૧ અનુભવ હઈ સંપ્રદાયમાં શિક્ષણપ્રવૃત્તિ કરવી એવો મારો તે વખતનો ઉદ્દેશ હતો આશ્રમની આત્મિક બાબતોએ મને લલચાવ્યા હતા એમ નહીં તો મારા ૧૨જી જ્યારે હું જોડાયા ત્યારે મુસ્લિમ આમીનારાયની હતો અને મારી આત્મિક ક્ષણ તૃપ્ત કરવા માટે મને એ સંપ્રદાય પૂરતો નામતો હતો હોડી મારી હું મહત્વાનુભૂતિ હોય તો હું જાણું કે આશ્રમને વધારે આમીનારાયની બનાવવાની નહીં કે માત્ર વધારે આશ્રમી બનાવવાની આ માટે જુલિયાદમાં રાજવી આચર્યક છે કારણ કે એમાં મારો અને જાણુની વચ્ચેનો સબધ કેવા પ્રકારનો મળવા એ સમજાય છે જાણુની મુશ્કેલી અને આત્મિક ક્ષણમાથી મેં કહ્યું મેળવું એથી મારું કેટલીક બાબતમાં સફળિય સંપ્રદાયધિપત્યુ જોડ્યું થયું એ મારું પણ મેં જાણે કરી નારા આત્મિક ૧૨ તરીકે

નથી માન્યા ? જણાવ્યા એ તો મેં તો આશ્રમીનારાયણ હતા અથવા નાથ થયા

મેં બીજી હકીકત પણ છે જે આશ્રમમાં આગે તે પહેલાં વાડા ખાસ પૂરે જ મેં પિતાને જણાવ્યા હતા મારી ઉમર નાની નહોતી છતાં જે પિતૃપ્રેમનો પ્રૂબો જ રહ્યો હતો અને હું ઘરમાં બધાઈ રહેવાની જેમ આર્થિક આવશ્યકતા રી નહોતી તેમ હવે આ આકર્ષણ પણ આશ્રુ ગયું હતું બાપુમાં મેં પુનઃ પિતૃપ્રેમની પ્રાપ્તિ અનુભવી ને એ વ્યક્તિગત નિમિત્ત (personal factor) બાપુની સાગામાં જોવામાં એ મારણ હતું

પણ આથે આધ્યાત્મિક સંબંધ નથી રહેવાય આ-આત્મિક વિષયમાં મને નવી દૃષ્ટિ આપનાર પ નાથ થયા એટલે ગુરુપદે એ જ મેં

ત્યાર પછી સાગા અને આશ્રમની એમ્તા ઠરાવવામાં આવી અને મને એમાં જોડાવા નિમંત્રણ થયું મારી અને બાપુની વચ્ચે જીવનને અને તત્વજ્ઞાનને નિહાળવામાં હઈ જાયાએ દૃષ્ટિએ છે તે હું સારી પેઠે સમજી છું આશ્રમ એ બાપુની સંસ્થા છે અને તેનો એ સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ પણ નિશ્ચિત આ-આત્મિક સંપ્રદાય (School of thought) છે એ સંપ્રદાયમાંથી એના પ્રતો નિમ્નો આદર્શો અને બંધારણ ઉદભવ્યા છે એમાં જોડાઈ હું એને કેવી રીતે વફાદાર રહી શકું એ મારે માટે શૂન્યવસ્થાનો પ્રશ્ન રહેતો છે

મનનલાભાર્થ અને બીજાઓની વચ્ચેના ઝડપો અત લાવવા મારે વ્યવસ્થાપક બનવું એવી એ ચાર વાર જુદી જુદી દિશાઓ સૂચનાઓ થઈ હતી એ જાણને ખજોની વળવા મારી સારીરિક અને આત્મિક દૃષ્ટિએ અસંતોષ તો હતી જ પણ બાપુની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને હું યશસ્વી જરી શકું એમ મને શક્ય જ લાગતું નહોતું એટલું જ નહીં પણ અધિધાર વિના કેવળ આશ્રમવાસી થઈ રહેતું એ પણ અશક્ય હતું મારી બીજી તો દિવસે દિવસે એ પણ વધતી હતી કે આશ્રમના આશ્રય તમે રહીને હું જુદાં જુદાં વધારનારો તો નહીં થઈ શકું ? આ મારી દહેરાત હતી ગઈ નથી

હવે રહી સાગા આશ્રમ અને સાગાની વિચારસરણી એક જ છે અને એક હોઈ શકે આ એક વાત મને તમે વિદ્યાર્થીમાં કાઢ્યો

અને ત્રણ વર્ષ સિદ્ધાન્તના કામમાથી દૂર થયો એવો બજાવવાના માર્ગ માથી મારો રસ કેટલો? અહીં હવે ત્રણે એ બીજી વાત. શાળાના વિષયોમાથી ઠાઈ પણ વિષયમા મારું જ્ઞાન બહુ નહીં, એ ત્રીજી વાત. 'કેળવણીના પાયા'મા મેં કરેલા વિચારોએ હું ને વિષયો પહેલા ઠાઈ રહીપવનો તે વિષયો પરથી મારો મોઢ ઉઠાગી નાખ્યો એ ચોથી વાત. આથી શાળામાંયે સક્રિય ભાગ લેવાની મને હોમ નથી રહી

“અન્ય રીતે તો શાળાનો જ હું ગણાઉં એમ મહેતો આવ્યો. હ અને તેથી વિદ્યાર્થીઓમાથી મારો રસ એટલો નથી

“આ બધી વસ્તુઓમા આતરિક ધ્વેરોએ ભરી મારો બદલ રહેવાનો નિશ્ચય વધારે દૃઢ બનાવ્યો એ માથું છે પણ એને મુખ્ય તરફ નહીં કરી શકાય

‘આજના રનનીશ્વાદમાર્ષના મગજ ઉપરથી માલુમ પડતું છે કે તમે બાપુને તાર મ્યોં છે કે ‘have decided to stay here’ એ તાર તમારી ભાવનાની કામગીરીને અનુરૂપ છે તમને શાહ હરો કે કાના વર્ષ પર (૦૦૮ના આકાશમા) બાપુ પોતાની વર્ષગાંઠને બીજે દિવસે એમએક માતા પગે મથા હતા અને એમનું હૃદય બધે પગ જરો કે શું એમ બધાને લાગ્યું હતું તે દિવસે બાપુને બધાને વારાંસતી બોનાથી તમે આશ્રમમા જ રહેશો એમ પ્રતિજ્ઞા કે એવું જ કાંઈ લેવડાવ્યું હતું તે વખતે સાપ્રદાયિક સેવાની મારી અભિદાના મોટા નહોતી પગ મને પણ પ્રોત્સાહ્યો હતો એ દાણ મને ઈમેલીની લાગી એ બાળુએ બાપુ મરણપ્રધારી પરથી હચ્છે છે કે આશ્રમને વળગી રહેને બીજી બાળુએ હું એમ કરી શકીશ જ એમ ખાતરી લાગતી નહોતી મારે શું કરવું? બાપુ શાંત થાય એવો જવાબ આપી વખત મારી લેવો? એ ભાવનાની કામગીરીનો પ્રસંગ હતો પણ સંભાળ્યો મને સદસ્યદ્વિ સૂચી. બાપુ પૂછે તે પહેલા જ મેં કહ્યું, ‘મારાથી બનશે તોલો સમય અહીં રહેવા પ્રયત્ન કરીશ’ બાપુએ કહ્યું, ‘હા તમારો માર્ગ એટલું તો હું માનું જ છું’ આવના નાનુંક પ્રસંગ સ્તોત્રીના યાય છે એક બાળુથી જમે તે ભોમ આપીને આપણા પૂજ્ય કે પ્રિય જનને સતોડવાની હચ્છા યાય છે, અને બીજી બાળુએ એ નાનુંક પ્રસંગ ન હોય તો એવો નિશ્ચય કરી શકાત કે એમ એનો વિચાર કરવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત યાય ■ એ ઉતાવળે કામગીરીને વરા થઈએ તો પ્રતિજ્ઞાભંગનું એજમ બવિધમા આવીને હવે રહે

કારણ એ બાબતોની કોમળતાએ એ નિમિત્ત કરાવ્યો એ કાગળ ટપા રહે એ અસંભવિત છે. એ પ્રતિજ્ઞા ૫૦ ટક ન રહીએ તો હાથમાં ચિત્તમા અસમાધાની રહે.

“મારા આશ્રમમા ગ્રહેવાથી કેટલાકને ધન્ય આશ્વાસન મળ્યો એ ગટીન કરી લઉં. પણ માત્ર સ્વતંત્ર રીતે અને કામ વિનાની વ્યક્તિ તરીકે આશ્રમમા રહેવું, એ જ્ઞાન કે આત્મિક બામતમા એક વિશેષ અધિકારી તરીકેનો અપયસ (અપયગ એટલા માટે કે તેથી મને કાયદા કરતા નુકસાન ન બધારે થાય) છે. કોઈ પણ પ્રત્ય ઉત્પન્ન થતા એમા પૂ. બાપુના અને મારા વિચારો એક છે કે જુદા એ નાણુવાની બધાની કુલકલવૃત્તિને પોષણ મળે (કારણ કે માનસિક સંદર્ભાસ આપવા માટે તો હું રહ્યો ન હોઉં). તેથી આશ્રમમાં અનિષ્ટ બુદ્ધિવેદ નિર્માણ થવાની સંકેપ ધારતી આ બધાથી જેમ કેટલાકને આશ્વાસન મળ્યો તેમ વખત જતાં કેટલાકનું આશ્વાસન ગાળી નયો એવી પણ ધારતી છે હવે તમે મને કહેો કે મારે આશ્રમમા રહેવું એમા ન થયે છે એમ તમને લાગે ?

“દુર્તમા તો હું આશ્રમમાં આવવાનો ન હું ગરજ બધું ત્યાં જ પાડ્યું છે. પણ મારી ગચ્છ અમારી તળિયત અનુકૂળ યામ ત્યારે અને એને અનુકૂળ આવે એને સ્થળે હજીવું પણ કામ કરવાની છે, મહવામ આપવાનો ન ધધા કરવાની તરી. બાપુ અને કામ જેવી એ પ્રત્યક વ્યક્તિઓ જ્યાં પ્રોત્સાહન ને પ્રેરણા આપવાને સંકેપ લેવાય છે ત્યાં હજી બધારાની આરામ રાખનારાને કેટલા લોભી ગણવા નેઈએ ?”

હિપરના કાગળમા આશ્રમ પ્રત્યે તથા બાપુજી પ્રત્યે પોતાનું કેવું વધણું હતું તે કિશોરલાલભાઈએ કાંઈક વિસ્તારથી જણાવ્યું છે તેઓ આશ્રમના વ્રતધારી કેમ નહોતા થઈ શકતા એ પણ તેમણે જણાવ્યું છે જોકે મરતા વગી એમણે બાપુજીનું કામ અખડ રીતે કર્યું છે એટલે એમને આશ્રમી ગણવા કે નહીં, એ સવાલ મને બહુ મદત્તનો લાગતો નથી કિશોરલાલભાઈ પોતે પોતાને આશ્રમી ગણાવવા તેવાર નહોતા એનો અર્થ એટલો ન હતા કે પોતાનું વ્યક્તિત્વ તેઓ પૂરેપૂરું બાપુજીમા સમાવી દઈ શકતા નહોતા બાપુજી પોતે આ વસ્તુ બરાબર સમજતા હતા તેમણે એક વાર કહેવું કે, “કિશોરલાલભાઈ માગ

રતા એજ સમના ઉપાસક નથી પણ એમનો માર્ગ મારાથી મધ્ય
નિગળો છે. દૂરે મારો ચાલુ છું તે જ મારો તેઓ નથી ચાલતા
પણ મારી જાણે સમાન્તર મારો ચાલે છે. એ ગીતે જેતા અને
તમે આશ્રમી ન ગણાય પણ વળા આશ્રમીઓ શ્રતા તેઓ જ
મરી ગેરિના આશ્રમી હતા એમ શ્રમ નથી તેમજ પોતાની મર્યો
પમના ની મદ પડવા દીધી નહેતી.

આખ્યામિત્ર માનતોમા નેમનો બાપુ સાથે કેમો મતભેદ
મળી અથવા તો દષ્ટિભેદ હો, તે પહેલેથી જ હને જાણ તેમજ
હમેજા બાપુની સાથે રહીને તમ ક્યું, એવે મુની કે બપુની
હા ત્રીમા ગાંધી મેવા સધના પ્રમખ પણ થયા અને બાપુના દેહાન્ત
પછી પણ એમનો જ સંદેશો દરિજન પના માર્ગત જળનને આપ્યો.
એમા બાપુ અને ગિરોજાનભાઈ મન્નેરી મહત્તા છે આપણને
અમા બાપુનો પ્રેમ અને સમભાવ તથા આપક અને સમાદ વૃત્તિનો
પરિચય થાય કે તેની સાથે શિશોરલાવભાઈનું મ્વનત ચકિત્વ જેવા
મને બાપુ સાથે એમને શ્રદ્ધા નિચારભેદ અથવા દષ્ટિભેદ થના એનો
એક જ ખખો અડી આપીશુ વધારે તો શિશોરલાવભાઈનું જીવન શંક
એ પ્રમજામાથી જાણી વકારે બાપુ દેના કે મ્વિચરની ગમે તે નામે
ઉપાસના શ્રદ્ધા મે તે આમતે એને પૂજે એનું ગમે તેવું વર્ણન શ્રદ્ધા
તોપણ એક પરમાત્માની જ પૂજ થાય છે મારીની કે પથ્થરની મૂર્તિને
પાતાગને મારી કે પથ્થર નથી ફગતો પણ એની થલા ફગે છે એમ
બાપુ માનતા પણ શિશોરલાવભાઈનો Cછે હુની જાનનો હતો
એમને વકરુડ અને મહામય ગણપતિની પૂજ શ્રવાનું અથવા સ્મ-
વન્તા કે પરિતલનમ ના પૃથ્વીની પૂજ શ્રવાનું અથવા ભુજાશયન
પિહની પૂજ શ્રવાનું રુચતુ નહોતું તેથી જાણની પ્રાર્થનામા આપ
મવા મોડો આવે તે તેઓ જોની જ શક્તા નહી તેઓ મ્હેના કે
મે ત એ જ રૂપની ઉપાસના શ્રવી જેમજે આવા અને
નાનરૂપનો સજ્જેશ ન હો તેઓ એમ પણ મ્હેના કે દ

અર્ધધર્મ-સમભાવમાં માનુ છું પણ બાપુજીની રીત એ મારી રીત નથી જ્યાં ધર્મનું થોડું થોડું ભેગું કરીને બોલવું એ મને છટ નથી. તેથી આશ્રમની પ્રાર્થનામાં હાજર રહેવું મને કાંઈ લાગે છે. એપ્રિલ ૧૯૩૭ ના ગાંધી-સેવા-સંઘના ત્રાણિક અધિવેશનમાં ગાંધી-સેવા-સંઘના સભ્યો ધારાસભામાં જઈ ગઈ કે કેમ એની બહુ ઝીણવટભરી ચર્ચા થઈ હતી બાપુજી એ મનના હતા કે ગાંધી-સેવા-સંઘનો કોઈ સમય ધારાસભામાં જઈને પણ પૂર્ણ સ્વરાજનું કામ કરી ગઈ તો આપણે તેને જરૂર મોકળીએ અને તેણે જનુ જ જોઈએ. કિરોરવાલભાઈનો વિચાર એ હતો કે ગાંધી-સેવા-સંઘ રચનાત્મક કામને વરેલો હોઈ ધારાસભામાં જવાથી તેનામાં નિઃશ્વેદ થવાનો સંભવ છે તેમણે બાપુજીને કહ્યું, “આપની યાત દજી મારી સમજમાં પૂરેપૂરી આવતી નથી હું તો એકનિસ્તાનો એક જ અર્થ સમજી શકું છું તથા એક ઉપાસનામાં માનનારો છું ગણપતિ, દેવી, મુર્તિ, શિવ વગેરેવાળી પચામતન પૂજની મનાતનરૂતિ મારે મોં ઉતરતી નથી” આવી આવી ધણી બાબતમાં તેમના બાપુજી સાથે દષ્ટિભેદ ગહેતા હતાં આશ્રમને તેમણે જેટલો શોભાવ્યો છે તેવો જહુ ઝોખાએ શોભાવ્યો દર્શો, અને બાપુજીના ગયા પછી એમનો મદદશી જેટલી વિશદ અને નીડર રીતે એમણે જેવો જગન આગળ મૂક્યો છે એવો ભાગ્યે જ કોઈએ મક્યો છે

મઢી આશ્રમમાં, ત્યાંથી રેલસંકટ નિવારણના કામમાં

કોઈ ગામગ્રામ જઈને બેસવાના વિચાર પ્રમાણે ૧૯૨૭ ના જૂન મહિનામાં બાલુભાઈની સમિતિ મેજરી કિશોરલાલભાઈ અને ગોમતીમહેન મઢી આશ્રમમાં જઈને રહ્યા ત્યાં મકનજી ભાણુભાઈ નામક ખાદીનું કામ કરતા હતા કિશોરલાલભાઈ ત્યાં ખીજી કાર્ કામ કરતા નહોતા પામેના સ્વાદ્યા ગામમાંથી કેવાડ કાર્યકર્તાઓ પ્રશ્નો લઈને કોઈ ને લઈ પૂજ્યા આવતા તેઓને સનાહસૂચના આપનાનું કામ કરવા ઉપરાંત ખીજી પ્રશ્ન પ્રવૃત્તિ તેમણે હાથ ધરી નહોતી પણ કાર્ક કામ હાથ ધરનાના વિચારમાં હતા એટલામાં ઓગસ્ટ મહિનામાં ગુજરાતના મોગ ભાગ ઉપર રેલસંકટ ફરી વળ્યું સરદાર વલ્લભભાઈએ ગુજરાતના તમામ કાર્યકર્તાઓને એ કામમાં નાગી જમાની હાકલ કરી જોકે ભારે વરસાદને લીધે અને ગામો તારાજ થઈ ગયા હતા, ધણી કડુઓને ખોરાકપાણીની પણ ચિંતા હતી, મોટા ભાગની ખેતી ફૂળી ગઈ હતી, છતાં સરદારની ઇચ્છા એવી હતી કે આપણે રાહતની એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે કોઈ માણસ અન્નને અભાવે જીવ્યું ન મરે, તેમ એક ચાર પછી જમીન ખીને અભાવે ફરી વનાયા વિના ન રહે સરદારની આ હાકલને માન આપી કિશોરલાલભાઈ તથા ગોમતીમહેન મઢી આશ્રમ છોડી રેલસંક નિવારણના કામ માટે નીકળી પડ્યા મારડોલીના કાર્યકર્તાઓ વડોદરા પહોંચી ગયા હતા એટલે કિશોરલાલભાઈએ પણ વડોદરા પસંદ થી ખુદ વડોદરા શહેરમાં તથા આસપાસના ગામોમાં ધણી ખુવારી થઈ હતી કિશોરલાલભાઈ રાહત આપવા માટે એમની તમિલતને મરણે

ગામડામાં ફરી શકે એમ તો નહોતું પણ સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓને આખું
 ઝામ ગોઠવવામાં અને બધા હિસાબ રાખવામાં તેમણે બહુ મદદ
 કરી સરદાર વલ્લભભાઈની એવી ધન્ય હતી કે આખા ગુજરાતમાં
 કામ એકસરખું ગોઠવાય અને બધે એક ધોરણે મદદ આપવામાં
 આવે. તે માટે દરેક મથકને તેઓ જોઈએ તેટલી મદદ આપના તૈયાર
 હતા. તે પ્રમાણે વડોદરા મથકને પણ તેમણે મદદ મોકલેલી પરંતુ
 વડોદરાના મહારાજા અને દીનાન આ કામમાં સારી મદદ કરવા તૈયાર
 હતા તે વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળના કાર્યકર્તાઓને ખોવી નહોતી
 એટલે તેમણે વડોદરા પ્રાંતમાં વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ તરફથી આ
 કામ ઉપાધ્યુ અને એ સુમત મહેતા જેઓ રેન વખતે અકસ્માત ન
 વડોદરા ગયેના અને ત્યાં ગપડાઈ ગયેલા તેઓ એ કામના મુખ્ય
 નિયામક બન્યા ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી બધે કામ થાય
 એવો સરદારનો આગ્રહ વડોદરા પ્રાંતમાં ન જળવાયો તેથી તેમને
 થોડું માટે પણ લાગ્યું હશે કિશોરલાલભાઈની વૃત્તિ એની હતી કે
 આના સંકટ વખતે કોના તરફથી કામ થાય છે એ વધારે મહત્વનું
 નથી, પણ સૌને જોઈતી રાહત મળે એ મહત્વનું છે સરદારને એ
 વિચારનો નિરોધ નહોતો પણ એમને એમ લાગતું હતું કે જો વડોદરાના
 મહારાજા વગેરે પોતાના રાજ્યના પ્રજામંડળ તરફથી કામ થાય એવો
 આગ્રહ રાખતા હોય તો તેઓ પૂરી રાહત આપવા સમર્થ હોઈ,
 ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના નાણા ત્યાં તો માટે ખર્ચાવા અથવા
 રોકાવા જોઈએ? સરદારની આ વૃત્તિ કિશોરલાલભાઈ પામી ગયા હતા
 અને તેથી કામ પૂરું થતા આનંદ ત્યારે તેમની તમિયત નાદુરસ્ત
 હોવા છતાં તમામ હિસાબો ચોખ્ખા થયા અને પ્રાંતિક સમિતિના
 નાણાની બંધી પતાવટ થઈ ત્યાં મુધી તેઓ વડોદરા મેડામાં છેવટે
 ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ વડોદરા પ્રાંતમાં રૂ. ૫૩૩૫ રોકડ મદદ
 ખાતે માડી વાળ્યા ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરી મુધી એટલે લગભગ ૭
 મહિના એમણે વડોદરામાં રહી રેનસંકટ નિવારણનું કામ કર્યું

તે દરમ્યાન તેમને માટે ત્યા એક ધર્મસંઘટનો પ્રસંગ બન્યો તે નોંધવા જેવો છે તેઓ તેમ જ કેટલાક બીજા કાર્યકર્તાઓ વડોદરા સ્ટેશન પાસેની એક ધર્મશાળામાં રહેતા ત્યાં એક રાત્રે ચોર આવ્યો તેણે કિશોરલાલભાઈની પેટી ઉપાડી પણ ખખડાટ થયો એટલે બધાં જાગી ગયાં અને ચોર પકડાઈ ગયો તરત તો એને પોલીસને હવાલે સોંપ્યો પણ એને શિક્ષા કરાવવી કે કેમ એ નૈતિક પ્રશ્ન કિશોરલાલભાઈ સામે ઊભો થયો પોલીસે ચોરને પકડ્યો હતો એટલે એ તો એને શિક્ષા થાય તે માટે ઈનજર હોય જ હકીકત એવી બનેલી કે કિશોરલાલભાઈએ ચોરને પેટી ઉપાડનાં જોયેલો નહીં પણ ગોમતીમહેને જોયેલો એટલે તેમને પણ કોર્ટમાં જુમાની આપવા જવું પડ્યું કિશોરલાલભાઈએ તે વખતે ધાર્યું કે જે ચોર જેવા માણસને અમુક વખત સુધી બંધનમાં રાખવાથી સમાજની રક્ષા થતી હોય અને તેને પણ સુધરવાની તક મળતી હોય તો એને બંધનમાં રાખવાની પ્રથાને — એમાં હિંસા જેવું થતું હોય તોપણ — ટકાવવી અયોગ્ય નથી. એટલે કિશોરલાલભાઈએ અને ગોમતીમહેને જુમાની આપી પણ સાથે સાથે અરજી આપીને મૅજિસ્ટ્રેટને વિનંતી કરી કે આરોપી ઉપર રહેમ બતાવી એને ઓછામાં ઓછી મજા કરવી મૅજિસ્ટ્રેટે કિશોરલાલભાઈની એ અરજી અગ્રસ્તુત અને અનધિકૃત ગણી કાર્પિસ કરી પરંતુ પેલા તહેમતદારને અગાઉ ધણી વાર શિક્ષા થયેલી હોવાથી એને વધુ શિક્ષા થાય એ હેતુથી સેરાન્સ કમિટ ક્યોં એટલે કિશોરલાલભાઈ તથા ગોમતીમહેને ઉપર સેરાન્સ જજ આગળ સાક્ષી આપવાનો પાછો સમન્સ મળ્યો દરમ્યાન કિશોરલાલભાઈએ બાપુજીને કાગળ લખી તેમની સલાહ પૂછી બાપુનો જવાબ આવ્યો કે, “અહિંસાધર્મની દૃષ્ટિએ આપણે કોર્ટમાં જુમાની ન આપવી જોઈએ. સમાજમાં રહેલા જના કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે જે સમાજની જોગ આપણે ન કરી શકીએ. . . . (નહીં તો) સમાજ આગળ વધી ન શકે.” આ ઉપરથી કિશોરલાલભાઈને પણ સ્પષ્ટ સમજાયું કે આવા પ્રકારના

ગુનેગારો સાથે વર્તવાની સમાજની ચાલુ પદ્ધતિ સહાય હોય તો તે પદ્ધતિને ચાલુ રાખવામાં આપણી કોઈ રીતે મદદ તો ન જ હોવી જોઈએ. સમાજ આજે કે જસો વર્ષે પણ આ વિષયમાં વિચાર કરનાર હશે તો આવા મદદ ન કરવાના પ્રસંગમાંથી જ તે એમ કરી શકશે. એમણે નિશ્ચય કર્યો કે સેશન્સ કોર્ટમાં હવે સાક્ષી ન આપવી. તે માટે એમણે સેશન્સ કોર્ટ આગળ રજૂ કરવાની કૃત્રિમ પથ ધડી ઢાડી.

સેશન્સ જજ કિશોરલાલભાઈના એકે મિત્રના ઓળખીતા હતા. એ મિત્રને ખબર પડી કે કિશોરલાલભાઈ અને ગોમતીબહેન સેશન્સ કોર્ટમાં સાક્ષી આપવાનાં નથી. સાક્ષી ન આપવા માટે તેમને સજા થાય એ પેલા મિત્રને ગમતું ન હતું. એટલે તેમણે જજને તેમ જ સરકારી વકીલને કહી રાખેલું કે તમારે કોઈ પણ રીતે કિશોરલાલભાઈ અને ગોમતીબહેનને સાચવી લેવાં. કિશોરલાલભાઈને આ વાતની ખબર પડેલી નહીં. સેશન્સ કોર્ટ આગળ બંનેએ કહ્યું કે અમે જુઝાની આપવા ઇચ્છતાં નથી. જજે કહ્યું કે, 'એ તો ઠીક, પણ તમને સોગંદ લેવામાં અને નામકામ લખાવવામાં શા વાંધો છે?' બંનેએ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને નામકામ લખાવ્યાં. પછી જ્યારે સરકારી વકીલે પૂછ્યું કે, 'તમે નીચલી કોર્ટમાં જે જુઝાની આપી છે તે આ જ ને?' ત્યારે કિશોરલાલભાઈએ જવાબ આપવા ના પાડી. સરકારી વકીલે કહ્યું, 'તમે ભલે અહીં જુઝાની ન આપો, પણ નીચલી કોર્ટમાં આપેલી જુઝાની તે આ જ છે એમ કહેવામાં તમને શો વાંધો છે?' જજે ધમકાવવાનો ડોળ કરીને કહ્યું કે, 'તમે ઇનસારના કામમાં મદદ કરવા નથી માગતા?' પણ કિશોરલાલભાઈ જવાબ ન આપવામાં મક્કમ રહ્યા એટલે બીજા એક વકીલે જજને વિનંતી કરી કે સાક્ષીએ એમ તો કહ્યું જ નથી કે આ જુઝાની પોતાની નથી અને તેણે સોગંદ તો લીધા છે એટલે નીચલી કોર્ટની જુઝાની રેકર્ડ ઉપર આપ લઈ શકે છે. જજની વૃત્તિ એમને સજા કરવાની નહોતી એટલે નીચલી કોર્ટમાંની તેમની અને ગોમતીબહેનની જુઝાનીઓ રેકર્ડ ઉપર લઈ તે ઉપરથી પેલા ચોરને સજા કરી. સાંજે

નમમા ખવા વડીલો અને જજ પાણુ હસ્યા હશે કે સત્યામહી ભાઈ
કેવા બની ગયા !

આ આખા પ્રસંગને વર્તને કિશોરવાવભાઈએ ‘ હોલાહોલીની
સત્યામહ ’ એ નામનું એક નાનું પ્રદક્ષન લખ્યું છે અને તેમાં છેવટે
જણાવ્યું છે કે સત્યામહી ચલું, લુચ્ચાઈ, અસત્ય ન આચરવા એ કીક
છે પણ કોટું આપણા બોળપણનો પૂરો લાલ લીધો અને એની
તરખીમ આપણે સમજી ન શક્યા એ કાઈ મરાખર ન થયું નહીં
બોળપણ દુનિયામાં આલે નડી.

૧૮

વડીલ બંધુઓ

કિશોરવાવભાઈને વડોદરામાં જ ઉધરસ અને તાવ લાગ્યું પડ્યા
હતા એટલે ત્યાંના કામમાથી કારગ ચતા જ ૧૯૨૮ના ફેબ્રુઆરીમાં
તેઓ ઉપચારાર્થે મુખર્ત ગયા ત્યાં તેમને ન્યૂમોનિયાનો દુમલો થયો
ત્યાં બાદ સાન્તાક્રુઝાના શ્રી ગૌરીશંકર દવેના નંમર્ગિક ઉપચારે શરૂ
કર્પા મદનાક લાગ્યો આવ્યો એટલે એ એ- મહિના સાન્તાક્રુઝામાં
ગાળીને તેઓ પાછા મુખર્ત ગયા એમની તમિષન અતિશય નરમ થઈ ગઈ
હતી અને તેઓ પાછા ૮૧ી ગક્ટે કે કેમ એ વિષે એમને પોતાને અને
આસપાસના બીજાઓને શકા પેદા થઈ હતી એ દલાલ જેના ઉપચાર
તેઓ ઘણી વાર કરતા, તેઓ પણ ડૉર્મિક નિરાશ થયા હતા આવી
સ્થિતિમાં કિશોરવાવભાઈએ પોતાના બધા પૂરા તથા અધૂરા લખાણો
તેનો ચોગ્ય લાગે તે ઉપયોગ કરવા અને મોકલી આપ્યા

કિશોરવાવભાઈ એક નોંધમાં લખે છે કે,

“ બાલુભાઈએ તે દિવસેમાં જે ચિન્તા અને કષ્ટ લગાવ્યા તેનું
શબ્દચિત્ર આપણે રાકચ નથી હું સાન્તાક્રુઝ રહેતો ત્યારે તેઓ
૧૮ ગત્રે સાન્તાક્રુઝ આવતા એમના આખા દિવસના શ્રમના

ચિત્તો એના રસીય ઉપર બેઠો એમને સાન્તાકુન્યો ફરે અને રાત્રી
 ઉપજાવતો કાઈક તેથી જ હું મુખર્થ ગયો તે વખતે બારડોલીનો
 અત્યાચાર નાનતો હતો તેને અંગે ફાળો ઉપરાવવાના કામનો બેઠો પણ
 બાતુબાઈ ઉપર આવી પડ્યો એક દિવસ બાતુબાઈ ધાટકોપર, અધિરી
 થોડે દેકાએ ફાળો ઉપરાવવા ખૂબ ભટક્યા તે જ દિવસે એમને
 ડો દવાનો મેળાપ થઈ મથો તેમણે મારી તબિયત વિષે નિરાશાના ઉદ્ગાર
 નાક્યા અને હવાફેર માટે આકોના લઈ જવો એની ચર્ચા ધરમા ઠપગ
 બાતુબાઈના નમજ ઉપર આ બની બાબતોનો પુષ્કળ બેઠો જણાતો
 હતો રાત્રે મારી પાસે આવીને બેઠા હતા અને ખિન દેખાતા હતા પગ
 પાનો કરતા કરતા હું તો જાણી ગયો બાતુબાઈ પણ મારી પાસેથી જડી
 રૂવા માટે ગયા મારી આખા મજાને યોગે સમય થયો ઠરો એટલામા
 મરજા થવાથી હું બગી ગયો બાતુબાઈ વીગો પાતા હતા અને માથામા
 સખત દુખાવાની ફરિયાદ કરતા હતા એમનાથી આખો જીવનની નહોતી
 અને બેસી પણ શકતા નહોતા એક મે ઠપગી પણ થઈ લૂ લાગી
 દોની બેઠેએ એમ મે અનુમાન કર્યું નીચેથી ડોક્ટરને બોલાવ્યા અને
 તા મલિન ઉપચારો કર્યા પણ બાતુબાઈની રાત બહુ બેચેનીમા ગઈ
 બીજો દિવસે ડો દવા તપાસવા આવ્યા બંધ ચોક્કસ નિદાન ન થયું
 મારા આનુ મદવાદ છતાંયે બાતુબાઈ ગેન ગતમા મારાથી વધારે અરાકત
 થઈ ગયા ઉવટે બાતુબાઈએ તથા મારે હવાફેર માટે આકોના જબ
 એમ નિશ્ચય થયો આકોનામા ત્યાના ડોક્ટરના ઉપચારથી ધીમે ધીમે
 બાતુબાઈની તબિયત સુધરી મે ત્યા નાનકાનાની દીંગણો લેવા માગી
 એ પ્રયોગ અને અનુકૂળ આવ્યો ત્રીજો જ દિવસે મારો લાખા
 વખતનો નાન પીતરી ગયો ઉધરમ અને દમ પણ મટ્યા વજનમા ૮
 ટેન્ બોનેટ રતન સુધી ઠપગી ગયો હતો તે જાણગણધ વજન મેળવવા
 લાગ્યો બન્ને બાઈએ ધીમે ધીમે હરતાફરતા થયા અને બાતુબાઈ તો
 ફેડેએ માર્દન આવતા પણ થઈ શક્યા એમનુ વજન પણ પહેલા જેટલુ
 થયું હવે બાતુબાઈ પાઝ મુખર્થ જવા ઉત્સુક થયા સૌને લાગ્યું કે હવે
 એમને નિશ્ચિત જવા ર્ઈ શકાય પ્રથમ આવજુ વદ આકમ કે નોમને
 દિવસે તેઓ મુખર્થ ગયા પણ બેઠે મેલના બાઈકોને મળી લેવા જ
 ર ગયા હોય એમ થયું એનાટીને દિવસે સવારે મદિદે જઈ આવ્યા
 તબિયત સુધરેલી બેઠો મમાવહાના મિત્રો સૌને આનંદ થયો તે દિવસે

પણ મિત્રો મળી ગયા. સાંજે છ સાત વાગ્યા મુઠી બાનીદારો, -રકુનો વગેરે સાથે વાનોચીતો ઢગી. પછી કૂલનો હિડાળો બારી દામરજીને યુવાન્યા પછી એકદમ માથું દુખે છે કહી ચીસ નાખી બાલુભાઈ પળ ગયા. એમને પચાગીમા લીધા. ડોઝરોને બોડાવ્યા. પણ ડોઝરો આવી પહોંચે તે પહેલાં તેઓ બેશુદ્ધ થઈ ગયા હતા. એમનું દાનુ શરીર ખોટું પડી ગયેલું જણાયું. રાત્રે અગિયાર વાગ્યે એમની સાતનાઓ પૂરી થઈ. અમને આકોશ તાર કર્યો.

“આ પ્રમાણે બાલુભાઈના નાઈઁ અન્નવસ્થિત જતા સતત પરિશ્રમી, વાસનાયુક્ત છતાં ધાર્મિક, બહિષ્કૃત અને શ્રદ્ધાળુ, કૌતુહલ અને આજ્ઞા છતાં પ્રેમથી બેચસતા, ધનપ્રેમી છતાં દદાર, કરમસંદિયા છતાં મજલુ કાલથી નાખનારા, વર્ણાભિમાની અને જાત્યભિમાની છતાં સમશ્ચિયુક્ત, એવા સાદા, દયાળુ અને પરાપદાગી જીવનનો અંત આવ્યો.

“બાલુભાઈ જબરા વાચક હતા. પુસ્તકોના બારે રોખીન. જે પુસ્તક સારુ લાગે તે ખરીદી લાવે. અમને સૌને આવી યોદ્ધાશી દેવ હોવાથી બમારે ત્યાં બે ત્રણ કબાટો તો હમેશાં પુસ્તકોએ જ શરૂ થાય છે. કબાટોને વારવાર દેશ આપી ખાલી કરવાં પડે. પણ યોદ્ધા વખતમાં યાજ્ઞ બરાઈ જાય. આ કુળધર્મ અત્યાર સુધી એવો ને એવો દુ જ્યાં ગળેનો હોડ ત્યાં પગાય છે સેકડો રૂપિયાના પુસ્તકો અમે વસાબ્યાં હશે કેટલીયે વાર તે જુની જુદી સ્થાઓને આપી દીધાં કેટલારે પુસ્તકો જરીપુગણના કાઢી નાખ્યા. પણ અમારાં કબાટ કરી ખાલી થતા જ નથી. એમાં હમેશા નવીનતા જ દોષ છે એ અમારી વિશેષતા છે. બાઈએ (પિતાશ્રીએ) વસાવેલા પુસ્તકો બાલુભાઈ કે અમે વાંચી કાઢીએ પછી જ નવા આવે એમ ન સમજવું. તે જ પ્રમાણે બાલુભાઈને, નાનાભાઈને કે મારો સંમદ નીલકંઠે ઉપરો ડી વાય જ એમ ન સમજવું. દરેકનો અનન્ય સંમદ દોષ.

“અન્યત્ર મેં જણાવ્યું છે તેમ બાપુજી સાથે અનારો સબખે બાલુભાઈએ સરમાદાનથી રાજ કર્યો. ને બધુદાન (કિરોરલાડભાઈ આશ્રમમાં બોડાયા તેથી) અને કન્યાદાન (નાનાભાઈની રીંદી મુશીલાબહેનના લગ્ન બાપુજીના બીજા દીકરા મહિલાડભાઈ સાથે થયા છે) અને પુત્રદાન (બાલુભાઈના બીજા દીકરા મુરેન્દના લગ્ન બાપુજીની પોતી બહેન મનુ સાથે થયેલાં છે) સુધી પહોંચ્યા.

“બાલુભાઈએ મારો આશ્રમનો ખર્ચ ખર્ચ તરતે એકાદ વર્ષના અપવાદ સિવાય જુઓ ત્યાં મુખી હપાડ્યો. એક વર્ષ એ જ આશ્રમ-પૂર્વક આશ્રમમાંથી ખર્ચ લીધેલો.”

કિશોરલાલભાઈએ આશ્રમમાંથી ખર્ચ લેવા માંગ્યું એ બાલુભાઈને બિલકુલ પસંદ નહોતું. તેની ફરિયાદ તેમણે નાથજીને કરેલી. એ કિસ્સાનું વર્ણન નાથજી સુદર રીતે કરે છે :

“એક દિવસે હું વસઈ હતો ત્યારે સવારે એક અપરિચિત મુલકરમ મને મળવા આવ્યા. ખાદીના પોશાકમાં અને સાદાઈના સંપૂર્ણ નમૂના જેવા તેમને જોઈ મેં પૂછ્યું : ‘આપ કોણ છો અને ક્યાંથી આવ્યા ?’ તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘મારું નામ બાલુભાઈ. હું કિશોરલાલનો મોટો ભાઈ છું. મુંબઈમાં વેપાર કરું છું. અમે ત્રણ ભાઈઓ છીએ. કિશોરલાલ તમારી વાત માને છે એટલે તમને કાંઈક કહેવા આવ્યા છું.’ ‘કહો’, એમ મેં તેમને કહ્યું, એટલે તેઓ બોલ્યા : ‘મારા વેપારમાંથી થયેલા નફાના દિવાળી પર હું ત્રણ ભાગ પાડું છું. તે પૈકી એક ભાગ કિશોરલાલનો હોવા છતાં એ પૈસા તે લેતા નથી અને આશ્રમમાંથી પૈસા લે છે. મને એ સારું લાગતું નથી. ધરના પૈસા હોવા છતાં, એને સાર્વજનિક પૈસા લેવાની શી જરૂર ? હું દર સાલ એ ભાગ પાડું છું તે શિલક રહે છે. મારે તમે એને કહો કે ખર્ચ માટે ચરચી પૈસા લે.’ તેમણે મને એ પણ પૂછ્યું કે, ‘મારું કહેવું તમને વાજબી લાગે છે ને ?’ મેં કહ્યું કે, ‘તમારી વાત તદ્દન વાજબી છે. કિશોરલાલભાઈને મળ્યા ત્યારે તમારો સંદેશો એમને ‘હીરા.’ વાત પૂરી થતા જ તેઓ મુંબઈ જવા ઠપકી ગયા.

“થોડા દિવસ પછી હું આશ્રમમાં ગયો ત્યારે કિશોરલાલભાઈને તેમના મોટા ભાઈનો સંદેશો કહ્યો. તેમણે મને સમજાવ્યું કે, ‘અમારા પિતાશ્રી ગુજરી ગયા ત્યારે અમારે માથે ભારે દેવું હતું. બાલુભાઈએ અનેક પ્રકારનો સાગરિક અને માનસિક ત્રાસ વેડી પોતાનો પ ધો ચલાવ્યો. અત્યારે બિલકુલ કરજ રહ્યું નથી એ વાત ખરી. એમની પાસે કાંઈક રકમ જમા થઈ હશે. પણ પિતાશ્રીના વખતનું કરજ ફેડવામાં મેં કરોડો હિરસો આપ્યો નથી એટલે બાલુભાઈએ પોતાની જાતમહેનતથી એકની કરેલી મૂડીમાંથી પૈસા લેવાનું મને ન્યાય લાગતું નથી. સાર્વજનિક કામ વડું

હું અને તેમાથી મારા ખર્ચ બેટકુ લઈ તેમા મને વ્હું અયોગ્ય લાગતું નથી બાઈ મહેનત કરે, ચિન્તા વેડે અને એમાથી મળેલા પૈસામા મારો પણ ભાગ ગણે એ એમની બચતનસાઈ છે પરંતુ મને એ પૈસા લેવાનું યોગ્ય લાગતું નથી ' એ એમને જવાબ આપ્યો, 'તમારું કહેતું વાજી છે '

"ઝુબઈ આ થા પછી મારે બાલુબાઈને મળવાનું થયું કિશોરલાલ બાઈએ કહેથી હખીસત મે તેમને કહી તેમણે જવામ આપ્યો 'પિતાશ્રીની પેટી તેમના ગુજી ગયા પછી હું ચલાવું છું ઈશ્વરકૃપાથી કશું કરજી હમે રહું નથી અને મે પૈસા બચે છે તેમા બધા બાઈઓનો ભાગ છે ' કિશોરલાલને એનો ભાગ આપું એમા વળી મારી બચતનસાઈ કેવી? પોતાનો ભાગ પોતે લે એ જ ન્યાય છે પિતાશ્રીની દુવાન મારે બાઈને મારી યુમાઓ ચલાવતો હોત અને આજની માફક તેમા નફો થતો હોત તો એ બધો નફો કઈ યુમાસ્તાનો કહેવાત? યુમાસ્તાને આજીને નફો આપી દેતા નથી તો પછી પિતાશ્રીની પેટી હું ચલાવું તેથી કાઈ એ નફો મારા એકલાનો કહેવાય? ' એ જવાબ આપ્યો કે 'તમાની વાત વાજી છે '

"ફરી બાગમમા ગયો ત્યારે મે કિશોરલાલબાઈ સાથે વાત કરી કે તમે મે બાઈઓ વચ્ચેના ટકાનો ન્યાય કરવો કહ્યો છે હું ન્યાય કરી શકું નથી તમે જે બાઈઓ વચ્ચેના આ પ્રકાર જોઈ મને યુધિષ્ઠિરના વખતનો આવો જ એક ટકો યાદ આવે છે એક માણસે પોતાનું ખેતર બીજાને વેચ્યું અથવા તો કાનના આખું પેશા લેનાર માણસને એમાથી ધન મળ્યું એ તો એ લઈને ખેતરના મૂળ માલિક પાસે જઈને મોંઘે ' આ તમારું ધન તમે લો ' પડેલા માલિકે કહ્યું 'મે તો તને ખેતર આપ્યું ત્યારે એમાથી જે કાઈ નીકળે તે તને આપી દીધું હતું હવે આ ધન મારું ન કહેવાય એ તારું જ છે ' આમ તેમાથી એક વેતુ ધન લેવા તેમાર ન થયો હવે બંને એનો ન્યાય મચવા યુધિષ્ઠિર પાસે ગયા તમે જે બાઈઓ વચ્ચેના કામો આ પ્રકારનો જ છે તમારી જેની વચ્ચે અપ્રતિમ બુદ્ધિમત્ તેમ જ ન્યાય નિપ છે એવે તમારા તેમાથી કોઈએ બીજાને દુષ્ટી કરવા જોઈએ નહીં મને લાગે છે કે બાલુબાઈની વાત તમારે માનવી જોઈએ ' કિશોર લાલબાઈને જવાબ આપે કે, 'મે પૈસા લેવા ન્યાય છે એમ તો મને

લાગતુ નથી પરંતુ બાલુભાઈને દુખ ન યગાડના ખાતર હું એમની પાસેથી ખર્ચ લઈશ.

“બાલુભાઈને ફરી મળવાનું થયું ત્યારે મેં બીડી છડીકત તેમને મ્હી તેમણે કહ્યું ‘શિશોરલાલને ન્યાય ન લાગતુ હોય છતાં મારા પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર તેમજે મારી પાગેથી ખર્ચ લેવું એ બરાબર નથી તેને જે વસ્તુ અન્યાયી લાગતી હોય તે તેણે ન કરવી જોઈએ પણ હું તો હું છું કે તે મારી પાસેથી ખર્ચ લે એ જ ખરો ન્યાય છે’ આ સાંભળી મેં તો એમને હાથ જોડ્યા અને વીનવ્યા, આ પ્રકરણ હવે અટકી જ પૂરું કરે આ બાબતમાં ધન અધર્મની સૂક્ષ્મ ચર્ચામાં તમારા બેમાથી કોઈએ પડવાની જરૂર નથી આ ભતના ટટાનો નિમલ કરવાનો પ્રસંગ આજના જમાનામાં ભાગે જ પ્રાપ્ત થાય છે તમે એ કામ મને સોંપ્યું પરંતુ તમારા મેનો પ્રેમ તથા ન્યાયપરાયણતા જોઈ હું કરીશ ચમકો આ રી રામતો નથી આમ એ ખરડામાંથી હું મુક્ત થયો.

‘આવા તો અનેક પ્રસંગોમાં મથાણાના કુટુંબનો પરસ્પર પ્રેમ તથા નીતિપરાયણતા મને જોવા મળ્યા છે અને તેથી જ એ કુટુંબના નાનાભોળા સહુની સાથે મારો વધારે ને વધારે ચાલ સબંધ બધાયો છે બાલુભાઈ, નાનાભાઈ તથા શિશોરલાલભાઈ એમનો પરસ્પર પ્રેમ વિશ્વાસ તથા એબીજ પ્રત્યેના આદર જોઈ મારા હિંમમાંથી એ જ ઉદ્ભાવ નીવળ્યા છે ધન્ય છે તેમનો પ્રેમ અને ધન્ય છે તેમનું બધુલ.

તેમના બીજા મોટાભાઈ શ્રી નાનાભાઈનો કેનોડ પરિચય દેખ્યા અડી જ આપી છંદિ.

મૂ. નાનપણથી જ તેમને દમની મીમારી લાગ પડેલી એટલે તેઓ મોઝો વિદ્યાભ્યાસ રી શકેલા નહીં પરંતુ શિશોરલાલભાઈએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે ઉદરતામાં તેમ જ બુદ્ધિમત્તામાં અમે ત્રણ ભાઈઓમાં તેઓ સૌથી ચડી જતા જેમ તેમણે વિદ્યાભ્યાસ બરાબર ન કર્યો તે જ પ્રમાણે કોઈ એક ધધો પણ બગાડ ન કર્યો શરૂઆતમાં નારણદાસ રાગરામની પેઢીમાં તેમણે નોકરી કરેલી પણ તેમની સ્વતંત્રતાની લાગણી એટલી બધી તીવ્ર હતી કે તેમણે થોડા જ વખતમાં એ નોકરી છોડી દીધી પછી થોડો વખત મનમમાં ફાટોમાફીનો ધધો

કર્યો પણ તેમા પોતાના બહોળા મિત્ર વર્ગને મફત દોઢા પાડી આપના ઉપરાત ખીજ ડરાણી તેમને બહુ ઓછી મળી હશે એવામા આકોવામા ઘર બંધાવવાનો વિચાર થયો તેનો નકશો, ખર્ચનો અંદાજ ઝગેરે પોતે જ તૈયાર કર્યા અને પોતાની જ દેખરેખ નીચે મમન મધાન્યુ આકોનાના એ બગનાનો ઘાટ કમગ આકારનો બહુ સુદૃઢ છે આ મગનાની પામે જ એ દોન મધાવી તે સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે આપ્યો માધકામના આ અનુમતને જોઈ કેવોયે વખત તેમણે આકોનામા બિલ્ડિંગ કોન્ટ્રાક્ટરનું કામ સુધુ તેમા તેઓ મહેનત બહુ ગતા મિત્ર તથા ધરકોને ન શા વગેરે કરી આપના પણ તેની ફી જેવાનું તેમજ ઓછું યાદ આવતું એટલે એ કામ પણ તેમને હોડી દેવું પડ્યું પત્રી આકોનામા જનરલ સ્ટોગની દુકાન કરી તેમા પણ ઉધાગ માન આપવાથી ઉપરાણી બહુ નવી ગર્ભ અને ધરની દુકાન એટલે ધરમા પણ વધારેપડતી વસ્તુઓ વપરાના લાગી પરિણામે એ દુકાન પણ મધ કરવી પડી આમ નાનાભાઈ કોઈ ધધામા સ્થિર થઈ શક્યા નહી તેમણે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સફળતાપૂર્વક ચલાવી કાળજી રાખી હોય તો એ સમાજએવાની પ્રવૃત્તિ હતી પિતાથી પણ આકોવાના બહેન જીવનમા રસ લેતા અને તેથી તેમની ખર્તિ સારી મધાઈ હતી એ ખર્તિમા નાનાભાઈએ પોતાની અમાજસેવાની વૃત્તિથી ઘણો વધારો કર્યો આમેવાની ધણી સસ્થાઓના તેઓ મેકેટરી તથા ટ્રેઝરર પણ હતા જોકે પોતાના ખાનગી પૈસાનો હિસાબ ગાખવાની તેમને બહુ દુશ્વર નહોતી પણ ટ્રેઝરર તર્કિક કોઈ પણ મસ્થાની પાર્કએ પાર્કનો હિસાબ ન અપાયો હોય એવું બન્યું નથી ખર્ચનો મેગ ન જેમે ત્યાર ઘણી વાર ગાખના પૈસા જોડીને તેમણે હિસાબ ગાખર મેગરી દીધો હોય

આ ઉપરાત નાનાભાઈમા પ્રેમ અને સહસ્ય દિબગર્ભ લાગી હતા ખાનુભાઈના પ્રમાણુમા તેમના પ્રવિયપમા બહુ ઓછો આગ્યો છુ પરંતુ દીનદુ ખીને માટે તેમ જ નાનામા નાના નાત્રસને માટે તેમની આખમા પ્રેમ નીનગતો મે તેઓ છે

૧૬૫૨ના જુનાઈમા વિન્યાબાબી (નાનાભાઈનાં પત્ની) ગુજરી ગયા ત્યારે ફિરોરલાવબાઈએ એક નોંધ લખી છે તેમાં નાનાભાઈના લોકોપયોગી અને યશસ્વી ગ્રંથસ્થાશ્રમનું મહુ મુંદલ મિત્ર મળે છે એટલે તે આખી ગોઠ જ નીને ઉતારી છે

‘શ્રી વિન્યાયકમી મરાઠવાળા મારા બાબી ન હોત, તો એમના અવસાનની નોંધ ‘હરિજનબંધુ’માં લેતા અને સંકેત ન થાત લગભગ ૫૫૫૨ વર્ષ સુધી આકોલામાં તેમણે અમારા ધર્મે લગભગ સાર્વજનિક સરકાર જેવું સ્ત્રી નાખતામાં પ્રમુખપણે ભાગ લેજો, એક પુત્ર અને એ પુત્રીઓને સાર્વજનિક જીવનમાં સમાર્પિત કર્યાં. યશ લીધો, અને પોતાના આતિથ્ય અને સહકારવાને લીધે આકોલામાં સાર્વજનિક ‘બા’ કહેવડાવવાની ખતિ પ્રાપ્ત કરી, તે એટલે સુધી કે પછાને તો ‘બા’ સિવાય એમનું નામ શું તેની પણ ખબર નહીં. તોય એમની નોંધ લેતા ખરૂં પૂછતા સંકેત ન લાગવો જોઈએ

‘મારા માતાપિતા આકોલામાં આવી વસ્યા ત્યારથી અમારું આકોલાનું ધર એક પ્રકારનું વિરોધ પ્રકારના સંસ્કરણનું અતિથિગૃહ જેવું જ રહ્યું છે. માતાપિતાની શ્રદ્ધા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં હતી તેથી તેના આચાર્ય, સાધુસત્ હરિજન વગેરેનું એ અતિથિગૃહ હવે ધર્મે એમણે એક પ્રકારનું હરિમંદિર બનાવી દીધું. હવે આર્થિક અને સાર્વજનિક વ્યવહારમાં પણ એમની પ્રામાણિકતા શુદ્ધિ અને ન્યાય બુદ્ધિને લીધે આકોલામાં એમણે ઘણું યગ મેળવ્યો હતો. પણ ત્યાર પછી મારા વડીલ બધુ નાનાભાઈએ તેમાં પોતાના જીવનથી એટલી વૃદ્ધિ કરી કે પિતાશ્રીનું નામ જુલાઈ ગયું અને આકોલામાં નાનાભાઈનું નામ જ બાકી રહ્યું. યદ્યપિ જર્ણુ તેમનો સખધ કોમેસ અને સર્વ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ અને રચનાત્મક કામો સાથે હોવાથી, અતિથિઓનો પ્રવાર બદલાયો પણ પરપરા તે જ રહી સ્વામીનારાયણ મંદિરના આચાર્ય અને સાધુસતો ઉપરાંત પૂજાપાલ, શ્રી ચિદંકભાઈ ખેલ સરદાર વલ્લભભાઈ, શક્તિ મોલીલાલ નેહરુ કો અનસારી શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય વગેરે અનેક કોમેસના નેતાઓ નાનામોઢા કાર્યકર્તાઓ વગેરેની પરોણાગત કરવાનો તેમણે યશ લીધો. ધરની પકોશમાં જ પિતાશ્રીની ઇચ્છા સુજળ એક ‘સ્વામીનારાયણ ધર્મભવન’ નામે હોલ બાંધ્યો હતો તે નાના નાના ખાતી પ્રદર્શનો, નાની નાની સભાઓ રાષ્ટ્રીય

૫૫૫ કર્તાઓની સભાઓ, અને ઉત્તારાની બેઠકો માટે વર્ષો સુધી ઉપરાગમા આપ્યો. આખળ પર નેતાઓ કરતાંયે તેમનું ઘર નાના નાના કાર્યકર્તાઓ, જેમનો કોઈ ભાવ પૂછે એમ ન હોય, અને ધર્મશાળા કે વીરોમા જે ઊતરણુ પડે એમ હોય તે બધાને તો એ નિશ્ચિત કોતરવાનું સ્થાન બન્યું. મારા વડીલ બધુના સમયમા કોમેસ સરસા માતળર સરસા નહોતી વળી લોકોમા ડર હતો. અનેક શીખત વેપારીઓ અને વજાલો હતા. પણ કોમેસના નેતાને ઉત્તારતા બધા ડરતા. પણ કોમેસ સરસા પગબર અને માતળર ચયા બાદ મોટા નેતાઓની વ્યવસ્થા તો ઘર્ષ, પણ રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓ તથા ગામડાના તરુણ કાર્યકર્તાઓને કોઈ નિશ્ચિત ધ્યાન નહોતું. તે સંધિકાળમા મારા વગલબધુ ગુજરી ગયા અને મારા મોટા ભત્રીજા શ્રી શાંતિવાને (બચુબાઈએ) તેમનું સ્થાન લીધું. એણે પોતાના દૂકા જીવનકાળમા મારા કરતાંયે વધારે અસાક્ત શરીરે જે ભાગ ભજવ્યો અને ૧૯૪૨ની ચળવળમા ધરમાથી હા પાડ્યાહ્યા વિના ગામડાઓમા પણ જે આંદોલન ચલાવ્યું, તેથી તેની મરણાસન દશામાયે સરકારે તેને સવા હેઠ વર્ષ કેદ રાખ્યો. એણે મારા વગલબધુનું નામ બુલાવ્યું અને આગલામા બચુબાઈનું જ ઓળખાણ ચાલતું થયું.

આ સર્વે ામેમા, કુટુંબમા સોજનોમા લગભગ શ્રી વિજયાલક્ષ્મી એકલા જ વહુઓની મદદ હાથ હેવડનાં વર્ષોમા જ મળી લગભગ ૧૩ વર્ષની ઉંમરે તે ધરમા દાખલ થયા. ૧૫ વર્ષની ઉંમરે તો ૮-૭-૫૨ને રોજ અવસાન પામ્યા. રાક્ષાતના ૪-૫ વયે હોયે દર્દીએ તો બાકીના આખા માગની વ્યવસ્થાની જવાબદારી તેમને ઉપાગ ભાઈ શાંતિવાલના મરણ પછી પછ તે આજી રાખી પવિત્રાને તેમને સ્વતંત્ર રીતે પગ મારા પિતાશ્રી, બધુ અને ભત્રીજાના જેટલો જ ચરા લીધો.

એમની મોટી દીકરી મુરારીલા પોતાના પતિ ગાંધીજીના બીજા પુત્ર શ્રી મલ્લિવાદ ગાંધીને દક્ષિણ આફ્રિકામા સાથે આપ છે બીજી દીકરી તારા નામપુર-વિદન પ્રાન્તમા કસ્ટરબા દરેટનું સંચાલન કરે છે. ૧ દીકરીઓ પોતપોતાની રીતે કુટુંબ સંભાળવા ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક કામોમા રસ લે છે. આવા કુટુંબોના વ્યવહાર તો ભગવાન જ ચલાવતો હોય છે તે અહીંને નજીકે ઠીકે પણ સેવા કરનારા મિત્રોને મોકલી આપે છે તેમની મદદથી કુટુંબ ચરા ખાદી બધ છે. આવા મામ પેસાને જ બગે કરવાના હોય તો લક્ષ્યાધિપતિને પાડવે.

૧૩૦-૩૨ની સત્યાગ્રહની લડતમાં

સને ૧૯૨૮માં ભારે મજ્જાડમાંથી ગાંધી પત્રી શુ કરવું એનો નિચાર કરતા તેમને લાગ્યું કે વિનેપાગ્લેની ગાંધીય લાજામાં કામ કરવાથી મુમર્દના ધરની પણ મહેન નજર ગાંધી ગણશે, અને મ માનુષાર્થના ડોકરાઓને જ્યાર મનાહ સચના જોઈતી હોય ત્યાં એમને એ મદદ પણ કરી ગણશે એવું તેમણે વિનેપાગ્લેની રાષ્ટ્રીય શાળામાં કામ કરનાર નહીં કર્યું ત્યાં વગભગ વગસ કામ કર્યું એવામાં તે ૧૯૩૦ની નિમક સત્યાગ્રહની લડત આરી પહોંચી રાષ્ટ્રીય શાળાને સત્યાગ્રહની જાવણીમાં રૂંદી નાખવામાં આરી અને શ્રી જમનાવાલજી મજાજ, બાગાસાહેબ ખેર, સ્વામી આનંદ, શ્રી સારંગર વગેરે તેમાં જોડાયા અનેમત, ટ્રિગોગવાનભાઈ અને ગોમતીમહેન તો તેમાં તતા જ જાવણીમાં જોડાતી વખતે એમણે બન્નેએ સકંપ કર્યો કે જ્યાં સુધી લડત ચાલે ત્યાં મુઠી થેર ન જવું કિશોરવાનભાઈ, જમનાવાનજી રંગેએ તા ફરી એમિલે મીઠ પનવી સત્યાગ્રહનો આરભ કર્યો એમને પચડનામાં આવ્યા અને વાદરાની મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં તેમનો કેસ ચા ગો શ્રી જમનાવાલજી તથા વિનેપારનેના આગેવાન મર્ચન્ટ્સ શ્રી ગોકુલાભાઈ ભટ્ટને પણ કિશોરવાનભાઈની સાથે જ પચડમાં હતા કિશોરલાલભાઈએ કોર્ટ આગળનું પોતાનું સ્ટેટમેન્ટ વાચ્યું અને ત્રણે જણને મે મે ગમની મખન કે તથા અમુક દુ અને એ દુ ન ભરે તો તે મદન નેદ દોઢ ગ્રાસ વધુ એની સગ્ન કરી પહેના તો તેમને થાણા જેનમાં ગાંધીનામાં આવ્યા પણ પત્રીથી ત્રણેની મદથી નાસિડ સેન્ટ્રલ જેલમાં નામાં આરી કિશોરવાનભાઈને પહેના તો જ મર્ચમાં મુખવામાં આવેના પરંતુ તેમને નાસિડ લાનનામાં આવ્યા ત્યાં જ ઉતાગીને

૪ વર્ગમાં નાખતામાં આત્મા કિશોરનાવભાર્થ નામિ- આત્મા ત્યારે
હું નાસિ- જેનમાં જ હતો એટલે અમને વગભગ આટલું મહિના સાથે
સાથે મિત્રા નાખીને રહેવાનું મન્યુ નામિ- જેવમાં મુમુર્ષના કેવળા-
મોગિયાનિષ્ટ અને કોમ્યુનિસ્ટ મિત્રો પણ હતા તેમની સાથે અમારે
હી- ૧- ચચાઓ થતા તેને પગિણામે અમે બન્નેએ સમાજવાદી અને
સામ્યવાદી માહિત્યનો પણ હી- ૨- અભ્યાસ કર્યો અને ના ૨ વિચારનું
ધ્યેય તેની સાથે કયા મગતુ આવે ૩ અને ૪ થા લુહુ પડે છે તેના
અમુક મુદ્દા તારવી મદયા સામ્યવાદીઓ પોતાના વિચારના પ્રચાર
માટે વર્ગો બેના અમે પણ ગાંધીવિચારના વર્ગો રહે કર્યા અને
સામ્યવાદીઓ તથા તેમના ભાષણો સાંભળવા જનારા અમારા વર્ગમાં
આવી શકે તે માટે અમે અમારા ભાષણોનો અમુક લુહુ ગાખ્યો
સામ્યવાદીઓના વર્ગોમાં પણ અમે ધણી નાગ જતા અમારા વિચારો
ભિન્ન દોના હતા એમની આવેનો અમારો અમુક મદુ મીમશભર્યો
અથવા મૈત્રીનો થઈ ગયો

તે વખતે મિત્રોગ નાનભાઈના ‘જીવનશોધન’ પુસ્તકની પહેલી
આવૃત્તિ મદાર પડી ચૂકી હતી એટલે કિશોરલાલભાઈ ‘જીવનશોધન’નો
પણ એ- વર્ગ બેના વર્ગી આ જેન દરમ્યાન જ કિશોરવાનભાઈએ
મોગિન મેગરનિ ના ‘ધી લાઈફ ઓફ ધી વાઈડ એન્ડ’ પુસ્તકનો
‘જીવનનું જીવન’ નામે અનુવાદ કર્યો મે કોપોગ્મિનના ‘મ્યુચ્યુઅલ
એડનો ‘સહાયવૃત્તિ’ નામે અનુવાદ કર્યો અનુવાદ કરવામાં અમે બન્ને
એકમીત્તની સારી પેરે સહાય લેતા

અમને બંનેને સગ્ન તો વધારે હતી પણ સને ૧૯૩૧ના માર્ચ
મહિનામાં ગાંધીજી અને નાર્મસંગેની સધિ થઈ ગઈ એગ્લે
તા ૮-૩-૩૧ના મે- સગ્નની મુન પૂરી કર્યા પહેલા અમે છૂટી ગયા

ગેમનીમહેનતની ક્ષમ્પા પણ વળતામાં વહેલી તકે જેન જવાની
હતી પરંતુ તેમને પકડવામાં નહોતા આવતા, એગ્લે તેમને લામો
વખત વિનેપારલેની જાવરીમાં ગહેલુ પણ છે તેમને યાગ મહિનાની

અન ધર્મ અને જ વર્ગમાં ગણનામાં આવ્યા. તે વખતનું વર્ગીકરણ ખડું વિચિત્ર હતું માણસનો દરજ્જો અથવા બદારની તેની રહેણીકરણી અગેરે હિપગથી વર્ગીકરણ ખરી રીતે નહી કરવું જોઈએ. પણ બનતું એવું કે પિના-પુન, મગા ભાઈઓ તથા પનિપત્નીને જુદા જુદા વર્ગોમાં મુકવામાં આવતાં

અધિ થયા પછી વિલેપારલેની ધાવણી ચાંપુ જ રહી નારણ સધિ દકશે કે કેમ અને તેમાંથી કાયમી સુવેદ થશે કે ફરી પાછી લાઠી મગશે એ બામન આપું' નાતાવરણ અનિશ્ચિત હતું. એટલે વિદ્યાપીઠમાં પણ અમે કેવળ છ મહિનાનો અભ્યાસક્રમ બનાવી એક વર્ગ ચલાવ્યો હતો અને તેને સ્વગળ વિદ્યાલય એવું નામ આપ્યું હતું તે જ પ્રમાણે વિલેપારલેની ધાવણીમાં ગાંધી વિદ્યાલય નામથી એક વર્ગ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ગાંધી વિચારનો પ્રતિયમ દરાવવાનું કામ કિશોરલાલભાઈને સોંપવામાં આવ્યું હતું તેને અગે કવળી તૈયારીમાંથી 'ગાંધીવિચારદહન' એ પુસ્તકનો જન્મ થયો

સિવિલ સર્વિસના અગ્રેજ અમલદારોને વાઈસરોય લોર્ડ અર્વિન (અત્યારે લોર્ડ હેલિફોર્સ) એમણે ગાંધીજી સાથે જે સધિ કરી તે પહેલેથી જ ગમતી નહોતી તેમાં વળી નોર્ડ અર્વિનની બદલી થઈ અને લોર્ડ વિલિંગ્ટન વાઈસરોય તરીકે આવ્યા તેમના તરફથી અમલદારોને ટેકો મળ્યો એટલે તેમણે સધિ તોડી પાડવાને માટે અનેક કૂચો કર્યા તેથી ગાંધીજીએ ગોળમેજી પરિષદમાં જવાનો વિચાર માડી વાળ્યો છતાં છેવટે કેવી રીતે તેઓ ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા અને ત્યાંથી નિરાશ થઈને પાછા આવ્યા એ બધી હકીકત અહીં પ્રસ્તુત નથી ગાંધીજી પાછા આવ્યા પછી તા ૪-૧-૩૨ના રોજ તેમને પકડાવામાં આવ્યા અને ૫-૧-૩૨ના રોજ આખા દેશમાંથી મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનો તથા કાર્યકર્તાઓની સામટી ધરપકડો થઈ તેમાં કિશોરલાલભાઈ પણ પકડાયા તેમને સજા થઈ તે વખતે તેમણે અદાલત સમક્ષ કરેલી નીચે આપેલી જોડિયાત તેમના સ્વભાવની છોતક છે

‘ જેપરવાઈથી કે પૂજ્ય ગા-રીજી અથવા મેએસ પ્રત્યની નાત વફાદારીથી પ્રેરાઈને વગી પાઠો સવિનય ભજ કરવા હું તૈયાર થયો નથી મિદિશ અને હિદી પ્રભ વચ્ચેના આ જવહના પરિણામ અત્યંત ગમીર — દ્વાય જમને આજ સુધી ‘ ન લેયા હોય એવું ન બીર — આને એનું મને પૂરેપૂરું બાન છે

સ્વમાવથી હું રાજદારી પુરુષ કે લખેયો નથી વરાપરખરાથી સમારથી તેમ જ માગી ચેતાની પ્રતીતિથી હું કનહને ધિ-નારનારો અને માનવમાત્રની એકતામા માનનારો છું આથી જમતની નરમમા નરમ પ્રભ જમતની સૌથી વિરોધ પશુળળ ધરાવનારી પ્રભ સાથે મેસરિયા કરીને યુદ્ધમા જિતે તે મ્હબના જ મારા લોહીને કહું ન પાડે તોને અરમાટો તો નથી જ વત્પલ્લ કરતી, ખજ્જેટથી નાગજૂર્વક વિચાર કરીશદાય તેપ્રો વિચાર કરતા મને લાગે છે કે આ મ્હોર ફરજ બલબ્યા વિના હિદી તીકે જ નહી, ખજ્જ માનવસેવક અને ઈશ્વરભક્ત તીકેરે મારે માટે બીજે કોઈ માર્ગ જ નથી

“ મને લાગે છે કે અકથ્થ કરતા અને જીવમનુ પ્રદાન માનવાનતિને જોડુ ન પડે એમ કરવું હોય તો તેનો એકજ માર્ગ છે અને તે યજ્ઞના કુડમા જોટથી બને તેટલી પવિત્ર જ આદુતિઓ હોમવાનો અરજ પવિત્ર અથવા પવિત્રતા માટે પ્રયત્નશીલ રહેનાર જીવનુ આ મનઝિલાન બી ન હબરો જીવોનું વક્ષણ મે એમ સભવે

ગિરનની બામ્યવિધાતાએ દિદુગ્તાનનો બખમરાથી યમરવાનો અને જ્વામિમાન મજ્જ જીવન ગાગવાનો રાવો આગે તો અવજગે છે કો-બેસનો રાવો દ્વકામા તપાસીએ તો આથી વધારે યનો નથી ગિરનની બામ્યવિધાતાએ એ રાવો અવજગે છે જોટ, જ નહી, જ એવો રાવો કરવાની પૂજતા કરે તેને ચડી નાખવાનો અને નિમ્મય કર્યો છે એ જોટ છે કે દિદુગ્તાને જીવે કેવળ ચાપા જ દી જોઈએ એટલુ જ નહી જજ્જ લક્ષી વખતે જજ્જ મોદુરે ચાપા જોઈએ પોતાની જયડી નાખવાની શક્તિમા અથવા વિચાર નાપાથી એ વિધાતાને એમ ખજ્જ લા છે કે જકથી જ ન વખતે એ શક્તિમા પ્રો દાય કપરોજ ન કપામા મુવ થઈ જતી અને તેથી જ તે તેમ કરવા એ અધીગી જન રઈ છે

જવનનો એક અતિશય કરુણ પ્રસંગ હવે હિંદુસ્તાનમાં આવશે એમ આ બધી નિશાનીઓથી અનુમાન કરવાને હરકત નથી.

‘ મને એમ લાગે છે કે જે કોઈ થોડા હિંદીઓ દેશમાં એવા હશે કે જેઓ બ્રિટિશ પ્રભુનુયે સહુ ઇચ્છે છે, જેઓ એમને હાથે મરણ આવે ત્યારે પણ એમને માટે ઈશ્વરના આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરવા ચાહે છે તેમનો હું એક છું.

‘ આની ભારી માન્યતાઓને લીધે મને લાગે છે કે માનવ સમાજની એવા પ્રીત્યર્થે મારું પોતાનું જે બલિદાન આપી શકાય તેટલું આપવું એ સિવાય માર્ગ બીજો માર્ગ જ રહેતો નથી. શૂદ્રમાર્ગ પરમાત્મા માનવ પ્રભને પ્રગતિને પથે ચડવા દીધા પહેલાં આવા બલિદાનો લે જ છે એમ ઇતિહાસ બતાવે છે.

“આ વિચારોનો સાર એ પણ નીકળે છે કે જે ઉંચા સિદ્ધ કરવાના છે તેને માટે માત્ર કેદમાં જવું એ પૂરતું બલિદાન નથી એવી વધારે કદ ભોગવવાનું મારું ભાગ્ય હોય એમ ઇચ્છુ છું પણ એ પસંદગી કરવાનું મારા હાથમાં ન હોવાથી, મારે એવી યજ્ઞ જ સમ્પાદના રહી કે મારે માટે પરમાત્માએ અમુક ભાગ્ય યોજવામાં, એ જે કરતા હશે તે વધારે સમજીને જ કરતા હશે.

“હિંદુસ્તાનને કચડી નાખવાના પ્રયત્નો છતાં મારા મનમાં ઉમેદ રહેલી છે કે હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર જ થવાનો છે. ભેદ દેશને બારે મુઠ્ઠા આપવું પડશે, છતાં આ કલહને પરિણામે હિંદુસ્તાનનો વિનાશ નથી થવાનો. પણ જે બ્રિટનની ભાગ્યવિધાતા આજની જ નીતિએ કામ કરે તો મારા મનમાં એટલી જ બારે દહેશત છે કે બ્રિટનની ભાવિ પ્રજા એવો વિનાશ વહોતી લેશે કે જેનો જગતમાં આજ પૂર્વે માર્ગ પ્રજાનો થયો નથી. મારી આશુતિ એ ભગવદ પરિણામ અગ્રકાવનારી થાય તો હું પોતાને ભાગ્યશાળી સમજી પણ ઈશ્વરની ઇચ્છાઓમાં આપની ઇચ્છાઓ સમાર્પી બાંધ એ જ સમાધાનનો ઉપાય છે.

એમને મેં વર્તની સખ કરનામાં આની આ સખ પણ શરૂઆતનો કેટલોક સખ ચાલામાં અને પગીથી મોટો ભાગ તેમજ નાસિકમાં ભોગવી.

૧૯૨૦માં જ્યારે સખ થઈ ત્યારે તેમણે શુદ્ધ ખાદીના પોશાખની માગણી કરેલી અને તે મંજૂર કરવામાં ન આવી તેથી તેમણે સાજનું

ખાવાનું છોડી દીધેનું સુપરિ ટે- ટે અમને મટેનું કે તમે મધ્ય જાતીને મને જલદી સૂતર આપો તો હું તે જ નદી નજીકની કિશોરવાનજીના ભાઈને તેના કપડા મર્યાદા આપીશ એટલે અમે તો પદરે દિવસમા જ સૂતર મતી આપ્યું અને તેના કપડા મળ્યા એટલે કિશોરવાનજીના ભાઈ સાથે પણ આઈ શક્યા જેની પાસે આપોના કપડાનો આજ્ઞા રહે છે તે ઉપર જ નેર જલો હશે એમને એ આદીના કપડા તેણે અન્ય રાખી મૂક્યા તેથી બીજી વાર જ્યારે કિશોરવાનજીના ભાઈના સિક્કા જેવમા ગયા ત્યારે મ્હી તડની જોબી ન થઈ અને એ જ કપડા મળ્યા

૩૦ની જેલમા પણ તેઓ ઘણો વખત માદા રહેના અને હસ્તિતાનમા તેમને દિવસો ગાળવા પડતા આ બીજી વારની જેલમા તો મોટો ભાગ તેમણે હસ્તિતાનમા જ ગાળ્યો ગાંધીવિચારદોહન ઉપગત ગાંધી વિદ્યાનયને અંગે તેમણે ગીતાના સરળ અ પાસ માટે 'ગીતામયન' એ નામનું પુસ્તક તૈયાર કરવા મડિતું તે આ વખતની જેલમા પૂરું થઈ

સને ૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરમા ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાન રોમ્સે મોકેગન નો મેમી નુકાદો બહાર પડ્યો તેમા તેણે હરિજનોના અન્ય મતદારમંડળની યોજના કરીને ઇતર હિંદુ પ્રેમથી તેમને અગા પાડ્યા હતા સુમદાનો તેણે ભાગ રદ કરાવવા ગાંધી એ ઉપવાસ આદર્શ હતા એ વાત મશહૂર છે તે વખતે ગાંધીજીએ કિશોરવાનજીના ભાઈને માર્ગ આપે તો તેમણે આપેનો જવાબ નીચે આપ્યા છે

૫૨૫ । જેલ

પૂના

તા. ૨૧-૬-૩૨

ચિ કિશોરવાન

તમને માત્ર ૫૫૫ નીતિમય લાગુ કે નહીં તે જલવાની ૬૨ । તો રહે જ નાથને શકા છે તેને એ ઉત્તર વાળ્યો છે તમે વિચારુ હોય તો લખજો ૫૫૫ ધર્મને અનુસરુ જણાયુ હોય તો તે આપને સાગ આનંદી સવ છે એ તો સમજાયુ જ હશે

વલ્લભભાઈના સરકૃત વિષે તમને જે બય છે તેને સારુ કારણ નથી વલ્લભભાઈની ખેડતી યુજ્જસાતી તેની પાસેથી કોઈ હરી ન જ રાકે એ પ્રવાહને સમૃદ્ધ વધારે મજબૂત કરશે અને આ વયે ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે તે જ આપણે તો વધારી લેવાની વસ્તુ છે એની અસર વિચારી વગર ઉપર પડયા વિના નહી રહે સરકૃત આપ ની ભાષાને સારુ ગયા નથી છે એ સુધય તો બાપાઓ નિર્માય થઈ નય એમ મને લાગ્યા જ રહે છે એનું સામાન્ય જ્ઞાન આપનાર છે એમ બારે છે મને તુરત લખી ગયો એ ની છૂ મ ની છે

નિ

બાપુના આગીવાદ

મેન્દ્ર ૧ જેલ

નાસિક

તા ૨૪-૫-૩૨

પૂજ્ય બાપુજીની મેવામા

આ પ્રસંગે આપને કેરી રીતે ૧ખી જણાવવુ એ વિષે અમે મુઝવણમાં પડયા હતા અને આજે હચ્છા હગ્તો હતો કે જો કોઈ આ મહિને મળવા ન આવે તો વધારેના હમનો ઉપયોગ કરી લઉં પણ એની જરૂર હવે રહી નથી

આપનો ઉપવાસનો સમય બહોર થયા ચાર બાદ છે ત્રણ દિવસ આપના હૃદય અને વિચારબળીનો તાલ હુ ન રોધી રાક્યો તેથી અન્વરથ રહ્યો, પણ પછી એક રાત્ર એમએક જાણે સમભર્ષ ગયા જેવું સીધું પગનું ભાસ્તુ તેથી શાન્ત થયા પણ પગનું ભયરહિત નથી એમ હજી ભાસે છે અમદાવાદના મિત્રમજૂદોની હકતાન વખતે આપ જે ઉપવાસ કર્યા હતા તેમા મિલમાડિયે થર વે એ ઉપવાસમા જેટલા દોષ ગતી ગકાય તેટલા દોષથી આ ઉપવાસ મક્ત છે એમ મને નથી તાગડુ જો ઉપવાસથી આપના શરીરને જોખમ આવી પડે તો હા આગેડમ જે પુનામરત્રી થવાની અને અસ્પૃશ્યોસ્પૃશ્યો વચ્ચે હપ ઊભરાવાની ધાસ્તી પ્રકટ કરી છે તે ધાસ્તી મને પણ છે આપના ઉપવાસથી એમની સ્થિતિ એ મ્હે છે તેમ મફેલી (Unenviable) થાય છે એ પણ ખરું આ પગનું લીધા વિના આપને જેલમાથી બીજે કોઈ ઉપાય રહ્યો જ નહોતો વિલાયતથી આવતાની સાથે આપની સ્વતંત્રતા હગી

લઈ સરકારે આપને નિરુપાય કરી દીધા એને લીધે આ પગલાની ધર્મમયતા વિશેની શકા નીકળી ગઈ અને એક વાર પગલુ ધર્મશ્પ ઠંડું થઈ એના કેટલાક અનિદ્રા ઇજો પણ થઈ શકે તે વિચારથી એ પગલુ થોડું જ અટકાવી શકાય? સર્વાંગા હિ દોષળ ધૂમેનાગ્નિરિવાહતા ।
એ વચન થઈ લાગુ પડે જ છે

“આ બધી મારા મનની મરમયલ હતી તે જલ્દારી પછી તો સ્વિવર રવીન્દ્રનાથે આપને જે સદેશો મોકલ્યો છે તે બધુ બધાએસતો લાગ્યો અને તેથી જ મારા મનની ભાવના ગૂંટી છે

*

*

*

આ પ્રસંગે આપની પાસે ઠીક આવવાની કચ્છ થાય છે એ આપ ક્ષમ્ય માનશો જ. આપની પાસે થોડા માસ પણ નિકટમાં રહેવાની કચ્છ મનમાં જ રહી જશે કે શું એ વિચારથી કોઈ વાર નિરાસ થાઈ છે. અને આપની આવી તપશ્ચર્યાના કાળમાં તો મારે હંમેશાં દૂર જ રહેવું પડ્યું છે, એમ બન્યું છે આપના ઉપવાસ દરમિયાન રોજ હનરે વાર ભાતવાનો વિચાર રાખ્યો હતો અને જે દિવસ તે મુજબ કાલુ, પણ ગઈ કાલથી તો ડાંગ્રો હાથ ખેંચી જ શકેતા નથી એટલે મનમાં મનમાં રહી ગઈ

“સરકારના સરકુનના અભ્યાસ માટે માત્ર માન જોડુ નથી મે લખેલુ તે કેટલેક બસી વિનંદમા જ

“અહીંથી બાઈઓએ આપને અત્યંત વિનયપૂર્વક પ્રસ્તાવ લખાવ્યા છે જુદા જુદા પણ પોતપોતાની રીતે કાર્થક કાર્થક ક્ષેત્રો સહાય કરે છે અને ઉપવાસ મગળપણે પૂરા થાયો એમ પ્રાર્થના કરે

“મારા મનની સ્થિતિ તો શું કહું? પચી વાર તો લાગે કે બધું મહીસલામત પાર જિતરશે પણ કોઈક વાર મનમાં ધાત્તી બેસી જાય છે અને એ કલ્પના અસહ્ય થાય છે પણ મારા મનનું બધારણ જ સામાન્ય રીતે મગજમાં પડનારું નથી એટલે દેખીતી રીતે હું કોઈ અશાંતિ ભાગવતો નથી અને અહિંસા એવું દ્વેષ છતાં ન મારેલુ તે, કે પ્રેમથી પ્રેમીને મારવા તે, એવો વિગ્રહ પણ કરી લઉં છું

“ન ત્વંહ કામય-હત્યાદિ એ મુત્ર આપે હંમેશાં બધ્યો છે એના મુજરાની અનુવાદમાં એની બીજી લીટી મે થોડી કેરવી છે તે આ પ્રસંગે આપના જીવનને વધારે બધાએસની થઈ છે

ના હું ઇચ્છું સ્વર્ગ વાં છઉં મહિ,
નાનું ઇચ્છુ જન્મ મૃત્યુથી મુક્તિ;
હું તો ઇચ્છુ સર્વ માતૃ સદાયે,
કે પ્રાણીના દુઃખનાશાર્થ થાયે.

“કામચે જીવિતે મે સ્વાદાતિનાસાય પ્રાણિનામ્ । પહેલી પ્રાર્થના (કામચે દુઃખતાના, પ્રાણિનામાતિનાશને) એ તો કેવળ આ દુનિયામાં એક ઇચ્છા જ રહી શકે. આ પ્રાર્થના અમારા જેવા નહીં, તો આપના જેવા ખરી કરીને બતાવી શકે. વધારે લખી આપના ઉપર બોલે નહીં લાહું.”

આપનો સદૈવ કૃપાંકિત

દિગોરલાલના હડવત્ પ્રણામ”

તા. ૫-૧૦-’૩૩ના રોજ એ વર્ષની જેલ પૂરી કરીને તેઓ છૂટ્યા જેલમાંથી જ માદગી લઈને તેઓ બહાર આવ્યા તેને અગે લગભગ બારેક મહિના મુખર્ષ, દેવલાલી તથા આકોલામાં ગાળવા પડ્યા કંઈક સાળ થયા પછી ૧૯૩૪ના ઓગસ્ટમાં તેઓ વર્ધા ગયા અને નવેમ્બર માસમાં ગાંધી સેવા સંઘના પ્રમુખ નિભાયા

૨૦

ગાંધી સેવા સંઘના પ્રમુખ

અને ૧૯૩૪ના ઉત્તરાર્ધમાં માદગીમાંથી કાંઈક સાળ થયા પછી દિગોરલાલખાઈ આગળ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે હવે કયાં નિવાસ કરવો તથા શી પ્રવૃત્તિ કરવી જમનાલાલજી એમને વર્ધા ખેતી રહ્યા હતા આપુલજીએ દરિજન યાના પૂરી કરીને વર્ધાને કાલખી નિવાસસ્થાન બનાવ્યું હતું કાકામાહેજ પચ્ચ વર્ધાની પામેના કોઈ ગામમાં રહેવાનો વિચાર કરતા હતા દિગોરલાલખાઈ ’૩૪ના ઓગસ્ટમાં વર્ધા ગયા તે વખતે ગાંધી સેવા સંઘની પુનરચના કરવાના ચિચારે ત્યાં આવી રહ્યા હતા. જમનાલાલજી એ સંઘના પ્રમુખ હતા પચ્ચ તેમને લાગતું હતું કે ગાંધી સેવા સંઘ જેના ગાંધીજીના આદર્શોને વહેલા સંઘના પ્રમુખ

થવાની પોતાની ચોખ્ખતા નથી અધ્યાર સુધી ગાંધી નેવા સઘ માત્ર તેના સેવકોનો જ સઘ હતો, પણ એના મેંમે ઉપગત હિંદુસ્તાનમાં થયેલા માણસો એવા હતા કે જેઓ ગાંધી વિચારને અનુસરનારો પ્રવૃત્ત કરી ગયા હતા એટલે જમનાના નજીનો વિચાર આ સઘમાં આ વિચારના સમગ્ર ભાષ્યમહેનોને સંગ્રહિત કરનારો હતો તેથી એમને એમ લાગતું હતું કે કોઈ ત્યાગી અને વિવેચી પુરુષ જ આ મધના પ્રમુખસ્થાને શોભે જુદા જુદા પ્રાતમાથી ઘણાના નામો વિચારાર્થ ગયા છેવટે પસંદગી કિશોરવાનભાઈ ઉપર જતરી

કિશોરવાનભાઈને પોતાને પ્રમુખપદ સ્વીકારવામાં કેળવી મુશ્કેલીઓ લાગતી હતી એમ તો પોતે કાયમ માદ્ય રહતા હતા અને રોગી વ્યક્તિના વિચાર ઉપર તેના રોગની કાંઈ ને કાંઈ અસર તો પડે જ એમ માનીને તેમને મ કોચ થતો હતો બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે માણસના વિચારો અને એમના વિચારોમાં ક્યાંક ક્યાંક ભિન્નતા પડેલી હતી એ વાત માણસ જાણતા હતા તેમ બીજા મિત્રોને પણ તેની ખબર હતી એમને બાપુજીના આદર્શો તથા કાર્યક્રમને વરેલી મસ્થાના પ્રમુખ થવું એ એમને વાજબી લાગતું નહોતું જ્યાં તેઓએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું એનો ખુનામો ખરતા તેમણે વખતું છે કે

માણસે ક્યારેક પત્ર દેખેત્રે જે સકલ્પ કરી રાખ્યા હોય છે તેની સિદ્ધિમાથી તે છુટી શકેતા નથી આવી સરખા કેવા પ્રયત્નની હોવી જોઈએ અને સત્યાગ્રહી સમાજનું સ્વરૂપ કેટલો હોય તેને યમના વિચારો અને ૧૯૨૦ કે તેનીયે પહેલાથી આરા મનમાં માંડવાયેલા હતા તથા (૧૯૩૪ના) જુલાઈ અને ઓગસ્ટમાં એ વિચારોમાં કેળોત વિદાસ થયો હતો.

સઘમાં સમાસદો પામેથી બાપુજીએ પ્રમુખ મારેના નામની ચૂંટણીમાં મારી ધળા નામેની ચર્ચા થઈ છેવટે બીજા કોઈ વડે પોતે માણસને અજાણે ઈંગ્લેન્ડવાળાઓનું નામ મળ્યું થયું એ વિશે તેઓ લખે છે કે

“રાત્રે આઠ સાડાઆઠ વાગ્યે હું યાકીને પડ્યો હતો અને આખ ઘેરાની હતી ત્યાં મહાદેવભાઈ આવ્યા અને કહ્યું કે ‘બાપુજીએ મારું જ નામ પસંદ કર્યું છે અને મારે ના ન ચાડવી એવો સંદેશો આવ્યો છે.’ તેનજો ઉમેર્યું કે ‘મતગણતરીની વિગતો નહીં કહો, પણ તમારું નામ ધણાઓએ સૂચવ્યું છે એટલું કહું છું.’ મેં મારી દહેશતો તેમને જણાવી અને કહ્યું કે, ‘પણ જો ખીલે ઉપાય જ ન હોય તો મેં મનને તૈયાર કરી રાખ્યું છે.’ મહાદેવભાઈના ગયા પછી જમનાલાલજી આવ્યા અને એમને મેં મારો ઉત્તર જણાવ્યો. એમને સંતોષ હતો એ દુર્લભ સંકેતો અર્થાત્ ત્રીજા નબરનો માણસ મળવાથી બેઠલો ઘરે રાકે તેટલો જ હશે.

“બાપુજીને મળ્યો ત્યારે મારી નબની બાબતો જણાવી, પહેલાં પાંચ કલાક હજી કે મારા નિરાચરની ષાળા મારા આગ્રહો પણ રહ્યા છે.”

ખીજે દિવસે એટલે તા. ૨૯-૧૧-૧૯૩૬ના રોજ બાપુજીએ સભામાં કિશોરલાલભાઈનું નામ પ્રમુખ તરીકે જાહેર કર્યું સંવળાઓ તેનો ફરીકાર કર્યો પછી બાપુજીએ પોતાને હાથે કિશોરલાલભાઈને સૂતરનો દાર પહેરાવી તેમને જગાજારી મોપી અને કિશોરલાલભાઈએ પ્રમુખ તરીકેના કામનો આરંભ કર્યો.

પછી ગાંધી મંત્રા સંવત્તુ અધારણ નિચારના અને રડવામાં દમક દિવસો ગયા.

ત્યાર પછી થોડા જ વખતેમા ગાંધી સેવા સંઘનું પહેલું અધિવેશન વર્ધામાં જ થયું એમા માત્ર મગના મેન્કોને જ બોલાવવામા આવ્યા હતા પણ ત્યાં પછી તો ખીજા માણસોને પણ સંઘના સભ્યો બનાવવામાં આવ્યા અને સંવત્તુ વાર્ષિક અધિવેશન જ્યાં રમનાત્મક કામ સારી રીતે ચાલતું હોય એવા સ્થળે ભગવાનું દરાવવામા આવ્યું એ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર ચરખા સંઘના એક મુખ્ય કેન્દ્ર એવા સાદવી ગામે ૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરી-માર્ચમા સંઘનું ખીજું અધિવેશન થયું તેમાં સંઘના મેન્કો ઉપરાંત ખીજા ધણા નવા મદમ્યોએ પણ દાખલ આપી હતી એટલે એ જાનનું તો એ પહેલું જ અધિવેશન ગણાય.

પ્રમુખ તરીકેના બાપુજીમાં રમનાત્મક કામ કરનારા મામમેન્કોને ફેરી ફેરી મુકેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે એ કિશોરલાલભાઈએ

વિગતવાર ખતાવ્યું અને તેને કેવી રીતે પહોંચી વળવું એની પણ ચર્ચા કરી. અધિવેશન લગભગ છ દિવસ ચાલ્યું. તેમાં કાર્યકર્તાઓએ પણ પોતાની મુશ્કેલીઓ અને શંકાઓ રજૂ કરી. સંઘના કાર્યક્રમને જીવનની અમુક નિશ્ચિત દિશામૂર્તિનો દઢ પાયો હોવો જોઈએ તે વિષે કિશોરલાલ-ભાઈએ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે :

“ ખરી વાત એ છે કે આપણા દેશમાં આપણા પુરાણ કિસ્તાની જગ્યાએ આપણે નવો કિલ્લો બનાવવાનો છે. પણ આપણે રહીએ છીએ એ જ પુરાણ કિલ્લાને નહું રૂપ આપવું પડશે. તેને બિલકુલ જમીનદોસ્ત કરી નાખી આપણે નવો કિલ્લો બનાવી રાજીએ એમ નથી. તેથી આપણને પહેલી પ્રેરણા એ યાચ છે કે અહીંતહીં યોગી મરામત કરી લઈ કામ ચલાવી લેવું. પણ અનુભવથી એમ માલૂમ પડે છે કે ધમ્મી વધારે મરામત કરવાની જરૂર છે. કેલોલક ભામ તો બિલકુલ જ તોડી નાખવો પડશે. એટલે આપણે બીજો રચનાત્મક કાર્યક્રમ બનાવીએ છીએ. પણ તે પૂરો યાચ ન યાચ ત્યાં તો આપણું ધ્યાન બીજા વધારે મોટા અને વધારે બોડા બગાડ તરફ જાય છે. એટલે આપણે ત્રીજો કાર્યક્રમ બનાવીએ છીએ. આપણે પ્રગતિનો માર્ગ આ ભવનો છે. મને લાગે છે કે એમ કરતાં કરતાં આપણે આપણે માનવજીવનના છેક મૂળ સુધી જવું પડશે. માનવજીવનનું ‘ખરું’ મૂળ તેની આધ્યાત્મિક અથવા ધાર્મિક દૃષ્ટિમાં રહેલું છે. એ ધર્મદૃષ્ટિમાં સરોધન કર્યા વિના એટલે કે એના મૂળમાં સુધારો કર્યા વિના જનતાની નવરચના કે નવસંઘન નહીં થઈ શકે. આપણી, ખાસ કરીને હિંદુ જનતાની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ મૂળમાંથી જ રોગિષ્ઠ બની ગઈ છે. આપણા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના વ્યવહારો બંધે શ્રદ્ધાપૂર્વક ચાલતા હોય, પણ તેમાં રહેલી દૃષ્ટિ રોગિષ્ઠ હોવાથી આપણી પ્રગતિ આડીઅવળી, જમિન જેવી ચાલે છે. જેમ આપણે નિશ્ચય થયો છે કે અરપૂરણતાનિવારણ, કોમી એકતા, સૌ જાતિનો દત્તકર્ષ, ખાદી, ગ્રામઉદ્યોગ વગેરેમાં સ્વચાજ રહેવું છે; તે જ પ્રમાણે એક દિવસ આપણે એ નિશ્ચય પણ કરવો પડશે કે અરપૂરણતા, કોમી વિરોધ, સૌજનોની અવનતિ, ઔદ્યોગિક વિનાશ વગેરેના મૂળમાં આપણી બંધ-બંદેની ધર્મદૃષ્ટિ છે. તેને આપણે જડમાંથી જ સુધારવી પડશે એટલે કે ધર્મનું સરોધન કરવું પડશે. તે માટે આપણે તપશ્ચર્યા કરવી પડશે. અને

તેમ કરીને આધ્યાત્મિકતાની અથવા ધર્મની નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી પડશે અને એ નવી દૃષ્ટિથી આપણા વર્તમાન હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સંપ્રદાયોને શુદ્ધ કરવા પડશે અથવા તેને સ્થાને નવા ધર્મનું નિર્માણ કરવું પડશે આપણે સ્વનાતમક કાર્યક્રમ હજી એટલે સુધી પહોંચ્યા નથી હજી આપણે જનતાના ધાર્મિક વિચાર, તેની સારી ચા તે ખૂરી ક્ષણ અશ્રદ્ધા અથવા તે અધશ્રદ્ધાના મુળને સ્પર્શ કર્યો નથી

એ છાંડ, જે બ્રહ્મિના હિંદુ છે તેના ગુણદોષને તે જાણતો નથી તે પણ તે બ્રહ્મિની અસર તે છાંડના વિકાસ ઉપર પડ્યા વિના રહેતો નથી બ્રહ્મિના ગુણદોષ એ છાંડની સાખાઓ, ફૂલ તથા પાદડા વગેરેના દેખાવ જ છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્યરૂપી છાંડનું પણ છે તેના જીવનનું દરેક ભાગ પોતાની બ્રહ્મિના ગુણદોષોનો પરિચય કરાવે છે એ બ્રહ્મિનાથી ઉપાડી ખીણ બ્રહ્મિના લગાડતા જ તે એક નવો માણસ બની જાય છે શેમન કેપલિન્સકની જે ભૂત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ હતી તેના ફળરૂપે જ હુરોથના સમાજનું બધારણ થયું માર્ટિન લૂથરે એ દૃષ્ટિમાં જે પરિવર્તન મળ્યું તેના ફળરૂપે પ્રોટેસ્ટન્ટ દેશોમાં સમાજના અગ્રણીઓની નવરચના થઈ ઇસ્લામને એ નવી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે જ્યાં જ્યાં ક્રિસ્તીયનો પ્રચાર થયો ત્યાં ત્યાંની સમાજરચના મૂળની સમાજરચનાથી અન્ય પ્રકારની થઈ ગઈ આપણા દેશમાં પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાં અનેક વાર પરિવર્તન થયા છે અને તેથી સમાજનું સ્વરૂપ આમૂલ્યત બદલાઈ ગયું છે એમ આપણે ઇતિહાસ પરથી જોઈએ છીએ ખૌદ્ર ધર્મ દૃષ્ટિને પરિણામે વૈદિક સમાજનું સ્વરૂપ ખ્રિસ્તી બદલાઈ ગયું ભાગ્યવતઃ સુપ્રેમાચાર્યની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મીમાંસાવાદી તથા સ્માર્ત સમાજ રચનામાં ફેરફાર કરી નાખ્યો પાનજને નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે ત્યાં શીખ સમાજની ઉત્પત્તિ થઈ એ જ પ્રમાણે આપણી ભારતનર્ષની જનતાનો નવજન્મ, આપણી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના સંસોધનથી જ થશે જ્યાં સુધી આપણને સ્વનાતમક કાર્યક્રમની આ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત નથી થઈ ત્યાં સુધી સ્વનાતમક તેમ જ ગાંધીજીના કાર્યક્રમની સાખાઓને જ આપણે સંભાળવી પડશે

સંઘનું ત્રીજું અધિવેશન ૧૯૩૭ની ૧૮ મી એપ્રિલથી ૨૦ મી એપ્રિલ સુધી બેલગામ જિલ્લાના હુદની ગામે ભરાયું તે નખતે ધાર્મિકસંસ્થાઓની ચૂંટણી થઈ ગઈ હતી એટલે તેમાં પૂરેપૂરો ભાગ

તેમ જ ધાગસમા વગેરેના પાંચિ રૂપી પ્રાપ્ત થનાની પ્રતિજ્ઞાની લાવસા ડાંગ દઈને જનતાના પ્રત્યક્ષ અષ્ટમા આવી નેવા મગવાની દીસા લીધી હોય આમ કરતુ પડે એમા કઈં અસે હુ આપણી ચારા જોડે છુ

સધની શ્રેષ્ઠમા આ પ્રશ્ન ઉપર જુ । જુલ સમ્યોએ પોતાના અભિપ્રાય આપ્યા ગળેન્દ્રમાજુએ જુ કે

‘ અમારા કહેવાથી જોએ ધારાસભામા જયા તેમની પાસેથી ગણનામા તો લીધા પણ તેમને મોકલવાવાળા અને એ મમ કરવાવાળા અમે અમારા સ્થાન પર ચી કી રહ્યા છીએ જો એ વસ્તુ સાી હોય તો ।મ કરવાવાળાની મદદ જવાવાળાને પણ રત્ન આપવી જોઈએ જે જવાવાળાને મના કરવામા આવે તો મદદ કરવાવાળાઓને પણ મના કરવી જોઈએ જમનાવાડછએ મારવાહક સમિતિમા કઈં હવુ કે ધારા સભામા જવાવાળા સધ અને અડિસાનુ પાલન નથી કરી ધડે હુ ખત માનુ છુ કે એ ભય છે ખરો પરંતુ એવા મોકમા દસાવાના ભયને આપણે ડાંગ દેવા જોઈએ એવા મોકને આપણે છવેલા જોઈએ મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે આજમા સચેતને ધારાસભામા જવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ

મરદાર વ નમ્માઈએ ક્યુ કે

“ પણ મરદાર પ્રભુજીએ મન આપવાનો અધિકાર મળ્યો છે એ વાકોને એમ જ ડાંગ દેવા એ ઠીક નથી. એમ કરવાથી નુકસાન છે ધારાસભાએનો કાર્યક્રમ પણ દેરાનુ જ કામ છે માટે આ ઠી સેવા સધના જે સુચોની તેમા જવાની કચ્છ દોષ તેમને તેમા જવા દેવા જોઈએ જેમને પતાનો પ્રાન્ત જન તથા મોડવા રાજ્યનો રોય તેમને પરવાનગી આપવામા મુ નુકસાન નથી

જમનાવાડછએ ક્યુ કે

“ ના! અભિપ્રાય એવો છે કે જાડી જેવા સધ અડિ મરદાર રોડી જોઈએ જે દયાની સાન એક ખાસ કાર્યક્રમ નૂંકે અને તે પર પા રાની પ્રતિજ્ઞા લે તેમા માર્ક ફેરફાર કર્યો જો તો તે આજમા સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ રોવો જોઈએ આજમે જાડી જેવા નુપના નેક રાત્રિના દઈએ કો મમમા ત્રીજી હઈએ અને ધાગમ્મામા ત્રીજી હઈએ તેમા મરદાર જેવા રીપામરો આદની દેશ મેગ જેમાગ યાનો નથી

સપ્તમા મત્ય અને અહિસાની પ્રતિજ્ઞા લઈએ, કોનમેનને કહીએ કે તમારો
 જે કાર્યક્રમ હોય તે પાર પાડવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું અને ધારાસભામાં
 જઈને રાજનિષ્ઠ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈએ. એ બધું જો સત્ય અને
 અહિસામાં આવી ગાંડુ હોય તો આખી દુનિયાની વસ્તુઓ તમા
 આવી રાકે.”

પંડી ઘણા સભ્યોએ જન્મે તરફના પોતાના જુદા જુદા અભિપ્રાયો
 આપ્યા. એ બધા અભિપ્રાય માંભળીને કિશોરલાલભાઈએ જે ભાષણ
 કર્યું તેમાંથી મહત્વનો ભાગ નીચે આપ્યો છે

“પરંતુ, ધારાસભાપ્રવેશની બાબતમાં મારા મનમાંથી એક શકા
 જતી જ નથી, તે એ છે કે આપણે ધારાસભા પ્રત્યે કેવા પ્રકારની રૂઝિ
 અથવા તો ભક્તિ રાખીએ છીએ. હું સત્ય અને અહિસાનો વિચાર કરું
 છું ત્યારે મને એ આવશ્યક લાગે છે કે આપણે જે સરસામાં પ્રવેશ
 કરીએ તે સરસાનું આપણને અભિમાન હોયું જોઈએ આપણે તેનું ગૌરવ
 વધારીએ, તેમાં ખૂરાઈઓ હોય તો આપણને એવા વિશ્વાસ હોવો જોઈએ
 કે આપણે તે ખૂરાઈઓને દૂર કરીને એ સરસાને ઉત્તમત્વનું બનાવીશું. એ
 સરસાનો નારા કરવાની ઇચ્છાથી અથવા તો એના ઉપર શાપ વરમાવતા
 વરમાવતા એમાં આપણે પ્રવેશ ન કરવો જોઈએ. . . આપણે તો એમ
 કહેવું જોઈએ કે ધારાસભાને સફળ કરતા બધારણ પણ સુધારાની માગીશું
 અને બધારણમાં જેમ જેમ સુધારા કરાવતા જઈશું તેમ તેમ સ્વરાજનું
 બધારણ નિર્માણ થતું જશે. આપણે એમ કહેવું કે ૧૯૩૫નો બધારણનો
 કાયદો તોડી નાખવો છે, નકામો કરી નાખવો છે, મહાગઠિ બીજો
 કરવાનું અમારું ધ્યેય છે, જુઓ આ બધારણ તરફ, આપણે પ્રધાનપદનો
 અસ્વીકાર જ્યો એણે આપણને એક વિજય મળ્યો, એવી રાગદ્વંધાત્મક
 ભાષા આપણા મોમાંથી ન નીવળી ગઈ આપણે તો એટલું જ પડી
 ગયાં છે કે સરકાર આપણને કામ જવાની પૂરેપૂરી તક આપે, આપણા
 રાષ્ટ્રવિધાનના કામમાં મુરકેથી ન નાખવાનું આપણને વચન આપે તો
 ધારાસભાઓ દ્વારા જનતાની સમગ્ર પ્રજાની તેના કરવાની આપો
 હિમેદ રાખીએ છીએ રાજનિષ્ઠાની પ્રતિજ્ઞાની બાબતમાં જનતાનાયકની
 જે શકા છે તે પ્શ્વન આપવા લાયક છે. જો આપણે ધારાસભાએનો
 અસ્વીકાર કરી લઈએ તો તો પ્રતિજ્ઞા લેવામાં મત્ય બચ નથી. પણ એ-
 તરફથી તેના અસ્વીકારનો પોતર નરીએ અને બીજી તરફથી પ્રતિજ્ઞા

હાથે તેમા મને ૪૨ દોર દેખાય છે હું બધારે મેન્જેલના મર્ઠ ૫૧ મેત્રમા ભા। લેતો નથી એવે માય વિચારોનું મદન્ય ન હોઈ શકે પરંતુ નાર બમ વિચાર તો બધારેવા છે જ હાલની ધારાસમાભોમા મારો મોળાનો વિશ્વાસ નથી હું નથી માનતો કે સનદ્ય જેવા પ્રધાન ૫૨ ધારાસમા દ્વારા લોભને બહુ મલકે ત્રીસ રો જે પ્રાગની લોભાક્તિ કેપનન થવાના ૯ સ્વભા સેવુ છું તેવી શક્તિ ધારાસમા દ્વારા ૯૫૦ થયે એવો મને વિશ્વાસ નથી

૫૩ માપુર્યે પોતાના ભાગ્યમા આ મરી સહાઓના રહિય આપ્તા તેમણે નહુ કે

જનનાવાવછ દે છે કે આપણે વાગસમામા જર્ઠનું તો સત્ય અને અહિસાનું પાલન નહીં કરી શકીએ આ એમણે બહુ બારે વાર દીધી છે પણ હું એ મિલકુવ માનતો નથી જો આપણે ત્રય અને અહિસાનું પાલન ન કરી શકીએ તો લોભાત્મન (ડેમોહની) જન ન થવાની શકીએ કાશ્વ એવી મિતિમા એ પણ ત્રય અને અહિસાની વિરુદ્ધ હોય પરંતુ આપણે ડેમોહસીમા માનતા હોઈએ તો દ્વેશ લોભનું સાચુ દિવ આપણે કરુ નહીંએ એ દિવનો વિચાર કરવાને માટે આપણે સજા એક જગ્યાએ એકઠા નહીં થઈ શકીએ તે માટે યો। પ્રતિનિધિઓને બૂટીને એ લગા ૫ રો જો તેઓ જનતાના સાચા નેવક હશે સાચા ડેમોહકે હશે તો શુદ્ધ હૃદયથી તેઓ જનતાની માત્ર અમન્યાની મરિયા કરશે અને તેને પ્રગટ થાય કરશે સુધના સ્વચ્છ સઘના પૂર્ણ છે જેને આવી સેવા સધનો દુકમ મળશે તે ત્યાં હશે આ સુધના મર્ઠ વ્યક્તિનો નથી એ દૃષ્ટિએ આમા પ્રયોગન કે સ્વાધની વાન નથી આવતી જે પ્રયોગન કે આપણે વધ થઈને ત્યાં જવા હચ્છે તે તો માધી સેવા સધનો તેમ જ સઘને ૫૫ દ્રોટી કરશે જેને નાચીને દ્વાર ન ખાનુ ધ્યાન કરુ છે તે તો ધારાસમામા રસીને ૫૩ તેમ કરી શકશે આપણે તો દરિદ્રનારાધનના સેવક બીએ સેવક થઈને જ ત્યાં જતુ છે અને કોયેસ મોડાને તો જતુ હ જો આપણી રાગને આપણે પ્રધાનતા હર્ઠનું તો આપણને સંપત્તિ સ્વચ્છનો રગેર નહીં બમ છે એમ માનતુ અને એવા લોભ ત્યાં જવા હશે તો અનિવાર પ્રાનોમાથી એકમા ૫૫ આપણી દાર થવાની નથી । યેસ આપણને ન માનવે તો તો આપણે અતી મેશ જ હશે

was the 'guy walking the fence-line'

એમાં એક-કનિષ્ઠનો સવાળ જ નથી આપણે માટે રચનાત્મક કાર્યક્રમ તથા આ કાર્યક્રમ બંને સમાન છે '

પછી રાજનિષ્ઠાની પ્રતિજ્ઞાનો સમાવ હાથ ધરવામાં આવ્યો.
શ્રી ૨ દી શાહના પુસ્તકમાંથી બાપુજીએ પ્રતિજ્ઞા વાંચી સભાગવી
રાજેન્દ્રબાપુ બધારણમાં પરિવર્તન કરવાનું તો આમાં ગોળે
સોળ આના અને છે

બાપુ મે ઇન્ડિના બધારણનો મોડેલસો અભ્યાસ કર્યો છે
એ લોકોની રાજનિષ્ઠાની પ્રતિજ્ઞામાં તો રાખને પદ્મશ્રી કરવાની વાત
પણ આવી શકે છે તો શુ આપણે પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો બાવ મનમાં રાખીને
આ પ્રતિજ્ઞા ન લઈ શકીએ ?

કિશોરલાલભાઈ આપણે જો રાખને ન ચાહતા હોઈએ, તેને
માટે આપણા દિલમાં કશો પ્રેમબાવ ન હોય તો આપણે કેવી રીતે
પ્રતિજ્ઞા લઈ શકીએ ?

સરદાર આપણે બાપુજી પ્રાપ્તિ લઈને ત્યા જઈએ છીએ
સરકારના દિનમાં આપણા ઇશો વિષે ધર્મ ભતંગી ગેરસમજ નથી
જમનાનાલજી આપણે જો બીજાઓની પ્રતિજ્ઞાનો આપણને ઠીક
લાગે એ અર્થ કરી શકીએ તો બીજાઓ પણ આપણી પ્રતિજ્ઞાઓનો
પોતાને ઠીક લાગે એ અર્થ જીન આપણી સ્થિતિમાં આવશે

બાપુ મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે એમના જ કોઈ વિધાન
સાસ્ત્રી (કોન્સ્ટિટ્યુશનના લોયર)નો અભિપ્રાય લેવો જોઈએ જેમ કે
પ્રાચીનો રાખ આકાશ એકવર્ડ જો રાજ્યત્વામ ન થઈ હોત તો પાર્લામેન્ટ
એને પદ્મશ્રી રત એ તે ગરનિષ્ઠાની પ્રતિજ્ઞાથી વિરુદ્ધ ન થાત
એમની પ્રતિજ્ઞામાં તો બાપુ બધું આવી શકે છે વચ્ચાહતોનો દાખલો લો
તેમાં ઇચ્છક સાથેનો સબધ તો ની શકે છે એટલે આપણે વિધાનસાસ્ત્રી
એને એટલું પૂત્રાનું છે કે જોના હ રા પૂણે સ્વાધીનતાનો છે તે આવી
પ્રતિજ્ઞા લઈ શકે કે નહી ? આ પ્રશ્નને નૈતિક નથી માનતો
આપણે કોઈ વિધાનસાસ્ત્રીને નૈતિક તાત્પર્ય નથી પૂછી શકતા આપણે
જો કાયદા પ્રમાણે આવી પ્રતિજ્ઞા લઈ શકીએ તો નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ
આવી પ્રતિજ્ઞા લઈ શકીએ છીએ

રાજેન્દ્રબાપુ શુ આપણે કાનૂની અને નૈતિક બૃમિકા એવો બે
કરી શકીએ ?

બાપુ અહીં તો નૈતિક ભૂમિતિ માનવી બમિતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે

‘શિરોવાદનાર્થે પ્રતિજ્ઞા લેવી એ ગમ્મ જ નૈતિ ભૂમિતિનું સ્થાન વરતો નથી શું?’

બાપુ એમાં પ્રતિજ્ઞા લેવી અર્થે યમ્મ તો છે પરંતુ બ્રિટિશ બધારણ એ અજબ વસ્તુ છે એમાં ચરિત્રાગીએ (કન્વેન્શન્સ) પણ છે તે ઉપરાંત મેઝ અનેબી વસ્તુ માનવી સકેન (લીડ ફિશન) પણ છે એમની પરપણમાં તો રાજને યોગ્યે માગ્યો એ પદ પ્રતિજ્ઞાની સાથે મુસગત છે જગત્તુ મારી પામે એ બીજા અને એક કાયદો નીતિ ધર્મનો છે એ માયલ પ્રમાણે કોઈને યોગ્ય નારી વાજગી નથી પરંતુ પૂર્ણ સ્વચા / એ માયલ પ્રમાણે યોગ્યગી નથી એવે એ એ વસ્તુ પણ આ પ્રતિજ્ઞામાં આવી રાખી દોષ તો ને જુમને આવી પ્રતિજ્ઞા બનાવી તેની બહાડુગીની કુ તો વરે કુ એમ જુ કે જુમન તો હ પરંતુ કાનો છે એ રાજેન્નાજી એવો નિમચ આપે કે આમાં માયલગી કરી અડચણ આવતી નથી તો નુ જારૂર મ કે નતિ દિગ્ધે પણ આમાં મ્મી અડચણ નથી.

રાજેન્નાજી નને તો નતિ અ વન જ નડે : આમાં કાયદાની અડચણ તો મ્મી નથી.

શિરોવાદનાર્થે પણ માટે હૃદય એમ કે કે માયા દિલમાં ગી રા નિગ નથી I owe no allegiance તો નુ આવી પ્રતિજ્ઞા દા માટે હડે ?

બાપુ શી અ ચણ છે? વડી ને તે બની પ્રતિજ્ઞા લેવી / પે છે નુ તો નોની (સિસદોયત) રનીને જા વડીયાત કુ આપણે પ્રાચસમાંના જઈને કુ ગેર યદે જામ તો મ્મી નથી યમ્મ છેવટે રા નિગ એ પણ એ માનવી સચા છે નૈતિ નથી એ દોકો જ એને માનવી કહે છે તો પગ આપણે નૈતિ શુ જામ માનીએ? મારા દિલમાં તો આપણે પ્રતિજ્ઞા હર્ષ રાકીએ એ વિષે કોઈ બતતી ના નથી.

પણી ધારામ્માપ્રવેશના દરાર ઉપર મન લવામાં આ મા જમના નાવજ અને કિરોવાદનાર્થે વિરુદ્ધ રહ્યા બીજા મૈત્રે દગવની તરફેણમાં મત આપ્યા પગી શિરોવાદનાર્થે મ્મી

‘ હરાવ તો પાસ થઈ ગયો. પણ તેથી મધના ઇતિહાસમાં એક નવું પ્રશ્નસ્થ સ્થિતિ થાય છે. તેમ હરવાનો આપને પૂરેપૂરો અધિકાર છે. પરંતુ આ નવી નીતિનો અમલ કરવાને માટે આપે જેના માણસની યોજના કરવી જોઈએ, જે એ નીતિને માનતો હોય અને તેનો અમલ કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવતો હોય. અને હાલે છે કે હું આ કામને માટે અસમર્થ છું એવો આપે બીજો કોઈ પ્રયુજન ગાંધી સેવા જોઈએ. ’

હેને દિવસે માપુજીએ પોતાના ભાગ્યમાં કિરોરલાલભાઈના પ્રમુખપદના ત્યાગ વિશે એમની આવે થયેલી મધી ચર્ચા દલી જાણવાની ઇશોરલાલભાઈની મુશ્કેલીઓ નીચે પ્રમાણે હતી.

૧ ધારાસભાપ્રવેશ કરીને આપણે મત્ત અને અહિંસાને ઠાડીશ. ધારાસભાનો કાર્યક્રમ જેવો છે કે તેમાં જુ. જોશ આવી જાય છે. આપણે માની વાઈએ છીએ કે તેથી રાજાજી જલની મળી જશે. જોયે આપણે માધનનો વિવે- નથી ગળી જ-તા મનુષ્યમાં રહેલી પશુતા એમાં જાગૃત થઈ જાય છે.

૨ ધારાસભાનો કાર્યક્રમ ન- પ્રતિબંધિત છે. આજ મુધી એ પ્રતિબંધોથી આપણે વેગળા રહ્યા છીએ. આજ પણ એના પ્રતિ આપણે શક્તી નજરે જોઈએ છીએ. બીજા કેટલાયે મહત્વના કામ કરવાના માફી છે. એની સ્થિતિમાં આ આશ્રિત આપણે શું કામ વહોરીએ ?

૩ આજ મુની આપણે પાણીનો પ્રસાદ રોકી રાખ્યો હતો. હવે એ બંધને તોડી નાખીએ છીએ. આજ મુધી આપણે કાઉન્સિલ, રૂન કોર્ટ રોડેના મહિષાસુરની વાત કરી અને તેનો નાશ છત્ર જ્યો પગલુ આજે આપણે બીજી જ ભાષાનો પ્રયોગ કરી રહ્યા છીએ.

માપુજીના આ મધી શકાઓના જન્માગતો સાર એ હતો કે મત્ત અને અહિંસા એ કોઈ ગુણમાં એમીને સેના જેવી વસ્તુ નથી. આપણા બધા વ્યવહારમાં તેનું પાલન આપણે ન કરી શકીએ અને તેની અસર ન પાડી શકીએ. તો એ વસ્તુ કશા કામની નથી. જો આપણા કાર્યક્ષેત્રોમાંથી કોઈ પણ ક્ષેત્રને આપણે એટલા માટે છોડી દઈએ કે એ ક્ષેત્રમાં અહિંસા ચાલી નહીં શકે તો પછી અહિંસા

કશા જ મમની નથી હું ક્યા ક્ષેત્રને ઝેડ ? મારું શરીર તો કામ કરતું જ રહેશે ઇન્દ્રિયો પણ જરૂર એની પ્રવૃત્તિઓ પ્રશે હું આત્મ હત્યા તો કર્યા ઇચ્છતો ત્યાં હું મારા કાન અથવા નાક બંધ કરવાનો નથી તો મારે શું કરવું ? મારે માટે એ જ રસ્તો છે કે મારી સવળી ઇન્દ્રિયોને અદિસાની દારી બનાવી.

ખીન્ને ઉપાય કિસોરલાને અજમાવેનો છે તાત બહુ જૂની કે સાધનાને માટે તેમજે એકાત્રાસ સ્વીકાર્યો હતો આગાડીની મીઠીના અનાજથી એની શાન્તિમા ભગ પડતો હતો એ દિવસ રાજની માફક જ્યારે હું મગરા ગયો ત્યારે મો પ્રેરા નાખ્યા કે મને આ મીઠીયા બહુ કષ્ટ થાય છે મનમા રૂ અથવા રમઝ ખેલવાનો વિચાર મુ હું મે કહ્યું એ ઉપાય પણ અજમાવી લો પરંતુ એ તો માલ્ય વસ્તુ હતી મંથરમા ધ્યાન નહોતું લાગતું એને સીગીનો અનાજ સભગાતો હતો મિશોરનાનને પછુ આ વાત પોતાની મેજે જ મમજર્જર્જ મીજે વિચે મે તેમને મામા રાખરા માટે રૂ તથા રમઝ આપરા માડ્યા ત્યારે એમજે જવાબ આપ્યો કે હો એની મ્યા જરૂર નથી આપણા મન રૂ પણ ને વ્યભિચારને માટે નથી એ જ વસ્તુ ખીજી મરળી ઇન્દ્રિયોને નાશ પડે છે આપણી મધળી ઇન્દ્રિયો શરીરને નગકિલ મખરા માટે છે.

ધારાસભાનો કાર્યક્રમ સીમરીન આપણ અદિસાથી જગાયે વેગળા નથી જતા તમારી પામે આ નવું ગરીને અદિસાની વિગામા તમને બે મના આગળ ધપાવું હું માગી આ વાત અમજી લો, એ એ પ્રમાણે ચાલો તો આ આન જ આપણે એવી પ્રગતિ પ્રીસુ જોડની આજ નુવીમા નથી કરી મ. એમ લાગે છે કે પ્રસન આ પે તમે મારણ બધે મીને મેમી રહી રમતા નથી આખા રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ આપણે શ્રમ અને અદિસાની વિગામા આગળ વધી રવા છીએ કે નહી તે આપણે ચિંત કરી આ પાવું છ નવું કરો. મન રાગને જૂની જર્મને તમે એ જ આજુએ ખમી જમે તો એમા કાવરપણ

૪ આવશે. જો આપણે મિથ્યાચારી નહીં હોઈએ તો ધારાસભાઓમાં પણ આપણે સત્ય અને અદિંસાનું બળ લઈને જઈશું. આપણે મિથ્યાચારી સાગિન થઈશું તોપણ મને કશો ક્ષોભ થવાનો નથી. મિથ્યાચાર ઉધાગે પડવાથી આપણું હિત જ થશે. સત્ય અને અદિંસા એ સંઘનો આત્મા છે. જો તમારે નીકળી જવ ત્યારે કિશોરલાલની ફરજ છે કે સંઘને અગ્નિસંસ્કાર કરે. જો એ આત્મા રહેશે તો સંઘમાં તેજ આવશે. જો એ આત્મા આજે પણ નથી તો આપણે દેવળ મિથ્યાચારી છીએ, તો પછી સંઘને ચાલુ રાખવો વ્યર્થ છે.

બાપુની આ વાનથી કિશોરલાલભાઈના મનનું સમાધાન થયું નહીં. એટલે બાપુએ નાથજીને બોલાવ્યા, અને તેમની સાથે વાત કરી. બાપુજીએ જેવું કે નાથજીની વૃત્તિ પોતાની તરફ હતી, પણ નાથજીએ કહ્યું કે આ વખતે હું કોઈ કહી શકતો નથી આપ કિશોરલાલભાઈને શું કહ્યું એનો હુકમ જ આપો. એમ તો બાપુજીની વૃત્તિ નાના બાળકોને પણ હુકમ આપવાની નહોતી પરંતુ એમને લાગ્યું કે કિશોરલાલભાઈ આવે વખતે પ્રમુખપદનો ત્યાગ કરશે તો એ અધર્મ થશે. એટલે તેમણે એમને આશા જ કરી અને કહ્યું કે સંઘના સભ્યો આ માર્ગે જતાં પ્રલોભનમાં પડી જશે એ દરથી સંઘનો ત્યાગ કરવો એ તમારે માટે ધર્મ નથી. તમને એમ લાગે કે સંઘના સભ્યો પોતાના સિદ્ધાન્તમાં દૃઢ નથી ગ્રહી શક્તા તો તમારી ફરજ તો સંઘને તોડી નાખવાની અને તેને સારી જેઠે દફનાવી દેવાની છે. તમારે સાફ સાફ કહેવું જોઈશે કે આવા સંઘને હું નથી ચલાવી શકતો, એટલું જ નહીં પણ બીજો કોઈ પણ એને ચલાવી શકે નહીં કિશોરલાલભાઈ બાપુજીની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણી પ્રમુખ તરીકે ચાલુ રહ્યા.

પણ આખી પરિસ્થિતિનું અને પોતાના સ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમણે જો કહ્યું તે બહુ મહત્વનું હોઈ ખાસ નોંધવા જેવું છે :

“મેં કાલે મારી રિથિતિ આપની સમક્ષ રજૂ કરી હતી. ‘એ પણ સમજાયું હશે કે સાચી મેં લેખી રાજનાયું નથી આપનું. હ બાપુજીએ

મને લાગ્યાર બનાવ્યો છે એ એમના નિર્ણયને લાગ્યારીથી સ્વીકારી લીધા છે પરંતુ બાપુજીએ જે રીતે એ વાત રજૂ કરી છે તે રીતે હું તે માનતો નથી હું એમ નથી માનતો કે મારા દિનમા ધર્માધર્મ સુબધમા કઈ શકા હતી મારી પનીએ યુ કે હું ખિન્ન હતો આ તેની બૂલ છે હું યાકેડો જરૂર હતો પરંતુ ખિન્ન નહોતો આજે ખિન્ન છું એ દિવસોમા તો બેબેન પણ નહોતો પ્રસન્ન હતો બાપુજીની આ આવા માનના મને દુખ થાય છે, ખેદ નથી થતો હું ક્યારેય યુ કે આ નવી પરિસ્થિતિમા હું બધાપ્રસન્ન નથી, કાઠીયા હું બાપુજીએ કોઈપણ વાર નહીં છે અને તે માન્ય છે કે મારી વિચારસરગી બાપુજીને અનુસર નારી નહી, પરંતુ મમાનાન્તર હોય છે હું બહુ નાનો પણ સત્યનો સ્વતંત્ર પૂજારી રહ્યો છું અને એમા બાપુજી પાસેથી તેમ જ બીજાઓ પાસેથી માગદશન નહીં છે બાપુજીએ કહ્યું છે કે તેઓ જન્મથી જ સત્યોપાસક છે અદ્વિત્ય નથી મારું આથી બહુ છે હું સ્વભાવથી અદ્વિત્યનો પૂજારી છું સત્યનો ઉપાસક પાળ્યો બન્યા હું બાપુજીને સત્યની શોધમાથી અદ્વિત્ય મળી અને મને અદ્વિત્યમાથી સત્યની કાખી ધર્મ આપી મારી ૧૬ શ્રદ્ધા હોય કે અમુક વસ્તુ સત્ય છે તોપણ તેનો અમલ કરવામા ત્યાં સુધી શક્ય બને ત્યાં સુધી અવિરોધ સાધવા હજી હું જે એકાન્તવાસનો ૯ મેષ પૂ બાપુજીએ દગલો બીટ વાળના અનુલધાનમા ક્યો તેમા પત્ની મારી જિતિ એવી જ હતી મારી પત્નીન ખૂબ દુર્ભ થઈ હતી તે રાતના અન્ન વાન્યા સુધી ટાળી નહોતી એવા હરથી કે હું કયાક બાની ન બહુ બૂના જખનમા વિરક્ત માન્યો આજ જ મગા પરંતુ હું બાપુજી નથી જે વિચાર્યું કે જે હું સુબધમ આવરતો તેઈશ તો કોઈ દિવસ તો મારી પની પણ જરૂર એ સ્વીકારશે મારી જિતિ એવી હતી કે જે હું એની અનુમતિ મેળવીને જઈ શકું તો મારે તે પ્રાપ્ત કરવાની મશિયા કેમ ન હતી કે ન દિવસથી હું જે જ કોરિયા સ્ત્રી રહ્યો છું જ, હું આપની સમતિ મેળવીને છટો થાઉં મારી અદ્વિત્યની ઉપાસનાને શીવ મારો એ અભાવ થઈ ગયા છે મારો સ્વભાવ જ એવો બની ગયો છે કે હું કશું પણ હાડતો હોઉં તો તેમા પણ સમતિ મેળવું સુબધર્મ પાડનની વપરનાની દિગ્ધિ એમા સુબધો ત્યાં જ ક્યાં એમ પણ માની શકાય તેન છતાં એ મારો સ્વભાવ છે હું એક માત્ર તમા જઈને બેસી ગયો હતો વસ્તુબદ્ધ મને ૧૯૫૧

પાઠો લઈ આવ્યા અને હું માની ગયો, તથા ગ્રન્થાત વિદ્યાપીઠનું કામ કરતો રહ્યો. એવી રીતે આજ સુધી હું અધ્યક્ષ રહીશ, પણ નિધિપ્રાપ્ત થઈને રહીશ. મેં પૂન્ય બાપુજીને કહ્યું છે તે પ્રમાણે કાર્યવાહક સમિતિ ને ઇચ્છશે અને જેવી રીતે ઇચ્છશે તેનો અમલ કરીશ. કાર્યવાહક સમિતિ ન્યાં ઇચ્છે ત્યાં બાપુજીનો અભિપ્રાય લઈ શકે છે. તે જ એના ભાર ઉઠાવશે અને હું માન અમલ કરીશ.”

સંઘની એક વખતે રાજનિષ્ઠાની પ્રતિજ્ઞા વિષે ગાંધીજીએ જે વિવેચન કર્યું તેથી ડિગોરલાલભાઈને સંતોષ થયો નહોતો. પણ એકાદ મહિના પછી તેમને પોતાને જ વિચાર કરતાં આ પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષ્ય અમળાયુ એટલે ‘ધારાસભાનો ગપથ’ એ નામનો એક લેખ તેમણે લખ્યો તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે,

“ મને લાગે છે કે ધારાસભામાં લેવાના રાષ્ટ્રની બાબતમાં ગાંધીજીનું કહેવું લોકોને બરાબર સમજાયુ નથી. . . .

“ કાયદાનો રાષ્ટ્ર નૈતિક નયવા ધાર્મિક રાષ્ટ્રથી ભિન્ન છે. કાયદાનો રાષ્ટ્ર એ ગણાય જે માણસે પોતે ન ઘડ્યો હોય પણ જે ધારાસભાને તે બ્યવહારમાં વશ વર્તેલો હોય તેણે ઘડેલો હોય. એ ધારાસભાએ એ રાષ્ટ્રમાં જે અર્થનું આદોષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેટલો જ એનો અર્થ ગણાય, તેથી વધારે નહીં. . . .

“ ધારાસભાનો રાષ્ટ્ર ઘડનાગ્યોએ કે એના પ્રમાણભૂત અર્થ કરવાનાગ્યોએ નહીં, પણ સામાન્ય જનોએ કરેલો અર્થ એ રાષ્ટ્રમાં દાખલ કરવાથી ધણે ગોઠાણો ઉત્પન્ન થયેલો દેખાય છે સામાન્ય માણસના અર્થની પાછળ પણ એનો ઇતિહાસ નથી એમ નહીં. છતાં એ અર્થ પ્રમાણ ગણીને સ્વીકારી સકાય નહીં ધારાસભામાં લેવાના વક્તાદારીના રાષ્ટ્રનો સામાન્ય માણસો એનો અર્થ જરૂર લાગે છે કે એ રાષ્ટ્ર લેનાર રાજ તરફ અંગત રીતે એટલી જડી બક્ષિપૂર્વક નિષ્ઠા રાખવા બંધાય છે કે રાજને માટે મરવા પણ તૈયાર થાય. સામાન્ય માણસો એમ પણ માને છે કે આ રાષ્ટ્ર એક વાર લીધા એટલે તેનું બધન આખી જિંદગી લગી રહે છે. એ સામજ્ય છે કે રાજ્યબધારણમાં નિષ્ણાત એવા વિષ્ણાત ધારાસભીએના મત પ્રમાણે આ બંને માન્યતાઓ ખોટી છે. તેમના મત પ્રમાણે વક્તાદારીના રાષ્ટ્રનો અર્થ એટલો જ છે કે ન્યા

લ ૧ એ પ્રતિજ્ઞા લેનાર રાખયથી બધાયેનો હોય (એવે કે એ રાખ ધડનાર સરખાનો તે સબ્ય હોય) ત્યાં મુવી તે રાખની સામે સરાસ બળવો ન કરે, અથવા તો બધારણથી બાવ ટે પ્રતિકૂળ એવી મર્દ રીતે રાખનું મરણ નિષ્ફળવવામાં સામે ન થાય બધારણ મારફતે અને બધારણને અનુકૂળ એવી ગીને તો એ પડ કરવાની છ' છે બધારણમાં બનાવેલા પચા લઈને અવિકારવાળી ધારાસભાને આ રાખમાં મુધારો કરવાનો કે તેને સમૂળગો રદ કરવાનો અધિકાર છે રાખને પદ્મજી વરવાનું એવું જ નહીં પણ તેના શિરચ્છેદનો દુઃખ કરવાનું પણ તેને માટે સકથ છે પણ તે ધારાગ્રામાં સમત ન થાય તો એ ધારાસભાનો કોઈ પણ સબ્ય એ સમ્યાનો મબ્ય મગી મમા વિના રાખની સામે હિસાનો પ્રયોગ કરી શકે નથી

“માધી એવા સધના મબ્યની પડે જે માણસ સત્ય અને અહિંસાને વરેજો હોય તે તો મર્દ પણ સભોતોમાં રાખની સામે હિસા વરવાનો છરાદો નહીં રાખે એમ માની રાખય એટલે એને તો ઉપરના અર્થ પ્રમાણે વફાદારીનો ગપથ લેના કશું ધર્મ સહ આવે એમ નથી પૂર્ણ અગાજ જે એ — ધારાસભામાં હોય ત્યાં સુધી — બધાના અનુકૂળ એવે માટે પ્રાપ્ત વરવા હચ્છો હોય અથવા જે તે ખીન સાધન વાપરવા છચ્છે તો પોતાની પ્રેક્ષા રાખનામું આપ્યા પછી તે વાપરવાની છચ્છ રાખનો હોય તો પૂર્ણ અગાજનું ધ્યેય રાખતા એનું મરી અડચણ આવી શકે એમ નથી. આમ આ વિષયના માટે સર અને નૈતિક અગતી વચ્ચે એવો વિશેષ માનવામાં આવે છે એવો જણાયે નથી”

માધીશ્રીએ આ લેખની નીચે વખ્યું કે “ધારાસભાના અને ધાર્મિક રાખયની વચ્ચે જે જે મે બતાવ્યો છે તેમાં રહેના માગ અર્થના આ વિવરણને હું હં મપૂર્વક સમતિ આપુ છું” રાજેન્દ્રનાથ ગ્રેમને રાખયની નૈતિક આત્મ સિંધે સકા હતી તેમજે પણ જણાવ્યું કે, ટ્રિશોરલાસખાઈના આ વિવરણથી મારી સકા ણી મર્દ છે

માધી એવા સધનું ચોથું વાર્ષિક અધિવેશન ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં આવેના ડેવાગ મામે ૧૯૩૮ના માર્ચની આખરમાં થયું તે વખતે

આપણા દેશના કેટલાક પ્રાંતોમાં હિંદુ-મુસલમાન દંગા થયા હતા એટલે સંમેલનમાં એ જ ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય ગની ગયો અને તેના ઉપર સારી પેઠે ચર્ચા તથા વિચારસંક્રાંતિ થઈ

કિશોરલાલભાઈએ પોતાના ઉપસંહારના લાપણમાં અહિંસાની પાછળ આવરૂપ વૃત્તિ કઈ હોવી જોઈએ તે મહત્ત્વતાં કહ્યું કે :

“ કવળ અહિંસા અને ક્રોધ ન કરવો એટલું બસ નથી. એ તો અભાવરૂપ ધર્મ થયો. આપુનું જીવન આવરૂપ કરવાથી શરૂં છે. દિવિદ્વ નારાયણને દેખતા એમની કરુણા જિભશર્ષ જાય છે. આશ્રમમાં જેમ પોતાના સાથીઓ આગળ પોતાની વેદના તેઓ પ્રગટ કરતા હતા તેવી રીતે આપણાં સંમેલનોમાં પણ કંઈ છે. તે વખતે આપુ વાયુમંડળ કરુણાથી ભરાઈ જાય છે. એક વાર ને મારા ગૂડને પૂછ્યું કે ઈશ્વરની ઉપાસના કયા સંગ્રહ રૂપમાં હું કરું ? તેમણે જવાબ આપ્યો. સાચ, પ્રેમ આદિ ગુણોથી યુક્ત ઉપાસે હોય અને તેની કરુણા ગુણયુક્ત રૂપની પૂજા કરે. બુદ્ધ, ઈશુ તથા બાપુ એ સૌ એક પુરુષોમાં મુખ્ય ગુણ કરુણા છે. એ કરુણાને આપણે સમજી જઈએ તો સપળા પ્રમોદને ઉત્તર મળી જશે. હિન્દુ-મુસલમાન દંગાને પણ એ જ ન્યાય લાગુ પડે છે. દંગા કરવાવાળા બહુ બહુ તો કબલિયા કેલીઓથી ખરાબ હોવા નથી. એમની પાછળ જેઓ દોરીસ ચાર કરનારા હોય છે તેઓ ખરા શુદ્ધ તો છે. તોફાન કરનારા શુદ્ધ તો એમના હાથા હોય છે. તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી અથવા પોતાને કશું વેર હોય છે તેથી મારામાગી કરતા નથી. એમને એવી આદત પડી નઈ હોય છે અને પૈસાની લાલચથી તેઓ આવા કામ કરે છે. એવા માણસોને વિષે પણ આપણા હૃદયમાં કરુણાનો આવ વેદા થાય ત્યારે એમને સુધારવાનો ઉપાય આપણને મળી રહે.”

પાંચમું અધિવેશન ૧૯૩૬ના મે માસમાં બિહાર પ્રાંતના ચપારણુ જિલ્લાના વૃંદાવન ગામે થયું તે વખતે રાજકોટમાં આપુજીની અહિંસાની આઝરી તાવણી થઈ ચૂકી હતી—હિન્દુ-મુસલમાન દંગા નો હતા જ. તે ઉપરાંત ત્રિપુરી કોંગ્રેસમાં પેદા થયેલા કલુષિત વાતાવરણની પશુ અસર હતી કોંગ્રેસીઓમાં અંદર અંદર જે ઝઘડા ચાલતા હતા તેનાથી સઘના સઘયો પણ અવિખત ગંધી શક્યા નહોતા એટલે

સામગ્ર્ય છે કે યથાઃ પત્રોમાં સઘની વિરુદ્ધ લેખો આવે છે કહ્યાંકમાં પણ સઘની વિરુદ્ધ આવી જ કાર્થક હવા ફેલાઈ છે બહારના વિરોધ ઉપરાંત આ કોંગ્રેસી મામથી સઘ્યોની અદર આતરિક કંઈ પણ પેદા થયો છે તેથી આ સઘ્યોનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ આક્રમકાથી સઘને બચાવી લેવો જોઈએ

“વિરોધીઓની દીકાઓથી મને યશુ દુષ્કાર મળી પરંતુ આ બે વાળ વર્ષમાં આપણા સઘ્યોમાં જ જે આતરિક વિખવાદ પેદા થવા માડ્યો છે, તેથી મને બહુ દુષ્કાર થાય છે આપણે અદર અદર એક બીજા પ્રત્યે સદ્ભાવપૂર્વક મિત્રતા ન રાખી શકીએ તો મને જરાયે આશા નથી કે સઘની મારફત આપણે બિન્ન બિન્ન ઝોમોના અથવા પ્રાન્તોના લોભમાં સદ્ભાવ પેદા કરી શકીએ સઘમાં આવું નવોમાલિન્ય ફેલાય છે એમને નવા કોઈને સઘ્ય બનાવવાનો ઉત્સાહ મારા હિતમાં થતો નથી”

વિશ્વરક્ષાબાઈએ મઘની આતરિક સ્થિતિનું આ પ્રમાણે જ પૃથક્કરણ કર્યું તેના ઉપર મઘ્યોમાં સારી પેરે ચર્ચા થઈ મઘના સઘ્યો કેટલીક વાર નૃત્યોમાં આદર અદર પણ હરીફાઈ કરતા હતા એમને એ દરમિયાનની તેમને ચેતનગી આપની પડી કે,

‘સઘના સઘ્યોએ પેલે સત્ય અને અહિંસાનું સંસ્મરણપૂર્વક પાલન કરતું જોઈએ, એમનું જ નહીં પણ પોતાની સાથે કામ કરવાવાળા બીજા કામ કરાંગોના સત્ય અને અહિંસાથી વિરુદ્ધ હોય એવા કાર્યોના કોઈ પણ પ્રકારે યામ નહીં શકાય એ જોઈએ બની રાખે ત્યાં મુડી તો તેમની પાસે પણ સઘને અહિંસાનું પાલન કરાવતું જોઈએ વળી રાજકીય સંસ્થાઓની નૃત્યોમાં સઘના સઘ્યોએ અડગ અડગ હરીફાઈ’ પરંપર વિરોધ પણ ન કરવો જોઈએ

સઘનું ૯૭ અધિવેશન ૧૯૪૦ના ફેબ્રુઆરીમાં મગાગના દાકા ગિલ્ડાના મનિકદા ગામે થયું વૃન્દાવનમાં મઘના સઘ્યોને મારી પેરે મૂસનાઓ તથા ચેતનગીઓ આપનામાં આવી હતી છતાં તેની ખાસ અસર થઈ જણાતી નહોતી ૧૯૩૮ના સરટેમ્પમાં વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થઈ મળુ હતું એ યુદ્ધમાં ઝોમોને ભાગ લેવો કે કેમ એ એક પ્રશ્ન હતો કોંગ્રેસને યાગનું હતું કે કેવળ અહિંસાને માળે આપણે ભાગ ન

બઈએ ને તો આપણાની મની શકે એમ નહીં પણ ખ્રિસ્તિય સગમર પોતાના મુદ્દના દેખાડો બાદે - ૨ અને તેથી હિંદુસ્તાનને કાયદો થાય એમ હોય તો એકિમને મુદ્દમા મંદ કરવાનો વાધો ન હોવો જોઈએ ગિરોરના નબાઈએ પોતાના અધ્યયન તરીકિના બાપણમા આ મામતની મુશ્મત થી ચર્ચા કરી તેમજે જણાવ્યું કે

જ્યાં સુધી પ્રાણીય જીવોની સંજ્ઞાવવાનો ભાગ મેચેસ ઉપર નહોતો આ પો ત્યાં સુધી હિંસા તથા અહિંસાના પ્રશ્નો ઉપર જુદા જુદા પક્ષોમા તાલ્લિક ચર્ચા જોડે વાદની હતી તોજમ બેમાથી એકને પસંદ ના આપવાનો પ્રસંગ મેચેસ બાગળ બેઠો થતા નહોતો પ્રાણીય કારોબારમા કાઈ અધિ ૧૨ મજા પડી એવા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા છે વળી વર્તમાન યુદ્ધ શરૂ થયા પછી તો આપની કુચિ અથવા શબ્દા ઈ તરફ છે તેની જાણના બંદુ બારે પ્રસંગ જોડો થયો છે કોચેસના નેતાઓ તથા અનેક પ્રાણીના પ્રધાનેશના મુખેથી એવા વચ્ચેની જ્યાં છે કે અગ્રે / સરમાર હિંદુસ્તાનને પૂજ્ય સ્વરાજ આપી દેતો કોચેસ અગ્રેજ સર ૧૨ને આ લક્ષ્યમા પેસા તથા સિપાહીઓની પૂરી મંદ કરશે અને દેશના લાખો જવાનોને જર્મની સામે લ વાને મોકલશે મને ખબર છે ત્યાં સુધી જાતી મેવા સંધના સંબંધ એવા કાઈ જમ કોચેમી નેતાએ અથવા ધારાસભાના સંબંધે આ વિચાર અથવા સૂચનાને વિચાર નથી કર્યો બંદે અનુમાન તો એમ નીચે છે કે એમની જમ વિચારમંદમી એવી જ છે જોડે કે ખજાનનો આશ્રય લીધા વિના રાજ્યશરમાર સંજ્ઞાવવો અને દેશની સ્વતંત્રતા રક્ષાથી રાજ્યની એ સાધારણ મનુષ્યસમાજના જમ ઉપરવટની વાત છે એવી સાધારણ લોકની જે માન્યતા છે તેમા આથી તેના સંજ્ઞા કોમલી કાર્યકર્તાઓ અપરાધ નથી પરંતુ પૂ બાપુએ તો આપની આગળ એવો વિચાર મૂક્યો છે કે સાધારણ મનુષ્ય જલ્દ અમુક દંડ સુધી અહિંસાનુ પાલન કરી શકે છે આ વાત બે સાની હોય તો આથી મેવા સંજ્ઞા નીતિ કેમ દોતી જોઈએ ? આવા બાઈક પ્રસંગે આપને કમું વિશેષ આશરમ ન બતાવી શકીએ તો સંધને સાત રાજ્યમા આ દેખુ રહ્યો ?

એક તરફથી જોઈએ તો આથી મેવા સંજ્ઞા સંજોએ રાજનેતા કમિતા એટલે કે મેચેસ તથા ધારાસભા વનેદેમા કહેલો અને

મેંવા પ્રમારનો ભાગ લેવો જોઈએ એ સવાલમાથી જ આ બીજો સવાલ
 લેખો થાય છે કે મધને બંધ કરવો જોઈએ કે ચાનુ રાખવો જોઈએ ?
 મારણ આમ કરવામા અહિંસાના મિદ્ધાન્તની અને સુરમારના
 કારોબારની વચ્ચે વિરોધ આવે છે અને ધમસ મ્દ પદા થાય છે એ
 તરફથી અહિંસાનો જગ થવાના ડરથી આખામા રાક્ષિ હોય તોપણ
 આ મમે થી દુર રાખીએ તો આપણી અહિંસા એક તુચ્છ ગમ્મિ બની
 જાય છે બીજી તરફથી જો આપણે આ કામોમા પડીએ તો અહિંસાની
 મર્યાદા પાળવાની જોઈતી કાયેસની રાક્ષિ હોય તે હદમા આપણે પણ
 રહેવું પડે છે અને હિંમત ઉપાય અજમાવવાની ફરજ પડે છે સુદ્ધાર
 વલ્લભભાઈને આ ધર્મસ મ્દનો અનુભવ થયો છે છેવટે એમણે એ
 નિષ્ક્રિય કયો છે કે જો પાતાની શક્તિ અહિંસા ઉપર છે તોપણ અ
 મિદ્ધાન્તને દરતાકૂવક પડી રાખવા જતા પાર્વમેન્દ્રી બોડતુ કામ
 તેઓ ચતાવી શક નહીં સિદ્ધાન્તવાદી હોવાનો કાવો મ્દગિને નિષ્ક્રિય
 રહેવું પડે એ એમના જેવા મ્દમા ધીને માટે મરણ છે મારો ખ્યાલ
 એવો છે કે માનવસમાજની આ /ની હાલતમા મેવળ મરદાર વલ્લભભાઈને
 મારે નહીં પણ આપણે મોંને માટે ગજદારી હો જો મ્દમાર જીને
 તેની સાથે શુદ્ધ અહિંસાના પાવન રુ એ લગભગ અસંભવિત છે
 મેવળ જેઓ સ્વભાવે હિંસા તરફ રુચિ ધરાવે છે તેઓ જ નહીં
 પરંતુ સ્વભાવ અને બુદ્ધિથી અહિંસામા કદા રાખનારા પા મમાજના
 કે તાક કામો માટે ચોક્કસ હિંસા જરૂરી છે એમ માને છે તેમને
 એવો અદેરો રહે છે કે જોઈતી હિંસાનો અવ થા ન રાખવામા આવે
 તો સમા /મા અચજકતા અને અગતિતા ફેલાવાનો ર છે

મારી કે પના એવી છે કે આપણે એવા સમાજની સમા /
 નિમાણ દરી રાખીએ જે સમાજના દિગ્ગજિપ્રમુખ પ્રવાહને એન્દમ કાન
 બદલી ન શકે પણ તેમા તત્કાલ તો ન જ લય માર્ માર્ વાર એ
 પ્રવાહનો તેઓ સફળતાપૂર્વક વિરોધ પણ કરે આ ધ્યેય રાખી આવો
 સમાજ સંજ્ઞીય સામાજિક આર્થિક વગેરે સધળા પ્રકારના કામોમા
 ભાગ લેતો રહે ચેતાને સારા લાગે જેવા કામોમા સફળતા આપ
 પરંતુ જેમા હિંસાનો મ્દવી ર હવો અનિવાર્ય હોય એવી માર્
 પ્રસ્થામા અધિમારનો સ્વીકાર ન કરે આવા સમાજનો એવો નિમય
 દેવો જોઈએ કે બંને મમે તેટલ નુકમાન થઈ જાય તોપણ પાતાની

મોટા ભાગના અને મહત્ત્વના સ્વયો તો આવી સ્વસ્થાઓમાં હતા જ એને છેવટે નક્કી કરવામાં આવ્યું કે તેના વર્તમાન સ્વરૂપમાં સ્વધનું વિચરન પ્રત્યે સ્વધના વિચરનનો જાવ નીચે પ્રમાણે છે

‘ છે જા સ્વસ્થા સ્વધનન અનુભવ ઉપરથી એવું જણાય છે કે સ્વધના સ્વયોએ સ્વધના સ્વસ્થાઓના બા. લવા એ સ્વધના જેવું નથી તેથી વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આ સ્વયો એવો અભિપ્રાય છે કે અન્યાર્થે જેઓ સ્વધના સ્વસ્થાઓના છે અને તેના સ્વરૂપ હવે છે તેઓ સ્વધના સ્વસ્થ ન રહે

આ નિષ્કર્ષનો એવા અર્થ હરનિજ નથી કે > વ્યક્તિઓ સ્વધના સ્વસ્થાઓના ના > છે તેઓ સ્વધના સ્વસ્થ રહેવાને લાખ નથી અથવા તો સ્વધના સ્વસ્થ મામ એ બી ન સમોને સુમાનવે ઊતરતા હજી નહીં ના છે આ નિષ્કર્ષ પર આવવાનું એક ખાસ મારણ તો એ થયું છે કે સ્વધના કેટલાક સ્વધના સ્વધના સ્વસ્થાઓમાં ભાગ લવાથી સ્વધના સ્વધના સ્વધના છે એ ઉપરથી એ સામિત થાય છે કે આપણે અહિંસાનું આવરણ અપૂણ તથા દુષિત છે અહિંસાનું સ્વરૂપ જ એવું ■ > તેને હિમાની હિંદુ નિમિત્ત મરી ન બનવ જોઈએ

સ્વધના હમેશા મેલી નાન્યતા રહેલી છે કે હિન્દુસ્તાનના હરો. હોમની કલ્પને સ્વધનાત્મક ભયી જ થઈ શકે એમ છે સ્વધનાત્મક મર્થ એ એક એવું ભય છે કે જેમાં આમ નવા નીપડીયો સાન લઈ શકે છે એવા માટે સ્વધના સ્વધના સ્વધના ના ના પૂરની જ મર્થાદિન રહેશે જે સ્વધનાત્મક ભયો સ્વધના સ્વધના સ્વધના સ્વધના સ્વધના નથી આવતા તે કારણ સ્વધના સ્વધના આવશે જેવા ■ સ્વધનાત્મક ભયની સાથે અહિંસાને મા સ્વધના છે તેનું અવરોધન અધ્યયન તથા સંશોધન પ્રત્યે તથા સ્વધનાત્મક મર્થની આપણા પોતાના તથા સમાજના ઉચ્ચન પા મા અમર પડે છે તેનું નિર્ણય કરવું

સ્વધના એ પા. અભિપ્રાય છે કે સ્વધનાત્મક ભયનો એ વિશાલ જે સ્વધનાત્મક સ્વધનાઓથી અવર છે તેનું સાતી રીતે અધ્યયન તથા સંશોધન પ્રત્યે માટે પૂરના નાન્યસો આપે નાતી સેવા સ્વધના પડે નથી તેથી જ્યાં સુધી આ પ્રત્યે અધ્યયન તથા સંશોધન માટે પૂરના સાધન ન મળે ત્યાં સુધી સ્વધના આર્થિક અવધાર તથા ‘સર્વોપ’ માસિ

પ્રવૃત્તિઓમા હિસાતમક ઉપાયોનો આશ્રય તે હરગિજ નથી લે જ્યારે કોઈ અનિયતે દૂર કરવા માટે અહિસાત્મક ઉપાય તે બનાવી શકે ત્યારે એનો પ્રયોગ કરવાને માટે તે આગળ આવે તે વખતે કોઈ સમાજ અથવા કોઈ સંસ્થામા તેને અધિકાર સ્વીકારવાની જરૂર પડે તો એટલા દામ પૂરતો તે અધિકાર પણ સ્વીકારે પણ કામ પૂરું થતા જ આમ લોકોના પ્રતિનિધિઓને તે પાઠા સોંપી દે માગી જેવી ખાતરી છે કે ઉચ્ચ આદિચ, મુક્તિ, વ્યવહારકુશળતા અને પોતાના મિત્રમા સારું જ્ઞાન ધરાવવાવાળા સત્યામતીઓનો આવો એક સમાજ હોઈ શકે છે જે અધિકાર લીધા વિના પણ પોતાની નૈતિક પ્રતિજ્ઞા જમાવી શકે એ તો વિવિધ ક્ષેત્રોમા કેવળ એવા જ કર્યા દે છતાં જેની એકી પ્રતિજ્ઞા હોય કે જ્યારે કોઈ પણ વિષય ઉપર તે પોતાના વિચાર પ્રગટ કરે ત્યારે લોકોને તેમ જ સમજને આદ્યપૂર્વક તે આશયવા પડે અથવા એના સત્યામતી ઉપાયનો સામનો કરવો પડે.

પત્રી પોતાની તારીરિક અસ્વસ્થતાને મગ્ધો પોતે જોઈલો પ્રવાસ કરવો જોઈએ તેમ્નો કરી શકા નથી સમાજો સમારબો વગેરેમા ભાગ લેતો જોઈએ તેમ્નો લઈ શક્યા નથી વગેરે મારણોને બીવે પ્રમુખપદ ઉપરથી પોતાને મુક્ત કરવાની તેમ્નો માગણી રી પૂ માપુછને તથા ૧૪નાક સમિતિના સભ્યોને પોતે વાત કરી લીધી છે એ પણ જણાવ્યું માપુછએ એમને કહેતું કે “આ વખતે તુ તમને આમલ નહીં કરું અતઃ રીતે તમને અધ્યક્ષ રહેનાનો ધર્મ સુઝી જાય તો ઉત્તમ છે પરંતુ તમને એથી જીનદુ જ નાગે તો મારે તમને અનુકૂળતા જરી આપની જોઈએ

કિશોરલાલબાઈએ પોતાના ભાષણમા જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે ઉપર ઘણી ચર્ચા થઈ

માપુછએ અહિસાના મહત્વ અને નુ મિત્રનાર અને વિશદ વિવેચન થઈ પર્તમાન પરિસ્થિતિમા સરની નીતિ કેવી હોઈ શકે તે પણ સમજાયું તેના સારૂપ મુત્તા નીચે પ્રમાણે આપી શકાય

૧ મધ્યમા ૧૮નાક સભ્યો એના છે જેઓ સઘને પ્રતિજ્ઞા આપે છે, જ્યારે કે ૧૮નાક એના છે જેઓને સઘ તરફથી પ્રતિજ્ઞા મળે છે, અને

એ પ્રતિષ્ઠાનો ઉપયોગ તેઓ રાજકારણમાં કરે છે. તેનો એ જ ઉપાય છે કે સઘે એવાઓને પ્રતિષ્ઠા ન આપવી જોઈએ એ સઘે પણ બીજાની પાનેથી માર્ગીને મેળવેલી પ્રતિષ્ઠા છોડી દેવી જોઈએ તે આપણે આપણા મન્યોને એવી પ્રતિષ્ઠા આપીએ અને તેઓ તે લે તે આપણે કોંગ્રેસ સમાજવાદી અથવા તે સામ્યવાદીના ઠરીફ ખનવાને પાત્ર થઈએ

૨. આવું સત્તાનું રાજકારણ સંઘમાંથી દૂર કરવું જોઈએ આત્મશુદ્ધિને માટે એમ કરવાની જરૂર છે હું રાજકારણ-માત્રના નિર્ણય નથી કરતો હું તો જાણું છું કે આપણા દેશમાં સવળા પ્રકારનું ગ્યનાત્મક કામ એ રાજનીતિનું જ એક અંગ છે. મારી દૃષ્ટિએ તો એ જ આનું રાજકારણ છે પરંતુ સત્તાના રાજકારણ સાથે અહિં સામે કશો સંબંધ હોઈ શકે નહીં

૩. તે આપણી અદર અહિંમત પુરુષાર્થના સાચા લક્ષણ હોત તો આજ આપણી જે દશા છે તે ન હોત આપણામાં એક જુદી જ શક્તિ પેદા થઈ હોત તે વખતે તમારે ન મારી સલાહની જરૂર પડત કે ન આ સઘની જરૂર પડત

સરદારે કહ્યું કે

“કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ગાંધી સેવા સઘ વાસ્તવિક રીતે તો એક રાજકારી પક્ષ જ છે પરંતુ એ લોકો એ વસ્તુને હુપાવવા માટે રથનાત્મક કાર્યનો આશરો લે છે. કાંગ્રેસની તમામ સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાની તેમની આ આશ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી કેઈ જવાબદાર વ્યક્તિએ આની વાત નહોતી કહી ત્યાં સુધી મેં એને મહત્વ નહોતું આપ્યું પરંતુ જ્યારે ૫ જવાહરલાલજીને પણ લાગ્યું કે આ એક રાજકીય પક્ષ છે અને કાંગ્રેસનો કળજો લેવા માગે છે ત્યારે મને બહુ ખરાબ લાગ્યું.”

પછી સઘના જે મન્યો મતાના રાજકારણમાં એટલે કે ધારા-મંજાઓ, મુનિસિપાલિટીઓ, લોકલબોર્ડો વગેરે સંસ્થાના સઘો હતા તેમની યાદી ખનાવવામાં આવી તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયું કે સંઘના

બાપુદેના મંત્રી તરીકે મને ૧૯૪૧

સિવાયની ગાંધી સેના સઘની બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓ રચિત કરવામાં આવે અને નીચે લખેલા સમજનો ઉપરાંત સઘના બીજા કોઈ સભ્ય ન રહે તથા માર્ગવાહક સમિતિ નીચે લખેલા સમજનોની રહે”

પછી નવ માણસોની કાર્યવાહક સમિતિ નીમવામાં આવી અને તેના અધ્યક્ષ શ્રી જનમૂળને નીમવામાં આવ્યા

ગાંધી સેના સઘનું વિલર્જન ચવાથી કિશોરલાલભાઈ ઉપરથી જવાબદારીનો એક બહુ મોટો બોલો બેતરી ગયો. તેમની તબિયત સારી ન હોવા છતાં કર્તવ્યરશ થઈ સઘના સભ્યોને મળવા તથા તેમની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવા આખા હિન્દુસ્તાનમાં તેમણે ભ્રમણ કર્યું હતું. ગાંધી સેના સઘના પ્રમુખ યશવી તેઓ સારા હિન્દુસ્તાનના નાનામોટા રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓના સપર્કમાં આવ્યા આ કાર્યને અંગે તેઓ જુદા જુદા પ્રાંતના દેશના નેતાઓના પરિચયમાં પણ આવ્યા અને પોતાના નામ તથા પ્રેમજી સ્વભાવને લીધે સૌનો સહુભાવ સંપાદન કર્યો

૨૧

૧૯૪૨ની લડત

કિશોરલાલભાઈ ગાંધી સેના સઘના મમમાંથી છૂટા થયા તે વખતે કોમી હુલ્લોને અંગે મહાદેવભાઈને બહાર ફરવાનું ધર્મ્ય થતું. ૧૯૪૧માં તેમને લાખો વખત અમદાવાદ રહેવું પડેલું ત્યાર પછી ગુજરાતના દેલવાહ જાગમા રેલસ્ટેટ આવ્યું તે માટે ફાળો ઉવરાવવા તેમને લાખો વખત મુબઈ રહેવું પડેલું તે વખતે કિશોરલાલભાઈ જાણુજીને તેમના યતન્યરહાર વગેરેના કામમાં મદદ કરતા સરઆતમાં તો તેઓ રોજ વધીથી સેનાગ્રામ જતા પણ પછીથી તેમણે સેનાગ્રામમાં જ રહેવાનું રાખ્યું

સને ૧૯૪૨ની ૮મી તારીખે સરકારે કોંગ્રેસ ઉપર હુમલો કર્યો તે પહેલાં દુનિયામાં આવી રહેલી વ્યાપક દ્વિસા તથા આશયુ દેશમાં શ્રે-૧૪

ચાલી રહેતી કાયદેસર અગત્યકતાના પ્રતિકાર તરફ આપુજી ઉપવાસ કરવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા કોંગ્રેસની કાગેજી સમિતિના લગભગ બધા જ સભ્યો તેમના આ પગલાને પસંદ કરતા નહોતા. તે ઉપરથી આપુજીએ તા. ૨૦-૭-'૪૨ ના ગેજ 'અહિંસાની પ્રકૃતિમાં ઉપવાસને સ્થાન' એ નામનો લેખ લખ્યો (જુઓ 'હરિજનમંડુ', તા. ૨૬-૭-'૪૨) તેમાં તેમણે પોતાના પહેલાંના ઉપવાસોનો ઉલ્લેખ કરીને લખ્યું હતું કે,

“મારા આ બધા ઉપવાસો છતાં સત્યાગ્રહના એક સત્ત્વ તરીકે ઉપવાસ માન્ય થયો નથી રાજકારણી લોકોએ તેને સહી લીધો છે એટલું જ. તેમ છતાં મારે એના નિર્ણય ઉપર આવડું પડ્યું છે કે આમરણ ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમનું એક અત્યંત મહત્વનું અંગ છે, અને અત્યંત ચોક્કસ સંલેગોમાં તે સત્યાગ્રહનું સૌથી મહાન અને સમગ્રતાપૂર્ણ શસ્ત્ર છે. યોગ્ય તાલીમ પ્રાપ્ત વિના આવી ભૂલને ઉપવાસ આદરવાને માટે દરેક જણ પાત્ર નથી . . . રચનાત્મક અર્થમાં અહિંસા સૌથી સમર્થ શક્તિ છે. કારણ કે જોકે કરનારાઓને કોઈ પણ ભવન શારીરિક અથવા ભૌતિક તુકસાન વ્યાં વિના, કે કરવાનો ઇરાદો પણ રાખ્યા વિના કટકટકને માટે તેમાં પૂરનો અવગણ મળી રહે છે સત્યાગ્રહનો આશય હંમેશાં જોકે કરનારમાં રહેલા સંઘર્ષને ભ્રમ કરવાનો છે કટકટક તેની દેવી પ્રકૃતિને સ્પર્શે છે અને પ્રતિકાર તેની આસુરી પ્રકૃતિને છોડે છે યોગ્ય સંલેગોમાં ઉપવાસ આ પ્રકારની ઉત્તમ ટાળીની અપીલ ■ રાજકારી કાર્યકર્તાઓને રાજકીય બાબતોમાં તેનું ઔચિત્ય દેખાતું નથી તેનું કારણ એ છે કે આ ઉત્તમ શક્તિને એ એક નવીન ઉપયોગ છે. અહિંસાનો ઔદિક બાબતોમાં ઉપયોગ કરીએ તો જ તેનો ઉપયોગ છે.”

કિશોરલાલભાઈએ તા. ૨૫-૭-'૪૨ ના રાજ 'શ્રુત્યનું રચનાત્મક બળ' એ નામનો લેખ (જુઓ 'હરિજનમંડુ', તા. ૨-૮-'૪૨) લખીને આપુજીના વિચારોને અનુભેદન આપ્યું એમની દલીલ સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય :

“અહિંસાત્મક પ્રતિકારના એક સાધનરૂપે ઉપવાસ રદ કરવામાં આવે છે. એ માર્ગ નવો તો નથી જ. જનુ પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં તે લેવાતો આવ્યો છે. એક રીતે તે આપણાંથી શ્રુત્ય લાવવાને

એક પ્રકાર કહી શકાય. આથી મરણનું જીવન ધડવામાં શુ સ્થાન છે એ સવાલ ઊભો થાય છે. . . . મનુષ્ય બહુ ઊંડે ઊંડે એમ અનુભવે છે કે એના શરીરને કેવળ ધારી રાખનારી જે સત્તા છે તે કરતાં જીવનનું સ્વરૂપ વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે વ્યાપક અને વધારે ચિરંતન છે. . . . પોતાના વ્યક્તિત્વથી પર અને વધારે વ્યાપક જીવન વિષે તેની પ્રતીતિ અને તે વિષેનો તેનો રસ પોતાના દેહ માટેના રસ કરતાયે વધારે છે. પોતાની પાછળ રહેનાર અને હજી પેદા પણ ન થયેલા સાર માટે તે કંઈ મૂકી જવા ઝંખતો હોય છે. અને વધારામાં તેને કંઈક સારૂ મૂકી જવાની ઝંખના હોય છે, ખરાબ નહીં. . . . જેટલે અરો પોને સમજી શકે તેટલે અરો વ્યાપક જીવન વધારે ઉન્નત અને પ્રગતિશીલ બને એવો સામાન્ય રીતે દરેક દેહધારીનો અણુશીખર્યો પ્રયત્ન હોય છે . . . એ વ્યાપક જીવન સર્વે દેહો દ્વારા પ્રગટ થાય છે, અને સર્વે મરણોમાં એ દેખાય છે, અને મરણ છતાં એ કાયમ રહે છે. વાસ્તવિક રીતે દરેક જણ પોતાના વ્યક્તિગત જીવન મારફતે વ્યાપક જીવનને ધડવા અને વિકસાવવા મથે છે. આ વ્યાપક જીવન જ જીવનનું સાચું રૂપ છે અને તે જેમ શરીર ધારણ દ્વારા તેમ જ તેના નારા દ્વારાયે ધડાય છે. . . . કંઈક એવા પણ પ્રસંગો હોય કે જ્યારે જીવતા પ્રાણીઓની અતિ બુદ્ધિબરી અને તીવ્ર પ્રવૃત્તિ કરતાયે મરણનું બળ વધારે અસરવારક થાય એવે પ્રસંગે મરણ કંઈ ભતની ગુપ્ત શક્તિને બહો મુક્ત કરતું હોય એમ જણાય છે. એ શક્તિ દેહધારણ દરમ્યાન બધા પ્રયત્નો છતાં પૂરતી યશસ્વી થઈ શકતી નહોતી, પણ દેહ છૂટ્યા પછી થોડા વખતમાં જીવનની પ્રગતિને અટકાવનારી અડચણ ખસેડી દે છે . . . તદ્વચપણે વિચારતા મરણ જીવતી દુશાના જેવું જ જીવનને ધડનારૂં માન્ય પડે છે. . . . સત્ય છે કે પ્રાણની શક્તિ જે કામ કરાવી શકતી નથી તેને માટે દેહના કેટલાક સારામાં સારા સત્તાનોના સ્વેચ્છા મરણની શક્તિની જ જરૂર હોય. અયબત્ત એ શક્તિરૂપ બને તે માટે તેનો નિશ્ચય રિચરપણે કરેલા બુદ્ધિપ્રયોગથી બચવા પરિભાષામાં કહે છે તેમ અહિંસાની એક યોગનારૂપે યેવો ભોઈએ આવેરાથી કરેલી કે નિરાસાથી થતી આત્મહત્યાના રૂપે તેમ ન થતું ભોઈએ.”

અમુક પ્રસંગે પ્રાણત્યાગ કરવાનો પણ ધર્મ થઈ પડે એવું તો આશ્રમમાં સૌ સ્વીકારતાં હતાં પણ તેની સાથે પ્રસ્તુત પ્રસંગ અને

સમય આમરણ ઉપવાસ કરના જેવો નહોતો એવું સૌને લાગતું હતું તેના કારણે જાણીને આ પગલું ન લેતા બાપુજીને મહાદેવભાઈ વગેરે એ ધીનવેના વ્યભિચાર સમાગ્રહ વખતે પણ બાપુજી ઉપવાસનો વિચાર કરતા હતા ત્યારે મહાદેવભાઈની એક દલીલની બાપુજી ઉપર અસર પડેલી, અને તેમણે ઉપવાસનો વિચાર છોડી દીધેલો તેમની દલીલ એ હતી કે 'આપ ઉપવાસ કરો એનો અર્થ એ થાય કે કાર્યકર્તાઓ અને પ્રજા ઉપર આપને વિશ્વાસ નથી તેઓ સરકારને લાગત આપવા તૈયાર છે અને તેને અંગે ગમે તેવા કષ્ટો આવી પડે તે સહન કરવા પણ તૈયાર છે પણ આપના ઉપવાસથી આપ તેમની પામેથી એ તક ખૂંચી શકો છો અને તેમને અન્યાય કરો છો' આ વખતે બાપુજીએ ઉપવાસની વાત કાઢી ત્યારે આ અને બીજી દલીલો કરનારા કામગો બાપુજીને નાથીઓએ લખેના તેમાથી કિશોરલાલભાઈનો કામગી તેમના સ્વજાનનો અને વિચારપદ્ધતિનો ઘોતક હોઈ નીચે આપ્યો છે

'તા ૨૮-૭-'૪૨

'પૂ બાપુજીની સેવામાં

આપની ઉપર ઉપવાસનો અને પ્રાયોપવેશનનો બાળપણથી સરકાર છે અને તેના પ્રયોગો કરી આપે તેની તારીખ પણ લીધેલી છે વળી આપનો આખો જન્મારો મોટી ચળવળો કરવામાં જ ગયેલો છે એટલે આપના જીવનનો અત સામાન્ય વૃદ્ધ માણસની જેમ માફા પડીને આવે એ આપને માટે નિર્માણ હોવાનો સંભવ નથી એમ હું સમજી ગયો છું આથી અમત લાગણીઓને દૂર કરી તેનો દુ તપસ્વપણે વિચાર કરી શકું છું અને મેતાને વ્યાકુળ થવા દેતો નથી

પણ મરણ દ્વારા શક્તિ પ્રગટ કરતી હોય તો તે તક પૂર નહીં, પણ વિચારપૂર્વક એટલે દર્શનપૂર્વક હોવી જોઈએ દર્શન વિનાની શ્રદ્ધાને હું શ્રદ્ધા જ નથી સમજતો આ દુ અનુયાયીઓ માટે નથી કહેતો શુરુ માટે કહું છું અનુયાયીને શુરુની આત્મા પૂરતી ઘર્ષ શકે છે કારણ કે તેમણે આલોચન વિના તપવાનુ ધ્યેય જ રાખેલું હોય નથી શુરુને દેખાય એ શ્રદ્ધા એ જ તેમનું દર્શન

“આનો અર્થ એ કે મરણને નોતરવાનો પ્રકાર અને પ્રસંગ બનેતું સ્પષ્ટ દર્શન હોવું જોઈએ. અને તે પોતાના જીવનભરના આદેશને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. ખૂનની જેમ આત્મહત્યા પણ હિંસક તેમ જ અહિંસક અને પ્રકારની શક્તિને નિર્માણ કરી શકે.

“આપ કયા ભાવના પ્રધાનપણે પેગંબર છા? અગ્રેજ સ્વતંત્રતા વિનાશના? હિંદની સ્વતંત્રતાના? અન્યાયનિવારણના? અહિંસાના? સત્યના? અગ્રેજો પ્રત્યે મિત્રભાવના? બુદ્ધ વિરોધના? કોમી એકતાના? અસ્પૃશ્યતાનિવારણના? જે પ્રધાન પેશાગ હોય તે જ મરણમાયે પ્રધાન જેખાવે જોઈએ. જે અગ્રેજ સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવા મરણને આમ ત્રણ આપો તો તે જ શક્તિ આપનું મગણ પેદા કરશે. અહિંસા વગેરે ગૌણ થઈ જશે અગ્રેજો પ્રત્યે અસાત્વ અને જપાનીઓ પ્રત્યે વિરોધ ગૌણ થઈ જશે.

“ઉપરનો દરેક ભાવ જુદા જુદા માણસનું મુખ્ય યોગ્ય બની શકે છે. તે તે ધ્યેય માટે તે તે માણસને જીવવા તેમ જ મરવાની તક મળે તો તેને ફતાર્યતા લાગે, અને તેનું મરણ જીવનનું રચનાત્મક બળ થઈ શકે. તેથી તક આપ સેનાપતિ તરીકે દરેકને દેખાડી શકો છો. એમાથી આપ કયા એકને આપનો પ્રધાન ભાવ માનો છો તે ઉપરથી પોતાનું મરણ રોાધવામાં આપની રિધરપણે કહિ હોવી જોઈએ

‘ય ય વાપિ સ્મરન્નાથ સ્વચ્ચન્તે સ્નેહસ્ત્ ।

ઠ તમૈવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવ માવિતઃ ॥”

આ મ્હોકનો આ જ યોગ્ય અર્થ છે એમાં સ્મરન્ શબ્દ કાથ અપૂરે પણ કહેવાય. સમાચરન્ વધારે બધાએસતો થાય.

“જે પગલું નિહવળતા અને નાસીપાસી પેદા કરે તેમાથી જે શક્તિ પેદા થાય તે અહિંસક ન રહી શકે. તેમ જ તે શુદ્ધ અને પૂરે સતોષ કારક નિવેડો ન લાવી શકે એ નિશ્ચિત સમજવું જોઈએ. આપ કોંગ્રેસને સાચે રાખીને ઉપવાસનું પગલું બરસો તો કોંગ્રેસના મુખીઓની નેટવી ફલામ બરવાની શક્તિ હશે અને દુર્નિશ્ચયનું ન્યાયે જે એાગ્રમાં એાણુ છોડયે સરકારને ચાલી શકશે તેટલા પર સમાધાન થઈ જ જવાનું છે

“અથવા તો, હે કૌન્તેય, મનુષ્ય જે જે સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરે છે તે તે સ્વરૂપનું અનંતકાળે પણ સ્મરણ કરતો તે દેહ ઊડે છે, અને તે બાવથી સદા બાપિત થવાથી તે તે સ્વરૂપને જ પામે છે

કોએસના મુખીઓની સમાધાન કરી લેવાની વૃત્તિ છાની નથી. તેઓ કહી દેશે કે આટલાથી અમને સતોષ થઈ ગયો છે એટલે આપે સતોષ માનવો જ રહો, અને આપની પાછળ મૂકપણે બલિદાન દેનારાઓએ પણ. તેથી તેમને સતોષ ન લાગે તો તેઓ નેતાઓના દ્વેષ બને છે એમથી જ ફોરવર્ડ બ્લોક જેવી સરચાઓ ફૂટે છે અને એટલું સમાધાન તો આપના ઉપવાસની કિમત વિનાયે થઈ શકે ક્રિષ્ણ યોગનામા ચોડાપણે સુધારો કચવલો અરાકચ નથી. તેટલેથી કોએસના નેતાઓ સજી થશે જેને અસતોષ છે તે સૌ કોએસની બહાર મૂકા કાર્યકર્તાઓ છે અને મૂળી જનતા છે. આજે તેમનો સમય નથી, અથવા તેમનામા પોતાના બેધને પોતાના બગ પર ચલ્લ કરવાની શક્તિ નથી એટલે તેઓ જીવ બાળીને રહે છે અધૂરા સમાધાનો તેમને કૃતાર્થતાનો સતોષ નથી આપતા છતાં આપ તેટલું જ ક્યેય તાત્કાલિક પગલા તરીકે ચલ્લ કરીને તેમની પાસે રાજામુશીથી બલિદાન અપાવી શકો. તે માટે આપના ઉપવાસની કિમત આપવાની જરૂર નથી આપના ઉપવાસ અનુયાયીઓનું બગ વધારનારા થવાના નથી કારણ કે કોએસના મુખીઓનું લક્ષ્ય નાનું છે

“મરણની શક્તિનો આપ ઉપયોગ કરો તેમા હું હેય જોતો નથી પણ હાલ તો તે સેનાપતિ તરીકે જ આપને બલિદાન કરવાની ક્ષણ બીજી થશે ત્યારે તે એવી સચોટ હોશે કે નાનું બાળક પણ તેની અનિવાર્યતા સમજી શકશે કોમી ચુકાદો એવા ઉપવાસ છતાં”

જિ

આસાકિત કિશોરશાળના

૬૬૫૧”

બીજા સાથીઓના કામઓમા મુખ્ય દલીલ એ હતી કે ‘આજે આકાળા ધર્મને આપ જનનું બલિદાન આપવા નીમ્નો એમાં અગ્રિમે પ્રત્યેની આખી જિંદગીભરની ઉદાગતા આપ દ્વારા બેમો છે’, ‘આપને ગ્રાણ આપવા પડે તો અગ્રિમે અને દિ દુસ્તાનીઓ વચ્ચે હમેશને મારે એક કાયમની દુરમનાહની દીવાલ બીજી થશે’

બધા સાથીઓની દલીલોને પરિણામે દેહો, અથવા તો બાપુને તે વખતે ઉપવાસ અનિવાર્ય ન લાગ્યા, ક્ષિત્રી ગ્રેગ્રણ ન થઈ એમ દેહો, પણ ઉપવાસની વાત બધે ગઈ

૨

૧૪૨ની લડતમાં કિશોરલાલભાઈ ઉપર એક બીજી મોટી જવાબ-
દારી એ આવેલી કે હમી ઓગસ્ટે ઘણાખરા નેનાઓ પકડાઈ ગયા
અને 'દરિજન' પત્રોનું સંચાલન તેમના હાથમાં આવ્યું, તે વખતે
પણ લોકો ભાંગદોડની પ્રતિષ્ઠા કરવા ઇચ્છતા હતા, તેમને એ બાળકમાં
શી દોરવણી આપવી એ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. કિશોરલાલભાઈની જવાબ-
દારી તમે 'દરિજન' પત્રના જે જ અંદાજ પર પડ્યા હતા. તા. ૨૨મીએ
મળસકે તો એમને પકડી લેવામાં આવ્યા. પરંતુ તા. ૧૪મીએ
અહિંસાની મર્યાદામાં રહીને સરકારને તોડી પાડવા માટે શું શું થઈ
શકે એ પ્રશ્નનો જો જવાબ તેમણે આપેલો તે ભાંગદોડ કરવા ઇચ્છનારાઓને
બહુ અનુકૂળ આવી ગયો. એ જવાબની લાજો નક્કો દેશભરમાં
વહેંચાઈ. તેમનો જવાબ એ હતો કે,

"હું મારો અંગત અભિપ્રાય આપી શકું. મારે મને ઓફિસો,
બેંકો, કોઠારો વગેરે બાળવાનું અથવા લૂંટવાનું ન થઈ શકે. પરંતુ
અહિંસક રીતે, એટલે કે કાંઈના જીવને નેપથ્યમાં નાખ્યા સિવાય
વાહનવ્યવહાર અને સહેલાણીવહાર બંધ પાડવાનું થઈ શકે. હડતાલોની
વ્યવસ્થા કરવી એ સૌથી આરામાં સારું સાધન છે. અને જો તે બરાબર
સાધી શકાય તો તે ધાને જ અસરકારક અને પૂરતું નીવડે. જોને જરા
પણ વાંધા વિનાની અહિંસા હતી શકાય. તારનાં દોરડાં કાપી નાખવાં,
પાટા ઉમેટી નાખવા વગેરે બાળતોનો આખરી ફેંસલાની આવી લડતમાં
વધી ન કાઢી શકાય. એ શરતે કે છવહિંસા ન થાય તેની પૂરતી
કાળજી રાખી હોય. જપાનીઓ જો આપણા ઉપર ચી જ આવ્યા હોય
તો અહિંસક જવાબની દૃષ્ટિએ પણ આ બધું આપણે કરવું જોઈએ
એમાં શંકા નથી. એટલે અહિંસક ક્રાંતિકારીઓ ધરી રાખ્યો પ્રત્યે
જેવી રીતે વર્તે તેવી જ રીતે અમેજ સરકાર પ્રત્યે પણ વર્તે અને
એવાં જ પગલાં એની સામે અજલ્યાર કરે."

તેની સાથે એમણે એવી પણ ચેતવણી આપી હતી કે,

"ગાંધીજીને ગૈન સત્ય ને અહિંસા એ એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુ-
ઓની જોમ એકઠાં જ રહે છે. એકને બીજીથી જુદું પાડી શકાય નહીં"

અથવા તે તેમને જુદાં પાત્ર ચકાવે તોપણ અહિંસા કરતાં સાચું જ શ્રેષ્ઠ છે. હવે સાચું એ એની વસ્તુ છે કે જે મુખ્યતા કે બચતી સાદે રહી શકે નહીં. અહિંસક ગાંધીવાદી કાર્યકર્તા જે કોઈ પત્રનું બદલે કે બરવાનો વિચાર સરખો કરે તે હાથેથી ખુલ્લું ખુલ્લું જ કરે તથા તેને કારણે પોતાની ભત કપર કે પોતાની આલમિયકત કપર જે પરિણામ નેકવાનું આવે તેમાંથી છટકવાનો જય જન્મ પ્રયત્ન ન કરે. તે પછી પાછળ સંતોષ રહીને દોઝીસંચાર કરનારો કે ચોખનાનો ગેહડી આપનારો ન બને. પોતે જે કામ કરના હોય તેનાં પરિણામો સમજતા ન હોય એવા લોકો કે જેઓ અન્યાયારથી દગાઈ બધ એવા હોય તેવા લોકો એમાં બેરવાઈ ન પડે તેની તે કાગળ રાખે. ખાત્ર કરીને આજ્ઞાત જામદિયાઓને તથા મન્દીરોને આવા કાર્યક્રમમાં ન સડોવવા જોઈએ એમ હું સૂચવું છું. તથા આ કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકતાં સામા કોઈની ભનકાને ન થાય તેની બધી કાગળ તેણે રાખવી જોઈએ.”

સકલ દરમ્યાન લોકોએ કેવું વર્તન ગમવું એ સંબંધી કેટલાક નિયમો આપતાં તેમણે કહેવું કે,

“તમારે માટે ગ્રિંગિસ સરકાર દબી, પરાવતી જ નહીં એ રીતે વર્તો; તેના જે અધિકારીઓ અથવા અમલદારો તમારી પાસે આવે તેમનામાં અને દરોડો પાડનારા દુમગાઓને કે પરપ્રવેશનો ખુલો કરનારા લોકોમાં કોઈ ફેર નથી. એ લોકોનો સુવે અહિંસક સાધનોથી અને રીતોપ સામનો કરે. તમારી પોતાની બચરખા બગી કરીને રજા. એ જ જમવાદિયામાં આજ્ઞા ગાંધીજી આજ્ઞાને પણ મને તે માટે તમારાથી થાય તે બધો પ્રયત્ન આદરો.”

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીમાં આ સુચનાઓ નિમે રીકાઓ કરતાં તેમણે કહ્યું છે કે,

“આ બંને સુચનાઓ બહુમતીવાદનો પૂરો વિચાર કર્યા વિનાની દોષાથી વહેવાર રીતે કરવા જેવી નહોતી. દરોડો પાડનારા દુમગાઓને એટલે અમલદારોને સરખાવ્યા જગી અને ગાંધીજીને બીજા જમવાદિયામાં ઉમાવના પ્રેરણા કર્યા જગી કરીએવડા લોકો અહિંસક સાધનોને જ વળગી રહે એ આગા વધારેવડી સળખ.”

પરંતુ તે દિવસોમાં કિશોરલાલભાઈની મનોવૃત્તિ એવી હતી કે અંગ્રેજ સરકારને માટે રાજ્ય અવાવનારું અશક્ય કરી મૂકવું જે વખતે દિલમાં એવી લાગણી મગ્નાન હોય તે વખતે અહિંસાને ખૂબ સૂક્ષ્મ રીતે નળવત્રાની વૃત્તિ રાખવી બહુ મુશ્કેલ પડે અને અહિંસાની આખ્યાને ઢીલી કરવા તરફ જ વળણ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

ત્યાર પછી સરકાર તરફથી '૧૯૪૦-૪૩ ના રમખાણો બામન કોન્ગ્રેસની ન્યામદારી' એ નામનું એક પુસ્તક બહાર પડ્યું જેમાં કિશોરલાલભાઈના લેખો વિશે નીચે પ્રમાણે ટીપ કરવામાં આવી હતી.

‘ત્યાર પછીના ‘હરિજન’ના જે અકાંડ લેખો સમાદાન ગાંધીના મુખપત્ર (Mouthpiece) કે જ મરાઠવાળાએ ધ્યુંં હતું તેમાં લડતની વિવિધ બાજુઓને અવાવવા માટેની વિચિત્રવાદ સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી (જુઓ કોન્ગ્રેસની ન્યામદારી પા ૧૮)

“‘હરિજન’ની જુદી જુદી (તાલાની) આશૃતિઓના તત્ત્વોએ મિ ગાંધીના વિચારોથી ધરમૂઠા જુદા વિચારો દર્શાવવાની સાગ્યે જ હિંમત કરી શક્યા હોત છતાં તારો કાપવા, પાટાઓ ઉખેડવા, પુટો તોડવા અને પેટ્રોલની ટાંકીઓ સળગાવી દેવી એવા કામોને અહિંસાની મર્યાદામાં આવી શકે એવા બતાવવામાં આવ્યા છે.” (જુઓ એગન, પા ૭૭)

આ સરકારી પુસ્તકનો ગાંધીજીએ તા ૧૫-૭-૪૩ના રોજ વિગતવાર ન્યામ આપ્યો છે (જુઓ ગાંધી સરકાર પત્ર-મનહાર ૧૯૪૨-૪૪) તેમાંથી પ્રસ્તુત ભાગ નીચે લિનાર્યો છે.

“૫૦ બીએ દાખલો ૨૩ ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ના ‘હરિજન’માં શ્રી કિ ૫ મરાઠવાળાના લેખમાંથી ઉતારો કરીને લેખકે આપ્યો છે શ્રી મરાઠવાળા એક આદરણીય સાથી છે એ અહિંસાને એવી હદ સુધી લઈ જાય છે કે જેને એનો અંગત પરિચય છે તે હારી જાય છે છતાં ઉતારેલા ફકરાનો મારો બચાવ કરવો નથી તેમજે એમ કહીને ગેરસમજૂતી થતી રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આ તો માત્ર પોતાનો અંગત અભિપ્રાય છે પુલ, પાટા કે એવું બીજું તોડવું એ અહિંસક ગણાય કે નહીં એ

પ્રમોની ચર્ચા કરતા મને એણે સામળ્યો હોવો જાણ્યો * આવી ભાગફોડ અહિંસક રહી શકે એમ મને હમેશા શકાવતું લાગ્યું હતું એવી ભાગફોડ અહિંસક રહી શકે એમ કહી શકાય—અને હું માનું છું કે રહી શકે—તોપણ આમગ્રભ એવા મમ અહિંસક રીતે કરે એવી હમેદ ન રાખી શકાય અને તેની આગળ એવી વસ્તુ મૂકવામાં જોખમ છે વળી લગતના સુબંધમાં બિડિંગ સત્તાને જવાનની પકિતમાં મુકાય એવી ધારણા હું ન કરું

“૬૦ એક સંભવિત સ્થાપના અભિપ્રાયનું પરીક્ષણ કરી લીધા પછી હું કહેવા ઇચ્છું છું કે શ્રી મહાવાગાને અભિપ્રાય હિંસક ઇરાદાનું પુરાવારૂપ નથી જાણું તો એમાં નિર્ણય કરતા ખૂબ થયેલી છે જે જનતાએ બધા હેતુમાં આચરવાની અહિંસાની યોગ્યતા જોવા નહીં વિષયમાં થઈ જાય એ કાલે સંભવિત છે મોગ એનાપતિજો અને રાજદારી પુરુષોને આજ પહેલાં નિર્ણય કરતા ખૂબ ખાતા જળ્યા જ થઈ તેથી તેમને કોઈએ નીચી પકિતમાં એસાડયા નથી અથવા તો એમના ઉપર કુદ ઇરાદાનું આરોપણ કર્યું નથી”

જે દિવસે ગાંધીજીએ પોતાનો જવાબ સરખરને મોકલ્યો તે જ દિવસે એક વિચિત્ર યોગાનુયોગથી નાગપુર સેન્ટ્રલ જેલમાં કિશોરનાથભાઈ મધ્ય પ્રાંતના ચીફ સેક્રેટરીને આ જ વિષય ઉપર એક કાગળ મોકી રહ્યા હતા એ માન્ય ૧૬મી જુલાઈએ તેમણે જેલના અધિકારીઓને સોંપ્યો એ કાગળ નીચે પ્રમાણે છે

‘ જોગ—

શ્રી મેકટરી

મધ્ય પ્રાંત તથા બગરની સરકાર

નાગપુર

‘ સાર્વજનિક

‘ હું કહું મારે ઉપર જણાવેલા ચોપાનિયા તથા કામગીર પ્રતિ હું આપનું ધ્યાન એમું હું એમાં કરેલી સાદી વિનંતીનામજૂર થયા બાદ

* ગાંધીજીના મન પર રહેલી છાપ કે મુઝે તો ત્રા વધેલી બાબત પર મેં એમને ચર્ચા કરતા સામળ્યા હશે તે વિષે મારે આદરપૂર્વક કહેવાનું કે મને એવું કાંઈ સામળ્યાનું સ્મરણ નથી —કિ. ૬૦ મ.

ઈશ્વરચ્છાએ હું ખાણે મુક્ત ન થાઉં ત્યાં સુધી, આ બાબત ફરીથી ન ખોલવાનો મેં નિર્ણય કર્યો હતો. ને અતઃકરણની પ્રેરણાએ મને તાબડોળ જ લખવા ફરમાવ્યું ન હોત તો એ જ નિર્ણય ઉપર કાયમ રહેવા મારી ઇચ્છા હતી.

“અહિંસામાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થઈ શકે તે વિશે મેં જે નહેરુ કહ્યું હતું તે બાબતમાં આ મારો કામજી છે. મેં મારે કોઈ માનવી અદાલત સામે આનો જવાબ આપવાનો હોત તો બચાવમાં હું અનેક બાબતો રજૂ કરી શકત. દા. ત. મને બૂલ પર ચડાવનાર ખુદ મિ. એમરી હતા. હમી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ને દિવસે નેતાઓને ગિરફતાર કર્યા બાદ તેમણે જે ભાષણ કહ્યું હતું તેમાંથી થોડું શકાય એવી કાર્યક્રમની વિગતોની મને પ્રથમ જાણ થઈ * મને પાછળથી માલુમ પડ્યું કે મારી જેમ કણ્ઠાદ બીજાની પણ આ જ રિયતિ હતી મિ એમરીએ એમ પણ ખાસ ઉમેર્યું હતું કે કહેવાતા અળવળિયાઓ આ કાર્યક્રમ અહિંસક રીતે જ પાર પાડવા ઇચ્છતા હતા. આથી એ કાર્યક્રમને તથાગવા મને વિનંતી કરવામાં આવી એમાંની કેટલીક બાબતોનો મેં ચોખ્ખા રાખેલા નિબંધ કર્યો. દા. ત. ઓફિસો, બેન્કો વગેરેને લૂંટવા-બાગનાનો એ વિગતો (તારબ્યવહાર અને

* મિ. એમરીના ભાષણનો લંડનનો ૮મી ઓગસ્ટનો તાર ૧૧મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ના ‘દા.ગ્રસ ઓફ ઇન્ડિયા’માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં પ્રસ્તુત મજદૂર નીચે પ્રમાણે છે

“ખરી ચિન્તા કામગીરીમાં મારણી વિશે નથી એ તો મજદૂર ન લેખી શકાય એવી છે પણ કોએમે જે પગલું લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને જેને માટે તેમણે કેટલાં વખતથી તૈયારીઓ કરી રાખી છે તે ચિન્તા જનક છે. આ પગલામાં ઉદ્યોગ, વેપાર, રાજવહીવટ, અદાલતો, નિરાળો તથા કોયેતેમાં હડતાળોને ઉત્તેજન આપવાનું, વાહનવહેવાર તથા લોકોપયોગી કામગીરીઓને અટકાવી દેવાનું, તાર તથા ટેલિફોનના દોરડા કાપી નાખવાનું તથા લરકર અને ભરતીના મથકોએ પિકેટિંગ કરવાનું આવે છે

“આ બધું અહિંસક રીતે કરવાનું છે પરંતુ કડવા અનુભવે બતાવી આપ્યું છે કે ઉશ્કેરાયેલા ટોળાની અહિંસક પ્રવૃત્તિઓ કેટલી સહેલાઈથી ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિમાં, દગાઓમાં અને ખુનામરડીમાં વળી જાય છે ”

વાહનવ્યવહાર તો આવી) વિષે મારો જવાબ નમો હતો મને યાદ છે ત્યાં સુધી મારા જવાબના પાછલા પેરેમાં (જે સરકારે પ્રસિદ્ધ કર્યા નથી) પહેલા પેરેમાં મેં જે જાણનો મંદૂર રાખી રાખ્યો એવી કહી છે તે મંદૂરીને પણ મોઝી જરી નાખે છે, અને તે પ્રત્યે પણ મારી નાપસંદગી દર્શાવે છે

“પણ મારો બચાવ રજા માટે હું આ લખ્યો નથી હું તો મારું દિવસ સાર કરવા હજુ છું (જે દિવસે) હું આજે મોખમુ બેઠું હું કે આ જે વિગતોની જામનમા મારી નાપસંદગી બહુ દીવી હતી અને હકપત્રે મારો અભિપ્રાય બહાર ન કરવામાં મેં નબળાઈ બતાવી હતી મને લાગે છે મિ એમનીએ પ્રસિદ્ધ દેવા અર્ચનની ઘોડી માટે તાલિયન પૃથ્વરણને આધાર લેવાને બદલે મારે મારા હૃદયના જાણી રહેલી જાણતિની જ મદદ લેવી જોઈતી હતી મને એમ લાગ્યું છે કે મારા હૃદયની જાણતિને અજવાળે ન વર્તવાનો મેં પ્રમાદ કર્યો, એટલું જ નહીં પણ કેટલાક સાથીઓ જે તે વખતે હાજર હતા તેમનાયે અભિપ્રાયની પૂરતી પરવા કરી નહીં આજે મને તાસે છે કે જેમ મેં લખ્યું અને આગ લખાવવાના કાર્યક્રમોનો નિષેધ કર્યો તેમ જ તારા તોડવા પાટા ઉખાડવા પુરો બાગવા અને વાહન તથા તારવ્યવહારને બગાડવાની ગીછ રીતોનો મારે મોખમા શમ્ભોમા નિષેધ કરવો જોઈતો હતો

‘હું બહુ છું કે આ કમવત બહુ મોઝી યાચ છે હું એટલું જ કહી શકું કે મને એનું બાન થયા પછી તે કરવામાં હું વિનય કરતો નથી. મર્ડ અસાધી એકાદશી (એટલે ૧૪મી જુલાઈ)ની રાત્રે મને આ ભજતિ થઈ તેમ જ તમને જણાવી દેવાની પ્રગ્ણા થઈ’

ઉપરના કામગીરી સમગ્ર તરફથી ડિજીટલાયઝાઈને કરી જવાબ મળ્યો નહીં જે નમાયી છૂટયા પછી તા ૨૧-૧૦-૧૯૪૪ના રોજ એક બહાર નિવેદન કરીને તેમણે એ કાગળ પ્રસિદ્ધ કર્યો

આ આખા પ્રકરણની અભાવેયના મગતા ફિરોર નામખર્ચ ના ૨૧-૧-૪૮ના રોજ વખે છે કે,

‘માગ મનમા જે પ્રધાન વિચાર હતો તે એ કે ‘દુરિયન ની જવાબદારી મારા પર આવી જ પડે છે તો તેમાં પ્રત્યે અને અદિયાની મર્યાદા રાખ્યા છતાં મારે કશું મોઝું, પાગલ રહેવા કામ કરનારાઓને

મુસ્ત ક દીકરા કરનાર કે સુમયમાં નાખી દેનાર ન હામ્યુ. ખરી કે ખોટી પણ ચોખ્ખી સૂચના આપવાની હિમન કરવી આજે એ લેખિકાને મેં રબૂ કરેલા અભિપ્રાય વિષે ૬૬ શુ માનુ છું તે કદેનું અરમાને નહીં થાય.

“ ૧. મન લા. ઉ કે મારે હિસાબહિસાની ચર્ચા જ કરા. જોઈતી નહોતી કારણ કે એને અહિસાત્મક કરાડીનેય વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એ કાર્યક્રમ કરવા જોતો નથી એમ મેં અભિપ્રાય આપ્યો છે મેં તાત્વિક ચર્ચા ન કરતા જ્વળ વ્યવહારનો નિર્ણય જ આપ્યો. હોત તો ઠીક પાત. હવે બધે હું બચવાન ઉપર ટોળીને એ! આશ્વાસન હવે કે જગ વાનને એ જગજગને આગીને ચક્રાવળી હતી, અને તેમાં પ્રેરક રૂપે મને વાપરવો હતો, તેથી રષ્ટ નિર્ણય આપ્યો એવો મેં નિશ્ચય કર્યો હોવા છતાં મારી પાસે હિંમુખી નિર્ણય અપાવ્યો પણ બચવાન પર બોલે ન નાખવા હામ્યું તો મારી વિવેકમુદ્ધિ જાણી પણ હતી એમ મારે કન્ય હરણ જોઈએ

“ ૨. તત્ત્વ જાવા કામ અહિસક ગીતે ઘર્ષ શકે એવો ગામીજીએ ખમ્ મત આપ્યો છે અને મેં ખમ્ આપ્યો છે એ બતાવે છે કે અમે બને તે વખતે મરખા જ વિચારો ધરાવતા હતા પણ આજે (બંધ સરકારને મેં ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૪૩ નો મમળ લખ્યો ત્યારથી) મને વિચાર કરતા લાગે છે—અને કદાચ ગાંધીજી ખમ્ આજે એમ જ કહેશે—કે તાત્વિક દૃષ્ટિએ પણ એ અહિસાનો કાર્યક્રમ નહોતો જ એ વિરોધીને હકાવવાનો કાર્યક્રમ હતો તેમાં વિરોધી પ્રત્યે અહિસક જાવના—મૈત્રી કે કષ્ટ—નહોતી, ઉપેક્ષાએ નહોતી ખા. તેને તોગ પાડવાની આકાંક્ષા હતી તેને અહિસક કાર્યક્રમ કદી શકાય નહીં ”

૩

કિશોરલાલભાઈ ૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરમાં જળવપુરની સેન્ટ્રલ જેલમાં હતા ત્યારે વ વર્ગના રાજદારી કેદીઓ પ્રત્યે જેલના સત્તાવાળાઓ તરફથી અમાનુષ્ટી વર્તન ચયાનમાની વાત બહાર આવી હતી જેલના ખીજા કેદીઓ તેમ જ બહાગના લોકોની સહાયતા તથા હાથે નિનારવાને માટે જેલના સત્તાવાળાઓ તરફથી કશી હકીકત આપવામાં આવતી નહોતી એટલે સુધી કે જેલની શુચાકત માટે નિમાયેથી કમિટીમાંથી

મિનઅમવદાર સબ્યોને જેનમા મુનાકાતે આવનાનુ બંધ કરવામાં આવ્યુ હતુ કેદીઓએ તેના વિરોધમા પોતપોતાની બરાકેમા બંધ થવાની ના પાડી, ત્યારે હથિયારબંધ પોલીસ બોલાવવામા આવી તેમણે કેદીઓને હસગડીને તથા મારીને બરાકેમા પૂરી દીધા ત્યા તેઓએ બોરાક લેવાની ના પાડી આ સમાચાર મળતા કિશોરલાલભાઈ તથા એમના વર્ગના ખીન્ન કેદીઓએ માગણી કરી કે અમને એ કેદીઓના વોર્ડમા જવા દો અને એમને મળીને એમની સ્થિતિ વિશે તપાસ કરવા દો. ડિસ્ત્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ એ માગણી નામજૂર કરી એટલે ૩૩-૬-૪૨ના રોજ જામનપુર સેન્ટ્રલ જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે તેમણે નીચે પ્રમાણે નાગળ લખ્યો:

“પ્રિય મિત્ર,

“મે અને મારા સાથી નજરકેદીઓએ ગઈ કાલે એક અરજ કરી હતી જે નામજૂર કરવામા આવી છે અને હાલે છે કે આ સંતેએમા હુ મારી માનસિક શાંતિ વધુ વખત બળવી શકીશ નહી તેથી ન્યા સુધી મને હાથ આપવામા આવે નહી અથવા તો મને જેલમુક્ત કરવામા આવે નહી ત્યા સુધી બોરાક તથા પાટ્ટી નહી લેવાનો મે નિશ્ચય કર્યો છે મારી તમને એટલી જ વિનવણી છે કે મને શાંતિથી પાડ્યો રહેવા દેવામા આવે અને મારે શારીરિક કે માનસિક ત્રાસ ભોગવવો પડે એવી જાનના કોઈ પણ પ્રયત્ન કરવામા આવે નહી જ્યારે સત્તાવાજાઓને એમ ખબર પડે કે મારુ છવન કેવળ બોલાવપ અને પીલાવપ થઈ પડ્યુ છે ત્યારે હુ આ ઉપરથી જોડના અધિકારીઓને પરવાનગી આપુ છુ કે મને જરૂરી હેતુ આપીને મારા છવનનો તેઓ અત આણે તે માટેની તમામ જવાબદારીઓ હુ તેમને આપી મુકિત આપુ છુ તેની સાથે એ જન્ જણાવુ છુ કે તેઓએ અને મોટેથી અથવા ખીન્ન રીતે હાથ અથવા પ્રાણિજ વસ્તુઓમાથી બનાવેલી ક્વાઓ અથવા બોરાક જેવા કે, એડિનેશિન, કોલેસિયર, લિયરના સત્તો લોટી વગેરે આપીને મારા શરીરને અજાગવવુ નહી

“કોઈ પણ માણસ પ્રત્યે અબલગા જન્ દેખની લાગતી મે સેવી નથી એમ કહેવુ તો મારે માટે મુશ્કેલ છે જન્ મારો પ્રયત્ન

એવી લાગણીને ટાળવાનો રહ્યો છે હું આશા રાખું છું કે હું લાન
ગુમારી પ્રેમુ તે પહેલાં એવી લાગણી મેં સંપૂર્ણપણે ટાળી દીધી હશે
મને, તમને અને સરકારને સન્માર્ગે જવાની ભગવાન સહજુદ્ધિ આપે

મિત્ર ભાવે તમારો
કિં ૬૦ મશરૂવાળા”

ઉપરનો કાગળ મળ્યા પછી સરકારે કિશોરલાલભાઈને ઠોડી તો
ન દીધા પણ તેમની બીજી જેલમાં બંધવી કરી નાખી કહેવાની જરૂર
નથી કે એના ક વર્ગના કેવીઓની ફરિયાદો પણ તેણે ફૂટ કરી

૨૨

‘હરિજન’ પત્રોના તંત્રીપદે

ગાંધીજીએ જ્યારથી ‘નનજીવન’ પત્ર કાઢ્યું ત્યારથી અવારનવાર
કિશોરલાલભાઈ તેમાં લખના ‘૭૨ની આખરમાં તેમણે ‘હરિજન’
અને પાળળથી ‘હરિજનમંધુ’ શરૂ કર્યા તે વખતે તો તેઓ જેલમાં
હતા પરંતુ જેલમાંથી છૂટ્યા પછી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ નિયે તેમ જ
આમહિંગોગો નિયે તેમણે લખવા માંડ્યું બાપુજીએ ધર્મ શિક્ષણ યોજના
પ્રત્ય અને સરકાર આગળ મૂકી ત્યારે તે નિયે પણ તેમણે મહત્વના
લેખો લખ્યા કોઈ પણ નિયમનું ગ્રીહાવનથી પૃથક્કરણ કરવામાં અને
તેના હાર્દને પકડનામાં કિશોરલાલભાઈનું મગજ બહુ સારું ચાલતું
એવે બાપુજીની વાતો લોકો આગળ વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં કિશોરલાલ
ભાઈનું નિવરણ ઘણી વાગ મદદરૂપ થતું ‘ગાંધીવિચારદોહન’ વિષે
બાપુજીએ લખ્યું છે કે “મારા વિચારોનો ભાઈ કિશોરલાલનો પરિચય
અસાધારણ છે” કેટલીક બાબતમાં કિશોરલાલભાઈના વિચારો ને
માન્યતાઓ બાપુજીથી જુદી પડતી ખરી પણ એકદરે જોતા એમ કહી
શકાય કે ઘણા વિષયોમાં એમનું બાપુજીના વિચારો સાથે એકચ હવું

૧૯૪૨માં હમી ઓગસ્ટ પછી બે આવાડિયાં બહુ કટોકટીનાં અને ચિત્ત ક્ષુબ્ધ થઈ જાય એવા વખતમાં 'હરિજન' પત્રોત્તું સંપાદન કરવાનું તેમને માથે આવ્યું હતું.

તે વખતે લોકોને દેરવણી આપવામાં પોતે નબળાઈ જતાવી હતી એવો એકરાર તેમણે પાછળથી કર્યો હતો. એની વિગતો '૪૨ની લડનવાળા પ્રકરણમાં આવી જાય છે.

ત્યાર પછી ૧૯૪૬માં બાપુજીએ ત્યારે નેઆખાલીમાં પગપાળા યાત્રા શરૂ કરી ત્યારે તેમને લાગ્યું કે તેઓ 'હરિજન' પત્રોના તંત્રી તરીકેનું કામ તેમ જ પોતાના વિશાળ પત્રવ્યવહારને પહોંચી શકશે નહીં એટલે એ કામ તેમણે અમારા ચાર ઉપર નાખ્યું હતું : કાકા-સાહેબ, કિશોરલાલભાઈ, વિનોબા તથા હું. અમારા ચારમાંથી એ કામનો મુખ્ય ભાર તો કિશોરલાલભાઈએ જ ઉઠાવ્યો હતો અને તે માટે તેઓ મારી સાથે સાજમની આશ્રમમાં આવીને રહ્યા હતા. ત્યાં તેમની તબિયત સારી ન રહેતી હોવા છતાં લગભગ ચાર મહિના સુધી તેમણે 'હરિજન' પત્રોના સંપાદનમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો.

બાપુજીના દેહાંત પછી ચાર અંક પ્યારેલાલજીએ કાઢ્યા. પછી તેમણે જણાવ્યું કે "મને આવાડિયે રાજ્યજીએ જણાવ્યું હતું તેમ બાપુ જતાં 'હરિજન' તેના આગળના સ્વરૂપમાં હવે ચત્રાવી ન શકાય એ સ્પષ્ટ છે. એટલે મિત્રો અને પૂ. મુરબીઓની સલાહ લઈને તેને અંગે છેવટનો નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તેના આગળના સ્વરૂપમાં 'હરિજન'નું પ્રકાશન બંધ કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે." એ ઉપરથી 'હરિજન' પત્રોના વ્યવસ્થાપક લાઈ ઇન્ચાર્જ દેસાઈએ લખ્યું કે મગફૂર પત્રોને ફરીથી ચાલુ કરવા ન કરવા વિષેનો નિર્ણય આવતે મહિને વર્ધામાં કરવામાં આવશે. તા. ૨૨મી ફેબ્રુઆરીથી ૪થી એપ્રિલ સુધી પત્રોત્તું પ્રકાશન બંધ રહ્યા પછી ફરીથી એ પત્રો કિશોરલાલભાઈના તંત્રીપદે શરૂ કરવામાં આવ્યાં. તે વખતે સરદાર વલ્લભભાઈએ લખ્યું કે,

“ગાંધીજીની સાથે અને તેમના આદર્શોની સાથે સહાનુભૂતિ રાખનારા અને તેમના તેમ જ તેમના આદર્શોના ફુનિયામરમા ફેલાયલા અનેક પ્રશસકો તરફથી હિંદમા તેમની પ્રવૃત્તિઓ કેમ આવે છે તે વિષે પોતાને બહુ રહે અને તેની સાથે પોતાનો સંપર્ક આટલું રહે તે માટે કઈક સાધન ઓછું કરવાની અનેક વિનંતીઓ થઈ છે તેમની આ સ્વાભાવિક આકાંક્ષાને પૂરી ન હોવામા આવે તો ખોટું યાચ”

કિશોરલાલભાઈએ આ પત્રોનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું, એ વિષે તેઓ કહે છે કે :

“શ્રી કિશોરલાલ મજાવાળાએ પોતાની તબિયતની મેદી મર્યાદાને ન ગણતારતા ‘હરિજન’ના કાર્યમા હાથપાવવાનો હિમતમયોં નિર્ણય કર્યો તેથી જ ‘હરિજન’ પત્રોનું ફરીથી પ્રકાશન શરૂ કરવાનું બની શક્યું છે જીવનભર ગાંધીજીના આદર્શોના અભ્યાસ કરનારા, એટલું જ નહીં, પોતાના જીવનમા એ આદર્શોને ઉતારવાની એકધારી કોરિસા કરનારા શ્રી વિનોબા ભાવે જેવા તેઓ આપણી પાસે એ નિષ્ઠાવાન મત્સરોધક છે. પોતાની મર્યાદાઓને તેઓ પૂરેપૂરી ઓળખવાવાળા છે”

‘હરિજન’ પત્રોના સંપાદનનો ભાર માથે લેતા શ્રી કિશોરલાલ ભાઈએ ‘લગમન ભગેસે’ એ નામના લેખમા જણાવ્યું

“‘હરિજન’ પત્રોના તંત્રીપણાનો ભાર હું ભગવાન બરોસે ઉઠાવ્યું હું આમ કહેવામા હું માત્ર નમ્રતાનો શિષાચાર કરતો નથી બ્યવહાર સુદ્ધિથી લેતા આ એમ માહમ હું આજે રી રહ્યા છું મારી શક્તિ અનુસાર લેખો લખવા અને તંત્રીપણાની જવાબદારી ઉઠાવની એ મે વચ્ચે બહુ મોટો ફરક છે

“એ વાતની પહેલેથી જાણવડ રી લેવા થઈ છે મોડા દિવસ પર શ્રી વિનોબાએ પોતાને વિષે કંઈ હલ તે હું મને જલ લાગુ પાડું છું ધની વાતો મે ગાંધીજી પાસેથી લીધી છે ધની વાતો બીજાઓ પાસેથી પણ લીધી છે અત રહ્યમા એ બધી સેનએજ થઈ ગઈ છે, અને મારા પોતાના માનસમા ફેરવાઈ ગઈ છે આથી જે વિચારો હું ૨૦૬ કંડુ તે હમેશા ગાંધીજીને અનુસરનારા ન હોઈ શકે તે મારા પોતાના જ વિચારો છે એમ સમજતું હું કદાચ એમ પણ લખું કે ‘ગાંધીજીનો આવો મત હોનો’ તો ગાંધીજીના જ લખાણનો તે બાગ ન હોય તો એમ માનવું

કે મારી માન્યતા પ્રમાણે એવો ગાંધીજીનો મત હતો એટલું જ ને મારે વિષે તે બીજા લેખકો વિષે પણ સમજવું.”

તા. ૧૧-૪-૧૯૪૮ના એટલે પોતાના તંત્રીપણા નીચેના બીજા જ અંકમાં તેમણે લખ્યું :

“મને પોતાને કોઈ પણ પત્રના તંત્રી થઈને તે ચલાવવાની હોંશ નથી . . . પણ ગાંધીજીએ મારા પર જે વિશ્વાસ મૂક્યો, જે પ્રેમ મારા પર વરસાવેલો, તેનું તપ્પણ મારી સેવાથી તેમના છતાં હું પૂરેપૂરું અદા કરી શક્યો નહીં એ મારું દુર્ભાગ્ય મને દૂભવે છે, અને તેણે મને આ ભાર ઉઠાવવાનો ઇન્કાર કરતાં અટકાવ્યો છે. હું ના પાડું અને નવજીવન કાર્યાલયને પત્રોના તંત્રી માટે બીજા કોઈ સંતોષકારક વ્યવસ્થા તેઓ કરી શકે નહીં માટે જ ગાંધીજીનું પત્ર બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવો પડે તો એ મને શરમાવનારું લાગે.”

કિશોરલાલભાઈએ ‘હરિજન’ પત્રોનું સંપાદન લગભગ સાડાચાર વર્ષ કર્યું, તે દરમિયાન ગાંધીજીના વિચારો, ભાવનાઓ અને આદર્શોનું વિવરણ તેમણે એટલી સચોટ અને સખળ રીતે કર્યું કે કેટલાક વાચકો તો એમ કહેતા કે જાણે ગાંધીજી જ એમના હૃદયમાં બેસીને આ બધું લખાવે છે. વાચકો તરફનો આટલો જીતોષ હોવા છતાં કિશોરલાલભાઈને એક વસ્તુ બહુ કંટાળી હતી, તે એ કે ગાંધીજી કંઈ પણ લખતા તેને અમલમાં મૂકવા તેઓ એટલી જખરદસ્ત પ્રવૃત્તિ ઉપાડતા અને એવું વાતાવરણ પેદા કરતા કે પ્રજાના મોટા ભાગને તેમ જ સરકારને પણ સાગરું કે આ વસ્તુ ક્યાં વિના ચાલશે નહીં. દાખલા તરીકે તેમણે અનાજ ઉપરના અંકુશો અને માપબંધીની સામે બહુ જખરી દિલચાલ ઉપાડી હતી. એને પરિણામે સરકારને એ અંકુશો લગભગ કાઢી નાખવા પડ્યા. અંકુશો કાઢ્યા પછી પ્રજાનો સાથ મેળવી ગરીબ વર્ગને અનાજની મુશ્કેલી ન પડે એવી વ્યવસ્થા ગાંધીજી વધુ જીવ્યા હોત તો બીની કરત. પરંતુ થોડા જ વખતમાં તેમનો દેહાંત થયો અને અંકુશ વિના દેશની વ્યવસ્થા ચાલી જ ન શકે એવું માનનારા અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ તથા અમલદારોએ એટલો બધો પોકાર ઉઠાવ્યો અને

અગ્રજી દેખાડી કે સરકારને ફરી ‘અંકુશો’ દાખલ કરવા પડ્યા. કિશોરલાલભાઈએ સરકારની અંકુશ નીતિ વિષે લખત્રમાં બાકી નથી રાખી. તેમાંથી કાળાં બગર પેદા થાય છે અને લાંચરુશયનને છૂટા દોર મળે છે એ બધું એમણે લખ્યું. પણ તેનું કશું પરિણામ આવ્યું નહીં. છતાં વિચારનું મૂલ્ય પણ એણું નથી. કોઈ પણ સદ્વિચાર વહેલોમોડો ભાગી નીકળ્યા વિના અને આચારમાં પરિણમ્યા વિના રહેતો નથી. અંકુશો સરકાર બિલકુલ રાખે જ નહીં એમ તેમના કહેવાનો ભાવ ન હતો. પણ જો અંકુશ મૂકવા હોય તો મોટા માલદારો ઉપર મૂકવાની વધારે જરૂર છે એમ તેઓ કહેતા. ‘અંકુશનો વાદ’ એ નામના લેખમાં તા. ૨-૧૨-૧૯૫૦ના ‘હરિજન’માં તેમણે જે લખ્યું છે તે આજે પણ વિચારવા જેવું છે :

“અંકુશોની જરૂર નથી એમ કહેવાની મારી મતલબ નથી. ખાનગી મિલકત ઉપર અને આવક પર અંકુશ મૂકવાની જરૂર છે જ. કેવડા મોટા પાયા પર કારખાના નાખવા દેવાં અને કેટલી હદ સુધી એક સ્થાનમાં તે બાંધવા દેવાં તે ઉપર પણ અંકુશ જોઈએ. અંકુશ એ માટે પણ જરૂરી છે કે મોટા ધંધા, એવા જ માલ બનાવનારા નાના ઉદ્યોગોને મારી ન નાખે અને હજારો લોકોનો રોટલો ન પડાવી લે. ઉદ્યોગ બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રકાર એવા ઉદ્યોગોનો છે જે વિલાસ, સ્વચ્છદ, ઉત્તેજના, હલકી જૂતિ વધારે છે, અને શહેરમાં (વસ્તીનો તથા ધનનો) ભરાવો કરે છે. બીજો પ્રકાર એવા ધંધાનો છે જે જીવનની મહત્ત્વની જરૂરિયાતની ચીજો ઉત્પન્ન કરે છે, આરોગ્ય, બળ, આત્મસંયમ, જ્ઞાન, ઉદ્યોગપરાયણતા વધારે છે અને દેશની વસ્તીની યોગ્ય રીતે વહેંચણી કરે છે.

“વહેંચણી પર પણ અંકુશની જરૂર છે. પણ આજે જે રીતે એ ચાલે છે તે રીતના અંકુશની નહીં. આપણને ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી વહેંચણી માટે પૂરતી સંપત્તિનું ઉત્પાદન થાય નહીં ત્યાં સુધી વહેંચણીનો સવાલ બેઠતો જ નથી. પહેલાં આપણે આપણું ઉત્પાદન એટલું વધારવું જોઈએ કે જેથી દરેકને વહેંચણીમાં પૂરતું

“આ દલીલ બુધાવામાં નાખનારી અને મુખ્ય મુદ્દાને ઉઘાડી દર્શાવે બુદ્ધિમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે. જો એમ માની લઈએ કે આને વહેંચણીના સ્વાદ પર વિચાર કરવાની જરૂર જ નથી તો બાકેનું નિયંત્રણ, માણની મર્યાદિત વહેંચણી, દુઃખનિવારણને સરકાર તરફથી લાક્ષણિક આપવાની માધાદેહ, માણની અવરજવરની બધી, વગેરે અનેક પગલાં માટે કેઈ કારણ જ રહેતું નથી. આ બધાં પગલાં લેવામાં આવે છે કારણ કે એની પાછળ એવી માન્યતા છે કે ઉત્પાદન પૂરતું હોય કે અપૂરતું, પણ ઉત્પન્ન થયેલા માણની ન્યાયી વહેંચણી કરવી હિંમતી જરૂરી છે જ. ખરી વાત તો એ છે કે ઉત્પાદન ન્યારે પૂરતું હોય તેના કરતાં ન્યારે અપૂરતું હોય ત્યારે ન્યાયી વહેંચણી કરવાની વિશેષ જરૂર છે.

“વહેંચણીના સ્વાદ પહેલાં ઉત્પાદન પર બાર મૂકવો જોઈએ એવી ને દલીલ કસાય છે તે મોટા ઉદ્યોગના લાભ માટે જ કસાય છે. એની અને ખાસ કરીને અનાજની બાબતમાં જો કોઈ પ્રાંત અથવા એકાદ એમ કહે કે પોતાના પ્રદેશની જરૂરિયાત પૂરી કર્યા પછી વધારે એટલું જ અનાજ તે આપી શકશે, તો તેમના પર સ્વાર્થ અને સંકુચિતતાનો આરોપ મૂકવામાં આવશે. અનાજની આધવાળા પ્રાંતના લોકોને દરદોષ છ ઓછું રેશન મળે ત્યારે કોઈ પુરવંતવાળો પ્રાંત કે એકાદ પેઠા ભરીને ખાવાનો કેમ વિચાર કરી શકે? મતલબ એ છે કે અનાજની આધ સીએ મળીને સરખી ભાગવી લેવી જોઈએ. પરંતુ એ જ સિદ્ધાંત ઉદ્યોગોના નફા અને માણની બાબતમાં પણ લાગુ કરવો જોઈએ.

“વાતનવમાં વહેંચણી કરના અંકુશે એક કમચુ આમળ જવું જોઈએ. કારણ કે કોઈ મોટા જમીનદાર છે, અને તેની પાસે ગઈ સાડના બનેલા અનાજનો પુષ્કળ જથ્થો છે, અને દેશમાં નવો પાક પૂરવા પ્રમાણમાં થયો નથી. તો તેને નવા પાકમાંથી કાંઈ પણ ભાગ ન મળવો જોઈએ, સિવાય કે તે પોતાનું જીવન અનાજ બદલીને નવું લઈ શકે. એ જ રીતે જેમણે સારી ખેડે મૂળ જમા કરી છે તેમને ધંધામાંથી નફો કે કમિશન ન મળવું જોઈએ. બદલે તેમને એમ કહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી ઉત્પાદનમાં આવડી ધારણા મુજબ પહેંચીએ નહીં ત્યાં સુધી તેઓ પોતાની રેવાઓ દેશને મફત અર્પણ કરે. જેથી ને લોકો ગરીબ

છે તેમના હિતમાં કિમત કાઢી નીચે આવી શકે અને તેમની મનુરીના દરમાં વૃદ્ધિ થઈ શકે આમ ધરણીએ કેવળ ન્યાય ધરવા બેસેબર છે

“એ આપણે અકુશોનો પ્રયોગ ઉત્પાદનના સાધનો અને ખાતગી મિત્રતા તથા આવક પર નિયંત્રણ કરવા માટે નહીં પણ કૃષ્ણ માનના ભાવ અને વહેંચણી કરવાના હિતમાં જ કરીશું તો વહેવારમાં અકુશ પાદના ઉદય જ પરિણામે આવશે વહેંચણી પરના આ અકુશ, જેઓ છવનધારણ અને આવકની દૃષ્ટિ નીચી પાયરીએ છે અને જેમના આછવિકાના સાધનો અલ્પ તેમને મહદંશ થવાને બદલે તેમને અવગણે છે, કે તેમના હિતને હાનિ પહોંચાડે છે આવા અકુશના પરિણામે વધારે ખરાબ આવે છે”

આજકાલ વારંવાર દરેક બાબતમાં ગાંધીજીનું નામ વાપરવામાં આવે છે, અને ગાંધીજીના અનુયાયી ગણાતા માણસો પણ એકમીત્ત પ્રયે ગાંધીજીને બેવશ થવાનો આક્ષેપ મૂકે છે તે મિત્રે ૧૨-૨-૫૦ના ‘હરિજન’માં કિશોરલાલભાઈ લખે છે

“આ વિષયમાં મને લાગેવળગે છે તેટલે અરો મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે કેટલીક વાર મેં એવા વિચારો જણાવ્યા છે અથવા એવા વર્તાવ કર્યા છે જેથી મૃદલાયની નજરે હું ગાંધીજી તરફ બેવશ નીવડ્યો છું એવા આમેમને ખાતર બન્યો હોઈ ગાંધીજી હયાત હતા ત્યારેય તેમનો પૂરો અનુયાયી થવાનું મારું સદ્ભાવ્ય નહોતું કેટલીક બાબતોમાં મને એમના વિચારો સાથે સમત થવામાં જરા સરખી પણ વાર લાગતી નહોતી અને તે વિચારને ચિકસાવવામાંયે મારા તરફથી હું કાઈક કામો આપી શકતો હતો કેટલીક એવી બાબતો પણ જાણી યતી જેનો સારમાં મેં વિરોધ પણ કર્યો હતો, અથવા જેનો સ્વીકાર કરવામાં મેં બહુ વાર લગાડી હતી અને ત્યાં સુધી તટસ્થ બાત રાખ્યાં હતાં વળી કાઈક બાબતો એવી પણ હતી કે જેમને હું એવડ સુધી ગાંધીજીના વિચારો સાથે સજાત્મક થઈને કે વિશ્વાસ નહીં લાવી શકનારો અથવા અસમત રહ્યો હોઈ ખુદ ગાંધીજી મારી આ સ્થિતિ સારી પેઠે બાલતા હતા અને જેવા હું હતો તેવા જ તેમણે મને સ્વીકાર્યા નહીં”

“સમાજસેવાની આશરે અધી” સદી દરમ્યાન ગાંધીજીના જીવનનો વિકાસ થયો. કોઈ કોઈ વિષયની વિગતોની બાબતમાં તેમના વિચારોમાં ઘણી વાર ફેરફારો થતા ગયા છે. જેનું જીવન હંમેશાં વિકાસ-શીલ હોય છે તેને માટે આવા વિચારોના પલટા અનિવાર્ય છે. તેથી દરેક વિગત પર એમનાં વચનોનું પ્રમાણ હંમેશાં શોધવું યોગ્ય નથી જે મહત્વની વાત છે તે વિચાર અને આચરણના અસલ પાયા છે. સત્ય, અહિંસા, દરેક ક્ષેત્રમાં સંઘર્ષ અને ન્યાં નૈતિક અને આર્થિક હિત વચ્ચે અણગમણ થતી હોય ત્યાં નૈતિક હિતની પસંદગી, એ એમના આચાર વિચારના પાયા છે.

“ગાંધીજી પ્રત્યે એવફાર્દનો આક્ષેપ કરવાની આજે એક ફેરિયાર્થ પડી છે. એનું એક ખાસ કારણ છે. આપણા કેટલાક ભાઈઓને ‘ગાંધી’, ‘સર્વોદય’, ‘સત્ય’ અને ‘અહિંસા’ વગેરે શબ્દોનો વારં-વાર ઉચ્ચાર કરવાની એવી આદત પડી ગઈ છે કે આ શબ્દો અર્થ-હીન પાદપૂરકો જેવા બની ગયા છે. દરેક નેતા અને પ્રધાનને એમ લાગ્યાં કરે છે કે ન્યાં સુધી ચોતે એમ ન કહે કે ‘આ આપણા રાષ્ટ્રપિતાનો ઉપદેશ હતો’ અથવા ‘ઉવટે દુનિયાનું કલ્યાણ ગાંધીજીએ બતાવેલે માર્ગે’ ચાલવામાં રહ્યું છે,’ ત્યાં સુધી એના બાપણો પાયા કાચો રહી જશે.

“રાષ્ટ્રપિતાના નામનો વારંવાર આધાર લેવાને બદલે આપણે આપણા હૃદયમાં રહેલા સત્ય અને પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્માનો આધાર લઈએ તો ધણું સારું. કારણ કે ગાંધીજીએ જે કંઈ કહ્યું કે કહ્યું તે એમની સત્યની શોધ અને હૃદયમાં વસેલી અહિંસામાંથી પ્રગટતું હતું.”

જેમ ગાંધીજીના નામનો ઉપયોગ ન કરવાની તેમ સરકાર ઉપર આધાર ન રાખવાની પણ રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓને તેમજ વારંવાર એનવણીઓ આપી છે :

“રચનાકાર્ય કરનારા સેવકો અને સુધારકોના મનજ ઉપર હું એક વાત ફરી ફરીને કસાવવા માગું છું કે સરકારી તંત્ર પાસેથી ઝાઝી અપેક્ષા ન રાખવો. . . . સારામાં સારી સરકાર પણ બહુ બહુ તો સેવકોના રસ્તામાં આવતા અંતર્યાયો દૂર કરી શકે. પણ પ્રભુના પુનરુદ્ધારનું, બાકે તેનામાં નવો પ્રાણ પૂરવાનું કામ તો પ્રભુસેવાનું કામ રચનાથી ઉપાડી લેનારા સેવકોનું જ હશે. . . .

“સરકારે બધું જ કર્યું જોઈએ એવી રૂતિ ન દોવી જોઈએ. એથી પ્રજા પંજુ અને કેવળ સરકારાધીન બની નબ.

“રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓએ પોતાની જાતને અને પોતાની પ્રવૃત્તિ-ઓને માત્ર સરકારની મદદ પર આધાર રાખનારી ન બનાવી મૂકવી જોઈએ.”

ખાદી અને ગ્રામઉદ્યોગો પ્રત્યે સરકારની નીતિ જોકે થોડી-ધણી સહાનુભૂતિવાળી હોવા છતાં પૂર્ણ જાદાવાળી નથી એ બરાબર સમજાવીને કાર્યકર્તાઓને તેમણે જે એનવણી આપી છે તે બહુ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

“આપણે બધા જોએ ખાદીવેશા હોએ તેમને આ બાબતમાં જે ચિંતા થયાં કરે છે તે હું સમજી શકું છું. પરંતુ મને ડર છે કે આપણે વર્તમાન સરકારનું માનસ સમજવામાં ભૂલ કરી રહ્યા હોએ. . . . તેની સાંખા માળાની નીતિ તો સ્પષ્ટ જ છે. ફરેક ક્ષેત્રમાં પૂરેપૂરા ઉદ્યોગો કરાવવાની એ નીતિ છે. એ દિશામાં તેની પ્રગતિ આગળ વધતી નથી તેનું કારણ તેની હજીનો અભાવ નથી, પણ મોટાં ચત્રો મળતા નથી અથવા તેની ખરીદી માટે કે અહીં બનાવવા માટે પૂરતાં સાધનો નથી, તે છે.

“પરંતુ સંપૂર્ણ ઉદ્યોગીકરણને હજી સમય લાગશે. વળી ઉદ્યોગી-કરણની પહેલાંના વચગાળાના સમયમાં લોકોની બહુ મોટી સંખ્યા એકાએક બેકાર થશે. આ રીતે ધધાજીથ થયેલા લોકોને ઠેકાણે પાટ વાનો સવાલ ઊભો થશે. પશ્ચિમની પ્રજાઓ રોજીવર (વર્કહાઉસ) અને સદામતરાળા માસ્કત તેમ કરે છે. રોજીવર વસ્તવમાં તો કામચલાઉ ધધાના એકા નીચે સદામત જ છે. . . .

“સરકાર ચરખા સંધ તરફ ઓછવતો અરો કાચમના રોજીવરની રૂઢિથી નેરો. બારત જોટલુ વિશાળ છે અને બેકારી, દુકાળ વગેરે પ્રસો એટલા મહાન અને વ્યાપક છે કે આત્મતાં કેટલાય વર્ષો સુધી ખાદીકામ ભારતના જુદા જુદા ભાગમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં ચલાવવું પડશે. પરંતુ આનો અર્થ એમ કરવાનો નથી કે સરકાર દેશની બધી જગતને ખાદી-ધારી બનાવવા છાંછે છે. વળી જે થોડીધણી ખાદી પેદા થશે તેને વેચવી તો પડશે જ. તેથી આપણા જેવા માણસો જે રવેચાથી તેના

પ્રચારક યશે તેમના પ્રત્યે આદર પણ રખાશે, અને જે જાહેર સંસ્થાઓ ખાદીને આશ્રય આપશે તેમના તરફ કૃપાની દૃષ્ટિ પણ રહેશે.

“સરકારની આ દૃષ્ટિ આપણે બરાબર સમજીએ તો તેના કામો અને નિવેદનોથી આપણને આશ્ચર્ય નહીં થાય. આપણી વિચાર કરવાની રીત ભલે જુદી હોય પણ આપણે ‘સમજવું જોઈએ કે આપણી વિચાર-સરણીને આપણે સરકારી તંત્ર દ્વારા અમલી બનાવવી હોય તો એ માટે પૂરેપૂરી આપણી વિચારસરણીવાળી સરકાર હોવી જોઈએ. પણ જ્યાં મુંડી લોકો પણ એ રીતે વિચારતા ન થાય ત્યાં સુધી આમ બનવું શક્ય નથી. સારાંશ એ કે આપણે સરકાર તરફ મીઠ ન માંડવી જોઈએ. પણ લોકોના દિલમાં આ વિચારસરણીમાં શ્રદ્ધા ઉપજાવવા મહેનત કરવી જોઈએ.” (‘હરિજનબંધુ’, તા. ૧૭-૬-૧૭)

ગઈ ચૂંટણી વખતે કોંગ્રેસ તરફથી જે જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું તે ઉપર વિવેચન કરતાં આ જ વસ્તુ તેઓ વિશેષ રૂપે કરે છે. આ જાહેરનામું સરકારનું નહીં પણ કોંગ્રેસનું હોવાથી તેમાં શબ્દો થોડા જુદી બનના છે. છતાં બીવ તો એક જ છે.

“કોંગ્રેસ માન્ય કરે છે કે જોકે ‘(ગામડાંઓનાં) કેટલાંક માણસોને થોડા ઉદ્યોગોમાં સમાવી શકાય, પણ મુખ્યત્વે નાના પાયા પરના તથા ધરમથ્થુ ઉદ્યોગો જ તેમને સમાવી શકશે.’ એ વિશેષમાં સ્વીકારે છે કે,

“આ જુદાઉદ્યોગો દિનમાં ખાસ કરીને મહત્વના છે અને રાજ્યની મદદથી તેમને બીજાવવા જોઈએ અને રક્ષણ આપવું જોઈએ તથા એવી જાતના બીજા ઉદ્યોગો સાથે તેમનો સમન્વય કરવો જોઈએ.”

“પરંતુ ખાદી અને ગ્રામ ઉદ્યોગોનું કામ કરતી ગાંધીજીની સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓના દિલમાં રહેને ખોટી આશા ઊભી થાય, તે માટે તે રૂપેતા કરે છે કે,

“પરંતુ હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે નાના પાયાના અને ધરમથ્થુ ઉદ્યોગોને વધારે અસરકારક અને આર્થિક રીતે પરવડે એવા બનાવવા માટે તેમાં સારામાં સારી ફરિતિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.”

“જુદાઉદ્યોગોને તે ‘સંસાધનને ઉત્તેજન આપીને’ અને ‘બંને ત્યાં ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળોની રચના દ્વારા’ મદદ કરશે. પરંતુ તેણે ચરખો અને ગ્રામ ઉદ્યોગોનું નામ ટાળ્યું છે. છતાં તે દાવસાગના પણ કરીને

સાંત્વન આપવાને આતુર છે. તેથી ‘તેમને પૂરતા સૂતરનો જથ્થો આપવાની ખાસ ગોઠવણો કરવાનું’ તે વચન આપે છે. જલ્દેરનામાએ રેડિયોને યોગ્યતા રાખેલાં ફેંકી દીધો નથી પણ તેનો ઇશારો તો સ્પષ્ટ જ છે કે રેડિયો, ધાગી, ઘંટી, ટેંકી વગેરેએ બાવિ કોંગ્રેસ સરકાર પાસેથી ઉત્તેજનની અપેક્ષા રાખવી નહીં. જલ્દેરનામા ઉપરથી હું એમ તારવું છું કે ધરગથ્ય ઉદ્યોગોમાં રોકાવા હચ્છતા માણસોએ એવી જાતના મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગોને અનુકૂળ થઈને જ તેમાં પડવું જોઈએ.

“જલ્દેરનામા વિષે એકંદરે કહું તો એ સર્વોદય આદર્શની અપેક્ષાએ પહોંચતું નથી. રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં કેટલાંક મહત્વનાં અંગો, દાખલા તરીકે, દારૂબંધી, આમરૂઢોમ, નર્મ તાપીમ વગેરે પ્રત્યે તેની દૃષ્ટિ ટીકી અથવા પ્રત્યાષાતી પણ છે. વળી તેનાં કેટલાંક લક્ષ્યો છે. દાખલા તરીકે ભાવનિયમન અને અનાજ વહેંચણી દ્વારા ભાવ સ્થિર કરવા કે ધરાપત્ર પરંતુ એ અનિયોનાં મૂળ કારણો પર ધ્યાન નથી અપાતું તેથી એ સફળ થવામાં મને શંકા લાગે છે.

“આપણા દેશની આજની સ્થિતિએ મતદારોને માટે જલ્દેરનામામાં અપાયેલાં વચનો નહીં પણ સરકારી તરોની શુદ્ધિ અને ઉમેદવારીનું પોતાનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય, પ્રામાણિકતા અને લોકસેવાની નિષ્ઠા, એ વધારે મહત્વની ચીજ છે.” (‘હરિજનબંધુ’, તા. ૨૮-૭-૫૧ તથા ૪-૮-૫૧)

ગાંધી ચૂંટણીઓ વખતે રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓએ કેવા ઉમેદવારોને મત આપવા એ વિષે પણ તેમણે સ્પષ્ટ દોરવણી આપી છે :

“ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં વિશ્વાસ રાખનારા લોકોએ સમગ્ર હેતુ જોઈએ કે આ વખતે એવો એક પણ પક્ષ નથી જની શકવાનો જે સોળ આના ગાંધીજીના કાર્યક્રમને વસાવે, અને એમ પણ નહીં જની શકે કે તેમના કાર્યક્રમને બિલકુલ ફેંકી પણ દે. આથી તેણે પોતાના મતનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં બે વાત જોવી જોઈશે :

“૧. તે ઉમેદવાર કોમી માનસ ન ધરાવતો હોય; અને

“૨. તે શુદ્ધ ચારિત્રનો અને ઈમાનદાર હોય.

“જો કોઈ પણ પક્ષ પોતાના વિભાગમાં આવો ઉમેદવાર જોવો ન કરી શકે, તો પ્રજા મત આપવા ન જવું એ જ ચોખ્ખું છે.” (‘હરિજનબંધુ’, તા. ૨૪-૬-૫૦)

શ્રી ટંજી, આચાર્ય કૃપાલાની અને શ્રી સમગ્ર દેવ વચ્ચે કોન્ગ્રેસના પ્રમુખપદ માટે દરીદ્રાર્થ થઈ ત્યારે ગાંધીજીની વિચારસરણીને નાનનારા એક સાધ્યએ તેમને પ્રશ્ન પૂછેનો કે આ ત્રણ ઉમે વારમાથી મેને પસંદગી આપવી? તેના ઉત્તરમાં તેમણે બતાવ્યું કે

‘લાખા વળત પડેલા મે મારો અભિપ્રાય ભારપૂર્વક બહેર મોં ઉતો કે વડા પ્રધાન એટલે કે દેશના ધાન્યવિદ નેતા જ તેના ધમના પ્રમુખ હોવા જોઈએ થોડા દિવસ પછી શ્રી મોહનદાસ સંસ્થાએ તે જ વિચાર બીજી ગીને રજૂ કર્યો હતો તેમણે એમ મંજૂ હતું કે કોન્ગ્રેસનો પ્રમુખ જ હિન્દનો વડા પ્રધાન થવો જોઈએ રાજગોપાલાલા કામ માટે તેમની પસંદગીનો એક માણસ સમાપતિ કરીને મમ સ્વદા માટે નીમી સમય પરંતુ ને આ વાત અવદેવાડું ગણાય તો થઈ એ જોડું જોઈએ કે કોન્ગ્રેસનો પ્રમુખ વડાપ્રધાનને બળ, રોકા અને સલાહ આપે એવી થોડા બાકી દોષ બળે વચ્ચેના સબધો ધના મેળવાળા હોવા જોઈએ અને જુદા જુદા પ્રશ્નો અને દુરવામી સુવાદો પ્રત્યેના તેમના વદલ સમય તેમના પ્રમાણમાં એસસરખા હોવા જોઈએ ને એમ ન બને તો કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ અને વડા પ્રધાન એ ત્રીજા સાથે બાંધે જ સરજનાથી કામ કરી શકે અને વહેવારોગ એમદે છતાં થવું પડે કે બીજાની નીચે દમાઈને રહેવું પડે (‘હરિજનમધુ’, તા ૨૬-૮-૫૦)

મિંગોરનાનમાઈનો ઉપરનો જવાબ બ્યારે પ્રમદ થયો ત્યારે બહુ મિત્રોની નેતાઓને એ જાનવું માફુ લાગેવું કે મિંગોરનાનમાઈ તેમની તબિયતને ાણે મહાર ફરી સમ્યા ન હોવાથી સમગ્રજીની આડું પરિસ્થિતિ નજીના દોતા નથી, પતા આવી રીતે પોતાના અભિપ્રાયો બહાર પાગી ચૂકવાડા બિમા કરે છે મિંગોરનાનમાઈ બહાર ફરી સમ્યા નહોતા એ વાત આવી પછુ તેમનો પત્ર-અવધાર એવો મધો મોટો હતો કે તેમને દેશના વાતાવરણની જગમગ ભાગ મળી રહેની વગી છેવટે તો દહીનતામાં પછુ તેમનો અભિપ્રાય જ સાચો પ થો છે શ્રી ટંજી પ્રમુખ ચૂટાયા તોપછુ થોડા વખતમાં તેમને રાજીનામું આપી દેવું પડ્યું અને એ પદે ૫૦ જવાહરલાલજી આત્મા ત્યારે મેમ્બરનું માણુ પડ્યું

‘હરિજન’ પત્રોના તંત્રી તરીકે સરકારના વહીવટ સામે પણ તેમની પાસે ઘણી ફરિયાદો આવતી તે સબધમાં તેમણે એવી નીતિ રાખી હતી કે ફરિયાદ તે તે ખાતાવાળાને મોકલી આપી એ વિષે તેમનું શું કહેવું છે એ પહેલાં જાણી લેવું આ પદ્ધતિથી ફરિયાદ જૂઠી હોય તો તેની ખતર પડી જતી અને સાચી હોય તો ધણુખટુ ખારોખાર જ ફરિયાદીને રાહત મળી જતી અને અંગે તેમને હંમેશાં લાંબા પત્રવ્યવહાર ચલાવવા પડતા લેખો લખવા કરતા આ પત્રવ્યવહારનો ખોળો તેમના પર વધારે રહેતો પણ આવો પત્રવ્યવહાર ચલાવવો એ તંત્રી તરીકેની તેઓ પોતાની મુખ્ય દરજ્જા ગણતા.

આવા પત્રવહેવારમાંથી એક ખેડજનક ખેદરકારીનો કિસ્સો બહાર આવ્યો તે નોંધવા જેવો છે પશ્ચિમ ખાનદેશના તળોદા નામના એક ગામે એક દીવાની કોર્ટ સ્થાપવાનો હુકમ ૧૯૫૦ના નવેમ્બરમાં નીકળ્યો તે માટે એક મકાન પણ રાખી લેવામાં આવ્યું અને જળ સિવાયના કોર્ટના કારકુનો વગેરેની માસિક રૂપિયા એક હજારના અર્થથી નિમણૂકો પણ થઈ ગઈ પણ છ માસ જેટલો વખત વીતી ગયા છતાં જળની નિમણૂક ન થઈ એટલે એક નાના વેપારીએ કિશોરલાલભાઈને આ વાત લખી જણાવી એ વેપારી મિત્ર સાથે પત્રવહેવારમાં કેટલાક મહિના નીકળ્યા ન્યા ૨૬-૨-૧૯૫૨ના રોજ કિશોરલાલભાઈએ મુખર્દ હાઈકોર્ટના અધીવ ખાતાના રજિસ્ટ્રાર સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો તેનો જવાબ ન મળ્યો એટલે ૧૦મી માર્ચે હાઈકોર્ટના વડા જજને તેમણે કાગળ લખ્યો તેને પરિણામે ૧૭-૩-૧૯૫૨ના રોજ ત્યાં એક મુનસફને મૂકવામાં આવ્યા જોકે આ દીવ ચવાનો દોષ હાઈકોર્ટે મુખર્દ સરકાર ઉપર દોળ્યો એટલે કિશોરલાલભાઈએ મુખર્દ સરકારને કાગળ લખ્યો તેનો એક મહિને તેમને જવાબ મળ્યો તેમાં સરકારે હાઈકોર્ટ ઉપર દોષ દોળ્યો ખરી વાત એ હતી કે ન્યાયખાતાની તેમ જ વહીવટી ખાતાની ખતેની આમાં ખેદરકારી હતી તેને પરિણામે લગભગ ૧૬ માસ સુધી દર માસે રૂપિયા એક હજારનો અર્થ નિરર્થક ગયો.

સરમરી નોખો વિશે પણ તેમની પાસે ઘણી ફરિયાદો આવતી. તે ઉપરથી સરમરી નોખોને ઉદ્દેશીને તા ૨૧-૮-૧૯૪૮ના 'હરિજન મધ્ય'માં લખેના એ સેખર્મા તેઓ બહુણે છે કે

મને કહેતા હિન્દીમાં થાય છે કે જુની જુની સર નોખા પ્રધાનો બેડે તમારા કાર્યવણીથી સેવા થાય છે અને વલણ થી સંતુષ્ટ હોય પણ તમારે વિધેનો પ્રજામન એથી ઉપર જ છે એટલું જ નથી, એવી ફરિયાદો છે કે જનતા તરફની તમારી વલણ નહીં રાજ્યવત્ર તમે હતી તે સરમરી વધુ અસતોરકાર છે તમારું ખાતુ વધુ તોડકું, વધુ સરેલું, એટલું કુદાગ વધુ ટીક મરનાડું પૈસાની અને સમજણની લાગવજ તમે વધુ આવનારું બન્યું છે અને પ્રજાને આજનો તમારો વરીવર ૧૯૪૭ પહેલા તમારે હાથે જ ને વરીવર થતા તે સરમરી વધુ ત્રાસદાયક લાગે છે

મારે તમને કહેવું જોઈએ કે મને જે ફરિયાદો મને તે કેવળ પ્રજા તરફથી જ નથી આવતી કેટલાક સરકારી નોંધોએ પણ કહેવી છે કાબડા તરીકે રેલવે અને રેલવેની દુકાનોમાં જે જે યુક્તિઓ લાગુ પડે અને અપ્રમાણિતતા આવે છે તે મને તે જ ખાતાએ મા મમ રતા માણસો તરફથી કહેવામાં આવી છે

મેં અવી સામાન્ય નિત્ર અને છાપ વણવી છે અને તેથી જેઓ પ્રમાણિત મેવમે છે તેમણે પણ આનો અસીર નિચાર રવાની જરૂર છે

મારી તમને વિનવળી છે કે તમે તમારા જીવન અને આચારમાં ભગવાનને વસાવે. ઐહિક સમૃદ્ધિ વધારવાની તમારી હાલસામાં તમે તમારા ધર અને ઓફિસમાંથી ભગવાનને વિદાય આપી છે અને મા યુ છે કે સહર અને જીવનસામા ભગવાન મરતા ધન જે વધુ સારો નિત્ર છે પરંતુ આ તમારી માન્યતા ખોટી છે જે તમારા અને સમગ્ર દેશના નાશને નોતરશે પ્રમુ તમને પ્રજાના વધુ સાચા અને સાચ સેવકો બનવાનું હાથે અને શક્તિ આપા (હરિજનમધ્ય તા ૨૧-૮ ૪૯)

સિનેમાના ખરાબ ચિત્રો રેડિયોના અશ્લીલ ગાયનો મદી નવનકથાઓ અને વાર્તાઓ મોઝાઈક દસઓ બીજા સ્વ ચિત્રોવાળી જાહેરાતો હનમ રમૂજ ચિત્રો, સમાચારો અને સ્પષ્ટ હરીફાર જેવા

જુગાર, વગેરે સામાજિક અનિષ્ટોએ આજકાલ ધર ક્યું છે, અને નાના-મોટા, લાલેયા અલણ, ગરીબ-તવગર, ગામડિયા-શહેરી, સધળા આમાંથી કોઈ ને કોઈમાં સપડાય છે, એ વિષે ‘પણ તેમણે સુધારકોને સારી ચેતવણી આપી છે. સુધારકો આ અનિષ્ટો બંધ કરવામાં મરકારની મહત્ત્વ ધરાવે છે એ સબધમાં તેમણે લખ્યું છે કે,

“તમારે સમજવું જોઈએ કે સારી લોકશાહી મરકાર હોય તે નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ ઠીક છે પણ હોય એમ નથી. લોકશાહી સરકાર તો નૈતિક દૃષ્ટિએ ઠીકો કે નીકો જે લોકમત હોય તેનું પ્રતિબિંબ બને છે, અને તેને અનુસરે છે. બહુ તો એ લોકોનું આધ્યાત્મિક અને નૈતિક ધોરણ જોઈએ અડાવવામાં જે અડચણ હોય તે દૂર કરે. પણ જો એ માટે લોકમત તૈયાર ન હોય તો તે પણ એનાથી સફળતાપૂર્વક થઈ શકે નહીં. હા, સરકારની ખલીવની નીતિ બંધે આવાં અનિષ્ટો સામે કાપડો ન ધડી શકે, પણ આપણા પ્રધાનો અને આગેવાનો આવા નાટક નૃત્યોના સમારભોગા હાજરી ન આપે, એવા સિનેમાગૃહ કે નાટ્યગૃહોના ઉદ્ઘાટનો ન કરે તો એ રીતે નૈતિક સુધારાના કામને સહાય કરી શકે. પરંતુ આ માટે પણ લોકમતનું દબાણ જોઈએ. તેથી નૈતિક સુધારકોએ પહેલાં જનતામાં આ માટે સખત કામ કરવું જોઈએ અને વ્યાપ-લોકમત પેદા કરવો જોઈએ પણ એ સબધમાં સરકારને કાયદો ધરાવતું હલી શકાય ” (‘હરિજનબંધુ’, તા ૨૯-૧૨-૫૧)

વનસ્પતિ ધીના સબધમાં સરકારની નીતિથી તેમને ઘણો અસતોષ અને દુઃખ થતા હતા એ વિષે ના ૧૫-૮-૧૯૪૮ના ‘હરિજનબંધુ’માં તેમણે લખ્યું.

“મારે માટે આ પ્રશ્ન મહત્ત્વ નૈતિક જૂનિના ઉપર છે એની આગળ એની આર્થિક તેમ જ આરોગ્યને લગતી બાબતો ગૌણ બની બંધ છે વનસ્પતિ ની બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતા અસખ વીમા બેળ કરવાના મમગા વધારે આવે છે તેના પર તેનું આર્થિક મહત્ત્વ વિશેષ કરીને અન્યથે છે એ વસ્તુ આમવાસીઓ તેમ જ વેપારીઓની નીતિમત્તા બ્રહ્મ કરી રહી છે કેવળ વનસ્પતિ થી તરીકે તેને પસંદગી આપનારા લોકોની સખ્યા ઓછી ■ ચોખ્ખી વી ખરીદવા જતા તેમને ઘોડા ચોખ્ખા ધી આપે એમણે વનસ્પતિ થી જ મગે છે અને તે વનસ્પતિના કરતા

મોઘ બાવે આ હંપીકત બલતા છતાં તેઓ વનસ્પતિના ઉપયોગ તરફ વળ્યા હોય છે પણ હોડો હજી પણ ચોખ્ખુ થી ખરીદવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેને માટે વનસ્પતિના કરતાં ઘણો વધારે ભાવ આપે છે પરંતુ તેમને વનસ્પતિ ભેગવેલું વી જ મળે છે એટલે સુધા માખણ સાથે તેને ભેગવવાની તરકીબ શીખી ગયા છે પરિણામે માખણ ખરીદનારને પણ તે વનસ્પતિના ભેગસેળવાળું જ મળે છે આ રીતે વનસ્પતિ ખામુખા છેતરપિંચને ઉત્તેજન આપે છે તેનું ઉત્પાદન અટકાવવાને બીજા કઈ કારણો ન હોય તોપણ આ એને માટે પૂરું મારણ મળ્યાનું ભેઈએ

આ પદ્ધતિને મારણે ટોરઝઝરનો પ્રથમ વધારે મુરકેલ બની ગયો છે ચોખ્ખુ વી પેટ કરનારને તેનો પૂરો ભાવ ન મળેલો હોવાથી તે પોતાના ટોચાખર તરફ દુલ્લસ રાખે છે અને તેથી શરીરે આરોગ્ય તથા દૂધ બનવા બંધ છે જેમ ખરાબ સિક્કા સારા સિક્કાઓને ચઢણમાથી માફી નાખે છે તેમ વનસ્પતિ ચોખ્ખા ધીને બલરમાથી હાડી કાઢે છે ચોષક તત્વ અંગેનું સંશોધન નાખણ થી શુદ્ધ વર્ષા વિનાનું તેવું અને શુદ્ધ કરેલું તેવું એ બધાની ગુણવત્તા નક્કી કરવાને માટે મકલતનું હોય પરંતુ હા ડોઝનની પ્રક્રિયામાથી પસાર કરવામા આવેલા તેવની વાત એથી ભુલી છે કેટલાક એમ કહે છે કે શહેરમા રહેનારાઓ તેવને બદલે વનસ્પતિ ખાગે છે કેમ કે વનસ્પતિ રવાદાર દેખાય છે ખડુ વી ખાધા વિના તેના જેવું જ કઈક ખાધાને સતોષ તેઓ અનુભવે છે જે ખરેખર આવા હોડો હોય જ તો તેમને જે વસ્તુ ગુણમરી નથી એ પૂરી પામવા કરતાં પોતાની બૂધ સમજતા કરવા અને તેમને સાચી તારીખ આપવી એ કરવા જેવું છે મોઘુ હોવાને મારણે જેઓ ચોખ્ખુ વી વાપરી ન શકતા હોય તેમણે ભડે ડી જેવો દેખાય છતાં જે તેણે મરતા પણ ઊતરતા પ્રકારનો છે એવો પદાર્થ વાપરવાને બદલે અસહ્ય સ્વરૂપમા તેડનો જ ઉપયોગ કરવો ભેઈએ જેમ આપણે અડીલનો વેપાર ન ચાલવા દઈએ તે જ રીતે હાડોઝનની પ્રક્રિયામાથી પસાર કરવામા આવેલા ખાદ્ય તેડનો વેપાર ન ચાલવા દેવો ભેઈએ

અમદાવાદ ખાતે ૧૮૫૧ ના આરભમા મળેલી કોમિસની મહાસમિતિની બેઠકમા વનસ્પતિ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા સરમરને વિનંતી

કરતો હરાવ બહુ મોટી બહુમતીથી પસાર થયો હતો જોકે વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલજી તથા બીજા મહત્વના નેતાઓનો તેની સામે વિરોધ હતો એટલે સરકારે તે પ્રયોગ કાઈ ધ્યાન ન આપ્યું ૫૦ હાજરના લાગેવ તે જ અસામા વનસ્થિતિ નિષેધનો ખરડો રજૂ કરવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ ધીમા થતો ભેગ અટકાવવાને યોગ્ય ઉપાયો સૂચવના માટે વડા પ્રધાને એક સમિતિની નિમણૂક કરાવી ખાતરી આપી એટલે તેમણે પોતાનો ખરડો રજૂ કર્યો નહીં વડા પ્રધાને ત્રણ ખાતરીઓ આપી હતી (૧) સરકાર સીકારે છે કે ધીની બાબતમાં ધણો ભેગ કરનામાં આવે છે, (૨) સરકાર આ ભેગ અટકાવવાને ઇચ્છે છે, (૩) જમાવેના તેનો ઉપર કરવામાં આવેના પ્રયોગો ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે તે હાનિકર નથી આ ઉપર ટીકા કરતા ઇશોરલાલભાઈ તા ૬-૧-૧૯૫૧ ના ‘હરિજનવધુ’માં લખે છે કે

એ સરકારની મહેરબાની કહેવાય કે મોડા મોડાએ એણે સ્વીકાર્યું કે ધીની બાબતમાં ધણો ભેગ રાય છે, અને એ સાબિત કરવાનો બોલો જનતા ઉપર લાગ્યો નથી પણ ધીનો ભેગ અટકાવવાને સરકાર ઇચ્છે છે એવી સરકારની ખાતરીને પૂરા બરોસાથી માની લેવાની વળતી મહેરબાની લોકો કરશે કે કેમ એ વિષે શંકા છે લોકોની નજરમાં એણે એકે ચિદ્ધ આભર્યું નથી કે નથી તેમને એમ લાગે કે સરકારે આવી કાઈ ચિન્તા મનમાં રાખી હોય કોંગ્રેસની મરોબારી સમિતિએ ભેગ રોકવા માટે આદેશ આપ્યાને આજે અઢાર મહિનાથી વધુ સમય પીટી ગયો છે પણ તે અંગે કશું જ ખગતુ બરાણું નથી બોલામાં બોલું સરકાર ને સમિતિ નીમવાનું આજે વિચારે છે તેની તે વખતે નિમણૂક કરી રાજી હોત આ રીતે ત્રીજી ખાતરીની બાબતમાં જનતાને વિદ્વાનીઓના કહેવાતા પ્રયોગોથી સતોષ થવાનો નથી કહું તો કહાય મારું લાગશે પણ મને એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે જવાહરલાલ નેહરુની જગ્યાએ કાબલા તરીકે, ડોન પ્રફુલ્લચન્દ્ર પોષ જેવા આ બાબતમાં વિરુદ્ધ મતના વડા પ્રધાન પાસે તે આ પ્રયોગોના પરિણામ જુદી જનતા દેખાડવામાં આવે સમય છે કે વડા પ્રધાનની હેલ્થી ખાતરી સામાન્ય જનતા માટે નહીં પણ વનસ્થિતિ ઉત્પાદનમાં ખડેલા વેપારીઓની શાંતિ માટે અપાયેલી

■ આથી તેમને અવશ્ય એનો વિચાર પડે અને સરકારના હાથમાં આ કલ્યાણનું ભવિષ્ય સંભાળે છે.”

તેમના તંત્રીપણના આખના દિવ્યોમા વિનોબાજીની જ્ઞાન યાત્રાની પ્રશસ્તિને વેગ આપવા માટે તેમણે ધાતું લખ્યું છે. ત ૨૩-૮-૧૯૫૨માં ‘દરિ-નન-પુ’માં તેઓ લખે છે કે.

“વિનોબા આ પ્રશ્ન પર નેટથી કલકલતા બન્યા છે અને ગંભીર હતા કે એનો મોઝો બાજુ જ્યારે કોઈ સરકાર કે બંદરે સરકા કરતી દેશ એમ હોય નથી. આમીન જનતામાં જે નવી નેત્રના પેદા થઈ છે તેનો ધના યોગ્યએને ખ્યાલ છે હવે તેઓ એ વિષે ધનમાં છે આમાં કદાચ આમેવાન એના મન કાર્યકર્તાઓ પણ છે. તેઓ ભવ્ય નથી કે દાવની વિધિ પાસે નમકા જેવી છે જે એ વખતસર ફેરવામાં ન આવે તો એનું પરુ લેણીમાં જાણીને (સેધિક થઈને) આખા શરીરમાં એનું રેર ફેલાઈ જતા વાર ન લાગે આજે તો વિનોબાએ જ એ નિયતિનું ચોખ્ખું દર્શન કર્યું છે અને પોતાના નિર્ભય શરીરની પરવા આ વિના બીજા કામો છોડીને આને ‘કોય યા મરો’નું જીવનકાર્ય બનાવ્યું છે જે દરેક પ્રશ્ન અને દરેક આગેવાન કાર્યકર્તા બુદ્ધિયતાના કાર્યમાં એવી જ ધમધમી લાગી જાય તો પાંચ વરસમાં જમીનનો પ્રશ્ન આજે ઠીક થાય એ વિનોબાએ ક્યાંક કહ્યું છે કે ૧૯૫૦ અને ૧૯૫૧ની સાલો બારલના દલિદાસમાં કાન્તિ કરનારી નીવડી છે બનેલું રૂપ દિસક હવે એને પરિણામે ભારત વિદેશની મુલાકાતો નીચે ચાલી ગયું હવે વિદેશી હકુમત નઈ ■ પણ જનતાની મુક્તિ સાધવાની બાબ છે. ગાંધીજીની દોરવળીથી આજે વિદેશી ઉકેલ મળી મુખ્ય થયા અને જેના વડે વિનોબાની દોરવળી નીચે જમીનદારોનું અપૂર્વ હૃદયપરિવર્તન થઈ ગયું છે તે માટે આજીને ૧૯૫૦ સુધીમાં આ જનતાની મુક્તિના પ્રશ્નની સિદ્ધિ કરીને.”

છેલ્લું છેલ્લુંના ભાગમાં ‘ગાંધીવાદ વિમર્શન’ એ નામનો લેખ લખી તેમણે મહુ પીરતા બનાવી હતી ગાંધીજી કે ગાંધીવાદના સધના અનુયાયીઓને હાર્દિક વિનંતી કરી હતી કે આપણે દરેક એમ કહેવા વાગીએ કે “અહિંસા કે આખવાદ કે લોકસાહી કે ગમે તે પ્રશ્ન પર મારું આ દૃષ્ટિમિત્ર છે” એમ ન કહીએ કે “ગાંધીજી આ

ધ્યેષ્ટતા હતા” કે “આ ગાંધીવાદ છે” ગાંધીજીએ જેમ ગાંધી સેવા સઘ વિખેરી નાખ્યો હતો તેમ આપણે ગાંધીવાદનું વિસર્જન કરીએ

આનો અર્થ એવો નથી કે ગાંધીજીના જીવન અને લખાણોનું આપણે બારીકાઈથી અધ્યયન જ ન કરવું કે તેમના વિચારો ટાકવા જ નહીં તેમના ઉદાત્ત જીવન અને વિશાળ સાહિત્યનો અભ્યાસ સદા જરૂરી રહેશે અને વાચનને તેથી હંમેશાં લાભ જ થશે

કિશોરલાલભાઈના ‘હરિજનમધુ’ના લખાણોમાંથી કેટલાક વાનગી રૂપ ફક્ત ઉપર આપ્યા છે ‘હરિજન’પત્રોને ધરાસ્વી રીતે તેઓ સંભાળતા હતા છતાં પત્રોની માહક સખ્યા પ્રતિવર્ષ ઘટતી જતી હતી નવજીવન દ્રષ્ટને જાણ ખોટા આવવા માડી એટલે ૧૯૫૨ના દેશુબારીમાં તેમણે પત્રો મધ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો પરંતુ લોકો તરફથી એવી માંગણી થઈ કે ‘હરિજન’ પત્રો ચાલુ રહેના જ જોઈએ કેટલાક ભાઈઓએ માહકો વધારવાની ખુબેશ ઉપાડી અને માહકોની સખ્યા ઠીક ઠીક વધી એટલે નવજીવન દ્રષ્ટે પત્રો ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો તે વખતે કિશોરલાલભાઈએ ૨૩-૨-૧૯૫૨ના અકમા લખ્યું કે,

“દ્રષ્ટનેા નિર્ણય જાહેરાતી પત્રાને ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કરાવી પ્રભએ પોતા પર, મારા પર તેમ જ દ્રષ્ટ પર ખૂબ જવાબદારી વધારી દીધી છે મારી લખવાની કે તંત્રીપદ કરવાની હોરા પૂરી કરવા માટે પત્રો પહેલાયે નહોતા પ્રબ બાપુના પત્રો ચાલુ રહે એ જોવા ઇચ્છે છે એમ માનીને દ્રષ્ટે એને ચલાવ્યે ગળવાની ઇચ્છા કરી હતી અને એ તેની જવાબદારી ઉઠાવી હતી પણ અનુભવે સદા આવી કે પ્રભની નેટલી ઇચ્છા માની લીધેલી તેટલી નથી નહીં તેમ ધરાશી આવી તટી ન લય

“હવે પ્રભની મામત્રીથી પત્રો ચાલુ રહે છે એટલે પ્રભ પર તેની સલામતીની જવાબદારી વધે છે

“આ પત્રવાથી મારા પર જે જવાબદારી વધારવામાં આવી તેનો વિચાર કરતાં નો મગજ જ થાકી જાય એવી સ્થિતિ છે. માત્ર શરીર અને તેને લીધે મગજ પણ દિવસે દિવસે આટલો જાતો ઠંડાવવાને અસક્ત થતાં જાય છે. છતાં મારા વંત્રીપદની અપેક્ષાએ જ આ પત્રો ચાલુ રહે એ સ્થિતિ મને મૂંઝવણારી લાગે છે.”

ત્યારે પત્રો બંધ કરવાની વાત ચાલતી હતી ત્યારે કિશોરલાલ-ભાઈ મુંબઈ હતા. ત્યાંથી વર્ષો ગયા પછી તેમની તબિયત ધીમે ધીમે બગડતી જ ચાલી. અવસાનની અગાઉ દોરેકે મહિના ઉપર મને એક ઠાગળ લખેલો કે ‘હવે અહુ વખત કામ કરવાનું રહ્યું હોય એમ લાગતું નથી.’ પછી તો એમની માંદગી અને નાસ જોઈ નવજીવન ટૂંકે જ તેમને આ જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવાનો વિચાર કર્યો. એટલે ૬-૯-૧૯૪૧ના રોજ તેમણે પત્રલેખકો, લેખકો તેમ જ બીજાઓને ઠાગળ લખીને જાણાવ્યું કે :

“વર્ધાનું ‘હરિજન’ કાર્યાલય ચાલુ મહિનાના અંતથી બંધ થશે એટલે બધા પત્રલેખકો તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે સંબંધમાં લેખો લખનારાઓને હવે પડીથી પોતાનો પત્રવહેવાર નવજીવન કાર્યાલય, પે. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ એ સરનામે કરવા અને પોતાનાં લખાણો પણ ત્યાં જ મોકલવા વિનંતી છે. આ ઉપરાંત વંત્રી તરીકે તથા ‘હરિજન’ પત્રોના વિનિમય તરીકે મારા પર મોકલવામાં આવતાં છાપાંચો, સામયિક, ચોપાનિકાઓ, હેવાલો વગેરે પણ ત્યાં જ મોકલવા દૂધા કરવી.”

દેહાંત

કિશોરલાલભાઈ ને છેલ્લા લગભગ સાડત્રીસ વર્ષથી દમનો વ્યાધિ હતો એ વ્યાધિ છતાં આ જ્યાં વર્ષોમા તેઓએ કામનો જે કાજો આપ્યો છે તે કાઈ પણ સારી તળિયતનાળા કરતાં ઓછો નથી

‘હરિજન’ પત્રોના તત્ત્રીપદથી પોતે નિવૃત્ત થાય છે એનો જાહેર કાગળ લખ્યો તેના બીજા જ દિવસે તેમને દમનો જીવલેણ દુખવો થયો તેમની ઇચ્છા તો કામ કરતા કરતા જ દેહ પાડનાની નહોતી તેઓ નિવૃત્ત થઈ ચિન્તન અને મનનમા શીષ જીવન ગાળના ઇચ્છતા હતા પરંતુ પ્રભુએ તેમને એની નિવૃત્તિ બોગવના દેવાનું નહીં ધાર્યું હોય

તા ૯-૯-૧૯૨૫ના મંગળવારે સાંજે પોણા છ વાગ્યે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો તે દિવસે સાંજે પાંચ વાગ્યા સુધી તેમણે કામ કર્યું લગભગ સાડાઆર વાગ્યે તેમણે મને કાગળ લખ્યો, એમા સૂઝિદાન મરા વિષે અને ‘ઇકોનોમિક હોડિંગ’ વિષે ભારી સાથે ચર્ચા કરી અને છેવટે લખ્યું કે “ભારી તમિયત બે ત્રણ રિસથી સાગી પેડે નરમ છે આ ક્ષણે જ કાર્કડ ઠીક છે ” તો હવે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાથી તદ્દન નિવૃત્ત થાનો છું બીજા વિષયો પર પણ કાઈ લેમો ક્યાયે મોક્ષવાનો નિચાર નથી ” આમ છતાં તેમણે છેલ્લી પળ સુધી બાપુનું કામ કર્યું એમ કહી શકાય

‘હરિજન’ પત્રોના કામમા એમના સાથી ભાઈ હરિપ્રસાદ વ્યાસ એમની છેલ્લી પળોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે

‘ પાંચ વાગ્યા પછી પ્રકૃતિમા ફેરફાર થવા માડ્યો, તકલીફ વધવા માડી તેથી ‘૫’ ગોમતીજલદને માણસ મોકલીને અમને સાથીઓને ઘેરથી બોલાવ્યા અને દોડતા આવ્યા કિશોરલાલભાઈ બધ કરેલા ચોરડામા પોતાની પાટની પાસે કબોડ પર શીય જવા બેઠા હતા શીય વખતે એમને

હાંકે ચડી જતી હતી. આ વખતે ખજ હાંકે હતી. તેમણે કહ્યું કે શોચ ચતું નથી. જાણી કબોલ ખરથી છીડીને થાસેની ચેલાની લખવા બેસવાની પાટ ઉપર બેઠા. ગોમતીબહેને ચોરડાનાં બને બારણાં ખોલી નાખ્યાં. બાલગ્નવાદી જેસ્ટ છાંડેલના માણસો બહાર બેઠા હતા. તેઓ અંદર આવ્યા. તેમાં બહેનોએ ખજ હતી. આ વખતે ક્રિશ્નારાધનાર્થનું ધોતિયું સડેજ ઠીકું ચડેલું હતું. તે તેમણે બહેનોને જોઈને ચેલાને હાથે જ નીચે ઘડાવ્યું. પછી એક બે વાર મળ્યાં. યુક્તકાલીમાં નાખ્યા. પછી પાટ ઉપર નીચે રહેતા તે પર માથું ટેકવીને પાટ નીચે પગ લટકતા હતા તેમ જ ચાખીને બેઠા. તેવામાં પૂ. ગોમતીબહેને આવીને તેમને ક્ષમા વિશે પૂછ્યું. તેઓ ક્ષમા લેવા અંદર ગયાં. મારા સાથી શ્રી નાંદુરકરજી તકિયા થાસે બેસા હતા. ક્રિશ્નારાધનાર્થ માથું લેલું કરીને જાળ મારી તરફ દબાવે. મેં તેમને મારા હાથનો ટોડા આપ્યો. ખજ તેમના પગ ઉપર પાટ નીચે લેણેલ હતા તેથી પાછા બેઠા થયા. જા સરખા કર્યા અને ધીરથી મારી તરફ દબાવે. મેં હાથથી ટેકવીને ધીરે ધીરે મારા બેજામાં તેમનું માથું લીધું. મારા હાથ તેમના પાખા થાસે આવ્યા. ત્યાં સતિ દેખાતી હતી. ખજ હવે તેમણે ડાબી આંખ ફેરવી એમ મેં બોલ્યું. નાંદુરકરજીએ ગોમતીબહેનને બોલાવ્યાં. તેમણે આવીને ‘દેવ, દેવ’ કહ્યું, અને ‘સ્વામીનારાયણ, સ્વામીનારાયણ’ બોલવા મડખાં. તે વખતે ક્રિશ્નારાધનાર્થના ટોડા હાથલા દેખાતા હતા. ખજ અચાજ નહોતો નીકળતો. હવે તેમણે ‘રામ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો. ગોમતીબહેને તેમનો હાથ હાથમાં ઢાંકી નાહ જોઈ. ખજ નાહ તો નહોતી. તકિયા ખરથી માથું લઈને નીચે ઢગવા અને રામ બોલવાની વચમાં હાથે જ એ મિનિટ ગઈ હતો. શાંતિ ધોળા ૭ વાગે તા. ૬-૬-૧૧ ને મંત્રજવારે તેમણે દેહલયાવ કર્યો. ઢિંદુ તિથિ પ્રમાણે બીજે દિવસે તેમની ૧૨મી વયમર્યાદ હતી. પૂર્યા બાદ ૧૨ે તેમનું નિર્વાણ થયું.”

ક્રિશ્નારાધનાર્થનાં બાળી (સુ. નાનાગાઈનાં ૫ની) ૧૬૫૨ના બુલાઈમાં મુજબી ગયાં. તે વખતે ક્રિશ્નારાધનાર્થ આડોલા ગયા હતા. એમને મૃત્યુ સમયે અનિશ્ચય વેદના ને કષ્ટ થયાં હતાં. અને હેઠ અનિશ્ચય સુધી જરાજર નામૃતિ રહી હતી. એ ઉપરાંતી મૃત્યુ વખતની સ્થિતિ વિશે ક્રિશ્નારાધનાર્થને અનેક વિચારો આવેલા અને તે વિં

શ્રી દામોદરદાસ મૂઢા મારફત તેમણે વિનંતીને કેળાકે પ્રશ્નો પૂછેના આ પ્રશ્નો અથવા કહો કે ચિંતન ન મદત્વનું હોઈ નીચે આપ્યું છે

‘પરંતુ ઓડિસજનને પણ ફેફસાની અદર પેસવું મુશ્કેલ થયું ઉવટે ફેફસાની ક્રિયા બિનકુલ બધે થઈ ત્યારે હૃદય બધે પડ્યું પણ પોતાની વેદના વ્યક્ત કરવા અસમર્થ થયા ત્યારે અમે માની લીધું કે હવે મૃત્યુ થયું અને વિચાર આવવા માડ્યા કે વેદના વ્યક્ત કરવાની અસક્તિ યઈ જવાથી અદરની ભણકારી પણ નહીં થઈ, એવું માનવાને આપણી ખાસે શા પ્રમાણ છે? કોઈને મુશ્કેલ બાધીને મોખા પૂયા ખોસી મારવામાં અને સતાવવામાં આવે ત્યારે એ પણ પોતાની વેદના પ્રગટ કરી શકતો નથી પરંતુ તેથી તેની વેદના તેને નથી થતી અને એની ભણકારી એને નથી હોતી એવું થોડું જ છે? એનાથી પણ વધારે મુશ્કેલ બાધો હોય અને નાક પણ બધે હ્યું હોય તો મો ઉપરની રેખાઓ ઉપરથી પણ તે પોતાની વેદના પ્રગટ નહીં કરી શકે હૃદય બધે પડ્યું એટલે શરીર દ્વારા વેદના પ્રગટ કરવાનું બધે થયું પણ એ શરીરને ગમે તે કરે તેનો વિરોધ કરવાનું અશક્ય બન્યું ત્યાર પણ તેને બાધીને સજગાવ્યું તે પણ સહન કર્યું પરંતુ ચિંતન જે વેદનાની સાથે તન્મય થયું હોય એ વેદનાની તન્મયતા અને ભણકારી ગઈ એવું કહેવાનું અમારી ખાસે શું પ્રમાણ છે?

વિજ્યાભાષીની અતે જે વેદનામય સ્થિતિ હતી તે એમને માટે તો પડેલી અને છેલ્લી જ હતી પરંતુ મને તો એવી સ્થિતિનો તીવ્ર મધ્ય અને મદ અનુભવ હોયો જ થતો હોય છે જે બીમારીના વર્ણનથી તમે બધા ચિન્તાતુર થઈ ગયા હતા તેમાં આ અનુભવ સિવાય બીજું શું હતું? વિનંતીએ ક્યાંક લખ્યું છે ‘હવા લેવાને માટે ક્યાં કરી મહેનત કરી પડે છે? નાક છુટ્ટુ રાખીએ એટલે હવા તો આવે ને ભય આ વાતોને હું મનમાં જ બાંધ્યો કે વિનંતીને શી ખબર હોય કે હવા અદર લેવા તથા બહાર કાઢવા માટે કેટલા ‘હોર્સ પાવર’નું બળ વાપરવું પડે છે? એટલું કરતા રહેવામાં જ મારે તો શરીરઅમનના મનનું પાલન થઈ ભય છે કેવળે બિચારો હોર્સ (હૃદય) થાકી ભય છે અને નીચે પણ ભય છે

‘આમાથી એક બીજો તાત્વિક સવાલ પણ મનમાં ઊઠે છે વિનોબાજીએ એમના ‘બીતા પ્રવચનો’માં* અતકાળની નિવૃત્તિ ઉપર બહુ ભાર મૂક્યો છે. અતકાળ સુધી આસપાસ કોણ વળુ છે એનો ખ્યાલ છે, મોમાથી અવાજ નીકળતો નથી, પરંતુ ઇશ્વારથી અથવા બહુ ધીરા અવાજે પાણી માગે. યુકેલિપ્ટસની વાસથી કાર્થિક આરામ લાગે છે તેથી હાય પાસે લાવવાનો અથવા દૂર ખસેડવાનો ઇશ્વારે કરે છે. લોકોની બીડ ધાય છે ત્યારે બધાને ખસી જવાનો ઇશ્વારે કરે છે અને પૂર્ણ નિવૃત્તિ નહીં તો બીજી શું કહેવાય? પરંતુ ચિત્તની તન્મયતા વેદનાની સાથે એટલી બધી છે કે એનાથી ચિત્ત અળગુ થઈ શકતુ નથી.

“મને પણ જ્યારે બહુ તકલીફ ધાય છે ત્યારે મને તેટલો મનો નિમગ્ન રાખવાને ઇચ્છુ તોપણ વેદનાની તીવ્રતાથી નિસાસો ન ખાઈ નય છે અથવા ખૂમ ખાદી જવાય છે તે વખતે બીજાએ ગમરાવતા હુ મારી નાંખતે રોષી રાગેતો નથી તેની સાથે જ એ રમૂતિ તો રહે છે. કે હું તો કેવળ વેદનાનો સાક્ષી છું હું તો છું તેવો જ છું છતાં વેદનાએ સાથે મારો કરો સંબંધ નથી એવો અનુભવ મને થઈ શકતો નથી ખૂમ પાડવાની મને શરમ પણ આવે છે પરંતુ વેદનાની તીવ્રતાથી મારાથી ખૂમ પડાઈ નય છે આસપાસના માણસોને જે ચિંતા ધાય છે તે થોડે ધણે અરો અને જ કારણે ધાય છે વચમાં વચમાં વેદના હોવા છતાં હું બીજા વાતોમાં ધ્યાન આપી શકુ છું અને કોઈ કોઈ વાર વિનોદ પણ કરી લઉં છું પરંતુ એવું કારણ તો હું એ માનુ છું કે તે વખતે વેદના એટલી કષ્ટમય નથી હોતી એટલી મેં અથવા બીજા ભેવાવાળાએ માની લીધી હોય છે બાપુજી ધર્મી વાર કહેતા કે જ્યારે વેદના ખરેખર અસહ્ય થઈ નય છે ત્યારે માણસને મૂર્છા આવી નય છે આ ઈશ્વરની કૃપા છે ભાભીની અતકાળની અવસ્થા ઉપરથી એમ લાગે છે કે એવું ન થાય તોપણ વેદનાની સાથે એકરૂપતા અર્દેત થઈ શકે છે મું ત્યારે મૂર્છા પણ વેદનાની સાથે એકરૂપતાને કારણે જ નથી હોતી? અને નિવૃત્તિ પણ એ કારણે જ નથી હોતી મું? જન્મે રિવિતિ વાળીય લાગતી નથી નિવૃત્તિ હોવા છતાં વેદનાને સાતિથી સહન કરી લેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

“હા, એવા માણસો ખૂબ હોય છે જે એમ કહી શકે છે, અને હસતે મોઝે મૃત્યુને બેઠી શકે છે તેઓ હંમેશાં વેદના સહન કરી શકે છે પરંતુ તેથી તેઓ બાકી દુધાને પામેલા હોય છે એમ કહી શકાય નહીં. કોઈ બીજા જ ધ્યેયની સાથે તેઓ એકરૂપ થયેલા હોય છે આવી બધી સ્થિતિઓનું તારતમ્ય શી રીતે કરાવવું ?

“મને યોગ્યતાને ઉત્તમ સ્થિતિ સાધી લેવાની ઇચ્છા વધતી જાય છે એવું તો માનવ જ જોઈએ કે હવે મારા શરીરને લાગે વખત રહેવાનું નથી વર્ષો સુધી પ્રાતઃસ્મરણવાળા શ્લોકોમાંથી ‘પ્રાતઃ નમોમિ તમસી’વાગે પ્રીતે શ્લોક હું બોલેના નહોતો. ગુરુચીત્ર અતુલાદમાં પણ મેં એ શ્લોક જાણી દીધો છે કારણ રક્તનાં મુગ્ધામિ પ્રતિમાસિત વૈ” એ ઉપમા મને ઠીક લાગતી નહોતી પરંતુ આજકાલ એ તરફ જ વધારે ધ્યાન જાય છે

‘અતમગની સ્થિતિની બાબતમાં સહજનનદ સ્વામીએ જે જગ્યાએ યોગના વિચાર પ્રગટ કર્યા છે

‘અન્તે યા મતિ સા મતિ’ એ ઉપનિષદ-વાક્યની બાબતમાં તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે ‘જે અતમગ વખતે ભગવાનમાં મતિ રહી હોય તો જ સદ્મતિ યઈ શકે તો ખરી આખી જિંદગી દરમ્યાન કદેની ભક્તિની વિરોધતા શી ?’ એના જવાબમાં તેમણે કહેવું કે જેને સાક્ષાત્ ભગવાનની પ્રાપ્તિ યઈ છે તેને અતકાળે સ્મૃતિ રહે પા ન રહે તોપણ તેનું અસ્ત્યાણ નથી થવું ખુદ ભગવાન એની રક્ષા કરી લે છે અને જેઓ ભગવાનથી વિમુખ છે તેઓ બોલતા આવતા ફેલે ઊડે તોપણ તેમનું અસ્ત્યાણ નથી થવું તેઓ યમપુરીમાં જ જવાના કોઈ કસાર્થના જેવો પાપી હોય તે બોલતા આવતા મરી જાય અને બીજો ભગવાનનો ભક્ત અકાલ વિસ્મૃતિવશ મરી જાય તેથી શું ભક્તનું અકલ્યાણ અને પાપીનું કલ્યાણ યઈ શકે? હરગિજ નહીં તેથી હું આ સ્મૃતિનો એવો અર્થ દર છું કે અત્યારે એવે જન્મકાલ દરમ્યાન તેની જેવી મતિ હોય તેવી અતમલે તેની મતિ થવાની (અન્તે યા મતિ સા મતિ અન્તે યા મતિ અન્તે યા મતિ) તેથી જે ભક્ત છે ભગવાનનો પૂરો દાસ છે જેને સત્તાની પ્રાપ્તિ યઈ છે અને તેથી જેની એવી નિષ્ઠા જધાર્થ ચૂકી છે કે મારું તો કલ્યાણ યઈ જાય છે, તે માણસ ગમે તે અવસ્થામાં મરે તોપણ તેનું કલ્યાણ જ બીજા

તરફથી જેની મતિમા એમ રહ્યું છે કે મને ભગવાન નથી મળવાના સત નથી મળ્યા હું અજ્ઞાની છું, મારું કલ્યાણ નહીં થાય, તેનું કલ્યાણ નથી જ થવાનું જે ભગવાનનો દાસ છે, જેને શુદ્ધિ નર્તવ્ય કે આપત્ત્ય રહ્યું નથી, જેના દર્શનથી બીજાનું પણ કલ્યાણ થાય છે તેમનું કલ્યાણ થવા વિષે શંકા જ રી હોય? એ વાત સાચી છે કે ભગવાનનું દાસત્વ પ્રાપ્ત કરવું બહુ મુશ્કેલ છે ભગવાનના દાસનું એ લક્ષણ છે કે તે આ દેહને મિથ્યા માને છે પોતાના આત્માને જ સત્ય માને છે અને પોતાના સ્વામી (ભગવાન)ના ઉપભોગના પદાર્થની પોતાના ભોગાર્થ કદી કામના કરતો નથી, તેમ જ સ્વામીને જે આવરણ પસંદ નથી હોતું તે કદી નરતો નથી એ જ હરિનો દાસ છે પરંતુ પોતાને હરિને દાસ કહેવડાવતા છતાં જે દેહાભિનિવેગયુક્ત છે તે કેવળ પ્રાકૃત ભક્ત છે.

‘એમને બીજો સવાલ એ પૂછવામાં આયો કે ‘ભગવાનના કોઈ હેતુ ભક્તને અતકાળે તીવ્ર પીડા થાય છે જોના કરવાની પણ કશી શુદ્ધિ રહેતી નથી ત્યારે બીજો કોઈ માણસ પકવ દરિભક્ત હોખાનો નથી છતાં મરતી વખતે બહુ શક્તિશાળી હોખાય છે ભગવાનનો મહિમા દર્શાવતો અને સુખનો અનુભવ કરતો તે દેહ છોડે છે એનું કારણ શું? જે ઉચ્ચ છે તેનું મરણ સોમાદાયી નથી થતું અને જે કાચો હોય એનું મરણ સોમાદાયી થાય છે.’

“આનો જવાબ આપના મહાબલદેવ સ્વામીએ કહ્યું

“દેરા કાળ ક્રિયા, સમ ધ્યાન મત્ર, દીક્ષા અને શાસ્ત્ર એ આઠ વસ્તુઓ પ્રમાણે મનુષ્યની મતિ થાય છે આ બધું જે અનુકૂળ હોય તો સારી મતિ થાય છે પ્રતિકૂળ હોય તો ખરાબ મતિ થાય છે વળી માણસના હૃદયમાં પરમેશ્વરની માયાથી પ્રેરિત ત્યારે યુગોના ધર્મનું ચક્ર ચાલતું હોય છે તેથી અન્તકાળે જે સત્ય યુગનો આવર્ત આવી જાય તો મૃત્યુ બહુ સોજી છેડે છે ત્રેતા તથા દ્વાપરમાં તેથી બોધું શોભે છે અને કળિનો આવર્ત હોય તો મૃત્યુ બહુ ખરાબ હોખાય છે આ પ્રમાણે અત સમયના કાળજળની અસર મૃત્યુ સારું અથવા ખરાબ થવાનું એક કારણ છે બીજું પણ એક કારણ છે, જે જનમત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાનું છે પાપી હોય પરંતુ અન્તકાળે એની જનમત અવસ્થા હોય તો તે બોધતા ચાલતા મરે છે સ્વપ્નાવસ્થા હોય તો બાબલાટ કરતો મરે છે અને સુષુપ્તિમાં હોય તો મૂર્છા અવસ્થામાં

મરે છે ભક્ત અને અભક્ત બંનેને આવું થઈ શકે છે પરંતુ જે આ ત્રણે અવસ્થાઓથી પર આત્મસ્થિતિને પહોંચે તો હોય છે એવી વિરલ ભક્ત ઈશ્વર સમાન સામર્થ્ય પ્રગટ કરતો સ્વતંત્ર ગતિ દેહત્યાગ કરે છે તેની વાત જ નિરાશી છે આવી સિદ્ધિ કેવળ ભક્તને જ પ્રાપ્ત થાય છે વિમુખને નથી થઈ શકતી બલે તે પૂર્ણ જગૃતિમા મરે એટલે જગૃતિમા મરવાથી શુભ ગતિ થાય છે અને સ્વપ્ન અથવા મુદુપ્તિમા મરવાથી અશુભ થાય છે, એવું નથી ભક્તનું સ્વપ્ન અથવા મુદુપ્તિમા મરણ થાય તોપણ તેનું શુભ જ છે ત્રણ સ્થિતિમા અભક્તનું અશુભ છે ભક્તને અતકાળે બધું શરીરકષ્ટ થાય અને ઉપર ઉપરથી ભેતા તે બધું પીડા પામતો દેખાય તોપણ બચવાનના પ્રતાપથી તેની અંદર એક આનંદનો સાત વાન્મા કરે છે ।

‘આ સરના ઉદ્દગાર જરૂર મુમુક્ષુને હિમત આપવાવાળા છે પરંતુ શુ કેવળ હિમત આપવા માટે આમ કહ્યું હશે ? મને લાગે છે કે એમાં ત દિ કલ્યાણક્ષ્ત કશ્ચિન્ન દુર્ગતિ તત્ત્વ મળતિ તુ સારુ વિવરણ છે જેણે ભક્તિ કરી છે તેની દુર્ગતિ થતી જ નથી અને તે ગમે તેવી અવસ્થામા મરે જે અપૂર્ણ છે તે કાચે તેને ધોમગ્રસ્ત તો માનવો જ પડશે જે ચરમ સ્થિતિએ પહોંચ્યો હશે તે સામર્થ્ય સાથે મરે એવી સલાહના છે ગીતાના આક્રમ અધ્યાયના પાંચ અને ૬ શ્લોકો કહી પીછા રીતના જણાય છે તેનું સમાધાન વિનોબા શી રીતે કરે છે ? ઉપરનું કહેવું તેમને ખરાખર લાગે છે ?

* બન્તકાલ ॥ મામ્વ સ્મરમુક્તવા કલ્પવરુ ।

ય પ્રવાતિ ॥ મદ્માત્ર વાતિ નાસ્ત્યત્ર સ્તય ॥ ૮-૫

અતમાને મારું જ સ્મરણ કરતો કરતો જે કોઈ દેહને ઊઠે છે તે મારા । પામે છે તેમા કરો સશય નથી

ય ય વાપિ સ્મરમાત્ર ત્યજ્યન્ને કલ્પવરુ ।

ત તમૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્માત્માવિત ॥ ૮-૬

અથવા તો હે કૌતેય ! મનુષ્ય જે જે સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરે ॥ તે તે । અતકાળે પણ સ્મરણ કરતો તે દેહ ઊઠે છે અને તે આવથી સદા । એટલે કે પુણ્ય થવાથી તે તે સ્વરૂપને જ પામે છે

ગીતાના આઠમા અધ્યાયના દશમા શ્લોકનો* વિચાર ખૂબ આત્મીય સાથે જ કરવો જોઈશે એમાં યોગમળનો ખાસ સંપત્તિ છે યોગનો અભ્યાસ કર્યા વગર દશમા શ્લોકમાં દેહવિસર્જનનો જે વિધિ બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે કેવળ અત્યંત ભક્તિમાન પુરુષ દેહ વિસર્જન કરી શકે ખરો? ઉદાનવાણુ એવી રીતે ઉપર ગતિ કરતો ધરતો હૃદય સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો મને મારી બીમારીઓમાં કોઈ કોઈ વાર અનુભવ થાય છે અતઃકાળે તે કેવી રીતે મામ કરશે એનું પણ હું કોઈક અનુમાન કરી શકું છું પરંતુ મને એવો વિશ્વાસ નથી કે મારી ઇચ્છા મુજબ હું ઉદાનવાણુને ઉપર ચડાવી શકું અથવા ચડનો શક્તી શકું અતઃ વખતે મને બાન રહેશે તો સભવ છે કે હું અદરને અદર એની ગતિનો અનુભવ કરી શકીશ પરંતુ બાન રહેવું ના રહેવું તેનો આધાર કશું વોરેનો પ્રમેય મેલો છે તેના પર રહેશે એનું આખું જીવન નીરોગી ગયું હોય તેને આખું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા મારો ખ્યાલ છે પરંતુ મને વિચાર આવે છે કે પ્રાણ નય છે એવી રીતે નય છે કપાદે નય છે એની ચિન્તા થવી તે જ ભક્ષથી દ્વંત્રભાવ બતાવવાવાળી અવસ્થા નથી શું? જો હું પ્રાણ નથી ચિન્તા નથી કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાન જ છું તો શરીરમાં દાખલ થવું અથવા તો શરીરમાંથી નીકળી જવું અને તે કઈ રિયલિટીમાં અથવા કય કાળે એની ચિન્તા ધાને માટે એવો વિચાર પણ આવે છે જ્ઞાનેશ્વર વગેરેના આ પ્રશ્નનો નિષ્કૃષ્ટ છે એવો સંસ્કાર મને ગ્રહેલા છે આ વિષયમાં વિનોબા શું કહે છે ?

આનો ઉત્તર વિનોબાએ શી આપ્યો તે મને ખબર નથી

મિશોરલાનખાઈનો અતઃમગ્ન એટનો અલ્પધાયો આત્મીય અને પ્રાણ એટના સ્વર્ગ રીતે નીમળી ગયા અને સગમન છેવટ સુધી તેમને

* પ્રયાગકાલ મનમહ્યજન

મન્યા યુક્તા યોગક્ષેત્રે સ્થે ।

બ્રહ્મભ્યે પ્રાગ્મતિન્ય સ્વયં

તત્ત પરં પુરુષૈર્વિતિ તિવ્યમ્ । ૮-૧૦

જે મનુષ્ય મરણકાળે અચળ મનથી ભક્તિશીનો થઈ અને યોગમળે પ્રાણને બ્રહ્મીની વચ્ચે સારી રીતે સ્થાપિત કરી (મારું સ્મરણ કરે છે) તો તિવ્ય પરમ પુરુષને જામે છે

જાળીત રહી અને છેવટે રામ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ કરી શક્યા, એ બધું ખતાવે છે કે જોકે તેમણે યોગાભ્યાસ નહોતો કર્યો છતાં યોગીના જેવું મૃત્યુ તેમને પ્રાપ્ત થયું.

૨૪

સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ

કોલેજમાં હતા ત્યારથી જ કિશોરલાલભાઈ કાંઈક ને કાંઈક લેખન પ્રવૃત્તિ કરતા. કોલેજની અર્ચાસભામાં તેમણે પ્રાથમિક દેખાવણી વિષે એક નિબંધ વાંચ્યો તે અગાઉ દહેવાઈ ગયું છે. કોલેજમાં હતા ત્યારે અને ત્યાર પછી પણ 'હુંદરીસુબોધ' માં 'રતન ડેશાની વાતો' એ નામે નાના નાના લેખો લખતા તેમાં જૂની ડેશાઓના મરજદીપણાની, રક્વાકૂવાના શોખની તથા હિંદુ સમાજના સામાજિક રીતરિવાજોની તેઓ ઠંડી મરકરી કરતા. એઓ કોઈ કોઈ વાર કાવ્યો પણ બનાવતા જોકે પોતાનાં કાવ્યો તેઓ ભાગ્યે જ પ્રગટ કરતા.

આશ્રમમાં જોડાયા પછી વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ શિક્ષકોનાં હસ્ત લિખિત માસિકોમાં તેઓ લેખો લખતા. તેમાં ધાર્મિક શિક્ષણ વિષે, જોડણી વિષે, અભ્યાસક્રમમાં અગ્રિજના ધ્યાન વિષે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના નિયંધ અંગે વિષે એમ ઘણા વિષયો ઉપર તેમણે લખ્યું છે. શ્રી ધન્વન્તાય યાજ્ઞિકનું 'નવજીવન અને સત્ય' માસિક જે પાછળથી એમણે માધીજીને સાપ્તાહિક 'નવજીવન' ચલાવવા માટે આપી દીધું, તેમાં પણ તેઓ લખતા. સને ૧૯૨૦ ની અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદ વખતે 'સ્વામીનારાયણ પ્રત્યય' ઉપર તેમણે એક વિસ્તૃત નિબંધ વાંચ્યો હતો, જે તે સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટમાં છપાયેલો છે.

આમ તેમને લેખનપ્રવૃત્તિનો એજ તે વિદ્યાર્થીકાળથી જ હતો. પણ તેમની સાચી અને ગંભીર લેખનપ્રવૃત્તિ તો ૧૯૨૧ માં સાધના

માટે તેમણે એકાનનાસ કર્યો અને એવાથી એમને નિશ્ચિત જીવનદષ્ટિ લાધી ત્યાર પછી શરૂ થઈ છે

પોતે જે ચિંતન કર્યું એને પરિણામે અવતારો વિષે એમની દષ્ટિ રી છે એ સમાજ આગળ રજૂ કરના તેમણે ‘રામ અને કૃષ્ણ’, ‘બુદ્ધ અને મહાવીર’, ‘મહાત્માનંદ સ્વામી’, તથા ‘ઈશુ ખ્રિસ્ત’, એ ચોપડીઓ લખી તેમા એમણે એ બતાવનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે,

“આપણે આપણા આરાયોને ઉદાર બનાવીએ, આપણી આકાંક્ષાઓને હૃદય બાધીએ અને પ્રભુની શક્તિનું જ્ઞાનપૂર્વક આલબ્ધન કર્યે તે આપણે અને અવતાર ગણાતા પુરુષો તત્વત જુદા નથી પરમ તત્વ આપણા પ્રત્યેકના હૃદયમા વિરાજી રહ્યું છે તેની સત્તા વડે આપણે એક ક્ષુદ્ર વાસનાની તૃપ્તિ કરી શકીએ અથવા મહાન અને આદિત્રવાન થઈ સસારને તરી જઈએ અને બીજાને તારવામા મદદમાર થઈએ

“મહાપુરુષોએ પોતાની રોરગમા અનુભવાતા પરમાત્માના બગથી પવિત્ર થવા પરાક્રમી થવા, પરદુઃખમજન થવા આકાંક્ષા ધરી એમણે એ બળ વડે સુખદુઃખથી પર, કરુણહૃદયથી વંચાવવાન, જ્ઞાનવાન અને પ્રાણીમાત્રના મિત્ર થવા ઇચ્છા કરી સ્વાર્થના ત્યાગથી, ઇન્દ્રિયોના જલથી મનના સંયમથી ચિત્તની પવિત્રતાથી, પ્રાણીમાત્ર તરફના અત્યંત પ્રેમથી બીજાના દુઃખોનો નાશ કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ અર્પણ કરવા માટેની નિરંતર તત્પરતાથી, નિષ્કામતાથી, અનાસક્તિથી અને નિરહ કારીપણાથી, શુદ્ધજનોને સેવી એમના કૃપાપાત્ર થવાથી એ મનુષ્યમાત્રને પૂજનીય થયા

“આપણે ધારીએ તે આપણે પણ એવા પવિત્ર થઈ શકીએ, એવા કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકીએ, એટલી કરુણાવૃત્તિ કેળવી શકીએ, એવા નિષ્કામ, અનાસક્ત અને નિરહ કારી થઈ શકીએ એવા થવાનો આપણે નિરંતર પ્રયત્ન રહે એ જ એમની ઉપાસના કરવાનો હેતુ જેટલે અમે આપણે એમના જેવા થઈએ તેટલે અમે જ આપણે તેમની સમીપ પહોંચ્યા એમ કહેવાય એ આપણે એમના જેવા થવા પ્રયત્ન ન હોય તે આપણે કરેલું એમનું નામસ્મરણ જવા છે અને એ નામસ્મરણથી એમની સમીપ જવાની આરામ રાખવી પણ જવા”

આ જીવનચરિત્ર માળાનું નામ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે અવતારલીલા લેખમાળા એવું રાખેલું કિશોરલાલભાઈને એવા નામની

યોગ્યતા વિષે શકા તો હતી જ એટલે બીજી આવૃત્તિ વેપતે એ નામ કાઢી નાખ્યું તેનો ખુવાસો આપતાં તેઓ લખે છે કે,

“અવતાર શબ્દની પાછળ સનાતની હિન્દુના મનમાં જે વિશેષ કલ્પના રહેલી છે તે કલ્પના મને માન્ય નથી તે કલ્પનાની સાથે પોષાતી બ્રામહ માન્યતા કાઢી નાખ્યા છતાં રામકૃષ્ણાદિક મહાપુરુષો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જાળવી રાખવો એ આ પુસ્તકોનો હેતુ છે . . રામ, કૃષ્ણ, મુક્ષ, મહાવીર, ઈશુ વગેરેને જુદી જુદી પ્રજાના લોકો દેવ બનાવી—અ-માનવ કરી—પૂજતા આવ્યા છે. એને આદર્શ કરી, એના જેવા થવાની હોશ રાખી, પ્રયત્ન કરી, પોતાનો અવ્યુદય સાધવો એમ નહીં, પણ એનું નામોચ્ચારણ કરી, એમાં ઉદ્ધાર શક્તિનું આરોપણ કરી, એમાં વિશ્વાસ મૂકી, પોતાનો અવ્યુદય સાધવો એ આજ સુધીની આપણી રીત છે એ રીત બેઝાબત્તો પણ અધમદ્ધા—એટલે બુદ્ધિ ન વાલે ત્યાં સુધીની જ માત્ર શ્રદ્ધાની છે વિચાર આગળ એ કદી શમતી નથી

“રામે શિલાની અહત્યા કરી કે પાણી પર પથ્થર તરાવ્યા એ વાત કાઢી નાખીએ, કૃષ્ણ ધ્વજ માનુષી શક્તિથી જ પોતાનું જીવન જીવ્યા એમ કહીએ, ઈશુએ એક પણ ચમત્કાર બતાવ્યો નહોતો એમ માનીએ છતાં રામ, કૃષ્ણ, મુક્ષ, મહાવીર, ઈશુ, વગેરે પુરુષો મનુષ્ય જાતિના શુ કામ પૂર્ણપાત્ર છે એ દૃષ્ટિથી આ ચરિત્ર આયેખવાનો પ્રયત્ન છે એ કટલાકને ન રૂચે એ સંભવિત છે પણ એ જ માથો દૃષ્ટિ છે એમ મારી ખાતરી છે તેથી એ રીતને ન છોડવાનો મેં આમદ્ધ રાખ્યો છે ”

સહજનનદ સ્વામીના ચરિત્રની નિરૂપણપદ્ધતિમાં એમણે સહેજે ફરક રાખ્યો છે એનું કારણ એ છે કે પહેલા મહાપુરુષોના જીવન ચરિત્રો પ્રસિદ્ધ છે, જ્યારે સહજનનદ સ્વામીનું ચરિત્ર ખુદ સ્વસંગીઓમાં પણ ઓછું જાણીતું થતું ચાલ્યું છે વળી સ્વસંગી મહાર સહજનનદ સ્વામી વિષેનું જ્ઞાન એથીયે ઓછું છે, અને કાર્મિક સામ્રદાયિક અભ્યુગમાંથી મિશ્રિત છે એટલે એમનું ચરિત્ર એમણે વિશેષ વિગતવાળું લખ્યું છે એ વિગતો ૧૬૨૦ની સાહિત્ય પરિષદમાં લેમણે આપેલી તે મોટે ભાગે કાયમ રાખી છે નેકે સહજનનદ સ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિમાં

જે દષ્ટિમિન્દુ ૧૯૨૦મા હતું તે દષ્ટિમિન્દુમા ૧૯૨૩મા ધણો ફરક પડી ગયો હતો આ ચરિત્ર વંધાએ પિત્રનાર લખનાના કારણેમા કિશોરવાસભાઈ જણાવે છે કે,

“ ગુજરાતી પ્રજાના એક મોટા ભાગના હૃદયેવ હોવાથી સહજનદ સ્વામીના જીવનથી સર્વને પરિચિત થવાની જરૂર હોય જ તદુપરાત એમણે પોને ગુજરાતને ધડવા અને સરસ્વતીમા જે મહત્વનો ભાગ ભજીયો ■ તે દષ્ટિએ પણ એમનું જીવન સર્વેને માણ્ય હોતું જોઈએ લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી એમણે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છમા સતત પરિભ્રમ લઈ લોકોને શુદ્ધ માર્ગ ચડાવ્યા ગુજરાતમા રહેતી જીર્ણોત્થા, હિંદુ-અહિંદુ, સર્વ કોષોને પોતાનો સદેશ પહોંચાડવા એમણે જે યોગકબુદ્ધિ ખર્ચી, જોખમો ખેડ્યા અને સાધકો તૈયાર કર્યા તે શુદ્ધદેવની સ્મૃતિ કરાવે છે અનેનો માર્ગ પોતાની સાધુતા દ્વારા મુધાગણ કરવાનો હતો

“ પોતાના જાળના પ્રસિદ્ધ પુરુષોમા સહજનદ સ્વામી સૌથી મહાન હતા તે જાળના મુમુક્ષુઓને પુરુષોત્તમ તરીકે ઉપાસના કરવા યોગ્ય હતા પૂર્વ દેશમા પ્રતી ગુજરાતને એમણે પોતાનું ધર બનાવ્યું જે ગુજરાતીઓનું મનદ્ ભાગ્ય

“ મોહાવચ્છ દૂર કરી મારી અશુદ્ધ કલ્પનાઓને શુદ્ધ કરી, મારા ગુરુદેવે મને એક અથ અનુયાયી રહેવા દીધો નથી, પણ મોહ દૂર થવાથી જો મારી સહજનદ સ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિ ઓછી થાય, તો હું કૃતજ્ઞ અને ગુરુકૃત્તનો અનધિકારી જ બેઠવાઉં. સપ્રદાયમા કેટલીક અશુદ્ધિઓ મેં જોઈ છે, સપ્રદાયના કેટલાક વાદોમા અને તત્ત્વનિરૂપણની પદ્ધતિમા જે સંપૂર્ણપણે સમજ નથી, અને આ ચરિત્રમા જ્યાં પ્રક્ટિ ન હોય ત્યાં મારે એનો નિર્દેશ પણ કરવો પડ્યો છે.

‘ પણ એમ તો મારા કુટુંબમા, જ્યાં મેં શિક્ષણ લીધું તે મારી શાળાઓમા, જોમા હું કાર્ય કરું છું તે સરથાઓમા અને જ્યાં મારો જન્મ થયો છે તે દેશમાંજે અશુદ્ધિ અને સમત ઘર્ષ ન શકાય એવું છે- તેથી જોમ કુટુંબનેહ, શાળા પ્રત્યેનો રાગ, સરથાઓ પ્રત્યે કર્તવ્યનિષ્ઠા અને જન્મભૂમિનું ઝાણ ધટવા સભવતા નથી, તેમ સહજનદ સ્વામી પ્રત્યેની મારી ભક્તિ ઓછી થઈ શકતી નથી. મારામા જે કાર્ય સાડું

હોય, તો તેવું બીજું કેટલે બધે અરો એમણે નાખ્યું છે, તો માપી શકાય એમ નથી.”

આમાં ‘રામ અને કૃષ્ણ’ તથા ‘ભુદ્ધ અને મહાવીર’ એ બે પુસ્તકોની ચાર ચાર આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે. અ્યારે ‘ધર્મુ ખ્રિસ્ત’ અને ‘સહુગ્મનંદ સ્વામી’ની બે આવૃત્તિઓ થઈ છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૫માં એમનું ‘કેળવણીના પાપા’ નામનું પુસ્તક બહાર પડ્યું. એ વિષે કેટલીક ચર્ચા રાષ્ટ્રીય ગાળાવાળા પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે. આ પુસ્તકમાં કેળવણી વિષે કિશોરલાલભાઈએ મૌલિક અને ક્રાન્તિકારી વિચારો કરેલા છે. એમાં ‘જીવનમાં આનાંદને સ્થાન’ અને ‘ઇતિહાસ વિશે દષ્ટિ’, એ બે નિમધો પ્રચલિત દષ્ટિથી એકદમ જુદી જ દષ્ટિ રજૂ કરે છે. કિશોરલાલભાઈએ ઇતિહાસના શિક્ષણ વિષે ‘સમૂળી ક્રાન્તિ’માં તથા બીજે જ લખ્યું છે તે તરફ ધ્યાન કેળવણીકારે તથા શિક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે પરંતુ ‘કેળવણીના પાપા’માં એમણે વધારે વિસ્તારથી લખેલું હોવા છતાં એ તરફ એટલું ધ્યાન ખેંચાયું નથી. ‘કેળવણીના પાપા’ એ આખું પુસ્તક જ કેળવણીના વિષયમાં ક્રાન્તિકારી વિચારસરણીવાળું હોવા છતાં એ તરફ જોઈએ તેટલું ધ્યાન ખેંચાયું નથી જોકે આ પુસ્તકની ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે છતાં ૧૯૩૬ પછી એની નવી આવૃત્તિ થઈ નથી.

કિશોરલાલભાઈની આખી કિલસુદીનું જોમાં વિગતવાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એ પુસ્તક એમનું ‘જીવનસોધન’ છે. એમાં ૩૬ પરંપરા કરતાં ધણી બાબતમાં એમણે જુદા જ વિચારોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. એમણે વીરતાપૂર્વક એવું કહેવાનું સાહસ કર્યું છે કે,

“આર્યતત્ત્વજ્ઞાન પરિપૂર્ણ સ્વાર્થ ગણ્ય છે, એમાં કાંઈ સોધ

બોળ, શુદ્ધિવૃદ્ધિને અવકાશ નથી, હવે આર્ય પ્રાચીન સામ્રાજ્યને જુદા જુદા ભાગો દ્વારા કે નવાં ભાગો રચીને સમજવાનાં જ રહ્યા છે,— એવું હું માનતો નથી. નવા અનુભવો અને નવા વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જુનાને સુધારવાવધારવાનો અને જરૂર પડે ત્યાં જુદા પડવાનો અર્વાચીનોને અધિકાર છે. એ અધિકાર છોડી દઈ હિન્દુસ્તાન ‘અચલાચલ’ બની

ગુણ છે. હું માનું છું કે જાત્રાચલના કાળથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ લગભગ અટકી ગયો છે. એમણે જ્ઞાનને સૂત્રબદ્ધ કરી નાખી તત્ત્વજ્ઞાનનું બારણું વાંચી દીધું. અને સંકેતચાર્ય તથા શાસ્ત્રી આચાર્યોએ એ બારણું તાગા માર્યાં. એ તાગાં ખોલ્યે જ છટકો છે. નવા સાખ્યને અવકાશ છે. ચોખ્ખો પુન વિચાર કરવાની જરૂર છે. વેદાંતના પ્રતિપાદનમાં શુદ્ધિ યર્થ શકે એમ છે. એ બધાથી જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ કે ચોખ્ખામાર્ગ બદલાઈ નય તો તેમ ધવા દેવાની જરૂર છે.”

પછી આ પુસ્તક પોતે કઈ ભાવનાથી લખ્યું છે એ સમજાવે છે :

“તત્ત્વજ્ઞાન મારી દૃષ્ટિએ દેવજ ભૌદિક વિકાસનો વિષય નથી. એને આધારે જીવન રચવાનું છે. આથી જો માન્યતાઓને જીવન સાથે અબંધ નથી એની ચર્ચામાં મને રસ નથી. દેવજ ભુદિક કસવાના અખાસ તરીકે તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવાની હું ઇચ્છા ગણતો નથી. આથી આ પુસ્તકમાં મેં કોઈ પણ ખંડનમંડન કરવાનો એ પ્રયત્ન કર્યો છે તો તે નિવર્તન બદલવાની દૃષ્ટિથી. દેવજ માન્યતાને બદલવાની દૃષ્ટિથી નહીં.

“સંભવ છે કે કોઈકને આ લેખો ધૂંધલાભર્યા, ‘મર્ઠકને આગવ પડેલાનારા અને મર્ઠકને જાણે હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતાનો ઉચ્છેદ કરવા માગતો હોઈ’ એવા લાગે. હું એ વિષે એટલું જ કહી શકું કે આ લેખો લખતા મારી પોતાની જાન માથામાં રાકે છે તેટલા ભક્તિમાનની, અમૂલ્ય કર્તવ્યને (મારી દૃષ્ટિએ) વેદક્ષર્ષ જગ્ન બેઠાથી ધવા દુરખની કામગીરીની અને સંતોષાસનાની છે.”

પછી ભુદ ભગવાનની એક યોગચાળાનો પ્રતિપત્તિ પાડતાં તેઓ કહે છે.

“હે વાચક, જુ જો મર્ઠક હું તે પરપરાગત નથી એટલા માટે જ ખોટું માનયો નથી. તમારી પૂર્વપરંપરાને ફેરવનારું ॥ એટલા જ માટે ત્યાગ્ય છે એમ માનયો નહીં. વિત્ત આકર્ષાય એટલું સુદર કે સહેલુ લાગતું નથી માટે ખોટું માનયો નથી. તમે લાંબા કાળથી દૈવજ પોષણી શ્રદ્ધાને ઉચ્ચાવી નાખનારું છે એટલા જ માટે અવળે માર્ગે દોરનારું ॥ એમ માનયો નથી. હું કોઈ સિદ્ધ, વપ્ત્તી, યોગી કે શ્રોત્રિય નથી માટે જ મારું કહેવું ખોટું માનયો નહીં. પણ સાથે જ તમારી પોતાની વિવેકશુદ્ધિથી મારા વિચારો સત્ય અને ઉન્નતિકર લાગે, જીવનના

વ્યવહારમાં અને પુરુષાર્થમાં ઉત્સાહ પ્રેરનારા, પ્રસન્નતા ઉપલવનારા અને તમારું તેમજ સમાજનું શ્રેય વધારનારા લાગે તો તેને સ્વીકારતા ઉરોાચે નાની ' .

છવટે તેઓ કહે છે કે

“આ લેખોમાં જલ્દતુ સત્ય ત્રિવેન્સુદિથી સ્વીકારી રાકાય તેજુ પવિત્ર પ્રયત્નોને પોષનારુ હોય એવુ જ તરો, જે વધારે અનુભવ કે વિચારથી બુદ્ધભરેતુ કે પવિત્ર પ્રયત્નોને તુ-સાત દે એવુ હોય તેનો અનાદર યાઓ અને નાજા પામે, એમ હ-ધું છું”

આ પુસ્તકની પ્રત્તાવના દિગોરલાલભાઈના ગુરુ શ્રી નાથજીએ લખીને એમાં દર્શાવેલા વિચારોને પોતાની મહોર મારી છે

‘ ગાંધીવિચારદોહન ’ અને ‘ ગીતામયન ’ એ બે પુસ્તકોની ઉપત્તિ સને ૧૯૩૦થી ૧૯૩૪ની ત્રણ દરમ્યાન ૧૯૩૧ના સધિમળ વખતે વિનેપારભેમાં ગાંધી વિઘાત્ય નામતુ તે નિમિત્તે થયેલી છે એ પિઘા લખમાં ગામઝાઓમાં જર્ષ પ્રજાએવાના કષોમાં પડવાની ઇચ્છાવાળા તરુણોને માટે થોડા માસનો એક તાલીમ વર્ગ રાખવામાં આવ્યો હતો તેમાં એક નિયમ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અને વિચારોનો પરિચય એવો ગળેનો હતો એ નિયમ દિગોરલાલભાઈને નોપવામાં આવેલો હતો અને તેને અંગે રવાની નૈમાગીમાથી ગાંધીવિચારદોહન ’ની ઉપત્તિ થઈ એના પ્રશ્નો જોમ જોમ તખાતા જમ તેમ તેમ ગાંધીજીને મોકલવામાં આવતા, જેથી તેઓ તપાની મુધારીને એને પ્રમાણજૂત કરે જોકે ૧૯૩૨માં એની પટેથી આવૃત્તિ ગાંધીજીના મુવારા વિનાની જ ઇપાર્ષ ગઈ હતી ૧૯૩૫માં એની બીજી આવૃત્તિ ગાંધીજીએ તપાસેલી મનાર પડી પોતાની મમતિ આપતા તેમણે લખ્યુ છે

‘ આ વિચારદોહન હ વાંચી ગયો છુ મારા વિચારોનો બાઈ કિશોરલાલનો પરિચય અસાધારણ છે જેવો પરિચય તેની તેની મહશ્વ રાક્તિ છે એવે મારે બહુ ઘોટે જ દેમણે દેરફાર કરવા પડ્યા છે અમારી બન્ને વચ્ચે કણ વિષયોમાં વિચારોનુ ઐશ્ય હોવાથી જોક બાપા કેવળ બાઈ કિશોરલાલની છે છતાં પ્રત્યેક પ્રકરણમાં સમતિ

દેવામા મને હરમત નથી આવી ઘણા વિષયોને દૂર માના બાઈ ગિરોરવાડ
મમાની રાખ્યા છે એ આ દોડનની વિશેષતા છે

એની ત્રીજી આવૃત્તિ અને ૧૮૮૦મા નહાર પડી તેમા એના
નવા ભાગો લખન શ્રવામા આવ્યું તે નવા ભાગો પણ ગારીજ લેઈ
ગયા હતા પછી ૧૮૮૧મા એનું પુનર્મુદ્રણ થયું એ આવૃત્તિ ઘણા વર્ષોથી
ખનાત થઈ ગઈ છે અને તેની માગ પણ બંધ આવે છે હતા ત્યારે
નવજીવન તરફથી તેના પુનર્મુદ્રણની માગણી કરી ત્યારે ગિરોરના નામનાઈને
નામ્યુ કે ૧૮૦ પછી તે ગારીજ એ ઘણું લખ્યું છે અને પોતાના એવાક
વિચારો નવી રીતે પણ રજૂ થાં છે એને આ આખું પુસ્તક ફરી
લખાવાની જરૂર છે પરંતુ આખું પુસ્તક ફરી લખવા જેવું તેમનું
સ્વાસ્થ્ય હતું નહીં એને નેએએ પ્રેમન મને મોખ્યુ અને હું લખ્યું
તે પોતે લેઈ જવાનું મૂન થું મેં આગળ પ્રશ્ન નવેસરથી
તૈયાર થ્યાં અને ગિરોરના નામનાઈ લેઈ પણ ગયા પછી સન્ને તથાત
એ મમ અમારે પડતું મૂનું પડ્યું હવે એ ૧૮૮૧ શ્રવામા આવે તો
પણ બાપુજી મમતિ મેગવરી શબ્દ નથી એને બાપુની જ ભાષામા
તેમના છે નામા છેના વિચારોનું દોહન આપવામા આવે તો આ
એમ મને લાગે છે

ગીતામધનની હિપતિ એવી રીત થઈ કે રવાવમાઈથી
માધી વિદ્યાવત્ની સ્વારની ઉપાસનામા તમિલને ૧૨જે નિર્મલિન
હાજરી આપી શકાતી નહીં એને તેમણે એવો ફૂન રાખ્યો કે દરગેજ
એ ત્રણ મે યિવા મગળ ઉપર ગીતાનો નવાદ થોડો થોડો લખીને
મોખવો તાવ અમલ નહીં, આવ જાગક નહીં તેમ મનુ વિદ્યાન પણ
નહીં એવા ભાઈજીએને દષ્ટિમા રાખીને તેઓ લખતા પણ પાન છે
અધ્યાય થયા માદ તેઓ પદાર્થ ગયા એને જાણીને ભાગ એ જ
ક્રમમા અને એ જ પદ્ધતિએ તેમણે જેવમા પૂરો કર્યો અને ૧૯૩૦ના
માર્ચમા તેની પહેલી આવૃત્તિ છપઈ ત્યાર પછી એની ત્રણ આવૃત્તિઓ
થઈ ગઈ છે

સને ૧૯૩૦માં તેઓ નાસિક જેનમાં હતા તે વખતે મોરિસ મેટ્રલિકના 'લાઈફ ઓફ ધી વ્હાઈટ એન્ટ' એ પુસ્તકનો 'ઊધર્મનુ જ્વન' એ નામે તેમણે અનુવાદ કર્યો હતો એની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ જણાવે છે કે

"ઊધર્મ યુરોપમાં લગભગ અખળુ જ હતું છે કદા દેશોમાં એ જીવી જ શકતી નથી. ત્યારે ઊધર્મ ન જોઈ હોય એવું બાળક પણ ગુજરાતમાં બાગે જ ફરે છતાં ઊધર્મ વિષે જ્ઞાન મેળવવા આપણે યુરોપમાં લખાયેલા પુસ્તકો વાંચવા પડે છે એવી આપણી શરમાવનારી સ્થિતિ છે

"હતા આ પુસ્તકમાં કેવળ રીસોય અને શુદ્ધ માહિતીઓનો જ બહાર હોત તો એનો અનુવાદ કરવાનું મને બાગે જ મન થયું હોત પણ આ પુસ્તકના લેખક જેના વિદ્વાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે તેવા જ સૂક્ષ્મ વિચારક અને સાધના નિષ્ણામુ છે આધુનિક કરિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં એ પ્રથમ પકિતમાના એક છે જેમણે ઊધર્મના જ્વનનો અભ્યાસ કેવળ જ તુલાસ્ત્રના કુટુંબથી નથી કર્યો પણ એ દ્વારા જેમણે જ્વન વિષે, આત્મા વિષે, પ્રમાત્મા વિષે તેમ જ ઊધર્મના જ્વન ઉપરથી મનુષ્ય જ્વન માટે સ્વીકારવા જોઈતા બાધ વિષે પુષ્કળ વિચાર કરી એ વિચારોને રસાળ સૈલીમાં આ પુસ્તકમાં ગૂંથ્યા છે પરિણામે આ પુસ્તક જ તુલાસ્ત્રને લગતા પાઠ્યપુસ્તક જેવું નથી પણ જેમ કોઈ મહાપુરુષનું જ્વનચરિત્ર સર્વને વાંચવા લાયક અને ઉપયોગી બને એવું છે "

આ પુસ્તકના ખીજા ભાગમાં 'સારશોધન' એ નામથી કિશોરલાલભાઈએ પોતાના વિચારો આપ્યા છે તથા તેની સાથે જોડેલા બે પરિશિષ્ટોમાં ઊધર્મને લગતા સાહિત્ય વગેરેની માહિતી તથા હિન્દુસ્તાનની ઊધર્મ વિષે દ્રુષ્ટી માહિતી આપી છે

ઊધર્મના જ્વનમાથી કિશોરલાલભાઈ એ સાર કાઢે છે કે

"ઊધર્મના જ્વનમાં આપણે જોઈએ કે નર માદા, સૈનિક, મનુર, દરેક વર્ગ (પોતાના સમાજનું) બાદ જ હોય એમ વર્તે છે અને લાભ પણ એ જોડો અનુભવે છે કારણે એના રાક્ષામાં દરેકને સતત કામ કરવું પડતું હોય પણ એમાં કોઈ જ ભોગી ન હોવાથી, કોઈ ઊધર્મ—રાણી, મનુર, સૈનિક ગમે તે હોય, સ્વાવલંબી હોય કે પરાવલંબી હોય—રાણી, દુર્બળ કે બૂબે પીડાતી જણાતી નથી

આમ મમે તે દૃષ્ટિએ તપસીએ સુખનો નાર્ગ—સાર સુખનો નદી તોયે સનાવાનમાં જીવનનો માગ આ સુચને સ્ત્રી તો પ્રમાણે વતન રવામાં જ લામે છે એ સત્ય એ જ છે જીવન જીવન કોમ વિના સબવત્ર નથી એ સાચુ હવા લોગી થવા માટે એ નથી. પણ પેતા સિવાયના આગના વિચિત્ર ઉપયોગાર્થે ધીમે કે એકે સપાટે એને માટે ખપી જવા માટે છે અથવા કોમ એકે બીજા માટે ખપવાના વ્યવહારનો આનંદ તન ત્યજન મુઝીયા ।

૧૮૩૨-૩૩ની જોય રૂઝ્યાન ટોસ્કોપની 'ધી નાઈટ નાઈન્ટિ ઇન ડાર્નેસ' એ નામના નાટ્યનું ગત્રાતીમાં તેમજો વેશાનું મ્યુ તેમના સામનામાં ટોસ્કોપના નાટ્યસમૂહનું એક પુસ્તક આપ્યું એ અધા નાટકોમાંથી એ તેમને સર્વોત્તમ લાગ્યું બર્મિંગ્હામનો મન પશુ એવો છે કે આ ગેરોમનું સર્વશ્રેષ્ઠ નાટ્ય છે પણ એ તો મ્હાની દૃષ્ટિએ એને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણુનો હતો પ્રિયોરનાનબર્થએ મ્હાદૃષ્ટિએ આ નાટ્ય પસંદ મ્યુ નહોતું એમને તો આ નાટ્યમાં રમૂ ઇરામાં આવેલી ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિ બહુ મીઠી લાગી અને એ દૃષ્ટિ આપના દેશના લોકો પણ સમજે તો આ એમ લાગવાથી એમણે આ નાટ્ય પસંદ મ્યુ રાગી મ્હાની દૃષ્ટિએ આપાતર શરૂ હોય તે જેતુ મૂળમાં હોય તુ જ આપાતર શરૂ જોઈએ પણ એમનું મનમાં તો એ હતું કે નાટ્યમાં પ્રવચનની મ્હા સર્તા નાટ્યમાં શરૂ સત્યાસત્યનું નિવેચન વધાર મહત્ત્વનું છે એમણે નામાન્ય વાચકો પણ અમદા શહે તે માટે તેમજો નાટ્યને ગત્રાતી વેગ પડેરાયે તથા વખે છે કે

દોરોયે આ નાટ્યમાં જે પ્રમાણે થા છે તે દિ. ૬, મુસલમાન ખ્રિસ્તી વચે કોઈ વિરોધ ધર્મના નથી પણ સમગ્ર માનવજાતિના છે એ પ્રમાણે અદિસા અધિકાર વનરે સાવજન્ય મનોમારી અને નાજસ માણસના જગ્મર વ્યવહારને લજના સિદ્ધાન્તોમાંથી ઉદ્ભવે છે પણ તે બાબતમાં બધાયે પ્રચલિત થયે સત્યો અને સમાજે સુધરી બહુ દૂર ગયા છે અને એમ દૂર જવામાં હરેક સમાજ કોઈક ધર્મ શાસ્ત્રની કાયદાની કે મુખ્યવચ્ચાની યોગ્ય હ છે આવી દોરોયે ખ્રિસ્તી

ધર્મ હપર કરેલા આસેપમાંથી જમતનો આગ્નો એકે ધર્મ મુકા રહી શકે એવો નથી. એ આસેપો વૈદિક હિંદુ ધર્મને કંપી રીતે લાગુ પડે તે આ વેશાંતર દ્વારા બતાવવાનો પ્રયત્ન છે. . . . આ નાટક એમનું ઉત્કૃષ્ટ નાટક ગણાય ■ એનું કારણ મને એ લાગે છે કે આ નાટકમાં ટોસ્ટોયની કળાની ઉપાસના નથી પણ સત્યની ઉપાસના છે. ”

ટોસ્ટોયે આ નાટક સંપૂર્ણ લખ્યું નહોતું. પાંચમા અંકનું તો માત્ર ખોખું જ તૈયાર કર્યું હતું. એનો આધાર લખ્તને, પણ એને વળગી રહ્યા વિના કિશોરલાલભાઈએ પાંચમો અંક તૈયાર કર્યો છે. એ રીતે પાંચમો અંક ઘણી રીતે ટોસ્ટોયની મળ યોગ્યતાથી જુદા પ્રકારનો બને છે.

સને ૧૯૩૫માં તેમણે ખસિલ જિજ્ઞાસના ‘ધ પ્રોફેટ’નું ‘વિદાય વેળાએ’ એ નામથી ભાષાંતર કર્યું. શાથી પોતાને આ અનુવાદ કરવાનું મન થયું એ વિષે તેઓ કહે છે :

“કવિનું ધડું કહેવું સત્ય અને સુદર રીતે રજૂ થયેલું સત્ય છે એમ મને ન લાગ્યું હોત તો કેવળ કાબ્યાનંદ માટે મને આ અનુવાદ કરવાનું મન ન થયું હોત.”

‘૪૨ની લડત વખતની જેલમાં તેમણે અને કાકાસાહેબે મળીને અમેરિકન લેખક પેરી બર્નેટની ‘હ ચોક અલોન’ એ નામની નવલકથાનું ‘માનવી ખાંડિયેરો’ એ નામે ભાષાંતર કર્યું. મૂળ લેખક અમેરિકન લેખકી ફ્રાન્ક-ડેન્કનના પ્રમુખ છે. અને એક રક્તપિતાના દર્દીની આત્મકથાના રૂપમાં તેમણે આ નવલકથા લખેલી છે. યુદ્ધમાં ઉત્સાહભેર લાખલ થયેલો યુવાન પિતાના ધીકના ધધાનો વારસ બને છે. જેન જેવી પ્રેમળા અને ક્ષારસિક તરુણી જોડે વિવાહનહ થઈ ભૂમિ ઉપર સ્વર્ગ ઉતારવાના કોડ સેવે છે. ટોમ જેવા નિષ્પાલસ અને બાહોશ ભાઈના સહકારથી દુન્યવી દષ્ટિએ ખૂબ આગળ વધવાની મુરોદો ધડે છે. પણ એટલામાં એક નાનકડું (કુકરોગનું) ચાકું એનો આખો જીવનપ્રવાહ સૂકવી નાખે છે, અને નિરાશાના ગર્તમાં એને ડુબાડે છે. ખતાં એ નિરાશામાંથી ધીમે ધીમે એ પોતાને સંભાળી લે છે. સ્વદેશ

(અમેરિકા) અને સ્વચ્છ હોરીને દૂર દિલ્લિપાર્શ્વન ટાપુઓમાંના એક દુલિપન નામના કુદરેગીઓ માટેના નાના ટાપુમાં જઈને વસે છે, ત્યાંના લોકો સાથે અને તેટલો એકરૂપ થવાનો પ્રયાસ કરે છે અને વિનાશમાંથી પણ ફરી નવો જીવનરસ ઉપજાવી નવી સૃષ્ટિ રચે છે, એવા જીવનરીરના સાત્ત્વિક અને અદ્ભુત જીવનદાર્શનની આ નવજાત્યા છે.

કિશોરભાઈએ ભાષાંતર માટે પસંદ કરેલાં આ ચારે પુસ્તકો ખૂબ જ સત્ત્વશીલ અને જીવન ધડ્યામાં મદદ કરનારાં છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

સને ૧૯૩૬માં તેમનું ‘સત્યમય જીવન અથવા સત્યાસત્ય-વિચાર’ એ નામનું પુસ્તક બકાર -પૃષ્ઠ. લોર્ડ મોર્લીના ‘ઓન કોમ્પ્રોમાઈઝ’ નામના પુસ્તકનું મહાદેવભાઈએ ‘સત્યાગ્રહની મર્યાદા’ એ નામે ભાષાંતર કર્યું છે. એક વાર મહાદેવભાઈએ કિશોરભાઈ-ભાઈને કહ્યું કે લોર્ડ મોર્લી સાથે તમે કેટલી ગાંધીજીની સદ્ગત રાખો છો એ જાણવા ખાતર તમારે એનું બીજું પ્રકરણ વાંચી જવું જોઈએ, અને એ વાંચ્યા પછી તમારે એની સમાલોચના કરવી જોઈએ. કિશોરભાઈ કબૂલ થયા અને તે ઉપરથી ૧૯૨૭-૨૮ માં તેમણે આ પુસ્તક લખ્યું. ૧૯૩૨ના કારાવાસ દરમ્યાન ફરી તપાસી જવાની હાજરી એ દસ્તકેષ્વ તેઓ સાથે લઈ ગયા. ત્યાં તેમણે મૂળ લખાણ સમાલોચનાત્મક હતું એ અડધીને એક સ્વતંત્ર અને વિસ્તૃત નિબંધના રૂપમાં લખી નાખ્યું.

કિશોરભાઈ લખે છે કે,

“મારું પુસ્તક દુઃખમાં આ પ્રકારનું છે: વિચાર, વાતી અને વ્યવહારમાં સ્વચ્છતા ઉપાસક મેં વર્તે અને આજ્ઞા દેધના જુદા જુદા પ્રકારો વિષે આજ્ઞા વર્તન કેટલાં જોઈને અને શું છે એ વિષે સિદ્ધાંત તેમ જ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ એમાં ચર્ચા કરી છે. એ ચર્ચાની જરૂર મોર્લીની જરૂરિને અનુસરે છે. અને તેને લીધે એમાં મોર્લીના પુસ્તકનો આવશ્યક સાર તેમ જ મોર્લીના મન ઉપર મારી ટીકા જુદા આવી બધ

તે ૫૪ એ મોર્ગીના પુસ્તકનો પૂરો સાર પણ નથી, તેમ એમા મોર્ગી સાથે કેમ્બ્રીજ બાળનોમા મતભેદ ૫૫ છે”

પોતાના અગ્રત્મ આચાર્યનો જ્યાન કરવા નહીં પણ એ જ યોગ્ય છે એમ મનાવના કેનાક લોમે સચાવ પૂટે છે કે અગત સ્વાર્થ માટે નહીં, પણ સર્વજનિક દિન માટે એમદ મરદારી નોદરને દાહ્યો દોષ તો તેમા શુ કામ દોષ માનવો જોઈએ? અથવા નિસ્વાર્થ પ્રેમ, જે અત્મના જેટલો જ મહત્વનો છે, તેને સતોપવા ખાતર પોતાના નિત્યના મિદ્ધાતોમા યોગે ત્યાગ કર્યો દોષ તો તેમા એવો શો મોટો દોષ દર્શનમ છે? એના એના મિથ્યાઓનો સચોટ ઉત્તર આ પુસ્તકમારી મળી રહે છે એ રીતે આ પુસ્તક જુદું જ મહત્વનું છે પરંતુ ગુજરાતી વાચનર્થમા કિશોરનાનમાર્મના બીજા પુસ્તકો જેટલો આ પુસ્તકનો પ્રવાહ થોડો ભેગ એમ જણાવું નથી

મિત્રોગ્નાનમાર્મના પુસ્તકોમાથી જેનો જ્ઞાપ સૌથી વધારે પ્રચાર થયો દોષ એવું પુસ્તક તે તેમનો ગીતાજીતો મમત્પ્રોજી અનુવાદ ‘ગીતાધરનિ’ છે ‘ગીતાધરનિ’ ના મિશેન પ્રચારનું કારણ મૂળ ગીતા ગદ્યની આપણા મમાજમા ભારે લોભપ્રિયતા એ પણ દોષ મિત્રોરવાયમાર્મએ પહેલાના પદ અનુવાદોનો તાલ લીધો જ છે તેમા મૌથી મિશેન ક્રયી તેઓ કનિશી નાનાનાના અનુવાદના છે તેઓ નમે છે કે “વરો મુખી એમના ભાષાન્તરનો ઉપયોગ ન્યો ૫૪ જ મને આ અનુવાદ કરવાની ભુદિ પેદા મર્ષ”

આપણા દેશના આર્થિક પ્રશ્નો ઉપર પણ કિશોરલાલભાઈએ ઘણા મૌનિક વિચાર કરેના છે મૌથી જવારે વિચાર તેમજો નાણાના પ્રશ્નો ઉપર કરેલો છે અને તેના ઉપર ‘મુનર્જુની માયા’ એ નામની એક નાની પુત્રિમ લખી છે તેમા એમજો એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કર્યો છે કે લોજો જેને નિર્મોલુ કરવાની શક્તિ ધરાવતા હોય તે જ પ્રજાકાય અથવા પ્રજાસત્તાક ધન છે પોતાના લેણદેણના વ્યવહારો માટે કે ગાંધ્યનો કર ભરવા માટે જો તેઓ એ ધન સીધેમીધુ આપી શક્તા

હોય તો તેઓ તે માગગીને પહોંચવાની શક્તિ ધરાવે પણ તેને જાણે જો તેમના ઉપર પોતાના વ્યવહારો માટે એક નાનકડો પણ સિંહો જ વાપરવાની ફરજ નાખવામાં આવે અને તે સિંહો જો તેમના ખેતરો, દરિયા કે કારખાનામાં પાકી રાકતો ન હોય, પણ તે મેળવવા કોઈ બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડતો હોય, તો એક જ નાનકડો સિંહો પણ તેમને પાયમાલ કરી શકે . જો ધન પ્રજાનો મોટો ભાગ પોતાના શ્રમથી નિર્માણ કરી શકે તોય તે જ તે દેશમાં આર્થિક વ્યવહારોનું આવન અથવા નાણું ઠેવું જોઈએ એમ કહીને તેઓ લખે છે કે

‘ જો આ નિમ્નધર્મા પ્રતિષ્ઠાદેશ સિદ્ધાન્તો સાચા હોય તો સેના રાણા તથા સિંહાના વેપારીઓ (જેને કે સરકારે, લેક્ષ્મીને ધધી કરનારા વગેરે) સિવાય પ્રજાના બીજા કોઈ પણ વાગને સમૃદ્ધ કરવામાં આપણે મર્યાદિત ધરા જ મેળવી શકીશું આપણા સર્વ પ્રયત્નો છતાં એ બંનેનો હાથ ઉપર જ ગરેરો અને એ જ બધું માખમ માખણ ગાળી રેશે ’

આ નિમ્નધર્મા પ્રતિષ્ઠાદિન કરેલો મૂળ સિદ્ધાન્ત તેમને પ્રથમ ટોચટોચના ‘તારે કરીશુ શુ ?’ એ પુસ્તકમાંથી સૂચ્યો હતો.

અને ૧૯૩૭માં તેમનું ‘શ્રીપુરુષમર્વાદ’ એ પુસ્તક મહાગ પડ્યું. એ સ્ત્રાત્ર રીતે લખેલું પુસ્તક નથી પણ દરેક વર્ગના ગાળામાં એ વિષય ઉપર એમણે નખેના લેખોનો સંગ્રહ છે તેમાં મોટે ભાગે સદ્ગુણદેવરાયીએ સૂચ્યોમાં માટે આ બાબતમાં કરેલા નિષ્કોષ ઉપર આખું મહાપુ કરેલું કે કિશોરવાતમાર્ધ બખે છે કે

“ એ નિષ્કોષને જો સુદાનુ નામ આપતું હોય તો સસારી સમાજમાં જે ઋષીક મર્યાદાઓથી સુગનો વેપ તો એમણે (સદ્ગુણદેવરાયીએ) વળગાડ્યો હતો જ એ ચેપ મારા ધિનાશીને વારગમાં મળ્યો હતો તેમણે એ વિચારપૂર્વક શેષ્યો હતો અને અમને લગાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. મારી રાખી પ્રમાણે મારામાં એ સૂગ દરી ગદી છે અને રાની છે તેથી મારું અને સમાજનું દિવજ થયેલું મેં માન્યું છે

“સૂર સખ્દ તો સહજનંદ ગ્વામીએ વ્યાગેઝિનથી વાપર્યો હતો. વસ્તુતઃ એમને સ્ત્રી જાતિ માટે ક્યારેય અનાદર નહોતો એટલું જ નહીં પણ તેઓ પોને સ્ત્રીઓ સાથે સુગાળવાની જેમ નહોતા જ વર્તતા. વળી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે એમણે એ જમાનાને માટે નવી લાગે એવી ધણી પ્રવૃત્તિઓ આદરી હતી, અને સંસ્થાઓ બાંધી હતી. મારા પિતા-શ્રીમાંયે સ્ત્રીજાતિ માટે સૂર કે અનાદર નહોતાં. અમારે ત્યાં ધૂમટો, સસરા સાથે ન બોલવું, સસરા, જેઠ વગેરેના દેખતાં પતિ સાથે ન બોલવું, વગેરે ‘મલાનઓ’નો અમલ નહોતો, અને કુટુંબનો લગભગ બધો શુદ્ધકારમાર સ્ત્રીઓના હાથમાં જ રહેતો. એને પરિણામે, કુટુંબમાં નવા સુધારાઓ દાખલ કરવાનું અમારે ત્યાં બહુ કઠણ મર્ઝ પડ્યું હોય એમ બાગ્યે જ બન્યું છે. શૈવકંટકું, શ્રાદ્ધાન્નિંદાં ભોજન, ચાતવરા-વરધેરાડા, ‘સ્વદેશી’, ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, મૂર્તિપૂજા, ઉત્સવો, વગેરે બાબતોમાં જે જે સુધારા કુટુંબમાં દાખલ થયા તેમાં બાગ્યે જ મારા પિતાશ્રીને કે અમને બાઈઓને સ્ત્રીવર્ગ સાથે ક્લેશનો મુકાબલો કરવો પડ્યો છે. સ્ત્રીજાતિ માટે સૂર કે અનાદર જ હોય નો મને લાગે છે કે આ પરિણામ ન હોય.”

આ પુસ્તકનો આશુખ ‘આર્ય આદર્શની દૃષ્ટિએ’ એ નામનો કાકાસાહેબે લખ્યો છે. તેમાં તેઓ કહે છે

“કિશોરલાલભાઈની બુમિકા અને વિવેચનપદ્ધતિ તાલ, નિશ્ચયાર્થક અને જોમદાર છે. અમુક શિથિલતા નિર્દોષ ગણાય એમ તમે કહો ત્યારે તેઓ પૂછી બેસે છે કે એમ હોય તોયે એ વસ્તુનો લાભ શો? એના વગર શું નથી સાધ્યું? તો પછી શિથિલતાની હિમાયત શા માટે? ત્યારે માણસ લગભગ નિરુત્તર થાય છે

“આજના જમાનાનો વા બગબર ગાથી લિલેટો છે. સ્વતંત્રતાને નામે, છવનની પૂર્ણતાને નામે અને એવા એવા અનેક તત્ત્વોને નામે વધુમાં વધુ દૃઢ લોગવવામાં અને તે હંધાલ હોવાનું પુરવાર કરવામાં આજનો જમાનો માને છે. તેથી કિશોરલાલભાઈની આ આખી ફિલસૂફી કાલપ્રવાહથી પ્રતીપ છે એમ ધણા લોકોને થશે. અને છતાં એમના કટુ વિરોધીઓને પણ એમની બુમિકા પ્રત્યે આદર જીવન્યા વગર નહીં રહે અને વિવેકી માણસ પાતાની બુમિકા કાર્થક ઔમ્ય કરી કિશોરલાલભાઈ સાથે બની શકે તેટલા મજાતા થવાનો પણ પ્રયત્ન કરશે.”

અને ૧૯૩૮માં તેમનું 'નામાનાં તત્ત્વો' એ પુસ્તક બહાર પડ્યું. એ પુસ્તક તેમણે બહુ જોડાણે ચર્ચાની મહત્ત્વી કહ્યું છે. અગ્રેષ્ઠ અને તેથી નામાની પદ્ધતિ દિશાનો કચ્છો નામના ગાંધી તેને સમજાવ કરવાનો પ્રયત્ન એમાં કરેલો છે. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આપણા સામાજિક પ્રશ્નોની અર્થ કરતાં કરતાં નામાના વિશ્વ ઉપર પુસ્તક હજારનું કિરોરલાલજીને કંપાની મુજબ હશે. એને પ્રજા દોષને ઉપાલ ચાર તેને પુણ્યો તેમણે આપે છે કે :

"અધ્યાત્મવેશક પ્રશ્નોમાં આજે દેશમાં એક એવો જમ થઈ રહ્યો છે કે આધ્યાત્મિક જીવન માટેના સંજ્ઞાઓ દોષો દિશાઓ સામ માટે બેરહીસી રાખવી અને બંધનમાં બેઠીએ. દિશાઓ રાખવા, આપણે કે નેતરવો એ અધ્યાત્મિકજીવે હીન કર્યા છે અને આધ્યાત્મિક જીવનના મહત્ત્વ જોડે દિશાઓ માટે અને ન આપી શકે ત્યારે તેને કષ્ટો દેવા એ તેની આધ્યાત્મિકતાની બેરહીસી છે. આવા વિચાર અનુકૂળ છે, આધ્યાત્મિક નથી એમ કહેતાં અને કહેવા થતાં નથી. માત્ર આધ્યાત્મિક જીવનના દેશ કે દુનિયાની જીવિતો, એ એ પાંચનીયે દેશોદેશમાં પડે અને તે દેશોદેશ માટે અધ્યાત્મિક સંજ્ઞા દેવા એ તેણે દિશાઓ ચોક્કસ રાખવી જ જોઈએ. એ જાતનાં એ બેરહીસી છે, તે સમાજ પ્રતિ જ નહીં પણ સમાજ આધ્યાત્મિક વિકાસ પ્રત્યે મુનેશ્વર છે. દિશાઓ ચોક્કસ અને અધ્યાત્મિક એ એ એક વસ્તુ નથી."

ગુજરાતી ભાષામાં કાલ્યાણ વાનાનાને ગૌરવેનું નામાનું 'જોડું પુસ્તક ૬૭ મુકો બહાર પડ્યું' નથી.

કિરોરલાલજી શિવિસુધારની જાતનાં જુદું રત્ન હતા. સંસ્કૃત ભાષાએ શેરવેલે જરૂરનામ વધારે અવકાશ છે અને તેથી સંસ્કૃત કુળની શિવિએ ઉચ્ચારણ માટે જુદું અનુકૂળ છે. જરૂર કમચા તથા અપચાના સંદેશાપદની દૃષ્ટિએ કિનારીએ હો મત્રા, દ્વય તથા દર્શક, જી આદરની ઉપર તથા નવિ આપણા દેશથી તેમાં ધણી મુદેલીએ આવે છે. એ દૃષ્ટિએ, ગૌરવ શિવિ સંસ્કૃત કુળની દર્શકજી શિવિ કરતાં સહેલી પડે એવી છે. કિરોરલાલજીની યોગ્ય એવી હતા કે આપણા જુદા જુદા પ્રાચીન શિવિએનું નાનીકરણ કરી લુપ્ત લુપ્ત પ્રાચીન માટે

એક લિપિ કરવી. ગુજરાતીનું નાગરીકરણ કરવા માટે આપણે નવેક અક્ષર જ બદલવા પડે એમ છે. એ અક્ષરો નાગરી જેવા લખીએ અને નાગરીની શિરોરેખા કાઢી નાખીએ તો ગુજરાતી લિપિ સહેજે નાગરી થઈ શકે એમ છે. તેમણે એવી લિપિમાં પોતાની કેટલીક ચોપડીઓ જમાવી પાશુ છે. તે માટે નવાં બીજાં વગેરે બનાવવામાં ‘પ્રસ્થાન’વાળા ભાઈ રણજીડજી મિસ્ત્રીએ એમને ઘણી મદદ કરેલી. આ ઉપરાંત તેઓ રોમન લિપિમાં ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ કેટલાક સુધારા કરી એ લિપિનો પણ સ્વીકાર કરવાના પક્ષના હતા. તેમની દલીલ એ હતી કે લેખન તથા મુદ્રણની દૃષ્ટિએ એવી સગવડ અચૂક છે જ. કોઈપણ બે લિપિઓ જણનારાની સંખ્યા સર્વથી તો બીજી લિપિ તરફ રોમન લિપિ જણનારા સૌથી વધારે નીકળે. વળી સરનામાંમાં વ્યક્તિઓ તથા સ્થાનોના નામો માટે, તેમ જ તારમાં રોમન લિપિનો ઉપયોગ થાય છે. આંતરદેશીય વ્યવહાર માટે તો એ જ લિપિ સૌથી મહત્વની છે.

સંસ્કૃત કુળની પ્રાન્તીય લિપિઓનું સુધારેલું નાગરીકરણ કરીએ તોપણ મુસલમાનો ઉર્દૂનો આગ્રહ ન છોડે એવો સંભવ છે. આ બધી બાબતોનો વિચાર કરી પોતાના ‘અમૂળી ક્ષતિ’ એ પુસ્તકમાં તેમણે નીચેના અભિપ્રાયો જણાવ્યા છે.

“ ૧. રોમન લિપિનું પ્રાન્તની વિવિધ ભાષાઓના ઉચ્ચારોને સંપૂર્ણ-પણે અને ચોક્કસપણે રજૂ કરી શકે એવું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું; એને કરાવેલી રોમન લિપિ કહો.

“ ૨. સૌ કોઈને બે લિપિઓનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય પ્રાન્તીય લિપિનું અને કરાવેલી રોમનનું.

“ ૩. કોઈ પણ સ્વરૂપમાં હિન્દુસ્તાની ભાષાને માતૃભાષા તરીકે યોગ્યતાના માટેની બે લિપિઓ તે દેવનાગરી અને ઉર્દૂ. એટલે તેને માતૃભાષા તરીકે શીખનારા માટે દેવનાગરી તથા રોમન, અથવા ઉર્દૂ તથા રોમન લિપિઓનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય.

“ ૪. હિન્દુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ગણનારા તેને પોતાની પ્રાન્તીય લિપિમાં તેમ જ રોમન લિપિમાં શીખે, અને તે બે પૈકી ગમે

તેનો સમવડ પ્રમાણે ઉપયોગ કરે. પ્રાંતીય સરકાર તે બંનેને માન્ય રાખે પ્રાંતની ભાષા વિષે પણ એમ ન

“૫ મધ્યસ્થ સરકારમાં હિન્દુસ્તાની ભાષાના ઉપયોગમાં ઠરાવેલી રોમન, દેવનાગરી, તથા ઉર્દૂ અને તે વિધિનો ઉપયોગ પ્રભુ કરે. પ્રભુની બાદ માટે પ્રસિદ્ધ થતા લખાણો વગેરેમાં રોમન તથા ગુજરાતી પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાંની પ્રાંતીય વિધિ બંનેનો ઉપયોગ હોય

‘આ બ્યવસ્થાથી દેશની દરેક ભાષા માટે કમમાં કમ એક સામાન્ય વિધિ—અને તે જમદગ્ધાથી વિધિ પ્રાપ્ત થઈ શકશે, અને રાજના અત્યંત બ્યવહારમાં તથા સાહિત્યમાં પ્રાંતીય વિધિઓ પણ રની શકશે, અને કોઈ પણ ભાષા રીખવાનું સમવડગણું થઈ શકશે.’”

કિરોરલાવખામ્ના રસનો બીજો વિષય રાજ્યબધારબુનો હતો. ૧૯૪૬માં જે વખતે આપણા દેશનું નવું બધારણ ઘડવાની વાતો ચાલતી હતી તે વખતે આતંત્ર દિલનું રાજ્યમધાગણુ ડેનું હોતું જોઈએ ને રિરે અમુ-અમનાઓ કરતી એક નાની પત્રિકા તેમજે બદાર પાડી હતી તેમાં તેમજે ડેટથીક મૌલિક સચનાઓ કરી છે પણ તે ચાલુ ધરેડના મધારણસાઓને કમચ આર્થશવાદી અધરા અમમદારુ લાગે એમજે એને કરો અમન થયો નથી અલી તેની રિમનોમાં આપજે નહીં દનગીએ

‘કાગડાની નગરે’ એ નામે નાધીરાગાઓ ઉપર મગદમય લેખો તેમજે મૂળ દિલીમાં મને ‘૩૮-૩૯માં વમેયા પમ તેનો ગુમરાતી અનુસાદ છેક ૧૯૪૭માં બદાર પડ્યો છે ‘આવમનો ઉડનુ’ એ તખનુમરી તેમજે લેખો લખેયા પણ દરે તો ધજા મળે છે કે એ લેખો કિરોરલાવખામ્ના છે તેની બુમિમ નખના કિરોરલાવખામ્ને વખ્યુ છે કે “૧ આ ઉડનુના રિચાગે અમે સમન પણ થનો નથી અને અમમન પા થનો નથી ”

કિરોરલાવખામ્ના જે પુસ્તકે ગુમરાતી રમચ આસમનું સૌથી રિરેપ ધ્યાન બેચ્યુ છે તે ‘મૂળી કાન્તિ’ છે અને ૧૯૪૪ની મો ૧૯૪૮ મુધીના ગાગાના ઉતમ પુસ્તકે નર્ગકિ એમને આ પુસ્તકે માટે જે

ધનાઓ મળ્યાં છે. તેમાં ધર્મ અને સમાજ, આર્થિક વિષયો, રાજકીય વિષયો, તેમ જ કેળવણી વિષે પોતાના ક્રાન્તિકારી વિચારો તેમણે મૂળાત્મક શૈલીમાં જણાવ્યા છે. પુસ્તકના ખુલાસામાં તેઓ જણાવે છે કે :

“ માનવજાતિ અને માનવતા પર મારી શ્રદ્ધા છે. તે કોઈ એક જ દેશના કે સમયના લોકો વિષે મર્યાદિત નથી. મેં ઘણી વાર કહ્યું છે તેમ પૂર્વની સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, — હિંદુ સંસ્કૃતિ, મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ વગેરે બેદો મને મહત્વના લાગતા નથી. માનવપ્રજામાં જે જ સંસ્કૃતિઓ છે : લાંબ સંસ્કૃતિ અને સંત સંસ્કૃતિ. બંનેના પ્રતિનિધિઓ આખી દુનિયામાં છે. જોઈએ અશે સંત સંસ્કૃતિના ઉપાસકો નિષ્ઠાથી અને નિર્ભયતાથી વ્યવહાર કરશે તેટલે અશે જ માનવજાતિની સુખની માત્રા વધશે. ”

જો તેમનું છેલ્લું પુસ્તક ગણી શકાય ત્યાર પછી પુસ્તકના રૂપમાં કોઈ લખવાનો તેમને અવકાશ મળ્યો નથી તેમની બધી શક્તિ ‘ હરિજન ’ પરોઝા માટે લેખો લખવામાં, તેમજ સંપાદન કરવામાં અને તેમને અંગે પત્રવ્યવહાર કરવામાં ખર્ચાઈ જતી પરંતુ તેમના મિત્ર અને ગુરુબંધુ શ્રી રમણીક્યાલભાઈ મોદીએ તેમના લેખોનો સંગ્રહ કરી કેટલાંક પુસ્તકો દમણાં દમણાં તૈયાર કર્યા છે તે જોઈ કામતી નથી એ પુસ્તકોની નોંધ લઈશું.

‘ સંસાર અને ધર્મ ’ એ નામે એમના લેખોનો સંગ્રહ ૧૯૪૮ના એપ્રિલમાં બકાર પડ્યો. તેની પ્રસ્તાવના પ્રતાપજી પંડિત સુખાક્ષત્રએ ‘ વિચારદર્શિકા ’ એ નામે લખી છે તેમાં તેઓ લખે છે

“ મેં પ્રસ્તુત લેખોને એકથી વધારે વાર એકાગ્રતાથી સાંભળ્યા છે અને ઘોડાધણા અન્ય સુપ્રસિદ્ધ ભારતીય તત્ત્વચિંતકોના લખાણો પણ સાંભળ્યા છે. હું જ્યારે તટસ્થ ભાવે આવા ચિંતન પ્રધાન લખાણોની ટૂંકના કડુ છું ત્યારે મને નિશકપણે એમ લાગે છે કે આટલો અને આવો ક્રાન્તિકારી, સ્વચ્છ અને મૌલિક વિચાર કરનાર કદાચ બારતમાં વિરલ જ છે. ”

“ આખો સંગ્રહ સાબળતા અને તે ઉપર જુની જુની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મને આત્મી અનેકવિધ ઉપયોગિતા સમજાઈ છે. જ્યાં

નુઓ ત્યા સામગ્રદાયિક-અસામગ્રદાયિક માનસવાળા બધા જ સમજદાર લોકોની એવી માગની છે કે ઈગની પ્રશ્નને તત્વ અને ધર્મના સાચા અને સારા સરકારો મને એવું કોઈ પુસ્તક શિક્ષણક્રમમાં હોવું જોઈએ, જે નવપુત્રના ધાતરને સ્પર્શવું હોય અને સાથે સાથે પ્રાચીન પ્રજાદિગ્ધ ઓત્તુ રહસ્ય પણ સમજાવવું હોય. હું જાણું છું ત્યા ઈગની માત્ર ૧૭૨૧માં જ નહીં પણ ૧૭૨૧ના બહાર પણ આ માગ ધીમે ધીમે ધવાવતું સતોયે જેવું આતા જેવું કોઈ પુસ્તક નથી.

‘એવું જાણેજ કોઈ પુસ્તક જેવામાં આવરા જેના આદ્ય ૬ બાજુ અને આદ્યની નિબંધતા તેમ જ સત્યનિ રૂપી તત્વ અને ધર્મના પ્રશ્નો વિશે આજ પરીણ અને સરોધન થયું હોય, જેમાં એક તરફથી કોઈ પણ પણ, કોઈ પણ પરિણામ કે કોઈ પણ સાક્ષ્ય વિશે વિશેષ અવિચારી આમલ નથી અને જેમાં બીજી બાજુથી નૂતના અને નવા આચાર વિચારના પ્રવાહમાંથી છત્તરપર્ણી સત્ય તાત્પર્યમાં આગુ હોય એવું મારી જાણું પ્રમાણે આ ૧૭૨૧ પુસ્તક છે. તેથી મને તે સત્રના યોગ્ય અધિકારીને જ આ પુસ્તકો વારંવાર વાંચી જવા બહાનુ હતું. ૧૭, તેમ જ શિક્ષણક્રમમાં રસ ધરાવનારાઓને રૂબરૂ ૧૭ કે તેઓ મને તે સમગ્રદાય કે પછીના હોય તોયે આમાં જગત ૧ વિચારસરણીને સહ પાળાની માન્યતાઓ અને સરકારોનું પરીપાલન.

૧૬૪૬ના ડિસેમ્બરમાં કેમ્બ્રિજી વિાલ્ય સેમેનો એક સમદ ‘કેમ્બ્રિજીસિંગ’ નામે બહાર પડ્યો અને ૧૬૫૦ના જૂનમાં કેમ્બ્રિજી વિાલ્ય સેમેનો નામે સમદ ‘કેમ્બ્રિજીસિંગ’ નામે બહાર પડ્યો એ અને સેમસમને તેમજ કચનું દેવ થી રમજીક્યાસમર્થિ મેળો છે. ‘કેમ્બ્રિજીસિંગ’માં કેમ્બ્રિજી વિાલ્ય એમના પરચા, ૧૭૨૧ એ સેમસમને ‘કેમ્બ્રિજીના પાયા’ એ પુસ્તકનો અનુદાન કરી સમય ‘કેમ્બ્રિજીસિંગ’માં ૫૫ની કેમ્બ્રિજી બહાર નર્મિત કરીને જગત સેમેનો સમદ કે કિંમત ૧૭૨૧ની અનુદાન એ સેમસમની પ્રકાશિત એક વિશ્વવિદ્ય સેમ સમને નથી નવીનતા મે સેમેનો ૧૬૫૦ થી છે તે સેમ એમને પ્રકાશિત ન આપતાં પુસ્તકની ખ્યાલપે પાળ્યો છે.

‘અદિ’ અવિવેચન’ નામે અદિ’સા ઉપરના એમના લેખોનો શ્રી રમણીકલાલભાઈએ કરેલો સંગ્રહ ૧૯૫૨ના બુધવાર્ષમાં બહાર પડ્યો. તેમાં ‘૪૧માં એમણે લખેલી ‘વહેવારુ અદિ’આ’ નામની તથા ‘૪૨માં લખેલી ‘નિર્બંધતા’ નામની બે પુસ્તિકાઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ‘વહેવારુ અદિ’આ’ એ પુસ્તિકા ઉપર બે બોધ લખતાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે,

“કિશોરશાલ મહારવાળા અહિંસાના ઠાકા રોધક છે. એની ઉછેર અહિંસાધર્મમાં થયેલી હોવા છતાં એ કોઈ પણ વસ્તુને એમ ને એમ માની લેવા તૈયાર થતા નથી. એની કસોટીમાં જિતે તેને જ એ માને છે. આમ અહિંસાનો મિષ્ટાન્ત પણ તેણે ખૂબ મથન કરીને પછી સ્વીકાર્યો છે. એણે પોતાના અગત્ય જીવન અને વ્યવહારમાં રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક તેમ જ કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાં, વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં તેને કસી નેયો છે. આથી તેના નિર્મળો મહત્ત્વ સ્વતંત્રપણે છે. અહિંસામાં શ્રદ્ધા રાખનારને તેમાં મજબૂત કરવા અને શકા ધરાવનારને તે દૂર કરવામાં એ મદદગાર થશે.”

છતાં આ લેખસંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખતા કિશોરભાઈએ લખે

છે

“અહિંસાનું વિવેચન કરવાનો મને બહુ મોટો અધિકાર છે એવો ગ્રમ મને નથી અને વાચકે પણ ન રાખવો એવી વિનંતી કરું છું. મારા વિચારોને વાચકે પોતાના વિચેક વડે તપાસવા અને પટે તેટલું જ સ્વીકારવું

“આ હું વધારેપડતી નસતાથી કહું છું એમ કોઈને લાગતું હોય તો ઘોડા જ દિવસ પર (એટલે ‘૪૭ની આખરમાં અથવા ‘૪૮ના જાન્યુઆરીમાં) અહિંસાના પરમ અધિકારી પુરુષ પૂન્ય ગાંધીજીએ કોઈ મિત્ર આગળ કહેલો અભિપ્રાય કે ‘કિશોરશાલ પણ બરાબર અહિંસા સમજ્યા નથી’, યાદ રાખવા વિનંતી કરું છું જો કેટલાકને. મારા લેખોથી વિચારોની સ્પષ્ટતા થવામાં અને માર્ગ સૂઝવામાં મદદ થઈ ■ એમ જાણીને ન હોત તો આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થવા દેવામાં સકાય લાગત.”

આ સંગ્રહ ૧૯૪૭ સુધીના લેખોનો જ છે ત્યાર પછી ‘હરિજન’ પત્રના તંત્રી તરીકે એમણે આ વિષે ઘણું લખ્યું છે.

‘હરિજન’માં ‘ગાંધીજી અને સામ્યવાદ’ ઉપર તેમણે એક લેખમાળા લખી હતી એ લેખમાળા પર જે દીકરો અને ચર્ચાઓ થઈ, ખાત્ર કરી કેટલાક સામ્યવાદી મિત્રો તરફથી, તે ખ્યાનમાં લઈ તેમાં ધટતા નુકસાનવાગ તથા ખુવાસા સાથે એ પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવામાં આવી છે. એની જમિત વિનોબાજીએ લખીને એ પુસ્તકની કિંમતમાં વધારો કર્યો છે કિશોરલાલભાઈએ પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે,

“આ પુસ્તિકા નથી સામ્યવાદનું વિદ્વતાપૂર્ણ નિરૂપણ, કે નથી ગાંધીવિચારની અધિકૃત મીમાંસા. તેથી વાચકે બન્નેભાષી એક વિચાર ધારાના સમોપાગ સરળ ભાષ્યની અરેફા રાખવી ન ધટે બન્ને મહા પુરુષો અને તેમના અનુયાયીઓની પાયાની દૃષ્ટિ મી. તેની માહિતી આમાથી મળે તો તે ધ. કહેવાશે.”

ધણા એમ માને છે કે સામ્યવાદમાથી હિંસા ઠાડી નાખવામાં આવે તો ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદ એક જ છે, અથવા ગાંધીજી અહિંસા સામ્યવાદી હતા, અથવા ગાંધીજી અને સામ્યવાદીઓ વચ્ચે આધ્યત્મિક બેદ નથી, માત્ર માધનનો બેદ છે બનેના સિદ્ધાન્તો ઊંડા જનરીને તપાસવામાં આવે તો આ માન્યતા છેડે ખોટી નહીં તોપણ મહુ અધૂરી માત્રમ પડશે એ વસ્તુ પણ આ પુસ્તિકામાં બતાવવામાં આવી છે ગાંધીજી અને માક્ષ વચ્ચે જીવનદૃષ્ટિનો જાદ મહત્વનો બેદ છે એ તરફ કિશોરલાલભાઈએ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

વર્ગવિચરદ્ધી ક્રાંતિ નહીં લાવી શકાય એ વિશે તેમણે જે લખ્યું છે તેમાથી ઘોડા વાકયો ઉતારીશું.

‘વર્ગવિચરની ઝીણવટથી વર્ણન કરતા જણાશે કે બધા સુધી જે નૈતિક અને માનસિક આવેશ પર ગાંધીજી ભાર મૂકે છે તે સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો અવ આજ્ઞવા મારે માફરો જે ઉકેલ સૂચવ્યો છે. આ મારો છે, એટલું જ નહીં પણ છેવટે વર્ગવિહીન સમાજની સ્થાપનાના ધ્યેયમાં પણ નિષ્ફળ નીવડે એવો. મૂલીદારને મારીને કબજે કરવાની રીત કે સત્તને મારીને કે પદ્મ કરીને તેની જગ્યાએ ખૂલ કરનારને પ્રમુખત્વ નામ આપી, એવાગ એ ફેરફારને ક્રાંતિ કહેવાની રીત, છેવટના

ચોખ્ખા પરિણામની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ત્રણ ચલાવનારા માણસોની અદલાબદલી કરવી એટલી જ થઈ રહે છે . . . આની નૂના નવાની ફેરવદલી થાય, (છતા) એક બાજુ આ લોકોનો અરસપરસનો સબ્ધ અને બીજી બાજુ તેમની અને અગ કરતી આમજનતા વચ્ચેનો સબ્ધ કાન્તિ પહેલા હતો તેવો જ લગભગ રહે છે . . . પહેલાની જેમ જ તે તે લોકોના વર્ગો અને છે અને હિતોની એવી જ અથડામણ પેદા થાય છે જેમ જારણુ ત્રણ જુલમી અને આપણું જન્યુ અને તેનો નારા હિસાબી લાવવામા આવ્યો તેમ મલ્લુદોની કોઈ સરમુખત્યારણાટી એવી અસહ્ય બનશે ત્યારે તેનો અત પણ એ જ માર્ગે આવશે અને કારખાનાના મલ્લુદોની સરમુખત્યારણાટી પણ જુલમી, રાણીનાની અને કાવતરાખાજાર અને તેના કમરાવો કે મૂડીવાદીઓ જેવો વર્ગ પેદા નહીં કરે તેની કશી ખાતરી નથી ”

પુસ્તકને અંતે તેમણે આજના માહિકો અને સામાજિક કે નિર્દારી સત્તાધારીઓને બેઠા ગભીર ચેતવણી આપી છે

“ગાંધીવાદ અને માર્ક્સવાદ વચ્ચે ચર્ચા અતર છે પણ ગાંધીવાદ અને અનિયમિતપણે કામ કરતા મૂંઝવણ સામતણાટી કે સપ્રેકાગ તથા ન્યાતન્તતવાદી આજની સમાજવ્યવસ્થા વચ્ચે એથીરે વધારે અતર છે આજની વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થા તમે જોઓ ધન કે ઉચ્ચ વર્ણને નરણે વધારે અધિાગે અને મોખામર્થુ સ્થાન ભોગવે છે, તેઓ જો એ વધાગના અધિકારીનો ત્યાગ નહીં કરે પોતાના કબજાની સપત્તિના પોતે સાચા વાપી નહીં બને, અને પોતાને સમાજના બીજા માણસો સાથે એકસરખા દરજ્જાના નહીં બતાવે, દેશની ગરીબાઈ ધ્યાનમા લઈને પોતાના મોજશીખ એશઆરામ, મુખસગવડ જોજા નહીં કરે, અને સર્વના ઉત્કર્ષ માટે કામ કરવાને તૈયાર નહીં થાય તો ગાંધીજીની કોટિના જ અહિસામાર્ગી નેતાને અસાવે સામ્યવાદ તેના બધા હિસાબ આણુધો સાથે આવશે જ અને જો એમ જન્યુ તો જોઓ કહે છે કે સામ્યવાદ એ ગાંધીવાદ એટલે કે અહિસક સમાજવ્યવસ્થાની સ્થાપના પહેલાનું એક પગથિયુ છે, તેઓ સાચા કરશે આ હિસક ઉલ્કાપાત અટકાવવાનો ઉપાય છે—આજની રહેણીકરણીમા દરેક પગથિયે સ્વેચ્છાએ ફેરફાર કરવો, બચનીચના ભેદો, નાતજનતા વાડા, આમડાઉટ વગેરે જવા જોઈએ, બેનલી અને મૂખમરો નાખડ થવા જોઈએ, પ્રાતવાદ

અને મેમવાદની સુધુનિત મનોહરા દૂર થવી જોઈએ સમ્પ્રીયતામા આવ્ય
માટે લાવાની તપરતા અને સામાન્યતાવસા રહેવા ન જોઈએ, ગરીબ
અને તથાગર વચ્ચેના આજના આસમાન જમીન લેટલા અતર જવા
'જોઈએ, સરમારના ન્યાય અને વલીવલી તત્તમા લાયકુશવત અપ્રામાનિ
તા, પક્ષપાત વોરે દૂર થવા જોઈએ દેખાવની લોમ્લાટીને બદલે સાચી
લોમ્લાટી સ્વચ્છાવી જોઈએ લોમ્ અને સરમારી નોકરોમા તે ત્યાગદાગીમયા
વર્તાવને બદલે શુદ્ધ સ્તવ્વનિષ્ઠાની ભાવના બચત થવી જોઈએ આ બધુ
થાય તોરે એટલુ થવામાત્રથી માધીવાદની ગ્થાપના થો નહીં પણ એથી
એ દિશામા ખમવા મડાયા કહેવાય આ ખમવા બરવા માટે આપને
તત્પર ન જોઈએ તો પડી સામ્યવાદનો નુવાગ અટકાવી દાવાનો નથી
અને કાઈ ઈશ્વરનો બક્ષ હાથ ભેગને ઈશ્વરને એવી પ્રાર્થના કરે
આજની સમાજવ્યવસ્થા આલુ ગ્હો તો એ સુભવિત નથી પરિણામે
સામ્યવાદનુ પૂર પૂરા વેગથી આવશે અને મામ મા લે કઈ આડખીનીક
હરો એને હખેગ નાખરો અને તેમા સાથે કટી સાગી અને નિર્દોષ
વસ્તુઓને પણ ખેંચી જશે

“ધનદોલતાના માલિક અને સામાજિક દરજ્જે ભોગવનારાઓને
હજી વેગાસર એતવાનો સમય છે તેઓ હજી પોતાના જીવનમા વધતે
જતે કંમે મોજશોખ એગનારામ એકા રીને જીવ પરનેવો પાગને
રોડો ખાના મલ્લદોને પોતાના મુખસ લડમાથી હિંગ્સો આપીને
સમાજના બધા વર્ગો વચ્ચે સમાનતા ગ્થાપે હવસો સમર્થિ દે મન્ત્રાલ

પચવરી પોજનાને અગે પોનિગ મિતનના એક મેન્મગ
શી પાગીન અથે તેમને પત્રવ્યવદાર આવનો છેવડના ભાગમા તેમને એક
વિસ્તૃત અને મહત્વનો પત્ર શી પાગીનને લખ્યો હતો એ પત્રવ્યવદાર
તથા તેની નાથે સબધ ધગવના તેમના કેના લેખો તેમના દેદાન્ત
બાદ ‘ભાવિ હિદ્નુ દર્શન’ એ નામે એ નાની પુસ્તિકાએ બદાર
પડ્યા છે

ગુજરાતના વિદ્વાનોમા તેમ જ વાયોદમા એ મૌનિક અને પ્રખર
તત્ત્વચિંતક તરિકિ કિંગોરવાનભાઈની ખ્યાનિ અરી હતી મારા જાણુવા
પ્રમાણે થી નરમિદરાવ અને થી જ ક હાંગ જેવા આ વિવેચકો
પણ તેમના નિષ્ણ નિર્ભય અને અત્મનિઃ નિયાગેલી પ્રશસ્તિ કરના

જીવનદર્શન

૧

અધ્યાત્મ અને ધર્મ

કિશોરવાનભાર્ગવો ઉઠે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયમાં અને તેની
 ૫૦ પરામા થયો હતો તેઓ સહજનંદ આમીને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ
 ભગવાન માનતા હતા અને અનન્યાશ્રયથી તેમની ભક્તિ કરવી એને
 જીવનનું ધ્યેય સમજતા હતા પરંતુ જ્યેષ્ઠ સહજનંદ સ્વામી ઉપરની
 એમની શ્રદ્ધા જરાયે ઓછી થઈ નહોતી, છતાં ૧૯૨૧માં વિદ્યાપીઠ
 માથી છૂટા થયા ત્યારે તેમને લાગ્યા માણ્યું હતું કે આત્માપરમાત્મા
 વિષેનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના જીવન વ્યર્થ છે તેમને એમ
 પણ લાગતું હતું કે, એ જ્ઞાન પ્રસ્તુતકોમાંથી મળી શકે એમ નથી,
 તેને માટે એકાત્મ્યનની અને સદ્ગુણના માર્ગદર્શનની જરૂર છે તેથી
 સપ્રદાયના સારામાં સારા ગણાતા ભક્તો અને સાધુઓનો તેઓ
 પરિચય કરતા પણ ઠીક માર્ગદર્શન જરી શકે એવી કોઈ વ્યક્તિ
 સપ્રદાયમાં તેમને મળી આવી નહીં પછી તેઓ થી નાચજના પરિચયમાં
 આવ્યા અને તેમના માર્ગદર્શનથી તેમણે એકાત્મ્યન અને સાધના
 કર્યા એ વિશેની માહિતી સાધના વિશેના પ્રશ્નમાં આવી ગઈ છે એ
 બોધનાને પરિણામે તેમને જીવનની એક નવી જ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ
 પરિણામે પહેલાની તેમની ઘણી માન્યતાઓ બૂલભરેલી હતી એવી તેમની
 પ્રતીતિ થઈ, અને તેમનું આખું જીવનદર્શન બદલાઈ ગયું કોઈ પણ
 માણસનું જીવનદર્શન યથાર્થ સમજવા માટે તેના જીવનનું ધ્યેય શું છે,
 કયા સિદ્ધાન્તે અનુસરીને તે જીવન ગાળવા ઇચ્છે છે તે પ્રથમ જાણવું
 જોઈએ

ઝોમના જીવનનું ધ્યેય

કિશોરલાલભાઈએ પોતાના જીવનનું ધ્યેય ‘જીવનશોધન’ પુસ્તકમાં (પા ૨૫-૨૬, ૩૧-૩૨) નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે

“વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ જન્મેનું જીવન એના તત્ત્વો ઉપર રચાયું જોઈએ, જે જેથી આપણા જીવનના ધારણપોષણ અને આપણી મન્ય સંશુદ્ધિ તથા આપણા જીવનકાળ અને મગજમાન મરણ અને મતોય દાયક થાય

“ધારણપોષણ ઝોમ્યે કેવળ પ્રાણ ગરીબા ટળી રહે એમ નહીં, પણ ધારણ એટલે સુરક્ષિત અને આત્મરક્ષિત જીવન; પોષણ એટલે જીવનના કાર્યો અમલમાંથી શક્તિવાન અને દીર્ઘાયુ થઈ શકે એવું જીવન, અને મત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે માણસાઈમયું જીવન એ જીવનમાં આપણી ભાવનાઓનો અને જીવનનો વિમલ એવી રીતે થયો હોય કે આપણું જીવન આપણા પેનામાં જ અમાયેનું-આત્મપર્વાય (Self-centred) ન હોય, સ્વમુખને જ શોધનારું ન હોય, પણ હુકાને, ગામને દેશને, માનવસમાજને, આપણા સબંધમાં આવતા પ્રાણીઓને, જેના મનુષ્યમાં જોડેલા જોડેલા આસિએ તેમજ અરો તેને, ન્યાય માટે, મનુષ્યોની સુખમાયુના અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ઉપવન થતી મદદતા જાળીને, ઉપયોગી થનારું હોય તે શાંતિપૂર્ણ, મતોયપૂર્ણ, પ્રેમપૂર્ણ હોય એમાં કોઈ વ્યક્તિ કે વાંચને અન્યાય ન થયો તે પણ વિપતિમાં આવી પડેલાને પગમગ થઈ જઈ એમણી અને અપમ થયેલાને પગલી મદદ મળી ગઈતી હોય, અને આપણી જીવિ અને તેમણી જીવદા તરતને સમજનારી, અરમરી, કોઈ પણ વિભવના મૂળને, મદદતને, તેમજ અમાંદાને વિભાગી ગામી, આપણે જ નિર્માણ કરેલા પૂર્વગામના જાણીથી અને તેમની મૂળ, અને મગજની હચલ મગજીને ન તે પણ તેમણી હચાગીયે ન હોય

“અતી રિશ્તિ અખ અમાજની કી રમી કે કેમ એ મદદતા નથી પણ અપરે હસમાન — અખ સન જ એને રીશારે તે

મમાજ્ઞને, નહીં તો—આપણને પોતાને આ સ્થિતિ પ્રત્યે વાળનારો હોવો જોઈએ

“આને હું જીવનનું ધ્યેય સમજી છું, મનુષ્યનો અબ્યુદય સમજી છું જેટલા વિદ્યા ડગ્લા, પિતાન અને જીવનના રસો કે ભાવનાઓ આ ધ્યેય પ્રત્યે લઈ જાય તેના હું આશ્ચર્ય સમજી છું જે પ્રાપ્તિઓને આ ધ્યેય સાથે આશ્ચર્ય સબંધ નથી, છતાં જો તેઓ આ ધ્યેયને નિરોધી ન હોય અથવા તેને ઉપજારક થઈ શકે એવી રીતે તેમને ખીનની ગમતા હોય, તો તેમની તેટલી ખિનપણી યોગ્ય માનુ છું ખીન બની પ્રવૃત્તિઓ અનાશ્ચર્ય અને પરિણામે નુકસાનકારક ગણાય.”

*

*

*

“આપણામાં આમૃત્તિ, પ્રેમ, ઉદારતા, દયા, ડુણી, પરસ્પર આજ્ઞ, ક્ષમા, તેજસ્વિતા, નમ્રતા નિર્ભયતા, પરાયણગિતા, અસ્થિતતા, સન્નિધિ, ધૈર્ય, બાલ્ય અને આશ્ચર્ય પનિત્રતા, સ્વચ્છતા, વગેરે ગુણોનો વિવેચ્યુક્ત મેળ ન હોય તો કોઈએ સમાજ દષ્ટી જ ન શકે તો તેના અબ્યુદયની તો વાન જ રી? સમાજજન દષ્ટી શકે એટલે લામે સરવાળે વ્યક્તિયે ન દષ્ટી શકે,—નિર્નિર્ન સતોપકાર અને નિર્ભય જીવન ન ગાળી શકે કોઈ યોગ્ય સ્વતંત્રતા ન ભોગવી શકે આ ગુણોના ઉત્કર્ષ વિના સ્વતંત્ર શુદ્ધિનો—આત્મનિશ્ચય, આત્મશ્રદ્ધા ઉપભવનારી શુદ્ધિનો—ઉદય પણ અશક્ય જોઈ છે

*

*

*

“આ રીતે સયમ, માનસપત્તિઓનો ઉત્કર્ષ અને તેમાં મેળ, તેને પરિણામે વિવેક અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય અને તેને પરિણામે જીવન કે મરણ માટે લાનસા કે લયનો નાશ,—આવી સત્ત્વસશદ્ધિને જીવનનું ધ્યેય જીવનનો સિદ્ધાંત મ્હી સમય

મોક્ષ અને પુનર્જન્મ

વાચક જોશે કે આમાં કશું ગૂઢ નથી, તેમ જ નમ્રગમક પણ નથી કિશોરલાલભાઈને એમ લાગતું હતું કે કેવીક અશક્ય

અથવા અસભનિ ક પનાઓને થીને આપણે જીવનને અને જીવનના આદર્શને ગૂચરી નાખીએ છીએ આવો ગોટાળો મોક્ષને જીવનનો આદર્શ ગામવાથી ધૂળ વાર થયેનો જોવામા આવે છે મોક્ષ એટલે જીવન મરણના ફેરામાથી મુક્તિ, ફરી જન્મ પામવાપણુ ન હોવું, એટલે કે પુનર્જન્મમાથી મુક્તિ એ અર્થ કરવામા આવે છે પણ મરણ પછી આપણો ફરી જન્મ થાનો જ છે એનું કોઈ ચોક્કસ પ્રમાણ આપણી પાસે નથી હળીકનમા તો પુનર્જન્મ એ એક વાદ (hypothesis) છે મરણ પછી આપણ શું થશે એ અગ્રજ માણસને ક્યારેક પણ જાણ્યા વિના રહેતો નથી અને એનો ખુનાસો મેળવવા એ મધ્યા જ કરે છે પરંતુ મરણોત્તર સ્થિતિ વિષે જે કાંઈ ખુનાસા કરવામા આવે અથવા આન્યા છે એ માન મલનનીય લાગતા તક જ છે પુનર્જન્મ છે જ એમ કહેનાર સામે એમ કહેના માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી, એવો આક્ષેપ મૂકવામા આવે, તો પુનર્જન્મ નથી જ એમ કહેનાર સામે પણ એ જ આક્ષેપ મૂકી શકાય એમ છે મિશોરનાનભાઈ કહે છે કે,

“ગમે તેમ હો, પુનર્જન્મનો વાદ અત્યાર સુધી શ્રેયાર્થીને શ્રેય માટે પુરુષાર્થ કરવામા જનરુ પ્રેરકમગ આપનારો થઈ પડ્યો છે એને વિષે સશયિત રહેનારમાયે એ સસ્મરની કેટલીક અસર અજ્ઞાતપણે કામ કરી તેને ઉપકારક થાય છે એને વિષે પ્રતીતિદાયક ન હોય તો ચિરુષ પ્રતીતિ કરાવનારા પ્રમાણો પણ નથી વળી એનો સ્ત્રી ૧૨ ઉક્તિના તત્ત્વને પ્રતિદગ નથી આદતી જામતો ખ્યાનમા રાખીએ તો પુનર્ જન્મની વિરુદ્ધ મનનું વનણુ થવામા એક જ મારણુ જણાય છે તે એ કે મનમા એ જામન શકાનું બીજ નિર્માણ થયું છે આવું હોવાથી મલનનીય વસ્તુ તરીકે સ્ત્રીમરી તેનું પ્રેરકમગ સ્ત્રીમરનાર મનુષ્ય દોષ કરે છે એમ નહી કહી શકાય વિજ્ઞાનમયિ એના યદો પરની અફા જ અને પ્રમરના પ્રયોગો અને ઉપચારોની પ્રેરક થાય છે”

પત્રી કિંગ્સવાલભાઈ કહે છે કે,

“પણ જોને પુનર્જન્મના સ્વરૂપ નથી અથવા શિથિલ થયો છે, તેને માટે આ બધા કરતાં શ્રેયપ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નનું નિશ્ચય કાગળ તો શ્રેયાર્થીને પોતાને અત્યંત શાન્તિ, સમાધાન અને કૃતાર્થતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ છે સદાચાર અને સદ્ગર્મનું પાલન એનામાં એના શુભોના સ્વરૂપ નિર્માણ કરે છે અને એવા પ્રકારની સાત્ત્વિક પ્રસન્નતા, અને પ્રસન્નતા ન હોય ત્યારે પણ એને શાન્તિ અને સમાધાન અર્પણ કરે છે જે તેની આગળ જગતના બીજા સર્વે નુખે એને ગૌણ લાગે છે, અને દુખો માટે એને તૈયાગ ગણે છે. ણી એ સંસ્કારોની ખિચાણી નેટલે અંશે બરાબર ચર્ચ હોય છે તેટલે અંશે એના જ્ઞાન અને કર્મમાં વ્યવસ્થિતતા અને મુશળનાને તે પ્રાપ્ત કરે છે અને તે પ્રમાણમાં તે સ્વચ્છમાં બને છે.

“જન્મમરણમાથી છૂટાની અભિનાયા એ એવ માટેના પ્રયત્નોનું પ્રેરકબળ હોય તોયે તે ગૌણ બળ છે, અને અશત અનુમાન ઉપર રચાયેલું છે એ અનુમાન સાચું હોય કે ખોટું હોય, પુનર્જન્મનો તર્ક ખોટો હોય કે પુનર્જન્મ હોય ખતા એમાંથી મોક્ષ મેળવવાની આશા ખોટી હોય, તોયે શ્રેયાર્થીને એવને માટે પ્રયત્નશીલ રહેના સારુ (બીજા) પૂરતા કારણ છે જે જીવન પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં જ ચિત્ત ચૈતન્યની તાદાત્મ્યસિદ્ધિ, ચિત્તનું સમાધાન અને સમૃદ્ધિના પ્રમાણમાં પ્રમુખતા અને શાન્તિની પ્રાપ્તિ તથા જગતનું દ્વિત, એ બધા આવા કાગળો છે આ કારણોમાં એ સંભવનીય લાગતા તર્કથી ઊપજતું આલબન ઉમેરે નહીં તોયે ચાલે તેમ છે.

“પોતાને માટે પ્રાપ્તજીવનમાં જ સમાધાન મેળવવાની અભિનાયા ઉપરાંત જાનિ પ્રજાને માટે અમૂલ્ય વારસો મૂકી જવાની આશા, જન્મ-મરણમાથી છૂટાની અભિનાયા, તેમ જ મનુષ્યની ઉન્નતિને શિખરે પહોંચવાની અભિનાયા, એ બધા નિયારોના મૂળમાં જે એક શ્રદ્ધા અગ્રણ રહી છે અને જે શ્રદ્ધા સ્વચ્છમૂલક અને અનુભવસિદ્ધ છે તે એ કે,

ન હિ વત્યાણઠ્ઠત્ત્વ કદિચ્છદ દુગતિ તાત ગચ્છતિ । ‘ ત્રેયાર્થીને પસ્તાણુ પડતુ જ નથી ’ આ સિદ્ધાન્તમા નિષ્ઠા રોય અને એ મિદ્ધાત સત્પુરુષાર્થ માટે પ્રેરક મન પૂરુ પાડી શકતો રોય તો કયા ગદે એ મિદ્ધાન્તમા અન્ન ઉપગતી એ મદસ્તનુ નથી

“ માટે ત્રેયાર્થી માણ્યે આ મામતમા એકે મતનો આગ્રહ રાખી નાદરિવાદમા પડ્યાની જરૂર નથી મનામન અને રાત્રિતને આપનારો ગસ્તો તો એ છે કે બેઉ વાદોથી પગ થઈ શ્રેષ્ઠપ્રાપ્તિના પુરુષાર્થ માટે નસારે ડાઘા અને પ્રયત્નપતો અનુભવી સમય એમ મુદ્દાઓ ઉપર જીવનનો માર્ગ ત્રાનવો શુદ્ધિની શૂંષ ભાગવા માટે ભરે એ વાદો વિરે વિચાર કરી તેમાનો એક કે ખીજો, અથવા નેને થોડા લાગે તો કોઈ ત્રીજો જ તર્ક તે રીતરે પછુ એ તર્ક સાચો જ છે એમ માની બેસનાની શૂંષમા એણે ન પડતુ ”

‘ સમૂળી ક્રાન્તિ ’ એ પુસ્તકમા આ વસ્તુ તેમણે કાઈ જુની રીતે રજૂ કરી છે તેમા તેઓ મહે છે

‘ સર્વે ’ ધર્મોમા એ ખીજો સિદ્ધાન્ત પણ સમાન છે, અને એ નસીમે એ સિદ્ધાન્ત આજના પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધનામા મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે સમાજધર્મના પાલનમા એ સિદ્ધાન્ત બાધક થાય છે, અને મનુષ્યને — પ્રિયે કરીને ત્રેયાર્થી વૃત્તિના મનુષ્યને — સમાજધર્મની અવગણના કરતાયે રીખવે છે એ મિદ્ધાત વ્યક્તિત્વની અમરતા અને મોક્ષનો છે, મનુષ્યને જીવતમણ દગ્ધમાન અનુભવાતુ પોતાનું વ્યક્તિત્વ અનાદિ-અમર છે મરણ પછી તે પુનર્જન્મ દ્વારા, કે સ્વર્ગનર ના વાસ દ્વારા ચાતુ ગહે છે અને મનુષ્યનું સાચુ ધર્મ આ સન્મારને મુધારવાનુ નથી પણ પરનોમ્ની (એણે ભવિષ્યમા રાગ જન્મની અથવા નરમ્નુ નિવારણ કરી અખડ સ્વર્ગની અથવા નિર્ગંજની) પ્રાપ્તિનુ કે ઐહિક જીવનમા બેટલુ દુખ તેનુ પારતીકિ જીવનમા મુખ એ અસ્થરો આમાથી ઉત્પન્ન થયા છે ધરમા જાણુ ચૂતુ રોય તો પોતે છત્રી ખોલીને બેસી જણુ, અને એ જ રીતે ધરના માણ્યોએ પોતપોતાની

અગત્ય કરી લેવી, એવો અતિ તીવ્ર શ્રેયાર્થી પર સરસ પડેલો હોય કે ગત ને દિવસના જેવો ફલોક અને આ લોક વચ્ચે, સસારના ધર્મો અને મોક્ષના ધર્મો વચ્ચે વિરોધ મનાયો છે મોક્ષવર્તમા ચાલવાની અશક્તિને પરિણામે માણસ સાસાગિ પ્રવૃત્તિ કરે છે ખરો એ તારા ચિત્તગદ્ધિ સમાય એટલું એનું હિત પણ થાય છે પણ એવનું ધોય તો નિવસિ પક્ષિગત સ્થાના પોતાનો સ્થાન કે મોક્ષરૂપી પરલોક એ જ છે આથી અમાજને મુખી ધરા મથનારા સમાજની સિધ્ધિ પ્રવૃત્તિઓ મા પડનારા અમાજના ધર્મોને અનુમરનારા વોકો અતિમ દ્રષ્ટિએ અજ્ઞાની અને માયામા ફસાયેલા જ ગણાય

‘ આથી તીવ્ર શ્રદ્ધાનુ ભાવસને અસારના મોં વિરે અનાથ્યા અને તેમાથી નામી છૂટનાની વૃત્તિ ઊભા કરે એ સ્વાભાવિક છે જે તે સસારના ધર્મોમાં ગસ લે તો એ તીવ્ર માધ ન હોઈ શકે, અને સાધુ પુરુષોએ સસારના મોંમા રસ લેવો એ પતન પણ ગણાય પરિણામે અસારની પ્રવૃત્તિઓ સ્વાર્થી અને ખધા પુરુષોના જ હાથમા રહે એવું મને છે

‘વાસ્તવિક રીતે આત્મતત્ત્વ (ચૈતન્ય શક્તિ અથવા બ્રહ્મ) અને જુદા જુદા દેહમા દેખાતા પ્રત્યગાત્મભાવ વચ્ચેનો ભેદ સમજવાની જરૂર છે ચૈતન્ય શક્તિ અથવા પરમેશ્વર અનાદિ અમર છે માટે તેમાથી સૂરેલું અને તેને આધારે ગટેલું વ્યક્તિત્વ (તત્ત્વગામ તત્ત્વ) પણ અનાદિ-અમર જ છે એમ નિશ્ચિતપણે કહેવાય નહીં એ દોષ પણ, અને નયે દોષ એ છે જ એમ માની લેવાને પરિણામે સમાજધર્મ વિન અનાસ્થા અને પોતાના અમિતત્વના જ વિશ્વસમા અને મોક્ષમા શ્રદ્ધા હૃદયલે છે અમાજધર્મ મના એ મલુ પોતાના અગત મોક્ષની સિધ્ધિ પૂરતું જ મદત્ત્વનું મને છે જ્યાં જે એક ધર્મના જ હોય તો (તે પરિણામે થશે) સમાજધર્મના ત્યાગ એ અમાજનો દોષ જ થાય છે

‘ અને વ્યક્તિત્વ અનાદિ-અમર દોષ તોયે સમાજધર્મ ને છેડીને અગત શ્રેય સાધવાની હિપ્પાચના દોષપ છે સમાજના અધ્યક્ષને માટે

પ્રથમથી જ ગહેતુ અને એ હેતુની જ પોતાની રાખિઓનો ઉપયોગ અને વિશ્વાસ કરે એ જ આધના દેવી જોઈએ એ વિચારને અનાવે સમાજ એને પીડા મ્ની રા નારા માણ્યોના હાથમા જ રલો છે અને ગદે છે જોડેલે અશે એ વિચાર, પરમેશ્વરમા નિગપૂર્ણ ત્મા ત્મ ગણાયો છે તેમજ અશે રાનાગને સ્વપુત્રોની મદ મ્ની છે અને મને છે વ્યક્તિએ મરણ પડીના પોતાના ભવિષ્યની ચિંતા કરાની નથી સમાજના જ રેખની ચિંતા તેણે કરી ઘટે છે

એમનું ‘જીવનસોધન’ પુસ્તક પહેલા લખાયેતુ એમા પુનર્જન્મ’ વિશે એમની ર્કિ તત્ત્વ વૃત્તિ હતી પણ ‘પુનર્જન્મ’ માનના જ્વાભાનું અધના વ્યક્તિત્વના અનાદિ-અમરપણુ માનવાનો પ્રમગ આવે છે અને એ એમને હૃદય નરોતુ એણે પાછળથી લખાયેના ‘અમૂળી ક્રાન્તિ’ પુસ્તકમા બીડ દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરેતુ છે ત્મારે શુ માણ્યના વ્યક્તિત્વનો તેના મરણ સાથે અત આવે છે? એમ માનતુ પણ સમુક્તિક નથી મરણ માણ્યમા પોતાના મરણ પડી તુ થતુ જોઈએ અથવા તુ મરણ એરી વાસના તો ગદેરી દોષ છે મારા સમાજના પ્રમાણે આ વસ્તુનો ખુનાસો રિશોગ નાનબાઈ એ ગીને કગતા કે માણ્યને પોતાના જીવન દરમ્યાન શુભોનો જે હિર્સ માણ્યો દોષ અથવા તેનામા જે અવગુણો દોષ અથવા તેની જે અર્થિ વામનાઓ ગદી દોષ, તે અદાનો વાગમે આખા જનસમાજને મરે છે મારે પોતાની પાછળ મારો વારમા મ્ની જવા મારે માણ્યને જીવનનું ધ્યેય મ્નીશુભોને હિમ આધવાનું રાખતુ જોઈએ

કર્મનો શિદ્ધાંત

પુનર્જન્મના વાદમાથી પૂર્વમ્મવાદ તમ્થી જ ક્વિન થાય છે રાસ્તવિક રીતે પૂર્વમ્મનો અર્થ એવો જ છે કે મર્ક પણ વા માન સ્થિતિ કોર્ક મતરની ક્ષિરના આપણી તોગનું પરિણામ નથી પણ ધમે અમે વ્યક્તિએ કે સમાજે કરેના મર્ક પૂર્વમ્મનું પરિણામ છે માણ્યની અજ્ઞની ગિધિનિ જનમાગના તેના આચરણનું પરિણામ છે

એ વિશે વિશાલભાવભાઈ કહે છે કે

“ સામાન્ય માણસોની કંપનામાં પૂર્વકર્મનો અર્થ વધારે સંકુચિત અર્થ મળે છે. પૂર્વકર્મ એટલે આ મનુષ્ય પહેલાનું કર્મ એમ નહીં, પણ એક જ પૂર્વજન્મનું કર્મ એમ સમજાયું છે જે તે વસ્તુને પૂર્વકર્મ ઉપર નહીં, પણ પૂર્વજન્મના કર્મ ઉપર દોષગાની ટેર એટલી સાધારણ ધર્મ ગર્ભ છે કે ‘પૂર્વકર્મ’ શબ્દ બરા પ્રગટનું અજ્ઞાન, આગમ અને અધર્મ છુપાવવાને અગત્યભર્યો અર્થ પડ્યો છે. અમુક બહેન બાળવિધવા છે, અમુક સ્ત્રીને ઉપરાઉપરી સુનારડો આવે છે, અમુક સ્ત્રી કે પુરુષ રોગી છે, દેશમાં પરાધીનતા છે, દરિદ્રતા છે, અસ્પૃશ્યતા છે, બાળ મરણો છે, રેન આવી, દુષ્ટાળ પડ્યો - આ બધાને માટે આપણા પડિનો કે અર્ધપડિતો કહે છે કે, ‘જેના જેવા કર્મ’, અને એટલું કહી પોતાનું કર્તવ્ય ખ્યાસ થયું માને છે.

“ પરંતુ જીવનના બધા અનુભવોને પૂર્વજન્મના કર્મ સાથે જ સંકલ્પને જોડી દેવાની આવશ્યકતા નથી. અનુભવોના મોટા ભાગના કારણો આપણે આ જન્મના જ કર્મો કે સંકલ્પોને તપાસીને શોધી શકીએ એમ છીએ એટલે આ જન્મના જ કર્મો અને સંકલ્પોના મનોરથન વિના એકદમ પૂર્વજન્મના અનુમાન ઉપર આવી જવું એ બૂલભરેલું છે.

“ ત્રીજી સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે - કોઈ અને માનીએ છીએ કે ‘જે હાથ વિના તાળી પડે નહીં’ એ દેવતા સુખદુખના અનુભવને વિરે પણ લાગુ પડે છે. અમુક પરિણામ આજે આપણે સદન કરીએ છીએ તેનું કારણ હમેશા આપણ જ પૂર્વકર્મ નથી હોતું. આપણા સિદ્ધાંત બીજાનું પૂર્વકર્મ હોઈ શકે છે અને આપણા તાત્કાલિક નહીં એવા પ્રાકૃતિક બળો, જેવા કે રેલ, વીજળી, ભૂકંપ, અનાવૃષ્ટિ, વગેરે આધિદેવિય કારણો પણ હોઈ શકે છે. કોઈ વાર એ પરિણામ ઉપગત નામાં સ્વકર્મ વધારે બગવાન થયું હોય, કોઈ વાર પરકર્મ વધારે બગવાન થયું હોય, કોઈ વાર બંનેનું સરખું બગ હોય અને કોઈ વાર

આધિદેવિક કારણ અગત્યન હોય.*

“ એક ઊકરી આજવિધતા છે. તો તેમાં એનું પોતાનું પૂર્વકર્મ એ સમગ્ર વિના ચોરીમાં જઈને બેડી એટલું લાગે ગણવું હોય તો ગણીએ; બાકી વિશેષે તો એના માળાપનાં કર્મથી જ એને એ પરિણામ બોગવનું પડે છે. માળાપનાં કર્મનું પરિણામ દીકરીને બોગવનું પડે એ તો અન્યાય કહેવાય, એમ કદાચ કોઈ કહેશે. ન્યાય કહો કે અન્યાય કહો, ઉપર કશું તેમ, જગનમાં સ્વકર્મનાં ફળો જ બોગવવાં પડે છે એવો એકાંતિક નિયમ નથી. એ જામણા દૂર થવાની જરૂર છે, ફરિઓ અટકા છે એ સમજાવતે લીધે આપણે પૂર્વજન્મનું કર્મ ત્યાં ત્યાં સમજીએ છીએ. કેટલાંક પરિણામો સ્વસંકલ્પગતિન છે કેટલાંક પર-સંકલ્પગતિન છે અને કેટલાંક ઉભયગતિન છે. માણસ પોતાના અકિતવની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ અજ્ઞાંના એક અવયવ તરીકે વિચાર કરે તો એનું કારણ પણ સ્પષ્ટ સમજી શકે. અકિત સ્વામત પણ છે અને અજ્ઞાંસમન પણ છે. દુકાગ પડે છે તે દુકાગિયાઓના સ્વસંકલ્પથી જ એમ ભાગે જ કહી શકાય. એ અજ્ઞાંના સંકલ્પનું — એટલે અજ્ઞાંની શક્તિઓનું — પરિણામ છે.

“ પોતાનું પૂર્વકર્મ કારણભૂત ન જ દોષ એમ તો ઉપર કહ્યું જ નથી. અનેકના ઉપર ન્યારે ભયંકર આફત આવી પડે અને અનેકનો સંહાર

“ મીતાકાર જન્મ કહે છે : “ અધિજ્ઞાન, જ્ઞાતિ, જુદી જુદી દિગ્ગિયો, વિવિધ આધારો અને દેવ, એ જાંચ કારણોથી કર્મ બની આવે છે.” (અ. ૧૮ : ૧૬, ૧૫) મુદ્દલનંદ સ્વામી પોતાના વચનામૃતનાં મનુષ્ય ઉપર અસર પાડવામાં જોડ કારણો મૂકાવે છે : દેવ, દાન, ક્રિયા, સંત, મંત્ર, દેવતાનું આન, રીસા અને રાત્રિ. એ પૂર્વકર્મ ઉપરનું છે અને પૂર્વકર્મને વશ નથી. કારણ કે “ જે પૂર્વકર્મ કરીને દેવગણિક આદિ કુળનાં દોષ તો મારવાયને વિષે પેટલાક પુણ્ય-વાગા રાજ યથા છે તેમને આદિ આ દોષ હોય જ નહીં તે ઉપરથી વશ નથી, અને જે પૂર્વકર્મને વશ દેવ દોષ તો પુરુષકર્મવાચને આદિ જાતી કે આ આખાં જીવંતે ને જીવીને આદિ હોય મર્થ જીવંત. જન્મ એમ તો વર્ણ નથી, મરે દેવગણિક તો પૂર્વકર્મનાં ફળમાં ફરે નથી.”

થાય, ત્યાં એકાદનો અગ્નિનક બચાવ થઈ જાય અથવા પ્રાણુધાતુ અપ્રમાતભાથી અકસ્મિત રીતે સડીસનામત નીકળાય ત્યારે જીવનધારણના કોઈ બળનાન સકંપનુ, એક પ્રકારના પૂર્વકર્મનુ એ પરિણામ છે, એમ માનવુ પડે એ શક્ય છે પરંતુ દરેક ઠેકાણે પૂર્વકર્મ, અને તેમાયે પૂર્વજન્મનુ કર્મ આગળ ઢરવુ એ ભૂત છે”

કર્મવાદમાથી પ્રારબ્ધનાદ નીચ્છ્યો છે પ્રારબ્ધ એટલે શરૂ થઈ ગયેના કર્મો એવો અર્થ કરવામા આવે છે માણસને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય એટલે એના બીજા કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય પણ પ્રારબ્ધ કર્મો તો એણે ભોગવીને પૂરા કરના જ જોઈએ એમ મનાય છે આ પ્રારબ્ધનાદનો ઘણી નાં દુરુપયોગ થાય છે કિશોરલાલભાઈ કહે છે કે

‘જ્ઞાની મનાતા પ્રુષોને પોતાની ભોગવૃત્તિ પોપના માટે પણ પ્રારબ્ધનાદ મદગાર થાય છે જ્ઞાનીતેયે પ્રારબ્ધ ભોગ્યા વિના ચાલતુ જ નથી’ — એ લાન નીચે સન્મામી જ્ઞાનદુસાના ઝોળી શેઠ, નીમતી વસ્ત્ર અને ધરેણા પટેરી શરે અને દુબકર્મ પણ કરી શકે

વાચનાક્ષય

પુનર્જન્મના વાદની પાછળ કર્મનો સિદ્ધાન્ત રહેતો હોવાથી જન્મનાશનો ઉપાય થોડોજો અથવા નાસનાઓનો ક્ષય કરવો એ મોક્ષ પુરુષાર્થનુ સાધન મનાયુ છે મરણ કે વાસના જ બંધનનુ અને જન્મમગ્નણુ દારણુ એમ આપણા તત્ત્વવિચારકોને વિચાર રતા માન્ય પડયુ છે એ વિશે વિશોરનાલભાઈ કહે છે કે

‘પણ સાધક આ વિષયમા ઘણી વાર ગોટાળામા પડે છે જીવનનો કે જન્મના કર્મોનો કટાણો આવવો, જીવનમા નિષ્ક્રિયતા આવવાથી જગત કે સંબંધીજનો પ્રત્યે ઈર્ષક ઉદ્વેગીનતા વ્યાપરી અમળ વૃદ્ધા વરથા આનંદી, વૈરાગ્યો ક્ષણિક કે ઉપનક્રિયો વેગ આવવો — આ બધામા સાધક પોતાની વાસના નિવૃત્ત થતી હોય એમ ક પના કરે છે અને એને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શુભ ચિહ્ન સમજી એ પ્રમારની દૃષ્ટિને પોપના પ્રયત્ન કરે છે

પણ નાસનાના મૂળ એના ઝીછરા નથી કે ઝા દર્શને વામનાનો કામ થઈ જાય તાથને માગી નાગી હોય અને તેને ખખેરી કે ધોઈ નાખીએ તેમ વાસના ખખેરી કે ધોઈ નાખી શકતી નથી અથવા રોપાને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખીએ તેમ વામનાનો ઉઠેદ પણ થઈ શકતો નથી

ગર્ભ મન મંથી પગલુ કે બ્રહ્મચર્ય પામલુ ખૂમ પૈસા મ્માના કે દેશમેનામા પલુ અથવા મન્યાસ લેવો, વિનાયન કે અમેગિય જઈ ખૂમ અમ્યાસ કરવો કે દિમાનયમા જઈ એમન ચિતનમા જીવન ગાગલુ એવો એવો ડગમગાન મનમા ગલો દોષ પગી એમ. આવેગને નશ થઈ મન્યાસ લઈ દિમાનયમા ઉપડી જાય એમ્લે નાસનાઓનો સદગતા પૂરંક ઉઠે. થઈ ગયો એમ માનનાલુ નથી જેમ બુદ્ધી ભરેયો અને વેશો લઈને વારવાર અદરય થાય અને વગી પાડે નરા રૂપમા દાનર થાય છે (એમ મહેવાય છે) તેમ વામના નરા નરા મિત્રો ઉપનન મરી નરા નરા રૂપોમા દાનર થઈ જાય કે

‘નામનાનો ઉઠે’ એ શબ્દપ્રયોગ જ મને બૂલભરેલો લાગે છે જેમ પરનાના દિઓમા ધારનેટની વાસ મડી નાખવાને નાગર વેનના પાન દાથે ચોળવામા આનતા તેમ મનિન અને વ્યસુખની નાસનાઓનો મયમ ગી તેમને શુદ્ધ ઓ પરોપકરની વામનાઓમા દેરવરી તથા એ શુદ્ધ વાસનાઓની પુન વિવેકથી શુદ્ધિ મરવી અને એને એની પોપરી કે એ નામનારૂપે રહેજ નવી પણ એવા રાસ્તિમ પ્રકૃતિરૂપે સ્વદેવ ગુણ લીને રહે અને ડેવો વિનયો પામી જાય એવો વામનાનો અત નામનાનો માર્ગ થઈ શકે આથી વામનાના ઉઠે ને મને ‘વાતનાની ઉતરોત્તર શુદ્ધિ મરી’ એવો પ્રયોગ મને નારે ચોખ્ય લાગે છે અશુભ નાસનાઓને લગી શુભ નાસનાઓને પોપરી અને શુભ વામનાઓને નિર્મળા ગતા હુ—આ માર્ગ સમગ્ર શમય એવો છે જેમ અત્યત ઝીણુ મરેનુ અજન આખમા ખૂચનુ નથી જેમ દૂનનો મુદ્દમ પગલ વાનારજીને જગાડતો નથી તેમ વાસનાનુ

અત્યંત નિર્મળ સ્વરૂપ ચિત્તને અશ્વત્થિ અથવા સૂક્ષ્મની શોધમાં બાધિત થતું નથી નિર્મળનિકતા અને આની વચ્ચે બેઠે હોય તોમે તે બહુ સૂક્ષ્મ છે ફે+ફે+ફે+ફે એમ અત્યંત ધિ પર્વતનો જવાબ અને ૧ વચ્ચે જેટલો ફેર છે તેટલો આ ફેર કંપી શકાય "

જીવનનું ધ્યેય સાર્વજનિક હોયું જોઈએ

" વ્યક્તિગત મોક્ષનું ધ્યેય રાખનાથી માણસને ધણી વાર સમાધાન પ્રાપ્ત થતું નથી એ વસ્તુ સમજાવતા ડિશોરબાયબાર્થ 'સરકા અને ધર્મ' પુસ્તકમાં (પા ૩૬, ૩૭) લખે છે કે

" વ્યક્તિગત મોક્ષ માટે ઘણા સાધુપુરુષોએ ઘણો પુરુષાર્થ અને ત્યાગ કર્યો છે, અને સિદ્ધિ પહેલા જ મરણ પશુ પામ્યા છે પણ જ્યે તે મોત લાંબનિ-જ હોય અને મોક્ષસિદ્ધિ જેવું લાગ્યા પડી તેઓ થોડા મગમા જ મર્યા હોય તો તો તેઓ સમાધાનપૂર્વક મર્યા છે પણ તે પડી લાખો કાળ જીવતા રહ્યા હોય તો મરણ વખતે જીવનાનો પ્રયત્ન કરતા જોવામાં આવ્યા છે કારણ કે જાંપનિઝ મોક્ષની કૃતાર્થતા ઓસરી ગયા પડી કોઈ બાકી રહેતી મામના કે વધારે આગળ જવાની મામના નવું ધ્યેય પામે છે અને તે જીવનાની અભિન્યાસ કાયમ રાખે છે

" પણ જોના જીવનનું ધ્યેય જાણેઅજાણે વિશ્વના જીવનને કોઈક દિશામાં આગળ સમૃદ્ધ કરે એવું હોય છે અને તેમાં જ જે પોતાનુમે વ્યક્તિગત ધ્યેય પણ સમજે છે, તેને તે ધ્યેય માટે જીવતા રહેવું પણ પ્રયોજનરૂપ લાગે છે અને મરનાની જરૂર હોય ત્યારે મગવુમે પ્રયોજન રૂપ લાગે છે તથા કામ કરતા કરતા કુદરતી મરણ આવે ત્યારે પણ શાંતિ અને સમાધાન રહે છે

" મૃત્યુને જીતવાનો આ જ નિશ્ચિત માર્ગ લાગે છે જીવનનું ધ્યેય સ્વનદી નહીં, વ્યક્તિગત નહીં, પણ વિશ્વવ્યાપી સાર્વજનિક મરવું તેને ધ્યેય માનો કે પોતાના શ્રેયનું સાધન માનો, અથવા પોતાના શ્રેયને ધ્યેય માનો અને તેનું અનિવાર્ય સાધન સાર્વજનિક જીવનની સમૃદ્ધિ

માનો, જે પોતાનું શ્રેય અને વિશ્વજીવનની સમૃદ્ધિ વચ્ચે વિરોધ નહીં, પણ મેળ સાધ્યો હશે જે એ ધ્યેયનો કોઈ અશ પોતાની હયાતી દરમ્યાન અને પોતાને જ હાથે કે પોતાની જ રીતે સિદ્ધ કરવાનો આગ્રહ ન ગામના તે એટલું લાલુ અને સાર્વજનિક દરો કે અનેકને હાથે અને દીર્ઘકાળે જ તેની સિદ્ધિ શક્ય હશે, તો તેના ધ્યેયને માટે જીવનું તેમ જ મરણ સમાધાનમગ્ન થવાનો વજો મોટો સહન છે કોઈ બીજું ધ્યેય તે પરિણામ લાવી શકે નહીં "

મોક્ષ વિષે નાથજીના વિચારો

વ્યક્તિગત મોક્ષનું ક્રેય આપણી આગળ રાખવામા આવેનું હોવાને ત્રિધે આપણા સમાજને કેટલું બધું નુ આન થયું છે, તે વિષે નાથજી કહે છે

‘ મોક્ષ જેનું વૈયક્તિક કન્યાલુપદ ધ્યેય માનેનું હોવાને ત્રિધે સામુદાયિક લાભ અને આજી માટે જે સામુદાયિક વિચાર, વૃત્તિ અને સદૃશ્યોની જરૂર છે, તે આપણામા હજી આજ્યા નથી અને અનુરિત થયા નથી દરેક જણ પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે સુખદુઃખ ભોગવે છે, આપણે કોઈને સુખી કે દુઃખી કરી શકતા નથી, સુખી કે દુઃખી કરીએ છીએ એ માનિત છે, એની જાનનું શિક્ષણ આપણને જેનાયે વખતથી મળેનું છે અને તેટલા ઉચ્ચ વ્યક્તિગત હેતુ માટે તે શિક્ષણ આપવામા આજ્યા હોય, પણ તે આપણને અત્યંત સ્વાર્થી બનવામા મરજી થયેનું છે આજના અનર્થોના ઘણા બીજા આ શિક્ષણમાથી જ આજ્યા હોય એમ લાગે છે ધન નિરૂતા, વૈભવ કે બીજા મોઈ પણ વિશેષ પ્રાપ્તિથી પોતે સુખી થવું અને તે જ પ્રમાણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીને પોતાનું કન્યાલુ કરવું, આ બધામા મોઈ પણ રીતે સામુદાયિક કન્યાલુનો પ્રશ્ન નિચ્ચાર કે હેતુ જણાતો નથી આ પરથી એમ જણાય છે કે આપણામા સામાજિક કે સામુદાયિક વૃત્તિનો અભાવ જણાઈ આવવાના મરજી આપણામા પ્રત્યેક વૈયક્તિક લાભની દૃષ્ટિ ઝળવનારા આ શિક્ષણમા હશે આપણા આચારનિચ્ચારમાં વ્યાપકપણું

ન જાણતા જ્યાં જ સમૃદ્ધિના દેખાઈ આવે છે એના બીજા અનેક ગારણો હોય તોપણ આ એક મહત્ત્વનું કારણ છે, એમ ખાતરીપૂર્વક લાગે છે

“આ સ્થિતિ અનતિદર્શક અને રોગચાળીય છે એવું આપણને ખરેખર લાગતું હોય તો તે બદલનાનો આપણે નિઃશયપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તે માટે આપણે ઉદ્ધત અને યોગ્ય એવું ધ્યેય ધારણ કરવું જોઈએ, તે સિવાય છટકો નથી આપણે માણસ છીએ અને માણસ તરીકે આપણે ઝંઘુ હોય તો સદગુણસંપન્ન થયા સિવાય એ નાત મિદ્ધ થાય એ ઠી શક્ય નથી આ હમીકત પહેલાં આપણા હૃદયમાં પૂર્ણપણે ઠસવી જોઈએ માણસ એકલું રહેનારું પ્રાણી નથી તે સમુદાયમાં અને એકબીજાના સાહચર્યથી રહેનારું પ્રાણી છે તેથી કેવળ વ્યક્તિગત કપાણું કે દિલની કપનાને આપણે દોષાર્પક માનવી જોઈએ વ્યક્તિનું દિલ એ ખરેખરું દિલ ન હોઈને તે વ્યક્તિગત સ્વાર્થ વિષેની ક્ષુદ્ર કે મહાન અભિનાયા જ હોવી જોઈએ અને તેનાથી આજ નહીં તો કાલે સામુદાયિક દૃષ્ટિએ હાનિ થયા સિવાય રહેશે નહીં, એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક સમજવું જોઈએ ધન, વિદ્યા, સત્તા એ કોઈ એકના હાથમાં આવે તોપણ તેનો ઉપયોગ બધાના હિત માટે કરનારો આવે, તો જ તેનો મહુપયોગ કે ધર્મ ઉપયોગ થયો એવું આપણે સમજવું જોઈએ આપણે બધી બાબતોએ — બધી દૃષ્ટિથી સામાજિક થયા વગર આપણામાં ગાનનતા આવશે નહીં જ્યેથી માનવમાત્રનું તબાલુ સિદ્ધ કરી શકાય એ જ આપણો ધર્મ છે માનવમાનમાં આપણે પણ છીએ જ, એટલે આપણો તે ધર્મ આપણું અદિત ન કરતા મધા સાથે આપણું પણ દિલ જ કરે, એવી શ્રદ્ધા આપણામાં હોવી જોઈએ માનવી સદગુણો પર જ માણસનું — આપણા બધાનું જીવન ચાલેતું છે સદગુણોની જ્યાં જ્યાં આપણામાં ઊલ્લુપ હોય ત્યાં ત્યાં જ ખનો પ્રગમ આવે પણ તે સદગુણોની ઊલ્લુપ આપણી પોતાની હોય કે બીજાઓની હોય તે ઊલ્લુપથી આપણે કે બીજા કોઈ દુ ખી બ્રે-૧૯

યનાના જ ન્યા સદ્ગુણો અભાવ છે ત્યા તેનું પરિણામ મર્ષ એ
 પણ ભોગવના જ પડે છે આ નિયમ જ છે માટે આપણે અને બીજા
 સુખી થઈએ એમ નાગવું હોય તો આપણે બધાએ સદ્ગુણી જ મનવ
 નેઈએ આ વાત દૃઢપણે માનવી જોઈએ અને તે જનનો આપણે
 સતત પ્રયત્ન હોવો જોઈએ આપણે મમાત્ન એ ધન જીએ અને
 આપણે મધા મગીને જ સમાજ અનેનો છે આપણા એનીજના
 સાગનરચા વનન—ધન અને ભાનનાન પરિણામ આપણે મના પર
 સાનુરસ્ય થવું ગહે છે દરેકના દે કર્મનું મારુનરસ્ય પરિણામ
 જેને તેને એમનાએ જ ભોગવવું પડે છે એવો નિયમ આ જાતમા
 નથી આપણા બધાના કર્મોનું પરિણામ આપણે બધાએ ભોગવવું
 પડે છે એવા એન્રપણના—સમાજિ મધથી અને માયથી
 આપણે મધાયેના જીએ અસ્વચ્છા—અન્યસ્થિતતા એ દાદ છે
 આ તેના પરિણામ રા છે અન્ય રીતે માણસને ભોગવવા પડે
 છે માણસ મમાજ બાવીને એન્રપણે ગહે છે એવી સ્થિતિમા આપણે
 અસ્વચ્છ રહીએ અથવા આપણે આપણા એનાનું ધન સ્વચ્છ રાખીએ
 તેનાથી જ આપણે ગાથી મુગ્ધિત રહીએ મેન નથી આપણે
 આપણું ધન તે આધે બીજા માણસો અને આપણે ગામ એ બધું
 સ્વચ્છ ન હોય તો તેમાથી ઉપન થનારા રોગપી અનર્થમાથી આપણ
 બની શકીશું નહી ગામમા રોગચાળો ફેલાતા તેના દુ પરિણામ મધાને
 ભોગવવા પડે છે આ જેવે નિર્ગનો નિયમ જ તેનો જ નિયમ
 માણસના બીજા વ્યવહારમા પણ છે માણસે વિચાર કરીને માનીના
 પરસ્પર સમધા માનવી મોં આ તેના પરિણામના નિયમો રાવવા
 જોઈએ મર્ષમગ્નુ ભાવ તપાસવા જોઈએ એમ કવામા આરે તો
 તેની ખાતરી થો છે આપણે મધા એનીજના મધથી બધાયેના
 જીએ આજે સમાજમા જે ભોગ મોટા કરા ચાલે છે તેમા પર
 કરા ઉપન કરનારા મેન છે અને તેના પરિણામ અતિશય
 દુ ખાસીપણે કોને ભોગવવા પડે જ મુલો મેન નિર્માણ છે અને

તેમા પ્રાણ સુધ્ધા કરવાના કોનો થાય છે ? આ જવાનો નિચાર કરતા
 અર્જુન પરિણામ જેને તેને જ જોગમય પડે છે એમ નથી, પણ એકનું
 મીનને — અને એને અથવા જાનાના કર્મોનું જાધાને, જોગમય પડે છે
 જાનમા આ જ અવસ્થા વિવા ન્યાય આતુ છે પરંતુ જીવનનું અસ્તિ
 ગત ધ્યેય એ સાર આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક માન્યુ હોવાથી તે ડોહાને
 આપણે તૈયાર થતા નથી જાનના પ્રયત્ન આતુ ન્યાય લક્ષમા ન લેતા
 પૂર્વજન્મ અને પૂર્વજન્મની પનાથી પૂર્વજન્મના આશ્રય લઈને
 આપણી પૂર્વશ્રદ્ધા ધ્યેય સંપાદનો પ્રયત્ન આપણે કરતા આ ન્યા હીએ
 પરંતુ અસ્તિગત ધ્યેયની પ્રપનાથી જાનપર્યંત થયેના અને તે કંપનાને
 લીધે આપણા અનેના એકાગ્રી સંભાવને લીધે આજે પણ આપણા અને
 આપણા મમાજને થતા અહિતને ધ્યાનમા નહિને આપણે આપણ
 જીવન, આપણો સમાજ, ગાંધી માનનગત વગેરે સર્વના હિતની દૃષ્ટિએ
 આપણા ધ્યેયનો નિચાર કોવો જરૂરી છે

એથી પુરુષાર્થ મોક્ષ નહીં પણ જ્ઞાન

મધી વસ્તુઓનો નિચાર કરતા ધર્મશાસ્ત્રના ભાષ્યને લાગુ કે મમ,
 અર્થ, ધર્મ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમા એથી પુરુષાર્થનું નામ મોક્ષ
 સંપાદનામા આન્યુ છે એ કેને અશે જમ ઉપગમનાડુ થયુ છે તેને
 મદને એથી પુરુષાર્થનું નામ જ્ઞાન સંપાદનાથી જમો જોગવો દૂર થઈ જાય
 છે ગાંધી પણ પુરુષાર્થની મિહિને માટે માણ્યને શોધ મ્માં વિના ચાનતુ
 નથી એ શોધ કામ એટલે સુખ માટે હોય અર્થ માટે હોય કે ધર્મ માટે
 હોય દરે, શોધ માટે જ્ઞાનની જરૂર રહે છે જ્ઞાનથી માણ્ય મુખને શોધ છે,
 અર્થને શોધ છે, ધર્મને શોધ છે શોધ છે એટલે ન જાણાયેતુ જોયે
 છે અને જાણેતુ શુદ્ધ મરે છે જેમ દરેક પત્રીના પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિમા
 માણ્યસને એનું સમાધાન મળી ગહે કે તેની પહેલાનો પુરુષાર્થ
 ગૌણ બની જાય છે, સંપાદના તરફ અર્થની પ્રાપ્તિ માટે મમને ગૌણ
 બનાવવો પડે છે, ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે અર્થને ગૌણ બનાવવો પડે છે,
 તેમ જ્ઞાનની શોધની પ્રાપ્તિમાયે માણ્યસને એનું સમાધાન મળે છે કે

એ જ એનો સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ બને છે અને એનાં ધર્મ, અર્થ કે કામરૂપી ફોલ બોગતવાની ઇચ્છા મંદ પડી જાય છે. આ રીતે કામ, અર્થ અને ધર્મની સાથે જ્ઞાન એ ચોથો પુરુષાર્થ બને છે.”

મોક્ષ કરતાં જ્ઞાનને ચોથો પુરુષાર્થ માનવો એ સા માટે શ્રેયસ્કર છે એ કિંગ્સરજાસમાર્ષિ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે :

“કોર્મકે અનિ પ્રાચીન કાળે જ્ઞાન પ્રાપ્તિની શોધ દરમ્યાન કર્મનો સિદ્ધાન્ત અને તેને પરિણામે પુનર્જન્મવાદ ગોપાયા. . . . જોણે જ્ઞાનના પુરુષાર્થનો અંત કર્મ પોતાના અસ્તિત્વનું મૂળ — આત્મતત્ત્વ — શોધી કાઢ્યું, તેણે પોતાને વિષે પુનર્જન્મના સંભવ તથા ભયમાંથીયે મુક્તિ જોઈ. આત્મતત્ત્વની ગોધર્મા પુનર્જન્મને અટકાવવાનું અથવા તેના ભયમાંથી છટકાવવાનું સાધન મળી આવ્યું.

“આવા કોર્મકે કારણને લીધે ચોથા પુરુષાર્થનું નામ જ્ઞાનને બદલે મોક્ષ પડી ગયું, અને તેનો અર્થ પુનર્જન્મમાંથી છટકા માટેનો પુરુષાર્થ એવો થઈ ગયો. પુનર્જન્મના વાદની પાછળ કર્મનો સિદ્ધાન્ત રહેલો હોવાથી, કર્મનાશનો ઉપાય ચોગ્તવો એ ચોથા પુરુષાર્થનું ધ્યેય મનાયું. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે કોર્મકે રીતે કર્મનો વિસ્તાર વધારવાવાળા જ હોવાથી એ ત્રણ અને મોક્ષ વચ્ચે રાત અને દિવસ જેવો વિરોધ છે એવી વિચારસરણી જાગી. જ્ઞાને પરિણામે એ ત્રણ પુરુષાર્થોમાંથી નિવૃત્તિ, અથવા એ ત્રણ સાથે સંબંધ ન હોય એવાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ, એ જ ચોથા પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાનું સાધન સમજાયું.

“ . . . કેટલાકને જણાયું કે જામે તેમ જ મેક્ષ બન્ને ચિત્તને જ લાગુ પડનારા ધર્મો છે. ચિત્ત એટલે અનેક સંસ્કારોનો સમૂહ. એ સંસ્કારોનું જોર તે જ ચિત્તનું અધન. એ સંસ્કારોની શિથિલતા એ જ ચિત્તનો મોક્ષ. માણ્યે પોતાને દેહ, જ્ઞાન, ધર્મ, અર્થ, નીતિ, અનીતિ, વગેરે અનેક સંસ્કારોથી બાંધી દીધો છે, એ સંસ્કારોનું અધન તોડી નાખવું, એ જ મોક્ષ.

“ હિપના વિચારોમાં તથાંશ રહેલો છે. પરંતુ જે રીતે એ વિચારો પોતાના છે તેને લીધે વિપરીત પરિણામો પણ આપ્યાં છે પ્રવૃત્તિવિચાર કે નિવૃત્તિવિચાર, અંસ્કારોનું બંધન કે શંકિય, એ ડોર્મ સંપૂર્ણ શિદ્ધાંતો નથી, પણ મર્યાદિત છે. એ મર્યાદા, વળી, જુદે જુદે કાળે સ ક્રોધ-વિદાસ પામતી રહે છે આ તરફ દુર્વૃદ્ધ યશુ અને પરિણામે એક બાનુથી જા અને કૃત્રિમ નિવૃત્તિ માટે અને બીજી બાલુથી સ્વચ્છ માટે મોક્ષમાર્ગે ખુલ્લો પગવાનો આપ્યા જેવું યશુ ચોથા પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે કર્મમાત્રથી જળાત્કારે નિવૃત્ત યશુ જ જોઈએ એની કપના મોક્ષ શબ્દે નિર્મોલુ કરી છે તથા આચાર અને વિચારમાં અનેક ગોટાળા અને અસ્પષ્ટતા નિર્મોલુ કર્યાં છે, પ્રવૃત્તિ અને માધનાને કૃત્રિમ માર્ગોમાં વાળી છે, અને સાંસારિક અને પારમાર્થિક એવા બે જાણે એકબીજાની સબંધ વિનાના હોય તેના કર્મોના બેદ રચ્યા છે

“ આ રીતે મોક્ષ શબ્દ અનેક રીતે બ્રામ્હ થયો છે વસ્તુતઃ ચોથો પુરુષાર્થ મોક્ષ નહીં પણ જ્ઞાન અથવા શાંત છે એને માટેના પ્રયત્નથી મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ અને કામને શોધે છે એટલે ખોલે છે તથા તે માટેની પ્રવૃત્તિઓને શુદ્ધ કરે છે તેથી જ એ એની મર્યાદાઓ અને એકબીજા પરના અડસો જાણે છે, અને હેવટે એથી જ જગતને અને પોતાને મે શોધે છે, અને શુદ્ધ કરે છે, તે એટલે મુધી કે જીવનના મૂળ કારણને પણ શોધી લે છે જ્ઞાની ધર્મ કે નીતિના અકુશમાર્થી મુક્તિ નથી મેળવતો પણ ધર્મને બરાબર સમજે છે, વિવિધ કર્મોની પોતાના કાળને ચોખ્ખ મર્યાદાઓને જાણે છે, અને તેના અકુશ અને મર્યાદા જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકારે છે તથા અર્થ અને કામને એ અકુશમાં રહીને ભોગવે છે

“ જેમ પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થોનું ધ્યેય જીવનના નિર્વાહ અને સત્ત્વ સશુદ્ધિનું છે, તે જ પ્રમાણે ચોથાનું છે મરણ પછીની સ્થિતિની ચિંતા અસ્થાને છે જેમ પ્રત્યક્ષ જીવનના વ્યવહારો સાથે ધર્મનો સંયોગ ન રહેવાથી તાત્કાલિક લગ થાય છે તેમ જ ચોથા પુરુષાર્થ વિષે પણ થાય છે.

“આ રીતે જોઈયું તો ચાર પુરુષાર્થની વચ્ચે સત્ત્વિવ્રત જેવો નિરોધ નહીં જણાય પણ સર્વે એકમીત્ત પર આધાર ગણનાગ અને એકમીત્તનું નિયમન કરનારા માત્ર પડશે

“માણુએ જિજ્ઞાસુ હોય જોઈએ, શ્રેયાર્થી હોય જોઈએ, શુશ્રુત્સુ (શોધનની અને શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા) હોય જોઈએ એને પરિણામે એને અને- વહેમો અજ્ઞાન, અવૃત્ત જ્ઞાન, અનિશ્ચિતતા — દમમા અશુદ્ધિ — માથી મોત્ય મળશે જે પુનર્જન્મ સૃષ્ટિના નિયમો પ્રમાણે અનિવાર્ય હોય તો તેને સમાધાનપૂર્વક સ્વીકારી લેવાનું બગ મળશે, જે જ્ઞાનના જે હોય તો બીસાપણુ નહીં રહે જે પુનર્જન્મ સ્વપ્ન હોવા છતાં તેનો અત આવે એનું હોય તો તેના માર્ગનેયે વિશેષ શુદ્ધ અને એકાગ્રિપરીત પરિણામો ઉપજાવી શકે એવો બનાવી શકે પુનર્જન્મના કારણે જ એ પોતાનો પુરુષાર્થ કરવા નહીં પ્રેરાય પણ જિજ્ઞાસાથી સત્યજોધનની શુદ્ધિથી અને શુદ્ધ દેહની આકાંક્ષાથી એ ચોથા પુરુષાર્થના પ્રેરણા

*

*

*

“જ્ઞાનના પુરુષાર્થને જ્ઞાન માટેનો પ્રયત્ન તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એમાંથી જોઈયું સમાધાન મળી શકે તે જ એનું પોતાનું મુખ્ય છે પણ જગત પરત્વે એ પુરુષાર્થ થોડા જિજ્ઞાસા માને છે કે નહીં એ જોના માટે એ જરૂરી કે કે એ પ્રયત્ન ધર્મને દરાવવા કે અનુસરવામાં અને તે બારા અર્થ અને ામની સિદ્ધિમાં મદદગાર થઈ શકે જોઈએ આ જિજ્ઞાસુ જ્ઞાનના પુરુષાર્થનું હોમયન ગણી શકાય તેનું અતિમ ફળ આ મનસ્વ અથવા અજ્ઞાનત્વને ગોધી પોતાની નિરાલસ સત્તા જોડી એ છે

* જ્ઞાનના અતિમ ફળને મોક્ષપ્રાપ્તિ ગણવામાં આવે છે પણ તેથી થતો મોગનો દૂર કરવા એને વિશેષગ્યાનપ્રાપ્તિ અથવા પ્રાપ્તિ કહે છે અને શુશ્રુષુને બદલે શ્રેયાર્થી, સાધક શોધક > જિજ્ઞાસુ એ શબ્દો વાપરે છે

શુદ્ધ આલંબન અને નિરાલંબ સ્થિતિ

આ વિષે ત્રિગોલાલભાર્તિના વિચારો સકલિત ટી નીચે ગ્રન્થ દર્શા છે

ધર્મ, અર્થ અને કામની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ અને શોધ કરવી એ જ્ઞાનનું ધ્યેય છે, અને પોતાના તથા જગતના અસ્તિત્વનું મૂળ જાણવું અને આત્માની નિરાલંબ સત્તા જોવી એ જ્ઞાનનું અંતિમ ફળ છે

પણ, આ સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ‘આત્માની નિગમન સત્તા જોવી’ (એટલે અદ્ભુત કરતા કોઈ રહસ્ય એવી ઉપગમતા અનાન્યાર શક્તિ નથી એવો નિશ્ચય થવો) એ એમ વસ્તુ છે, અને એવી નિરાલંબ સ્થિતિમાં રહેવું એ જુદી જ વસ્તુ છે

જેને આત્મા કે બ્રહ્મ કહે છે તે સિવાય બીજી કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ ઉપર આધાર ગમ્ભીરની જરૂર ન લાગતી પોતાને હાથે થયેના ઝોંતના ફળ ભોગવતા સુખ આવે કે દુઃખ આવે અથવા બીજાઓ તરફથી કે સૃષ્ટિના નિયમોથી ગમે તેના મુખદુઃખ આવી પડે તોયે ધીરજ અને સમતા રહેતી મરણ પછી પોતાનું શુ થશે અથવા શુ થવું હશે એ વિષે કશી પણ કલ્પના કે ચિંતા જ ન થતી પણ જ જીવન પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં શુભ ધર્મ અને ગલ વિચારમાં મુક્યા ગઈ પોતાની સત્ત્વગુણ શક્તિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું અને આગામી વિચાર જ ન કરવો — આના પ્રકારની શુદ્ધ નિરાલંબ સ્થિતિમાં સફળ થઈ રહેનાર ક્ષત્રિય જ નજરે પડે એમ છે

કદાચ કોઈ એવો વિગત મહાત્મા જાણી આવે તોયે ધણુખટું એમ માલુમ પડનારું કે, એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ પડેના ધણા લામા વખત સુધી એણે કોઈ દિવસ કે અદૃશ્ય શક્તિનો આધાર લીધેલો હતો આધાર લીધો હતો એટલું જ નહીં, પણ એના અનન્યાશ્રય કે અનન્ય ભક્તિ કર્યા હતા તેને એ પોતાથી પર અને લિન અદૃશ્યપણે રહેતી કોઈ શક્તિ સમજતો હતો, અથવા તે શક્તિનો અવતાર સમજતો હતો, અથવા તેની આજે એનો માર્ગ ખાસ સર્વાધ છે એમ તે માનતો

૧મી મગજ પત્રીની સ્થિતિ વિશે પણ એલો માર્કિટ દઢ પના મરી રાખેલી હતી. હવન ડગ્માન પોતાનો હિર્મ આધના માટે એલો ને ને પુરુષાર્થ મ્યાં અને ને ને મરેનીઓ તરી ગયો તે એવા આત્મ અને ભાવિ વિશેની શ્રદ્ધાના મગથી જ હતુ એમ જણાગે અને તે પોતે પણ મૂન મગે એમ માર્કિટ આનખન અથવા આધાર ઉપર તથા મર્મના મજાને આપનાગે માર્કિટ અન જતા ન્યાથી નિયમ જનનમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ માન્યતા ઉપર હવનની શરૂઆતમા જ તેની અગ્ર શ્રદ્ધા ભેદવાથી અને નામાન્ય માણ્મોના હવન કે ચિત્ત ઉપર એવી શ્રદ્ધા જોની અમ ૩ છે તેન મરતા તે પુરુષ ઉપર તેની વધારે બળવાન ખસર થરેની દોવાથી જ, નવુ હવન શ્રેયને માર્ગે વધારે વાનુ એમ જણાગે શ્રેયાથીમા ને શુભ ગણો અને ભાવોનો હિર્મ ધવો જોઈએ તેની ઠી પ્રમાણમા — એવા ગુરો અને ભાવો સ્વભાવનિદ્ધ મની જાય એવી — વૃદ્ધિ થયા પત્રી જ ‘નિરાનન સ્થિતિ’ ની શાય એમ વિચારો પ્રત્યે તેનુ પ્રમાણ થયુ છે અને ધામે ધામે તે સ્થિતિમા હના આવી છે એવો સામાન્ય અનભવ છે.

આમ માપસને પોતાની સાવના માટે માર્કિટ ને માર્કિટ આનખન સ્તીમરવુ પડે છે એ આનખન શુદ્ધ હોય તો તે મરી પ્રગતિ મરી શકે છે.

શુદ્ધ આનખનમા એવા લક્ષણો જોઈએ તે આપણે મપાવીએ.

૧ એ વિશેની શ્રદ્ધા નિયાગશક્તિના વરાગ માથે મગાન થાય પણ ઘટે નહીં.

૨ એ આપણી જીવિની સમતા વગાની અપેક્ષા રાખે પણ આથી ઠી નિયારવુ જ નહીં એમ મયાત મૂકે નહીં.

૩ એના સ્વરૂપ વિષ ને માર્કિટ જે સમ ૮ મનમા ગદી દોય ન ગેગમ ૮ તે વિષનો નિયાર જેમ જેમ ઊગ થનો જાય તેમ તેમ દૂર થતી નય અને તેનુ મીઠ સ્વરૂપ વગારે વગારે સ્પષ્ટ થનુ જાય એના અપૂર્ણ ત્યાગની મરી જરૂર પડે નહીં.

૪ એ આયબન જાતિ, કુળ, દેશ, અપ્રદાય, અનુગમ વગેરેની ઉપાધિઓથી મને તેટલું રહિત અને અને તેમજ ગર્વમાન્ય થાય, અને,

૫ શ્રેયાર્થી મનુષ્યને એ આયબન એમલુ ઉદાત્ત અને પ્રિયકર વાગતું નેઈએ, કે તે ઉપરની શ્રદ્ધા તેને હ્રાસમાં પ્રાપ્ત થતા મુખ્યમાં નમ અને કૃતન મનાવે તથા હ્રાસની ધન્યતા મનાવે, દુષ્કર્મમાં ધીરજ તથા અમતા યજ્ઞનાની અને વિધના નિયમોને શાતપથે અધીન રહેવાની શક્તિ આપે, પોતાની મર્યાદાઓનું ભાન કરાવી નિર્માની અને નિર્દોષી રાખે નુમ હોઈ અને મત્સ્યગાદિના પ્રપ્તો માટે ઉત્સાહ પ્રેરે તથા તેમાં જે જોખમો કે અડચણ આવી પડે તે ઉપવાસ આદિથી બનાવે અને, પોતામાં રહેના ભકિત વગેરેના ભાવોને પ્રીલના અનન્ય આપે

શુદ્ધ આયબનનો નિયાર હર-સમા સૌથી પહેલા, એમલુ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, આયબન ઉપરની શ્રદ્ધા એ કોઈ હરમ પદાર્થ કે શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા નથી પણ કોઈ અદર્શ્ય શક્તિ કે નિયમ પર શ્રદ્ધા છે અદર્શ્ય પરની શ્રદ્ધા હોવાથી એ આનંદન પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી એટલે કે આનંદન પરની શ્રદ્ધા એ કોઈ પ્રમાણાતીત નિયમ પરની શ્રદ્ધા છે

આ ખામતમાં જેઓ વિચારના ક્ષેત્રમાં ખૂબ નિશ્ચિત થયેના છે તેમના મત પ્રમાણે, ક્ષણ પરમાત્મા પરમેશ્વર વગેરે નામે ઓગળા વાતા એક ચૈતન્યરૂપ પરમતત્ત્વનું અસ્તિત્વ એ પ્રમાણાતીત વિષય હોના છતાં દેવના મલનીય લાગતી વસ્તુ નથી, પણ સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે એની પ્રમાણાતીનતા એ કેવળ સ્વયંસિદ્ધ હોવાને લાંબે જ છે પણ સ્વયંસિદ્ધ છે એનો અર્થ એવો નથી થતો કે એની પ્રતીતિ યદ્યદ્ધને થઈ જાય છે પરંતુ એમ કહેવામાં એમનો દાવો એવો કે, એ ચતન્યશક્તિના અસ્તિત્વને કેવળ શાસ્ત્રના વિશ્વાસ મુકરા યોગ્ય અપિઓના, કે વડીલોના મત તરીકે માની લેવાની જરૂર નથી, પણ જે

ધારે તે એને વિશે પોતાના અનુભવ અને વિચારથી છુપાવવાનું જાનગી કરી ભૂલ મહે એમ છે

માત્રમાપમાત્રા વિના વિચારનો સાર આ પ્રમાણે છે

૧ જ્ઞાન નામે પુરુષાર્થનો અતિમ નિષ્ક્રય એ છે કે, પ્રાણીમાત્રમા સ્ફુરતું જે ચૈતન્યનત્વ છે, તેનાથી પણ તેની ઉપર અત્તા ધરાવનારું કોઈ બીજું તત્ત્વ નથી તેને આત્મનત્વ કહે છે. સત્ત્વનત્વ કહે છે તે એ જ ચૈતન્યનત્વ વિધના મૂળમા છે એ નિગમા ગ્રંથો તે 'નિગાન ! મિથિતિ' છે

૨ એ ચૈતન્યનત્વ છે જ એ વિશે રામ નથી પણ એ પ્રમણાતીત છે, પરંતુ પ્રમાણાતીત છે એટલે એવું અદ્વેય છે એમ નથી, પણ સ્વયંસિદ્ધપણે એની રહેને પ્રતીતિ થઈ શકે છે એ પ્રતીતિ એનું જ નામ આત્મજ્ઞાન

૩ આત્મતત્ત્વ છે જ, માટે એ સત્ત્વ છે એ ચિત્ત છે, એટલે કે જ્ઞાનક્રિયારૂપ છે બીજા શબ્દોમા જે 'ઈ' છે' એમ લાગે છે તેનું મૂળ તેમા ગેની ચૈતન્યની અત્તા છે 'છે' તેમા જે કાઈ ક્રિયા કે જ્ઞાન જણાય છે તેનું મૂળ તેમા રહેતું ચૈતન્યનત્વ જ છે

૪ જ્યાં સુધી ચિત્તની મશુદ્ધિ થઈ નથી ત્યાં સુધી તેને કાઈક પણ આનંદન આવારણ લાગે છે અને એમ દોષ એ યોગ્ય છે એ આનંદન માનન નથી પણ અત્ત દોષ જેઈએ બને તેની અત્તના વિશે આત્મપ્રતીતિ ન હોય

૫ પરમાત્મા એ જ એનું આનંદન છે પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવામા અને જમણાઓ વચ્ચે છે અને તેને લીધે જ્ઞાન અને ભાવોની સશુદ્ધિમા ખામી આવે છે, તથા અબ્યુત્પન્ન અને પુરુષાર્થમા નિર્મળ આવે છે

૬ આનંદનની શક્તાનો વિચાર કરતા પરમાત્માનું આ પ્રમાણે રહેતું અનુસધાન યોગ્ય લાગે છે

- (૧) તે સત્ય, જ્ઞાન તથા ક્રિયારૂપ છે
- (૨) તે જગતનું ઉપાધાનકારણ છે
- (૩) તે સર્વવ્યાપક અને વિશુ છે
- (૪) અમુક જ એના નામ, આકાર કે ગુણ છે એમ ન સ્વીકારાયેલું. એ નામ માત્ર, આકાર માત્ર અને ગુણ માત્રનો આશ્રય છે.
- (૫) તે કારણરૂપે સત્ય સકલનો દાતા અને કર્મફળપ્રદાતા છે.
- (૬) તે અનિષ્ટ છે અને સાક્ષીરૂપે પ્રતીત થાય છે
- (૭) તે મહાન, અનંત અને અપાર છે
- (૮) તે સ્થિત અને નિઃસ્વરૂપ છે
- (૯) તે જગતનો તત્ત્વી અથવા સુત્રધાર છે
- (૧૦) તે સ્વતંત્ર છે
- (૧૧) તે ઉપાસ્ય, એષ્ય, વરેષ્ય, શરણ્ય, સમર્પણીય છે
- (૧૨) જગતમા જે કાર્ષ્ણીયુષ્મ અશુભ નિબૃત્તિ છે તે તેના જ વડે છે, માટે તે સર્વ શક્તિઓના જાગરણ છે પણ તેમાથી જે શક્તિઓ શ્રેયાર્થી માટે શુભ અને અનુકૂળ કરના થોડી છે તેનું જ અનુસંધાન કરવું પડે છે એની અનુલીનતા અને અનુમંધાન કરના થોડી નિબૃત્તિઓ દ્વારા જ્ઞાન પ્રેમ અને ધર્મને અનરૂપ ક્રિયા શક્તિઓ છે

૭ સત્યસગુણિનું કૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ જીવનમા શુદ્ધિ અને જાવનાના હિમ્ન વડે મરણ તથા મગ્ધોત્તર સ્થિતિ વિશે નિર્ભય કરી શક્તિ અને સમાધાન આપવાનું છે સત્યસગુણિ એ જીવનની સાધના તેમ જ માધ્ય છે

અવતારવાદ

કિશોરવાયલાઈએ મોક્ષની માન્યતાનું જોય શોધન કર્યું છે તેમ જ હિન્દુ ધર્મની બીજી કેટલીક માન્યતાઓનું પણ શોધન કર્યું છે તેમા અનંતરવાદ અને મૂર્તિપૂજા મુખ્ય છે કિશોરવાયલાઈ કહે છે કે અનંતરવાદની પાછળ નીચે મુજબ માન્યતા રહેલી જોવામા આવે છે

“જીવા માથી જુના પ્રનારનો એક ઈશ્વરાત્મા છે તે હમેશા અનુ-
પુરુષનો અને ધર્મનો પદપાતી છે, તથા દુષ્ટજનોનો અને અધર્મનો
વેગ છે અમાત્મા અધર્મનું બધા ક્યારે અને કેમ વધે છે તેની તે
મનવે ચોક્કસ ગણે છે અને એની અપેક્ષા કરતા અધર્મની માત્રા વધારે
હનાય તો કોઈ પણ ગીને શરીર ધારણ કરવાની તે તૈયારી કરે છે
જેરી જનનુ કાર્ય કરવાનુ હોય તેને અનુકૂળ થાય એવી ગીને તે પોતાનુ
શરીર, મનુષ્ય, પશુ, પંખી વગેરે ગમે તે યોનિમા નિર્માણ કરે છે
શરીર નિર્માણ થાય ત્યાગવી માડીને તેનો જીવ આવે ત્યા સુધીનો એ
પોતાનો કાર્યક્રમ આગળથી નહીં કરી ગણે કે એ ઈશ્વરાત્મા પોતે
ધારે તેટલો પ્રકૃતિના નિયમોથી સ્વનત્ર વર્તી રહે છે અને પોતાના
જીવનની એકેએક ખીનાને પહેરેથી જાણે છે વળી સામાન્ય માણસ
જે સામાજિક, નૈનિ- વગેરે બંધનો સ્વીકારે છે તેથી તે પર હોય છે
અને તેથી પોતાના અવનારનો હેતુ સિદ્ધ કરાને ગમે તેવા ઉપાયો લે
તોપણ તે દોષપાત્ર થતો નથી ”

ઉપરની માન્યતા અતિમ અને ચુસ્ત અવનારવાદીની છે એમની
કેમીક વાતો આધુનિક વિચારો નથી સ્વીકારતા કિશોરવાયભાઈને
આ માન્યતામા ધણી જૂલો રહેતી યાગે છે તેઓ દહે છે કે

“જેને આપણે જીવાત્મા કે પ્રત્યગત્મા તરિકે અમજીએ છીએ
તેથી જુના કોઈ એક કે અનેક ઈશ્વરાત્મા છે એ માન્યતા જૂનમગેરી
છે એને માટે અનુભવનો આધાર નથી

“જન્મ, મરણ અને જીવનમર્ધની બાબતમા જેને આપણે પ્રત્યગત્મા
કહીએ તેથી વધારે સ્વતત્ર, પ્રકૃતિના નિયમોથી પર, પહેરેથી પોતાના
જીવનનો નમ્શો આવેખી રાખનાર કે જાણનાર, જીવાત્મા વિરે પોતાના
જીવનમર્ધ બાબતમા જોટલો સક્રપ માની શમય એથી વધારે ચોક્કસ
સક્રપ કરીને અવનારના કોઈ પુરુષ જૂનકગમા ર્ધ ગયો છે, વર્તમાનમા
છે કે ભવિષ્યમા થશે — એ માન્યતા જૂનમગેરી છે

“ એવી રીતે અવતાર મનાયેલી કોઈ વ્યક્તિના જીવનનાં કર્મોની મુદ્દામુદ્દના કે યોગ્યાયોગ્યતાની આરાસારવિવેકથી દરેલા નીતિના અને માણસાઈના નિયમોથી પરીક્ષા કરી ચક્રાવ નહીં, એ કર્મો તો સર્વે દિવ્ય જ સમજવાં જોઈએ — એ માન્યતા પણ બૂઝાવેલી છે.

“ રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ, મહમ્મદ કે બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ જીવતામાંથી કોઈ લુદ્ધ પ્રકારના સત્ત્વ કે તત્ત્વમાંથી ઊપજેલી હતી, એમ માનવું એ બૂલ છે.

“ તેમજે જે કાંઈ કહ્યું તે પહેલેથી જ ધારી રાખેલું હતું એમ માનવું બૂલભરેલું છે. રામે સીતા પાછળ કરેલો શોક કેવળ નાટક જ હતું, કૃષ્ણે જે અપકર્મ કર્યા હોય તો તે દિવ્ય જ હતાં, સહજનંદ સ્વામી કે સ્વામી ગમદામે જે વ્રત, તપ, યોગાભ્યાસ વગેરે કર્યાં તે પોતાની હિંમરપ્રાપ્તિ માટેની વ્યાકુળતાથી નહીં પણ શ્રેયાર્થીઓને શીખવવા માટે જ — આવી માન્યતાઓ બૂઝાવેલી છે

“ રામ, કૃષ્ણ વગેરે પુરુષોમાંથી જે કોઈ ખરેખર થઈ ગયા હોય, તેમને બીજા સર્વે મનુષ્યો જેવા મનુષ્યો જ મમજવા જોઈએ એ અમથ હતું, અશ્વર્થવાન હતા, તેમની અશ્વર્યઞ્ચ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની, મહાન આશયોવાળી હતી, એમના કાળના તે મહાન અત્રણીઓ હતા, એમાંના ઓછાક વિદ્વાન, કોઈ સાધુપુરુષ, કોઈ શ્રેષ્ઠ ધર્મજ્ઞ અને નીતિજ્ઞ હતા શિવાજી, વોશિંગ્ટન, ગેરીઆલ્ડી વગેરે જેમ આજના જમાનામાં પોતા પોતાની જાતિના ઉદ્ધારકો મનાય છે તેમ તેઓમાંના કેટલાક પોતાના અમરપના પ્રજોદ્ધારકો હતા. એમના જન્મ કર્મ વિશે આથી વધારે દિવ્યતા સમજવી એ બૂલ છે

“ આથી વધારે દિવ્ય શોભા એમના નામની આલુઆલુ રચી એમને કાલ્પનિકપદે ચણવી એમની કૃત્રિમ પૂજન કરવાથી મનુષ્યને કે સમાજને પોતાનો અબ્યુદય સાધવામાં વિશેષ લાભ થતો જણાતો નથી, અને એનાં નુકસાનો ઘણા છે

“ હિન્દુ પ્રજાની આવી માન્યતા કરી લેવાની તૈયારી હોવાથી, આવી માન્યતા ખેમાડવામાં જેમનો સ્વાર્થ રહેલો હોય છે તેઓ આરા પ્રકારની ભૂટકી વારંવાર નાખતા જ રહે છે અને પ્રજાનો ભોલો વર્ગ એમાં શ્રદ્ધા અનર્જ જાય છે એનો ઉપયોગ પણ પ્રવર્તનમાં અને રાજકારણમાં વિરોધ કરીને થાય છે લગભગ એકેએક સપ્રદાય પ્રવર્તક પોતાની કે ખીજી પેઢીમાં ઈશ્વરાવતાર બને છે એટલું જ નહીં પણ તેઓ અવતારના અવતારી હતા, — રામ અને કૃષ્ણ જેમના પતિચારકો ગણાય એના — એટલે મુઠ્ઠી એ માન્યતા દેવાતી જાય છે મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી લગભગ ઈશ્વરપદે આરૂઢ થઈ ગયા છે અને એમની મૂર્તિપૂજા શરૂ થઈ છે લોકમાન્ય તિલક પણ એ જ માર્ગે ચડે છે એમ જણાય છે અને ગાંધીજીને માટે પણ એવો સભર છે જે આવું કરે છે તે પ્રજાની અને, પહેલા નહીં તો છેવટે પણ, પોતાની અશુદ્ધિને જ પોતે છે અને વધારે છે એમાં કલ્યાણ નથી ”

મૂર્તિપૂજા

મૂર્તિપૂજા વિશે મિશ્રસ્વાધ્યાયમાં એ પોતાના વિચારો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે

“ પોતાના પૂજ્ય કે સ્નેહી જનોના સ્મારક તરીકે મૂર્તિ કે પ્રતિમા રાખવાની વૃત્તિ એની અસ્વાભાવિક કે સંદેષ નથી, કે ઇસ્લામમાં ક્યો છે તેવા એનો સાવ નિષેધ કરવો જોઈએ મૂળ પુરુષ પ્રત્યે જે પૂજ્યભાવ કે સ્નેહશુદ્ધિ હોય, તે અશન એની પ્રતિમા માટે પણ રહે એ સ્વાભાવિક છે પણ એ પ્રતિમા છે એ જૂની વસ્ત્ર, એનામાં ચેતન છે એની ભાવના કંઈ, એને પદ્મચિહ્ન કહી, જે પૂજાવિધિ રચનામાં આવે છે, અપાર શ્રમ લેવામાં આવે છે, આમદ રાખવામાં આવે છે, અને તેને નિમિત્તે ઝઘડાઓ કરવામાં આવે છે, એ નિવેકમયાંદાનો અતિરેક છે

‘ મૂળમાં, યોગાભ્યાસીને ધ્યાનના આવનન તરીકે મૂર્તિની ઉપયોગિતા લાગી હશે પડી, મચ્છા ચિત્તને સર્વ નૂર્નિય અનુસંધાન

રખાવવા, આખો દિવસ મૂર્તિને જ લગતી ક્રિયા કરવી પડે એવી જાતનો, સવાઈથી રાત સુધીનો મૂર્તિપૂજનો ત્ર્યંકમ ગયાયો હોય એમ સંભવિત છે એના યોગાભ્યાસીને જે વ્યવસાય અભ્યાસદષ્ટિએ તે વખતના ખ્યાલથી આવશ્યક લાગ્યો, તે જતે દલાડે, યોગાભ્યાસ માટે જેનો સ્વપ્નેમે વિચાર ન હોય, તેનાયે જીવનનો મહત્વનો વ્યવસાય જની ગયો જે સાધનરૂપ સ્ત્રીકારેલો તે સાધ્ય જની ગયો, એમ મને લાગે છે ધીમે ધીમે એતુ મહત્વ એટલું વધી ગયું કે, મૂર્તિપૂજા એ ભક્તિમાર્ગનું આવશ્યક અંગ જેવી થઈ ગઈ અથવા મૂર્તિપૂજાને ‘ભક્તિમાર્ગ’ એનું ઉન્નતિનું એક સ્વતંત્ર સાધન હોય તેમ, મોટું પદ મળી ગયું.

“યોગાભ્યાસીનેય મૂર્તિપૂજાની ખટપટ આવશ્યક નથી, અને ખીજા એને તે એ માત્ર અધ્યક્ષ, વહેમ, અશુદ્ધિ, રૂઝિમ ક્રિયામય અને ઈશ્વરના કે ધર્મના નામ તમે જવડા વધારનારી થઈ પડી છે.”

“મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્યસ્વભાવની સાથે જ જોડાયેલી વસ્તુ છે અને રૂપાન્તર કરી પાછી બાપીને ભામી ગલેગે, એમ કેટલાક કહે છે પણ એમ તો અસ્પૃશ્યતાની મામતમાં પણ હોસમાં આવે છે પ્રશ્ન એ નથી કે એ રૂપાન્તર કરીને જ્ઞાનને કે નહીં પ્રશ્ન એવો જ છે કે જ્ઞાનને જે રૂપમાં આપણી સમક્ષ એ ખડી છે તે અનિષ્ટ છે કે નહીં ? ધણી પાઠી નવા વેપમાં જ્યારે એ આવશે અને અનિષ્ટતા દાખવશે, ત્યારે તે દાગીના લોકો ઉપર તે વેપ શૂદ્ધી પેરાની ફરજ આવશે, જ્ઞાનને આજનો વિકૃત વેપ આપણે દૂર રીએ તો મસ છે.”

અંતિમ કથન

‘પોતાના જીવનસાધન’ પુસ્તકમાં ક્રિશ્નારજાનભાઈએ અધ્યાત્મ અને ધર્મના લગભગ દરેક વિષય ઉપર પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે તેમાંથી મહત્વના વિષય ઉપર જે વિશેષ પ્રચલિત માન્યતાઓમાં ક્રિશ્નારજાનભાઈને જોડાણ લાગ્યો છે તે વિશે જ તેમના વિચારો ઉપર જણાવ્યા છે ક્રિશ્નારજાનભાઈએ સાખ્ય, વેદાન અને યોગ વિના

વિચારોનું પણ શોધન કરેલું છે પરંતુ આમાન્ય વાચકને એમાં રસ ન પડે એમ માનીને, હું એ વિષયમાં ઊતર્યો નથી.

‘જીવનગોધન’ પુસ્તકને અતિ ‘અતિમ કથન’ નામનું પ્રસ્વરૂપ તેમણે લખેલું છે તે આખું જ ડાનારીને આ વિભાગ પૂરો કરીશું.

‘આ બધા લેખો નિદાણુદ્ધિથી નથી લખાયા પણ સમ્પર્કનમાં ગ્રામ્ય રૂપનાઓ અને આદર્શો, અથવા સ્વચ્છ આદર્શોની ખોળી કંપનાઓ દેખેને અશે નહીં છે, તેને લીધે કેટલો પરિચય નમ્રી દિશામાં વેદાધર્મ જાય છે તેના અનુભવ અને અવલોકન પરથી લખાયા છે.

“આ પુસ્તકના નિષ્કર્ષરૂપે મારે જે કહેવાનું છે તે સૂત્રરૂપે લખી નાખ્યું તો તે વાચકને અનુકૂળ થશે એ સૂત્રો આ પુસ્તકનું સંક્ષેપ (summary) સમજવાનું નથી એટલું માત્ર ધ્યાનમાં રાખવું.

૧ વેદધર્મ એ નામ જે સાર્થક હોય તો, એ જ્ઞાનનો — અનુભવનો ધર્મ છે જે કાર્ષ્ણ અતિમ પ્રાપ્તિ હોય તે આ જીવનમાં જ સિદ્ધ થઈ શકે એવું છે, એવો એનો દાવો છે. શાસ્ત્રો દેવના એમની પ્રાચીનતા માટે કે પ્રચ્છિદ્ધ નસિએ કહેતા હોવાને લીધે માન્ય નથી થઈ શકતા, પણ જેટલે અશે તેઓમાં જીવનના મૂળ પ્રશ્નો વિષે અનુભવના અને અનુભવ મેળવવા માર્ગદર્શક થઈ શકે એવા વચનો છે, તેટલે અશે તે વિચારવા જેવા છે, પછી એ પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન હોય, પ્રતિજ્ઞાને પામ્યા હોય કે ન પામ્યા હોય, સંસ્કૃત હોય, પ્રાકૃત હોય કે જગતની કોઈ બીજી ભાષામાં હોય. અનુભવની વાણી જીવના માણસની હોય કે મૂએનાની હોય, એ વિચારવા યોગ્ય છે.

“૨ અનુભવ મથાર્થ અને અવધાર્થ બન્ને જનનો દોષ શકે છે; વળી અનુભવ અને અનુભવનો ખુનાસો (ઉપપત્તિ) એમાં ફરક છે. આથી અનુભવના વચનો કે ઉપપત્તિ પણ માત્ર વિચારના યોગ્ય જ ગણાય, એ અનુભવ અને તેની ઉપપત્તિ આપણા અનુભવ અને વિચારમાં જેટલે અંશે ડાનરે તેમને અંગે તે માન્ય થાય.

“૩. પ્રાચીન કાળથી તે આજ સુધી જેટલે અંશે ભિન્ન વિચારોના અતુલ્ય અને તેની ઉપપત્તિમાં એકસરખાપણું છે, તેટલે અંશે જ સામ્યોમાં પ્રમાણભૂતતા આવે છે.

“૪. એ શાસ્ત્રપ્રમાણ તથા અતુલ્યપ્રમાણને અનુસરીને, સર્વત્ર મમપણે આપીને રહેલું આત્મતત્ત્વ છે એ સ્વીકારવા યોગ્ય સિદ્ધાંત છે. એની શોધ એ જ્ઞાનરૂપી પુરુષાર્થનું અંતિમ ધ્યેય છે. એ ધ્યેય જીવન જગમ્યાન બિદ્ધ કરવાનું છે—જીવન બાદ નહીં.”

“૫ એને માટે કૃત્રિમ પૂજા, વેશ, કર્મકાંડ વગેરેની આવશ્યકતા નથી મનુષ્ય પોતાનાં દેશ, કાળ, વય, જાતિ, સંસ્કાર, શિક્ષણ વગેરેને લક્ષમાં રાખી, નિરંતર સાર્વધાન રહી, યોગ્યયોગ્યતા તથા ધર્માધર્મનો વિવેકભુક્તિથી વિચાર કરી, સમાજના અને પોતાના જીવનનાં ધારણ, પોષણ અને મત્ત્વસંરુદ્ધિ માટે જે આવશ્યક કર્મો હોય તે કરે, અને ચિત્તશોધનનો અભ્યાસ કરે, તો તે જીવનનું ધ્યેય પામી શકે અને શુદ્ધોનો જે સ્વાભાવિક વિકાસ અને પરાકાષ્ટાનો ક્રમ હોય તેને ગતિ આપી શકે

“૬ આચારમાં, વાણીમાં કે વેશમાં આરાસારવિવેકથી સામાન્ય પુરુષાર્થો સદાચારી માણસને જે અયોગ્ય લાગે તે કાઢવાની ‘મુક્તા’ કે ‘સિદ્ધ’ કહેવાતા માણસને છૂટ છે—એ વચનમાં અજ્ઞાન, ગાંડપણ, અથવા પાખડ રહેલું છે

“૭ એક બાજુએ અનુભવ અને બીજી બાજુએ તક, અનુમાન કે કલ્પના એ એ વચ્ચે ખડું ભેદ છે. અનુમાનને સિદ્ધાંત સમજવાની કે કલ્પનાને સ્વપ્ન સમજવાની ખૂબ યરી એ સ્વયંશોધનમાં મોટી ખાડીઓ છે જેનો પોતાને અનુભવ નથી તે વિશે આશંક કે તટસ્થ રહેવાની અભ્યશોધની કરજ છે

“ પોતે જન્મમરણથી કુટ્ટ એ જીવનનું યોગ્ય ધ્યેય નથી જન્મમરણનો બધ હાસીને આપતી માનવના વધારા એ માટે પુરુષાર્થ દોનો બેઈએ
થે-૨૦

“ ૮. એ જ પ્રમાણે વાદ અને સિદ્ધાન્ત વચ્ચે ભેદ છે. દેખીતાં પરિણામે અથવા અનુભવોનાં અગોચર કારણો વિશે અથવા પ્રત્યક્ષ કર્મોનાં અગોચર કારણો વિશે સ્પષ્ટિનક વણાતી કલ્પના તે વાદ છે. સિદ્ધાન્ત એ અનુભવથી કે પ્રયોગથી શોધાયેલો અચળ નિયમ છે. વાદને સિદ્ધાન્ત માનવાની બૃહ ન કરવી જોઈએ. એ ગમે તેટલો સ્પષ્ટિનક અને સંતોષકારક હાગે તોપણ ખીજો માણસ એ જ વિષય સમજાવવા ખીજો વાદ રજૂ કરે તો તે માટે એક રીતે તકરાર કરવાની જરૂર ન હોય, પરંતુ એ વાદને સ્વીકારનારાના મન ઉપર એથી જે સંસ્કારો દદ ધાય, તે સંસ્કારોના શુભદોષની દૃષ્ટિએ એ વાદની સમાસોચના અને શુદ્ધિ આવશ્યક ધાય. આથી વિશેષ, વાદનાં મંડળમંડળ માટે કે તેને પકડી રાખવા માટે આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ.

“ ૯. સ્વયંશોધકમાં તટસ્થતા, નિરાગ્રહ, અથવા જેને નિષ્કામતા કે નિરુપદતા કહી શકાય તે શુભ તથા પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ જોઈએ જ. અમુક માન્યતા કે વિચાર છોડું જ નહીં એવો આગ્રહ સ્વયંશોધનમાં બાધક છે. માન્યતા કે કલ્પનામાં જાન્યતા કે મોહકતા છે માટે પકડી રાખવાનો આગ્રહ એ સ્વયંશોધનમાં બાધક છે. શાસ્ત્રોમાંથી એકવાક્યના ઉપજનવતાં આવડી જોઈએ એ આગ્રહ અવ્યયોધનમાં બાધક છે. શોધનનો વિષય શાસ્ત્રો નથી, પણ આત્મા કે ચિત્ત છે; અને તે શાસ્ત્રમાં નથી પણ પોતામાં છે. વણાટના પાંચપુસ્તકનો વણાટ શીખવામાં જોડેલો ઉપયોગ હોય તેટલો શાસ્ત્રનો ધર્મ શકે; પરંતુ જેમ વણાટ શીખવાનું વધારે યોગ્ય સાધન વણાટનું પાંચપુસ્તક નહીં પણ કારખાનું તથા અનુભવી વણકરો છે, તેમ આત્મશોધનનું વધારે યોગ્ય સાધન શાસ્ત્રાધ્યયન નથી પણ ચિત્ત અને મ્હગુ તથા સ્પર્શુપનો ભક્તિપૂર્વક સમાગમ છે.

“ ૧૦. ભાષામાં અચોક્કસતા વિચારમાં અચોક્કસતા નિર્માણ કરે છે; માટે તે વિશે તત્ત્વચિંતકે કાળજી રાખવી જોઈએ.

“૧૧ વ્યાકુળતા, નિરાસા, મોહભુદ્ધિ, સત્વસશુદ્ધિ વિચારમય અને પુરુષાર્થી જીવન, પૂજ્યજનો અને ગુરુજનો પ્રત્યે ભક્તિ, આદર, જ્ઞાન પ્રત્યે નિઃકામ પ્રેમ, ધૈર્ય, ખત, કૃતજ્ઞતા, ધર્મશીલતા, આત્મા કે પરમાત્મા સિવાય ખીજન આલમન માટે નિસ્પૃહતા — આખા મુશો મનમોહકમા જોઈએ જ ”

૨

કેળવણી

આપણા ગુજરાતી ‘કેળવણી’ શબ્દમા જોડેલો અર્થ સમાયેલો છે તેટલો અર્થ એ માટે વપરાતા ખીજ કોઈ ભાષાના શબ્દોમા કદાચ નથી હોય હિન્દુસ્તાની ‘તાલીમ’ શબ્દ કેળવણી શબ્દથી મૂલ્યનાતો પૂરો અર્થ કદાચ ધ્યાની રહે તેને માટે કોઈ સસ્કૃત શબ્દ વાપરવો હોય તો કિશોરભાલભાઈ કહે છે કે, “સસ્કિયા અથવા સસ્કરણ શબ્દ વાપરવો પડે સસ્કિયા એટલે શરીર, મન વાણી, ટેવ, લાગણી, બુદ્ધિ વગેરેમા જે કોઈ અવ્યવસ્થા હોય તેને વ્યવસ્થિત કરવાની ક્રિયા’ પછી કેળવણી માટે વપરાતા બુદ્ધ બુદ્ધ શબ્દોનો વિચાર કરી તે દરેક શબ્દ કેવી ગીતે અવગ્રા અર્થવાળો માલુમ પડે છે તેનું તેઓ વિવેચન કરે છે

કેળવણી અને શિક્ષણ

કેળવણીના અર્થમા આપણે શિક્ષણ શબ્દ ચારવાર વાપરીએ છીએ શિક્ષણ એટલે શીખવવું અને સામાન્ય ગીતે નવું શીખવવું એમ મમજનય છે ન જાણેની વસ્તુઓ વિષે માહિતી આપની એટલે શિક્ષણ આપવું કિશોરભાલભાઈ કહે છે કે

પણ ‘કેળવણી’ ‘શિક્ષણ’થી અટકતી નથી કારણ કે શિક્ષણ પણ કરીને પરીણ રહે છે જે દેશ વિરે આપણે માહિતી મેળવીએ છીએ તે માહિતી માગી છે કે ખોગી તેની તે દેશને જોઈને આપણે ખાતરી કરેલી હોતી નથી જે ભાષાના અર્થ કદી જાણીએ છીએ તે

ભાષાના લોકો સાથે પરિચયમાં આવેના નથી હોતા જે દેશના દર્શિત દાસની વાતો વાચીએ છીએ તે વાતોના મૂળ આધાર તપાસ્યા નથી હોતા આ રીતે શિષ્યશ્રુથી જે આપણે મેળવીએ છીએ તે પરાક્ષ રહે છે એ પરાક્ષ જ્ઞાનને ત્યારે આપણે આપણી જોતાની તપાસથી ખુટીએ છીએ ત્યારે એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે જ્યાં મુધી જ્ઞાન પરાક્ષ છે, કેવળ શીમેનું છે, ત્યાં મુધી એ જ્ઞાન વિષે આપણે કેવળ શ્રદ્ધા જ રાખવાની રહે છે એ શ્રદ્ધા બૂલભરેલી પણ હોય જે માહિતી વિશે કેવળ શ્રદ્ધા હોય તે ખરું જોતા 'જ્ઞાન' એટલે જાણેલી કે અનુભવેલી વસ્તુ નથી, એ તો માન્યતા જ છે જ્ઞાન મેળવવા માટે માહિતીને પ્રત્યક્ષ કરવાની જિજ્ઞાસા અને તે જ જોઈએ પ્રત્યક્ષ કરવાની જિજ્ઞાસા અથવા તે જ એ સસ્કારનો વિષય છે એ સસ્કાર આવેલા એ કેળવણીનું એક અંગ છે

'શિક્ષક કે માન્ય કે મિત્ર વિદ્યાર્થીને અનેક વસ્તુનું પરાક્ષ જ્ઞાન કે શિક્ષણ આપી શકે પણ અનેક વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન આપી શકે એ તો મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીએ ગમે ત્યારે પણ પોતે જ મેળવવાનું રહ્યું પણ જે કેળવણી આપનારો કોઈ પણ જ્ઞાનને—માહિતીને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ઉપવૃત્ત કરી શકે, અને એ વિષે પ્રયત્ન કરવાની તે જ નિર્માણ કળી શકે, તો એણે વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન મેળવવાની એક કૃત્રી આપી કહેવાય કેળવણીનો અર્થ માહિતી આપીને અગ્રક વાતો નથી પણ જ્ઞાનની જુગી જુદી કૃત્રીઓ આપવી એ પણ થાય છે એ રીતે શિષ્યશ્રુ કરતા કેળવણીમાં નિરોપ અર્થ રહેતો છે

પણ ટ્રેનીંગ વસ્તુઓની પરાક્ષ માહિતીયે ન હોય તો માણસને જીવન-મરહારમાં સહન કરવું પડે છે એટલે શિક્ષણ એ નિર્અર્થ છે એમ માનવાનું નથી પણ પોતે જે પરિસ્થિતિમાં જીવન ગાળતો હોય તેનો વિચાર કરીને, યોગ્ય પ્રમાણમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાની તે જ ન પાડે તો એની સર્વ માહિતી મિથ્યા પાત્રિય થાય છે એ એને કે મમાજને ઉપયોગી થતી નથી

કેળવણી અને વિનય

અંગ્રેજી 'એજ્યુકેશન' શબ્દ અને સંસ્કૃતમાં સ્પષ્ટરૂપે 'વિનય' શબ્દ પણ કેળવણીનો પૂરો અર્થ સૂચવતો નથી. 'એજ્યુકેશન' શબ્દનો અર્થ મહાર (એટલે અસાનની બહાર) દોરવું એવો થાય. વિનયનો અર્થ આગમ (એટલે થોડા જ્ઞાનમાયી સ્વાગતે જ્ઞાનમાં) દોરવું એવો થાય કે આપણે સામાન્ય ભાષામાં વિનયનો અર્થ આગી રીતભાત એમ સમજીએ છીએ અને વિદ્યાર્થીમાં વિનય આવે એવી આશા રાખીએ છીએ જેનામાં મુશ્કેલી રીતભાત નથી આવી તે શિષ્યિત હોય તો પણ તેને આપણે કેળવાયેલો કહેતા નથી પણ જે શિષ્યિત ન હોય જતા આગી રીતભાત જાણતો હોય તે એક અંશમાં આગ્રાહનો મતભાવ કે એમને શિષ્ય પણ કહી શકાય વિનયન મહત્ત્વ સ્વાગતે કે અને આગ્રાહીમાં એ મનેની આશા રખાય છે.

પણ કેળવણી કેવળ વિનય અથવા બહારની રીતભાત અને વાણીમાં પૂરી થતી નથી પણ રીતભાત અને વાણી વિશે જીવિતી નિયંત્રક શ્રી મારુનરમુ જ્ઞાની મન વાણી અને હર્મને એ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કરવાની આગ્રાહા રામે છે વિશે જીવિત વ્યવસ્થિત થવા વિના કેળવણી પૂરી થઈ શકતી નથી.

કેળવણી અને વિદ્યા

વિદ્યા કહી પણ કેળવણીમાં વિશેષ અર્થ રહેલો. વિદ્યા કહી કેળવણી એક જ માણસ અનેક વિદ્યાર્થી જાણતો હોય જતા તેનામાં નીતિ ન હોય એવું અને એમને સર્વજ્ઞ વિદ્યાસપન્ન માણસ દર્શાવે કેળવણીમાં હોય કે એમ જનતું નથી કેળવણીને નીતિના નિયંત્રકી અનગ પાડી જ ન સમય વિદ્યાની સાથે માણસમાં નીતિના વિદ્યાર્થીને વિદ્યાસ હોય ત્યારે જ અને તેટલે જ અર્થ એ વિદ્યાને કેળવણીમાં સ્થાન મળી શકે.

'વિદ્યા અને કેળવણી વચ્ચેના બેદ જીવિત રીતે પણ સમજાવી શકાય એમ નથી શા માટે વિદ્યાને એક આખું છે અને કેળવણીને એ

અથવા બહુ આખો ઠં વિદ્યારસિયો માણસ જેની પાછળ મડે તેને જ જુએ ચિત્રની પાછળ મડ્યો તો ચિત્રવિદ્યામાં પ્રતીજ્ઞતા મેળવી એટલે જ જુએ ચિત્રને અંગે સત્ય નીતિ, જનહિત ઉપયોગિતા વગેરે જેના ઠં તેનો વિચાર ન કરે એવાથેનો માણસ ચિત્રવિદ્યાની પ્રતીજ્ઞતાને સ્વીકાર પણ સત્ય નીતિ જનહિત કે ઉપયોગિતાને વિશે મેપરવા ન કરી શકે

વિજ્ઞાન અને કેળવણી

જેમ વિદ્યા અને કેળવણી વચ્ચે જે ગહેયો છે તેમ વિજ્ઞાન અને કેળવણી વચ્ચે પણ ભેદ રહેલો છે વિજ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એટલે વિજ્ઞાનથી એમાં વિશેષ કેળવણી રહી છે છતાં વિજ્ઞાનથીયે (પદાર્થોના અનુભવધુમ્ન વિશેષ જ્ઞાનથીયે) કેળવણીની પર્જ્યતા થતી નથી આનુભવિક એ છે કે વિજ્ઞાન આત્મોન્નતિ અને જનહિતનો હમેશાં ખ્યાન ગામતુ નથી કેળવણી એ ખ્યાનને છોડી શકતી નથી વિજ્ઞાન અને કેળવણી વચ્ચેનો મુખ્ય ભેદ આ જ છે મને તે પર્યંતે સોધનો વિષય મનાવે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ખરો એવી એ જ્ઞાત્ય મૂળ મરણ મુવીયે પહોંચી જાય એવી શોધો જગતને માર્ગ ઉપયોગ પણ થાય પણ એનું વિજ્ઞાન એ માણસને પોતાને શાંતિ આપનારું અને મમાત્ને દિત રીતે શોધ એવું ન પણ બને એ રીતે જોના કેળવણી વિજ્ઞાનની વિશેષી નથી પણ વિજ્ઞાન મગતા વિશેષ છે

વિજ્ઞાનની જે નાખા વિના કેળવણી અવૂરી ગ્લાય તે ચિત્તની લાગણીઓના વિમસની અને એ દષ્ટિએ ચિત્તના મગના શોધનની કે ભાવનાઓની શક્તિ વિમસ અને ચિત્તનું શોધન — એ વિજ્ઞાન કેળવણીનું ખાસ અંગ છે એ વિજ્ઞાન જીવનું વિજ્ઞાન પ્રકૃતિના નિષ્કર્ષોના નાનનો અને અનુભવોનો ભાર મધારે પણ એ આપણને શાંતિ આપે કે તેથી આપણું જીવન નુખી થાય એવી ખાતરી નથી થઈ શકે તો વિજ્ઞાનમાં શાંતિપ્રેરણ થવાની પણ શક્તિ રહેતી જ

“પણુ જોકે વિજ્ઞાનથી કેળવણી પૂરી થતી નથી છતાં વિજ્ઞાનના મસ્તકારો વિના કેળવણીને આસે પણુ નહીં એ હું લાગુ મૂકીને કહેવા લાગુ છું એ મસ્તકારો એમણે અવગણન અને પુણના કરવાની ટેવો.”

કેળવણી અને અભ્યાસ

પણી કેળવણીમાં અભ્યાસનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે તેઓ સમજાવે છે

“અભ્યાસ એટલે જોડના એક કામને વારવાર કરવું તે અભ્યાસનું મહત્ત્વ આપણા દેશમાં અહીં લાંબા કાળથી અમજાવેલું છે પણુ અભ્યાસ સાથે બીજાં જે અગા જોડાયેલા છે તે પર ધ્યાન ગયેલું નથી શારીરિક, માનસિક ડોર્ષ પણુ શક્તિ મેળવના માટે એટલે એ શક્તિ પર પૂરેપૂરો કાબૂ મેળવવા માટે અભ્યાસ વિના આવે નહીં અભ્યાસ વિના મસ્તકાર દહ થતા નથી. એટલે આપણે ગમે તે રીતે અભ્યાસ કરાવવા મથીએ છીએ દરેક ક્ષિપ્રા ત્રણ રીતે કરી ગયા છે બચ્ચી, લાલચથી કે નિયા પ્રયેના પ્રેમથી જામ ને લાલચથી પણુ સસ્કાર પાડી શકાય છે ધાતુખતુ એ બેમાંથી જ એકની કે બન્નેની મારફતે અભ્યાસ કરાવવામાં આવે જે આ રીતે અભ્યાસ કરાવવો એ અભ્યાસ કરાવનારને સહેલું પડે છે એમાં અભ્યાસ કરનારની વિવેકશક્તિને ખીલવવી નથી પડતી મસ્તકારના માનસિક વર્તનવરોને લખથી જ કેળવે છે સાળાઓમાં શિક્ષકો પણુ મોટે ભાગે એ જ રીત અખતમા કરે છે પણુ મપ્રદાય પ્રવલકોએ પણુ પ્રત્યક્ષ વારવાર લખ કે આજ્ઞા બતાવી સારી ટેવો નિર્માણ કરી લેાય છે એ ટેવો ડોર્ષ વગ દહ થઈ જાય છે ખરી, પણુ મૂઢપણે એનું મહત્ત્વ સમજાવતું નથી. જે લખ અને આજ્ઞા બતાવ્યા લેાય તેની ધારતી કે અદા બિડી જાય તે ગમે તેટલા મંદાની ટેવો પણુ ઘોડા કાળમાં નાત પામી શકે છે ઘોડાક વર્ષના અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણના સસ્કારોએ આપણી પ્રત્યક્ષ પડેલા સમયના મસ્તકારોને ઉગ્રાડી મૂક્યા તેનું કાલુ તપાસીશું તો માનસ યક્ષે કે સમયના સસ્કારો મમ્મડ કે સ્પર્શસખની સાથે જોડીને પાડવામાં આવેના હતા કાર્ષ્ણ પણુ કારણથી એ અથ તથા આગામથી અદા બિડી વળતા અને સ્થગણે સંપૂર્ણ

જાણતા આધિભૌતિકનાદ પર શ્રદ્ધા એસતા, તે સયમ આ પો ગયો એવું જ પરિણામ શુદ્ધ વેદાત પણ ધણાના જીવન પર ડરે છે જૈન ધર્મ તપ અને સયમ પર અથાગ ભાર મૂકે છે છતાં કેટલાં જૈન માધુઓ અને ગૃહસ્થોમા ચારિત્રદ્રષ્ટતા કમકમાવે એટલી વધેલી સાબળેલી છે તેનું કારણ એ જ હોઈ શકે કે તપ અને સયમની પોતાની કિંમત સમજીને જ એ ઉપર પ્રેમ નહીં હોય પણ એ દ્વારા કાર્ષ ભયનિવારણ કરવાની કે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની આસા રહી હશે અને એ ભય તથા સુખ કંપનામય છે એમ લાગના, પાનખર નંતુના પાદના ભાદ-તપ અને સયમ ખરી પડ્યા હશે

એમ્લે અભ્યાસની સાથે અભ્યાસની ક્રિયા પર પ્રેમ હોય તો જ એ અભ્યાસ માણસને લાભકારક થઈ શકે આ વધારે કણ્ય છે એમા અભ્યાસીની નિયારશક્તિ જાગ્રત થી જોઈએ એમા પ્રેમ થઈ શકે એટલા માટે તેનામા એને ઉપયોગી જુલોનો વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ આ રીતનો અભ્યાસ અતિશય ધીમો જ થઈ શકે

“પણ અભ્યાસની જરૂરિયાત પર જ આજ કેટલાકને અશ્રદ્ધા થતી જણાય છે તેઓ અભ્યાસની અવેશમાં સાહચર્ય (સોમત)ના નિયમ પર ભાર મૂકે છે આવી અશ્રદ્ધા થતાનું કારણ અભ્યાસના નિયમ વિષે આપણી શાળાઓએ પોષેનો જીવભરેલો ખ્યાન છે શાળાઓમા અભ્યાસનો જાણીતો ઉપયોગ આક તથા કરિતા ગોખાનનામા થાય છે શિક્ષકોનો ખ્યાલ એવો છે કે ગોખનાથી આક અને પ્રવિતા માદ રહી જાય છે એટલે સ્મરણ રાખના માટે ગોખનાની (અભ્યાસની) જરૂર છે

‘સાહચર્યનો નિયમ જાણવાનાળા કહે છે કે આ વહેમ છે આપણી સ્મરણશક્તિ તો મૂળથી જ એવી પૂર્ણ છે કે એક વાર જરામર ગીતે જાણવાથી કોઈ પણ વાર ન જુનાય એવી ગીતે મધુ માદ રાખી શકાય પણ જે માદ રાખવું હોય તે જરામર સ્મૃતિમા ભરતા આનંદનું જોઈએ

“આથી એવો નિયમ રજૂ કરવામાં આવે છે કે કોઈ વસ્તુને યાદ ગણના માટે ક્રૂર એ વસ્તુને જ યાદ રાખના પ્રયત્ન કરવો. એ કદગી પદ્ધતિ જે સહેલી નાત એ છે કે દરક ક્રિયા કરતી વખતે આભુમાભુની બની બાખતો ઉપર નજર પહોંચાટી જવી સોય મુન્વા જતુ તો સોય સાથે ખીંછી શી ચીજને પડી છે એ જરા ડુપાગી લેવી એ રૂમો ટપા મૂકેલો કે, એની સાથે ખીંછતુ શુ શુ છે, એ જરા નજરમાં લઈ લેવું એમ કરવાથી સોય ક્યાં મૂકી છે એનો વિચાર કરવા જતા જ આભુમાભુની વિગતો સ્મરણમાં જન્યત થઈ જશે અને મોખન સ્થાન યાદ આવી જશે.

“સ્મૃતિમાં કોઈ વસ્તુની છાપ પાડના માટે એક મસ્કાર મસ્ક એ છાપનો આપણને વારંવાર ઉપયોગ કરવો પડતો હશે તો વિના પ્રયાસે અભ્યાસ થશે એ છાપને જન્યત કરવાને માટે નખત ન જાય એવી રીતની ટેવ પાડાને માટે એનો અભ્યાસ કરવો પડે વળી સસ્કાર લેનાનો પણ એવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ કે જેથી એ જ સસ્કારથી જન્યત કરી જન્ય એની એના મામતી બખરોની સાથે છાપ પડે.

“સાહચર્યનો નિયમ સૂચવે છે કે નવું જનની રીખવું હોય તો અત્યંત સાવધાનપૂર્વક જોઈએ બધું ખ્યાન એની પાછળ લાગેલું જોઈએ અભ્યાસનો નિયમ મૂચવે છે કે શીખેની ચીજને દૃઢ અને જોઈએ ત્યારે ઉપયોગમાં લઈ સમય તે માટે તેની નાગવાર ફેરફારથી (અટકિ) થવી જોઈએ.

‘સદગુણો, દુર્ગુણો, સાગ કામ વરવાની ટેન, ખરાબ કામ કરવાની ટેન એ બધું અભ્યાસથી થાય છે એવું વિવેકથી સારા કામો વિષે આદર પુરિ થાય, એનો મહિમા મમજવ્ય, ચારાનરણ વચ્ચેનો ભેદ પરખાય પણ જે સારું જાણ્યું હોય તેનો અમલ કરના અને નરસુ લાગતું હોય તેમાંથી અટક્યા અભ્યાસ જોઈએ એ અભ્યાસ મગાત્મક કે લાલચથી થાય તો તેથી ઉન્નતિ જ થશે એમ માનવાનું નથી એવું એ અભ્યાસ,

ક્રિયાના જ વિચારથી અને તેની પ્રત્યેના પ્રેમથી જ થવો જોઈએ અભ્યાસ વિના કેળવણી પૂરી થાય જ નહીં એનો અર્થ એ છે કે અભ્યાસ વિના વિચારેથી વસ્તુ પચે નહીં, જીવન માથે ઓતપ્રોત થાય નહીં ”

કેળવણી અને વિવેકબુદ્ધિ

પત્રી કેળવણી અને વિવેકબુદ્ધિનો ત્રિશોરલાલભાઈ વિચાર કરે છે તેઓ કહે છે કે,

‘વિવેકબુદ્ધિને તુ હજીએના જેવી પૂર્ણ મમજી હુ કર્મ, ભક્તિ, વ્યાન, જ્ઞાન, અભ્યાસ, તપ હત્યાદિ વિવિધ સાધનાઓ વડે જે કોઈ વ્યાવહારિક જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા જેવી વસ્તુ અને વાગતી હોય તો તે વિવેકબુદ્ધિનો વિજામ છે કોઈ દેશદિકના દર્શનની કે ગિદ્ધિસિદ્ધિઓની અને તૃપ્તિ નથી પણ ભક્તિ વગેરેથી જે દેવો મનુષ્ય થાય તો તેઓ મારી વિવેકબુદ્ધિને ગુહ્ય અને રિચ્છિત કરે એ જ હજી હુ

“એ વિવેક એમ્મે શુ?

‘વિવેક એટલે મારી ગીતભાત એ પ્રચલિત અને રૂઢ અર્થ અહીં મમજીવાળો નથી, એ તો ભાગ્યે જ કહેવું જોઈએ

‘વિવેકનો ગદ્યાર્થ વિશેષ અથવા સૂદ્રમ વિચાર થાય આપણે જે કાર્ય કરીએ છીએ, શાખીએ છીએ, માનીએ છીએ તે શુ કામ કરીએ છીએ, શાખીએ છીએ કે માનીએ છીએ તેનો આપણે વિચાર થોડો હોય છે જ એમ હમેશ નથી મનતુ

= વગર વિચાર્યા કર્મ, માન્યતા કે ગિદ્ધિથી ખરામ છે કે જુલમયા જ હોય એમ નથી પણ નકર્મ, મરિયગ અને સત્કર્મ પણ જે વિચાર પૂર્વક ન હોય તો તેમાં બે ખામીઓ રહે છે એમ એ કે, વિચારપૂર્વક કરેલાં કર્મ વગેરેમાં જે શુભો પ્રવર્તવાની અને દુઃકારની શક્તિ હોય છે તે વિચારહીન કર્મમાં નથી જોવા, અને તેની વ્યૂત્પત્તિ દેવ હોય તોયે તેને સર્વોપ આધાન પદોત્પાદી શકે કે ઉદાહરણાર્થ તું પ્રાડીમકોણને પણ ન મારું એ જરૂર મુર્ખ છે પણ એ મુર્ખ પ્રવાની કે જે અને દેવગ વશપરખાના મરકારોથી, કે વડીતોના

ધાત્વી કે નરકમાં ચનાગી શિક્ષાના ભયથી, કે સ્વર્ગમાં મળનારા સુખની લાલચથી પકી હોય, પણ એ વિષયને મેં મારી મેલે જ કોઈ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિમિદ્ધથી વિચારી ન લીધો હોય તો એ દર્મથી જે ગુણની દૃષ્ટિ થી જેલેલે તે ન થાય.

“ટકામાં જ્યાં મુઠ્ઠી મારા કમની પાછળ જે ગુણ કે ઇચ્છાનું બીજ રહ્યું હોય તે વિષે મારા ચોતાના હૃદયમાં વિવેકવિચાર ન જાગે, ત્યાં મુઠ્ઠી મારામાં એ શક્તિ નહીં આવે કે એ ગુણોનો સર્વ કામોમાં નિસ્તાપ કરવો, અથવા શુ કરવું અને શુ ન કરવું એ માનત એ ગુણમાં શક્તિને વિચાર કરવો, એમ કરતા આવી પડતા કટ્ટો ધીરજથી સહન કરના, અગદોષ ન વાગના દેવો અને સૌમ્યુદન ગણુ ઇન્દ્ર કે તે ગણના.

‘વિવેકના ઉદ્ધર્ષને હું જાનતું અને તેથી કેળવણીનું અતિમ ધ્યેય માનું છું, અને અવનોહન (શોધનની નિરાસ અને પ્રતિષ્ઠા), પ્રજ્ઞા (અનુભવોને તોગવાની ગમ્તિ)ની તીવ્રતા યોગ્ય હાવેના પોપણને પરિણામે જ્ઞાનાનિર્માણ અને સંપૂર્ણ જનમૃતિનો અભ્યાસ, એવા કેળવણીના નિર્માણો પા છું.

“આમાં થોડા ઉમેરા કરાવી જરૂર છે કેવળ વિવેકજુદિ — નારાસાગની મરાગર સમજણ અને નિર્મુલ્ય કરવાની શક્તિ — એ ૨૬ મિના નિષ્કળ જાય એમ બને, ત ગુણ તે દદતા અથવા મૃતિનો ૮ જેને વિવેકથી મરાગર હગલ્યુ હોય તેને ખતથી મોગી રહેવાની નાનિ માણ્યમાં ટોની જેલેલે એ દના અથવા મૃતિ તે જ મનો મગ આત્મમજા ઇન્દ્રિય શબ્દોથી ઓળખાય છે કેળવણીથી જેમ માણસના સ્નાયુઓ મજબૂત મની શકે તેમ મૃતિ પણ મગવાન થઈ શકે.

જીવનમાં જ્ઞાનદને સ્થાન

ધરિયોની કેળવણી વિષે ગણીય શાળાવાળા પ્રકરણમાં આપણે કેવળક વિવેચન કર્યું છે એટલે તે વિષે અગી ફરી કહેવાની જરૂર નથી.

આદિત્ય, મંગીન તથા કળાનો આપણી શાળાઓમાં તેમ જ આપણા મુંધરેલા ગણુતા સમાજમાં પણ, જે અનર્થ કરવામાં આવે છે અને તેને નામે વિદ્યાગ્રિતા તથા નીતિની સિધ્ધિતાને પોષણ આપવામાં આવે છે તેની સામે કિશોરલાલભાઈએ પોતાનો સ્ખલ વાધો વણી વાર ઉઠાવ્યો છે. વળી તેઓ જીવનની દેગણીમાં તથા જીવનના વિદ્યાર્થમાં, આદિત્ય, મંગીન તથા કળાને જડુ બિયું મ્થાન આપતા નથી. પણ અમુક મર્યાદિત જ મ્થાન આપે છે. તેથી નેમના અંગત પરિચયમાં આવ્યા ન હોય એવા કેટલાકને તો એમ પણ લાગે કે તેઓ જીવનમાં આનંદને કાંઈ મ્થાન આપતા દસે કે કેમ? એ ઉપરથી તેમણે પોતાના ‘દેગણીના પાયા’ એ પુસ્તકમાં ‘જીવનમાં આનંદને મ્થાન’ એ ઉપર એક લાંબું પ્રકરણ લખીને વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે તેમની આગળ પ્રશ્ન એ હતો કે “ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ કે મત્સની ગોષ્ઠની દૃષ્ટિએ તમે (કિશોરલાલભાઈએ) દાર્પનિક વાનો, આદિત્ય, મંગીન, કળા વગેરે ઉપર દીકા કરી છે, પણ આનંદમાં કાંઈ ઉન્નતિ કગવાનું જગ નથી શુ? અને તેથી આગળને આનંદ ઉપજાવવા માટે જ શિક્ષકે કાંઈ પ્રયત્ન કગવાની જરૂર ખરી કે નહીં?”

આનો જવાબ આપનાં કિશોરલાલભાઈ કહે છે કે -

“આ વિષયના વિચાર માટે આનંદની લાગણીનું યોદ્ધક પૃથક્કરણ કરવું પડશે. ચિત્તની પ્રસન્નતાને જ જે આનંદનું નામ આપીએ તો ચિત્ત એની સ્વદગ સ્થિતિમાં રહે ત્યારે એ પ્રસન્ન હોય છે, અને એ આનંદમાં છે એમ કહી શકાય. ચિત્તમાં પ્રસન્નતા થી એ બદારથી નિર્માણ થનારી ચીજ નથી, એ ચિત્તનો આંતરિક ધર્મ જ છે પણ આપણા ચિત્તના તાર દાઘ્યાં જ કગના હોય છે જે ગીતે એ ગીત એવી નિયમિત થાય કે વાગવાર ચિત્ત સ્વદગ સ્થિતિમાં આવ્યાં કરે એ પ્રયત્ન પ્રસન્નતા લાવવા માટે અનુજ્ઞ મળાય

“પણ પ્રસન્નતા મેળવવા માટેના દરેક પ્રયત્નો આ ઉદ્દેશ પાઠ પાઠવામાં એચ્છરણ મળતી થતા નથી. આનું એક કગણ ને

આપણા પ્રયત્નની દિશાબળ જ હોય છે આપણે પ્રસન્નતાને અંદરથી જોવાને અને વિચાર વડે કેળવવાને જાણે બહારથી જોવા અને વસ્તુઓમાંથી સાવકા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણે બૂધી નર્મએ છીએ કે બહારની વસ્તુઓમાં આપણને ધાગી વાર આનંદ લાગે છે તે આપણા ચિત્તની આંતરિક પ્રસન્નતાને લીધે જ થાય છે, એ વસ્તુની કોઈ મોહકતાને લીધે થતો નથી.

“માગ જોવામાં એવું આવ્યું છે કે કેટલાક બહારથી વિનોદી અને ખુશમિજાજ મનાતા માણસોનું હૃદય તપાગીએ તો એ કોઈ ભારે શોકના ભાર તમે દબાવેલું માન્ય પડે છે એ બીજાને પેટમાં દુખે એટલું લક્ષની શકે છે, પોતે પણ તેટલો વખત મોજમાં જીવતા હોય છે, ખતાં એના હૃદયમાં તો જાણે અંદરથી હોળી બગતી હોય છે એથી બિયડું કેટલાં જાણે ‘કાજીજી દુખવે કયુ તો સારે ગાવડી ફિકર’ જેવા ચિન્તાને ભાર લઈને ફરનારા, ગપ્પા મારવા એકલા થયેલા મહોળામાં ભાગે જ બેસનારા અને જીવનની ચબીર બાલુઓનો જ વિચાર કરનારા માણસોમાં એક એવા પ્રકારની પ્રસન્નતા જોવામાં આવે છે કે જેની પેલા ખુશમિજાજોને ગંધ પણ ન હોય એવું લાગે.

“અંદરની પ્રસન્નતા અનુભવાતી હોય ત્યારે જાણ સૃષ્ટિ પ્રત્યેની આપણી બાગમી, — આપણો આનંદ કે આપણો શોક — અને અંદરની પ્રસન્નતાનો તાવ ખોવાઈ ગયો હોય ત્યારે કૃત્રિમ ઉપાયોથી આનંદિત થતાનો પ્રયત્ન — એ જેની વચ્ચેનો ફરક આપણે ચોક્કસ વિચારથી જાણી શકીએ છીએ.

“જ્યારે કોઈ પણ કારણસર મારી પ્રસન્નતા હું ખોઈ બેસુ છું, ત્યારે મારા વર્તનથી જ મને સંતોષ નથી મળી શકતો પણ હું હિમાયય, કાશ્મીર, મદ્રાસજેશ્વર કે મારું વતન છોડીને કોઈ પણ બીજાં કેસાજો જ્યાં ઇચ્છા કરુ છું તે તે જ્યાંનો સાથે મમત્વ તો બાધી શકતો નથી, એમ્લે એના ઉપમાથી, રગતા સૌન્દર્યમાંથી આનંદ મેળવવા પ્રયત્ન કરુ છું મારી પ્રસન્નતા ખોવાઈ ગઈ છે એટલે હું બહારની

મુદરતાને ધારી ધારી જોઈ હું મારી પ્રસ્નનાને અભાવે સ્નાન્ય
 યસ્તુમા રહેલી મુદરતા જોવાની મારી બુદ્ધિ જીતી થઈ નય હ તેથી
 જે અસામાન્ય તે વાથી મારી ઇન્દ્રિયોને ખેલે નેને દુ નુલ માની વડી
 મુ મારી પ્રસ્નનાને જો મારુ કપાસનુ ખેતર મને તૃપ્ત કરે છે
 મારી પ્રસ્નનાના અભાવમા મમ્મીરનુ વીજળીના દીવાથી ચેળી ગાનું
 મેમરનુ ખેતર જોવા દુ તનસુ છે

‘ મારી અત પ્રસ્નનાને અમથે દુ અર્પના અમથમા આવુ ત્યારે
 મારા સસ્મરને વસ થઈ દુ વિવિધ પ્રમગ્ની ક્રિયાઓ કરુ પણ તે
 અમા મારુ આખુ હૃદય દત્તવાયેનું દોષ છે, મારી પ્રસ્નનાને અક્ત
 કરી અથવા તેનો એક આખી વ્યક્તિને વગાડે એ મુખ્ય હેતુ દોષ
 કે નાનુ જાગ દોષ અને મારી પામે વાતોનો જગર દોષ તે દુ
 એને તે વડે પ્રસ્નન કરવા પ્રયત્ન કરુ છ એ ન દોષ અથવા એ દિગ્
 મારા વિવેચની આગલી ૨૨ દોષ તો દુ જીજી મીન શોધુ છુ માઆપ
 દોષ તો તેમને પણ પડે એવી અથવા આશ્ચર્ય દોષ તેવી તેમની અથ
 કરના પ્રેગઈ છુ મરમાન દોષ તો તેની અન મારી મારાનગ્મની
 અપનાનો મેગ આધી મરમાનગીરી કરવા પ્રેગઈ છ ગરીમ દોષ તો તેને
 મારુ આપવા પ્રેગઈ છુ મરિ દોષ તો તેની અગર કરવા પ્રેગઈ
 છુ એમ મરિ પણ પ્રમરે મારી પામેની મરિ નનુ કે અક્તિનો એના
 લાભ માટે ત્યાગ કરવો એવી મારી પ્રસ્નનાને પગિધામે ક્રિયાઓ થાય
 કે એ ત્યાગનો મને પશ્ચાન્નાપ નથી થનો એથી મારી પ્રસ્નના ધમ્તી
 નથી, પણ બનતી મારી કૃનાથતા — ધમ્તનાની વાગળીમા હિમેગ થાય
 કે પડી એ ત્યાગ મને તેવો મોટો નાય

અનગ્ની એ પ્રસ્નના ન દોષ ત્યારે મારી એવી ને પ્રેરી અવે
 ક્રિયાઓ દોષ એટલે ન ત્યાગ દોષ જતા તે મોગ્ધપ જ દોષ કે
 નમયપત્રમા વાર્તા ગોઠવાયેલી કે માટે વાર્તા મ્લેવી પડે માનાપિતાએ
 આજ્ઞા કરી કે માટે એમના પમ દાનવા એમનુ પડે, મહેમાન
 આન્યા કે માટે એમની અવગ્ધા કરવી પડે પૈરા માગવા આવનાર

આગેવાન માણસ છે માટે કાળો આપવો પડે, માનને કષ્ટ ફેંટી દઈએ માટે એની સારવાર કરવી પડે, એ બધામાં કળા, સામગ્રી, ધન, શ્રમ વગેરેનો અમે તેટલો બહેન છે હાથે ખર્ચ કર્યો હોય, ગમે તેટલું ખડખડાટ હાસ્ય જોડ્યું હોય છતાં એની ધન્યતા - કૃતાર્થતા -નો અનુભવ નથી થતો.

“ ખરું જોતાં, પ્રસન્નતા હર્ષ ઉપજાવનારી લાગણી માટે વધારે પ્રકાશપાતવાળી અને શોક કરાવનારી લાગણીઓને અલગબાંધી જોવાવાળી નથી હોતી, કારણ કે, હર્ષ અને શોક એ બંને ચિત્તના તરંગની અનિવાર્ય બાબતો છે. હર્ષ કરનારી લાગણીઓ પ્રસન્નતાને લાવનારી છે, અને શોક કરનારી લાગણીઓ તેનો નાશ કરનારી છે એમ નથી, પણ અમુક પ્રકારના હર્ષ તેમ જ શોક પ્રસન્નતાના વાહને સરખી ગીતે સમીપ લાવનારા છે.

“ વળી પ્રસન્નતામાંથી બિપજનારો આનંદ કોઈ પણ પ્રાણીને કનડ્યા કે બોખરૂ થયા સિવાય (બોગવો હોય તો) બોગથી શક્ય છે, જ્યારે બાહ્ય વસ્તુઓ મારફત મેળવવાના આનંદમાં એ વસ્તુઓને પેદા કરવામાં તેમ જ બોગવવામાં અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓને તકલીફ બોગવની પડે છે તાજમહેન કે અજટાની ગ્રુહો લાલે કળા અને સૌંદર્યની ખાજો હોય, પણ એ તાજમહેનની પાદડી પાદડી અને ફૂલફૂલમાં એક જયિમ બાદશાહે હજારો ગરીબ કારીગરો પાસે જામરસ્તીથી કંગાવેલી મજૂરીનો ત્રાસ દાતરાયેલો છે, અને એને નિહાળના જનાર, કંગેડો માણસો જ્યાં અર્વા જુમ્યા ગદે છે તે દેશમાં, એમને ઉપભોગી થાય એવું કેટલુંક ધન વેડફી નાખીને જ જઈ શકે છે.

“ અજટાની ગ્રુહો લાલે બૌદ્ધકાળમાં આપણા દેશના કેટલાક સાધુઓએ કળાકૌશલમાં કરેલી પરાક્રમની નિશાની રંગે લાગે, પણ એ ભુદનો અદેશ ‘જોઈ જોલા, સામાન્ય કર્મમાર્ગને ઓડવાનું મૂળ કારણ ભૂતી ગયેલા, રાષ્ટ્રના અન્ન પર જીતી જિતના વેશમાયે વિલાસ અને વૈભવ બોગવનારાની નિશાની પણ છે.

“ હકીકત આમ જણાતી હોવાથી, બાળકને કે ડોઈ બીજને આનંદિત કરવાનો ઉપાય સંગીત, કળા, વાર્તા, મરકરી, ચિત્રો, તાજમહેલ કે અગંઠાની મુક્તિઓ બતાવવી એ નથી; પણ, આપણો એ વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રેમનો ઉમંગો અને એ વ્યક્તિનો આપણા પ્રત્યે પ્રેમનો ઉમંગો છે એ ઉમંગો હોય, તો બંને જણા મૂળ મૂળ એકબીજા સામુ જોવા દે તે તોયે કૃતાર્થતા અનુભવે, એ ન હોય તો, કૃત્રિમ સાધનોથી, આનંદને નામે ઓળખાતા વિશગને ઉત્તેજિત કરી શકાય પણ પ્રસન્નતા ન અનુભવાય એ ઉમંગો હોય તો, વિવેકને બહુ ઝીણો હકીકત તો આનંદનાં ધણાખરાં સાધનો અમુદ જણાઈ હાયમાંથી આવ્યાં જશે, અને પછી બીજને રીક્ષવાના માર્ગો જ નહીં રહે, એવી બીક રાખવાની જરૂર નથી આપણે આપણી અન્તઃપ્રસન્નતામાંથી બીજા પ્રત્યે જોઈએ, અને બાળકને એની પ્રસન્નતા શોધી આપીએ એ જ આવશ્યક છે. એ આપણી અને એની સદ્ભાવનાઓના પોષણથી થાય બાળકને એના મામાપ, ભાઈમાંકુ, સુજનો, મોડિયાઓ, એની શાળા, એનું ઘર, એનો દૂતરો કે મિત્રાડી, બીજને માટે કાંઈક કરવું, બીજનું કુખ સદન કરી ન શકવું — એ જ આનંદરૂપ લાગે, એ આનંદમાંથી એ જે કાંઈ એના વિવેક અનુસાર સ્વમસ્કૃતિથી હરે — એ જ એને આનંદિત કરવાનો મારામા સારો ઉપાય છે

“ આવી પ્રસન્નતા જીવનવિકાસમા અમૂલ્ય છે. અંદરથી જ મદૈવ પ્રસન્ન રહેવાનો સ્વભાવ, જીવનના મર્વે આવશ્યક આશીર્વાદો — આરોગ્ય, પ્રાણ, સદ્ગુણ, સંપ, પ્રેમ વગેરેને લાવવાવાળો છે. એમાંના કેટલાક આશીર્વાદો ન હોય તોપણ ગાંતિ રખાવવાવાળો છે. એ પ્રસન્નતા બાળકને મેળવી આપવી — એટલે જ્યારે એનો તાલ ખોવાઈ ગય ત્યારે એ મેળવી આપવો — એ જરૂર શિક્ષકોનાં કર્તવ્યો પૈકી એક અમૂલ્ય કર્તવ્ય છે પણ એ અકૃત્રિમ પ્રસન્નતા શિક્ષક પોતાની પ્રસન્નતામાંથી પિપ્પળતા પ્રેમથી જ મેળવીવડેથી પણ મેળવી આપી શકે આપણી પ્રસન્નતાનો ચેપ નુત જ સામાને લાગે એમ ન બને. પણ આપણી

ધીજીવ દોષ તો આમાની ગ્રહણ કરનારી શક્તિ મુજબ મોડાવડેલો પગ વાગ્યા વિના ન રહે આની પ્રસન્નતાને જો આનંદ નામ આગો, તો એ આનંદના જોડવા ઘુમ્મ પી અને પિયગાવી શકાય તેટલા છોડ જ છે”

ઇતિહાસનું શિક્ષણ

દેખારહીમા કિશોરવાવભાઈએ એ- મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, તે એ છે કે ઇતિહાસના ગ્રિપણને આજે જોડ્યું મહત્વ આપનામા આવે ૭ એ વાજની નથી એમ તેમજે દાખનાદવીસોથી પુરવાર કરી આપ્યું છે એમનું કહેલું એમ છે કે ઇતિહાસ એટલે જૂનાગામા મનેવી સ્વયં દખીખતની તનારીખ પરત્વુ નિચાર ગતા જણાય છે કે એ વસ્તુ ગામા નથી તેઓ કહે છે કે

આવી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ જ્ઞાનાનો સોજો આના માયો ઇતિહાસ આપણને ભાગ્યે જ મળી આવે છે પોતે જ કરેલી અને જોલેની વાતોનીયે માણુખી સ્મૃતિ એની કપાગમધે કાંખી પડી જાય છે કે થોડા વખત પડી એમા મત્ત અને જ્ઞાતાનું મિશ્રણ થઈ જાય છે એક માનમથાસીએ એ- પ્રયોગ નોખો કે વિજ્ઞાનોની એક સભામા એ નામ્યપ્રયોગ કરવામા આ થો તેમા એક અખ્સમાતનો દેખાન હતો પ્રયોગની જોડે જ એની કિ મ પણ ઉતારી રાખનામા આની પ્રયોગ થોડી મિનિટનો જ હતો પ્રયોગ થવા પડી અધા કરનાર બાક પ્રેક્ષકોને પોતે શું જોયું તેનું મરામર વર્ણન લખનાનું જણાવનામા આ યુ પરિણામ એ તીકજી કે ત્રીસેક સાક્ષીઓમાથી મેએક જણનો જ વૃત્તાત કિતમ સાચે ૯૦ ટકા જોડેલોયે મળતો આવ્યો માખી મધાના ગર્જનોમા ૪૦થી ૬૦ ટકા જોડેની જૂનો તીખી

આમા કાઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી લગ્ન અને દુધ સાક્ષીઓ પણ જ્ઞાનાઓને આમ કપાગમધે જૂલી જાય છે, તો પછી જેમા વડનાના નિપજાનાગ તથા લખી નાખનારા લેકોના કોઈ રાગદ્વે,

પાપાત રહેતે તોય તેમના દૃષ્ટાંતોમા અત્યાચાર જોડે હોય અને જેમ જેમ અમય જતો જાય તેમ તેમ સ્થાપે ને નસારે જાડો થને કાપ એમા હી નસાર્ક ?

અમને ધનારાઓના મુસ્તરી અને ધર્મોપદેશક એવા બે વિભાગ પાડીએ તો ઇતિહાસવેત્તા રાજાખટુ મુસ્તરી સર્વિ જણાવે મને નમ્ર નાખવાની છગદાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા તોય છે ધર્મી વાર મુસ્તરીની પ્રવૃત્તિમા ચોખ્ખી ચોળના વિગેર જણાય છે પણ એ નદ હેતુવાળી જ હોય એવું નથી જ કહી શકાય. મોટે ભાગે રાગેનાત્મ હેતુ જ હોય છે દાખલા તરીકે આપણા દેશના અંગ્રેજ મુસ્તરીઓએ ઇતિહાસનો ઉપયોગ અંગ્રેજો પ્રત્યે આદર અને દેશી હોને પ્રત્યે ધૂણા હિંમત થાય એ ગીને કર્યો છે ગભીર મુસ્તરીઓમા દનિષ્ટાચના શિમશ્ચુમા એવી બેનકુ વનજી જણાવા નાન્યુ છે

“ઇતિહાસ વાચીને આપણે જુદા જ વિષે જે પનાઓ ગીએ ગીએ તે ચોખ્ખું કરના ધણી વધારેપડતી આપણે રૂપમા તોય છે અને તે ઉપરથી વળી જે અદ્વતાઓ કે દુષ્ટો પોપીએ હીએ ને તો અનિશ્ચય અગતિ હોય છે પ્રવચનના વર્ણનમાથીયે અમના બુદ્ધિ બાળના શ્વનની માહિતી જ નોંધાયેલી તોય છે પણ આપણે તેને નમ્ર પ્રગત વર્ગની સ્થિતિપે અમજ્યે હીએ જુદામળમા પણ સમૃદ્ધિ હતી મોટા મોટા નગરો નાનદા જેવા ત્રિપાળિ, વગેરે હતા આ નગરમા પણ છે પણ આપણને એમ લાગતું નથી કે આજની જેમ ત્યાં પણ એ સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ થોડો વોડો જ મગતા હશે મોટા ભાગે તો દરિદ્ર જ હશે ગુરુઓના લાલ ગણેગાઓ વર્ગ જ લેતો હતો નાગો જેની નિડુની અગા જાલસોને ઘેરેઘેર નથી તોય અને જાલસોઓ તો આજના જેવી જ નિરશ હશે અને મીઝ વર્ણોના સ્ત્રીપુરો પણ આજના જેવા જ હશે પણ આપણે એવું સમજ્યે હીએ કે તે વખતે તો સૌની સ્થિતિ સારી જ હતી પાછળથી પનગર્હ આવું મ મોટા પ્રવચ્ચૂદ માટે કેવું અંગે ની શકાય એ સદા જ જ

“દેશ દેન અને પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના હેતુવાળે વેરો ઇતિહાસ જોવી કરી વસ્તુ ન હોય, માણસને બૂતકાળની કથા સ્મૃતિ જ ન રહેતી હોય તો પોપાય નહીં. ઇતિહાસ વાંચીને ઘડો લીધો હોય અને ગાણી બની હોય એવી કોઈ પ્રજા કે વ્યક્તિ હજી સુધી થઈ નથી.

“માણસ સ્મૃતિને તાજી રાખીને ધણુખડુ ફેંચ જ જીવતો રાખતા હોય છે, એટલે કે સહાનુભૂતિ અથવા પ્રેમને ગ્રામી કરતા હોય છે. અભાવસિદ્ધ સહાનુભૂતિ—પ્રેમ કોઈ ખાસ ઈર્મ દ્વારા બતાવવામાં આવ્યો હોય તો તો યાદ રહે અને પોપાય તેને અભાવે અથવા તેને જુલાની શકે એવો ઝગડો એટલે વાગ પછી થયો હોત તો તે સ્મૃતિ ઢાગ બાગે કાળ જીવતો રહે.

“આ બધું જોતા ઇતિહાસનું શિક્ષણ, યત્ન, નાટક, પુરાણ, નવનટ્યા વગેરે સાહિત્યના શિક્ષણ કરના વધારે મહત્ત્વનું છે એમ મને જણાતું નથી. ઇતિહાસનું અજ્ઞાન એટલે પ્રસિદ્ધ નાટક કે યત્નના અજ્ઞાન કરતા વધારે મોટી ખામી નથી.

“કેળવણીમાં ઇતિહાસને ગૌણ સ્થાને મૂકવાની જરૂર છે એની વિમત બૂતકાળ વિષે કંપનાઓ અથવા દત્તચાઓ જોટવી જ અમજવી જોઈએ.”

સ્ત્રી કેળવણી

સ્ત્રી કેળવણી વિષે કિશોરલાલભાઈએ કેળ્વાક મૌલિક વિચારો કરેલા છે અને તે પ્રમાણે સ્ત્રી કેળવણીની યોજના ઢગવામાં કઈ કઈ દષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપવું એનું વિવેચન તેમણે કરેલ છે. અહીં તે અનરૂપે જ મૂકી દીધું.

૧. હવે આપણી આગળ મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓની કેળવણીનો પ્રશ્ન મુખ્ય હોય છતાં એ કેળવણી આમર્ગની સ્ત્રીઓના જીવન સાથે મેળ રાખે એવી હોવી જોઈએ. આમર્ગ અને ખાસર્ગ વચ્ચે વિરોધ ન હોવો જોઈએ એ માટે ખાસ વર્ગનું જીવન વડનામાં ઘટતા ફેરફાર ની તેમજી હોવી જોઈએ.

૩ કેળવણીની યોજનામાં પુરુષ ૨ સ્ત્રી પ્રમાણે એ ને પ્રમાણ આપનારા દર્શિમિદુથી જીવનનો વિચાર ન થવો જોઈએ પણ મને ૥ જીવનને સરળ મહત્ત્વ આપી મને વચ્ચે મેળ મેસાડના પ્રયત્ન થવો જોઈએ આથી પુરુષની કેળવણીની પદ્ધતિમાં સ્ત્રીના હિતનો વિચાર અને સ્ત્રીની કેળવણીની પદ્ધતિમાં પુરુષના હિતનો વિચાર થવો જોઈએ

૩ પુરુષની તેમ જ સ્ત્રીની કેળવણીની યોજના પુરુષ તથા સ્ત્રી મનેએ મળી ધડી જોઈએ તેમાં આમર્શના હિતોને સમજાવેલા પ્રાથમિક હોવો જોઈએ આમાં યોજકો માત્ર પોતાના ર્શના પ્રતિનિધિ તરીકે જ વિચાર કરવાની દૃષ્ટિ છે અને તેના અર્થે ગૌરવી પણ થઈને વિચારવાની દૃષ્ટિ પાડે

૪ જ્ઞાન, ધર્મ આદિના ભાવના ૧૧ અને અરહતદર્શિ એમાં પુરુષ અને સ્ત્રીની યોજના સરખી ગહે એવી રીતે મનેની કેળવણી યોજવાની જોઈએ ગામ અને સમાજમાં કરવાની તથા વિવાદ અને છૂનડેલાની અનુભૂતિ બંનેને મરખી હોવી જોઈએ અને નિર્વાદને માટે કે શુદ્ધચરિયા રાખવાને માટે વચ કે પુનર્વચ કરવાની ફરજ ન આવી પડે એટલી પોતાનો નિર્વાદ કરવાની શક્તિ સ્ત્રીમાં આ જોઈ અવસ્થા ગામની શક્તિ પુરુષમાં હોવી જોઈએ

૫ પુરુષમાં પોતાએ જુ યોજનાનું મિથ્યાભિમાન આ સ્ત્રીમાં પોતાએ જુ લીનાનો મિથ્યા ખ્યાલ — એ બે મરખાઈ વિચારક રોઈ હો કરવા ઘટે ૧

૬ પુરુષ આ સ્ત્રી વચ્ચે પરસ્પર સમય મરચાના પ્રયત્ન આ મળી જોઈ હોવો જોઈએ આ પ્રેમાથી જે રીતે કુચક હોય તે ૥ પ્રાગર દર્શિ ર્શમાં બીજી નાનમ ન નાગવી જોઈએ કેળવણીએ આ પ્રયત્નો સરખા નિમાલ થવો જોઈએ

૭ સ્ત્રી પુરુષને પુરુષ જેવું જીવન ગામત અલખ્ય નથી તેથી જે સ્ત્રી પુરુષના જ મયો કરવા છટે તે તેમ કરવા દેવામાં પ્રતિબંધ મૂકી ગમય ૧ સ્ત્રી પુરુષ જેવી કેળવણી લવાની દૃષ્ટિ હો

૮ જતા આપતો સમજી લેતું જોઈએ કે આવી સ્ત્રી અપરાધ રૂપ ગણાય છે. પણ ટકા સ્ત્રીઓ તો માતૃપદ સ્વીકારવાની છાંજાણી જ રીધે તેથી સ્ત્રીને માતૃપદ લેવાનું કે એમ ગૃહીત કરીને સ્ત્રીદેવતાગી મોક્ષની જોઈએ.

૯ પોતાનું સર્વ જગ ખર્ચી પુરુષતા અનિકમલુને રાજ ન થવાનું સ્ત્રીને શીખવવાની જરૂર છે એ તેમનું જ્ઞાન પણ છે. સ્ત્રીઓમા આવેની જાન્યતિ પુરુષતા આના અતિકમલ સામે ગણવે જગાડે એ છટ છે.

૧૦ પુનર્નિવાહ ન કરનાર સ્ત્રી પુનર્નિવાહ કરનાર સ્ત્રી રતા વધારે કુનીનતા દેખાડે છે એ ખ્યાન હી નાખવે જોઈએ.

૧૧ ખેતરના, જમના આંખે જીવન પરિશ્રમના ધંધાઓમા મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી ધીમે ધીમે દેરા નિ જોઈએ શકે એવી રીતે એની દેવતાશીનો પ્રમથ કરવો જોઈએ.

૧૨ બાળકોએ પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્ત્રીઓની મુશ્કેલી અને ગોપાલન એ સ્ત્રીઓ માટે ખાસ પ્રવૃત્તિઓ અથવા ધંધા ગણી શકાય.

આથી જમના ધંધાના શિક્ષણનો આરભ માગપણથી જ થવો જોઈએ દરેક શાળાએ એમદે જે ધંધા શીખવવાની જવાબદારી લઈ એ શીખના છાત્રાઓને જ જાણવા માટે નોતરવા જોઈએ જેથી માળ પણથી જ માળમાં સમજે કે આપણે આ ધંધો કરવાનો છે એ ધંધાની સાથે બીજી કેળવણી પણ હોય અને એના બીજા વિષયોમા જે ધંધાને પોષક તરવો આવી પોરે હોય.

નર્મ તાલીમ

નર્મ તાલીમ વિષય કિશોરલાલભાઈના વિચારો દેવતાશીનિમાય એ પુસ્તકમા અગ્રહીત રહેતા છે એના પાયામા નર્મ વસ્તુ રાખી કે તે એમણે બહુ સુદર રીતે સમજાવે છે એની આપણે મુખ્યત્વે એ જ વસ્તુ રાખી કરીશ.

વાતુ વિદ્યાલુપદ્ધતિ એ ખાસ પ્રાર્થના અસ્મૃતિની પ્રતિનિધિ,
 જે તે છે જ પરદેશી છે એમ કહેવું જગત નથી જે જાનની શિક્ષણ
 પદ્ધતિ પ્રાર્થના કાર્યમાં અથવા આત્મા જ્ઞાનની ક્ષીમા તથા
 મુખ્યમાન મમયમા ચાલતી હતી તેના રતા આત્મા પ્રવૃત્તિની જાત
 જુગ નથી એ- કાજે સમૂહ ભાષાની પ્રતિગ સૌથી વધારે હતી
 પત્રી કાગળી પત્રી દિદુસ્તાની ને પત્રી અગ્રેષ્ઠ ભાષાની — એમ
 એક પત્રી એ પ્રતિગ નથી પણ એમની માગફત જે અસ્મૃતિને પોતા
 મન્ય છે તે તો એ જ રહી છે એ અસ્મૃતિ જેમને આપણે ભક્ષો
 અથવા ઉત્તરિયાન લોક માનીએ જીએ તેમની છે મારો તો એવો
 ખ્યાન છે કે ઓછામાં ઓછા ગયા એ- હવે વરનામા ગાત્ર તરફથી
 (કે બીજી રીતે) બાગીને કે મોટેરાને કેળવણી અને મન પ્રે આપવાનું
 જે ભય થયું છે તે કેવળ ઉત્તરિયાન લોકમાં જ થયું છે

આર્થ — બ — સમાનિત જાતિઓ આપણા દેશમાં શરૂઆત
 થી જ છે તે અજેનની પે। મેની નથી સભર છે કે અત્રેનેએ
 એનું લાભ કેઈ વચાઈ દોષ પણ એમણે એ પેલ મરી નથી

બ (ઉત્તરિયાન) અસ્મૃતિનું લક્ષણ મનુષ્યની તરફ અને
 પનાશમિનો વિમાર છે અસ્મારિતાના ક્ષેત્રમાં નાઓ, પત્રિ ઉનેમાં
 મિ લાનિત નાધર (જેવા કે ચિત્ર ૧૦ ગંધા વગેરે) લોકો એના
 પ્રતિનિધિ, દુનિયાદારીના ક્ષેત્રમાં એના પ્રતિનિધિ નીચે વૈદ્ય
 હામ, અખ્યાપ ઉસ્તાદ અને મુનશી છે અગ્રેષ્ઠ પદ્ધતિનું અસ્મૃતિના
 વિમાન તરફ દુલ્લહા નાંતુ બેડ એ પદ્ધતિએ એને પોતાના વિચારોનો
 વેશ જરૂર પડેગની દીધા છે પણ એવું તો હરનામે પણ મ્યું હવે
 અત્રેનેએ પોતાની મુદ્રમ ગાઓય વિધિયુસ્તતાની ટેવો રહે એના
 દુન્યવી રીધાઓનો વધાર વિમાન પણ મ્યો છે અગ્રેષ્ઠ પ્રવૃત્તિ સામે
 આશ્રેપ ગવા દના આપણે ઉત્તરિયાન મ્યો તે ડોગી ર તો નથી
 તેના મરણ ઉપર મનામ્યા તે છે

“ ભદ્ર સર્જિત મનુષ્યોની સમાનતાના સિદ્ધાન્ત પર ગ્યાયેની નથી તાલિવ દૃષ્ટિએ તે કેવળ મનુષ્યોની જ નહીં પણ બૃહમાત્રની સમાનતા બતાવશે, પણ દુનિયાદારીના દામોદા તે કેવળ એટલું જ નથી દેવેલી કે માણસ માણસ વચ્ચે ભેદ હોય જ છે, એ એમ પણ કહે છે કે એ ભેદ રહેના જ જોઈએ તેથી તે સમાજવ્યવસ્થાને માટે દિમા — પશુમળને અપગિહાર્ય માને છે અને કહે છે કે દરેક વ્યક્તિને પોતપોતાની મર્યાદામાં રાખના માટે સમાજના રાજદંડ હમેશા ફરતા રહેવું જોઈએ

‘ એમ કહી ગયા કે વ્યવસ્થામાં ભદ્ર સર્જિત એટલા જ માણસોને માણસગતિમાં સમજે છે કે જેમને ભદ્ર (ઉન્નિગિયાત) જીવનમાં નભાની રાખના તે યોગ્ય અને શક્ય માનતી હોય માફીના લેકો સર્જિતના ક્ષેત્રની બાજુ અને તેથી એની સભ્યતાની વ્યાખ્યાની પણ મહાત્ત છે તેઓ શ્રદ્ધા, દાસ ગુનામ ગિર્મીટિયા, મજૂરિયા અથવા ખીજા ઈર્ષ પણ હોઈ ગઈ છે પણ એમના સમાજના થઈ શકતા નથી, અને અમાગના બના અધિકારો કે ગગવડો ભોગવનાને પાત્ર થઈ શકતા નથી

‘ ભદ્ર સર્જિતથી બિચા દગલજની એક ખીંટ સર્જિત પણ માચીન વાગથી જીવનમાં ગાયલી આવી છે એને દુ સત અથવા ઓલિયા સંજ્ઞાની નીકે આખી દુનિયાના દેરોમાં ઓલિયા અને સંતોની પણ એ પગ પગ હમેશા આનતી આવેલી છે એમન દામ જેટલું મીઠા લોકોમાં થયું તેટલું ભદ્ર લોકોમાં નથી થયું થસી ગા ભદ્ર લોકોએ એમનો વિરોધ કર્યો છે અને એમને કદ પણ આપ્યું છે છતાં આખરે એમનો શ્રમમાં નમ જીલથી સીમર કર્યો છે અને સ્થગ રહના પરી છે ગાંધીજી એ પરપરામાંના એક પુરુષ છે

હિન્દુસ્તાનની હો ગા મહારની હો, સત સભ્યતાના ત્રણ સિદ્ધાન્તો છે માનસમાત્રની સમાનતા અહિંસા અને પરિશ્રમ ઉન્નિગિયાત લેકો માન છે કે સભ્યતાના વિકાસ માટે કુરુદ જરૂરની જ છે સંતોનો એવો અભિપ્રાય નથી કુરુદ અથવા આરામ વિવશ્વ ન જોઈએ

એમ એમનું કહેવું નથી પણ એમના એવો અભિપ્રાય છે કે મસ્તૂતિના વિકાસને માટે પરિશ્રમ અનિવાર્ય છે, અને કુગમતમાં ર્ષદ ખરાબીનો ડર પણ છે.

‘આપણું ગાંધ્યનાં મૂળીસાદના મિદાન્તો પર અનેનું દોષ કે માન્યવાદના મિદાન્તો પર, જ્યાં મુંડી માણસોમાં એવો મસ્કાર વધારવામાં આવે છે કે મહેનત કરવી પડે એ માણસ તતિ પર એક ધોર શાપ છે ત્યાં સુધી એક તરફથી માણસની પાસે મહેનત કરાવવાને સારું કામદો અર્થાત્ જનરલ્સ્ટી અનિવાર્ય થઈ પડે, અને બીજી તરફથી માણસ એમાંથી બચવાની કોશિશ કરતો ગહેશે. કદાચ એ જ કદાચ કામ કરવાની જરૂર ગહે એવી સામ્યવાદીની આશા સ્થિતિ આની જાણ ત્યારે પણ જ્યાં મુંડી પરિશ્રમને આકર્ષણ સમજવાની આપણી મનોવૃત્તિ હોય, ત્યાં સુધી એકનું કામ પણ ટાળવાનો માણસ પ્રયત્ન કરતો રહેશે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ સસ્તૂતિને નમાવવા માટે હિંસાનો આશય લેવો જ પડે.

“મતમન કે પરિશ્રમ અને અહિંસા સંગા લાઈએન છે પરિશ્રમને અણુઓ દેખવીએ તો અથે સાથે અમમાનતા અને નેને નમાવનારી હિંસાની મનોવૃત્તિ દેખાયા વિના નથી આવે.

“વર્ધા પદ્ધતિ (નર્મ તાલીમ) એ કેવળ ભણાવવાની એ નથી રીત અથવા પદ્ધતિ જ નથી, પણ જીવનની નવી ગચ્છા અને દિવસકી છે એ દિવસકીના પાયામાં જાનમહેનત અથવા પરિશ્રમ, અહિંસા અને મનુષ્યમાનની સમાનતા રહેવા છે એ દિવસકી કબૂલ દોષ તો ને પ્રમાણે અમાજની રચના કડવાનો ભુદિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો ને એ દિવસકી પર ગચ્ચાથી નિશ્ચયો ઉત્તરિયાત નિજાજો કરના જુદા જ પ્રકારની દોષ એ અનિવાર્ય છે.

“આજ પદ્ધતિની દેખાણી દેખી વચ્ચીના ૧૦થી ૧૫ ટકા ઉત્તરિયાત લોકોના અથવા ઉત્તરિયાત વર્ગમાં દાખલ થતા ઇન્દ્રિયાના આજોને આપની પોપાય એમ છે જ્યારે આપણે તો પ્રજાના સેએ

સેા ટકા માગકોને ઉત્તમ કેળવણી આપવી છે એ કેળવણી તો જ આપી શકાય ને એ મજૂરી કાના વર્ગના બાળકોને પણ લેવી પોષાય એવી હોય તે માટે કેળવણી આપના ઇચ્છનારે એ જવાબદારીઓ ઉપાડવાની રહે છે એક જવાબદારી એ છે કે, માગક શાળામાં કયય તેને પરિણામે મામાપને જે આર્થિક અગત્ય ઉત્પન્ન થાય તેનો જાવો તે બાળક દ્વારા જ કોઈક રીતે વાળી આપવામાં આવે, અને બીજી એ કે, એવી રીતે કેળવણી પામેતુ બાળક કેળવણીને પરિણામે મે ૧૦ નહીં અને, એવી ખાતરી આપવામાં આવે

‘દેશની પરિસ્થિતિ, ગરીબાઈ, બેદારી, અત્યાર સુધીની કેળવણીની ખામીઓ અને આ બે જવાબદારીઓ એ મનાતો ભગો વિચાર નીતે એના ઉપાય તરીકે ગાંધીજીએ ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણીનો એક નવો વિચાર દેશ આગળ મૂક્યો એ ગળૂ કરતા તેમણે કહ્યું કે આ માટે કયો વારસો છે, અને એનાથી વધારે મહત્વની બે વસ્તુ દુનિયાને આપી ના એમ મને લાગતુ નથી

“ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણીમાં ઉદ્યોગનો અર્થ જીવનમાં મહત્વનો ભાગ જાત્વનારો કોઈ ઉદ્યોગ એમ સમજવાનું છે અને એના ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણીની યોજના કાઢવાની છે મીજી ભાગમાં એ ઉપાગ ઉદ્યોગની અથવા જીવનનિર્વાહની કેળવણી મની ગાય

વિદ્યાર્થી શાળામાં આવી કોઈક ઉદ્યોગમાં નેડાય એ ઉદ્યોગ એના અને જે સમાજ કે ગામમાં એ રહે છે તે સમાજ અને ગામના જીવનમાં મહત્વનો હોવો જોઈએ શાળામાં આવીને વિદ્યાર્થી અતુ કાતો અને શીખનો તેવો જોઈએ કે જોઈએ એના મામાપ પણ થોડા જ વખતમાં જાણે કે એતુ નિશાળે જતુ આવમગપાત ઇ એ વગમાં કોઈક લાવવાની શક્તિ મેળવી ગઈ છે એ કઈક એતુ બહી ગઈ છે કે જેનો એપ વગમાં લાગે તો ઘડને પણ લાભ થાય

‘અત્યારની કેળવણી પદ્ધતિનું — પુરાણી તાલીમનું કેન્દ્રમિત્રુ ભૌતિ વિદ્યાઓ દ્વારા સામર્થ્ય સ્વાર્થે જવાનું છે તાત્કાલ માટે કે સત્યરણ

મહેનતાણું હોવું ઘટે છે. આમ વ્યવસ્થા એ વિશે શંકા નથી કે ધણામાં ધણા માણસોએ અનાજ ઉપાસન કરવાની મહેનત કરી ન કરી છે. આટલી અધુ એનાથી ગૌણ ગ્યાન લે માટે વધારેમાં વધારે મહેનતાણુ અનાજ ઉપાસન કરવાની મીઠી મજૂરી કરનારને મળતું નેહરૂએ આટલી અધા ધધા એનાથી ભલભલી પડેલના ગણાવા ઘટે અનાજ પછી ખીજો નંબર કમલ ધન અને વસ્ત્ર અનાવનાગએ તો તથા ભગી વગેરે સૂઝ્યાઓનો ગણાય ને ધધાનાં જ્ઞાન અધવા મન વિના ખીજા ધધાદગીઓની બધી વિષા કળા નકામી બની વન્ય એમ હોય તે ધધો આર્થિક ગીને સૌથી વધારે કામગીરી બેખાવો નેહરૂએ

પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આજની અર્થવ્યવસ્થામાં એમ નથી સૌથી વધારે મહેનતાણું રાજ્ય, પ્રધાન, સેનાપતિ, હાકર, પોલીસ, ન્યાયાધીશ, વડીલ, વૈદ્ય, મોટા અધ્યાપક, નિષ્ણાન, ફોટોગ્રાફ વગેરેને આપવામાં આવે છે હવનમાં જેની છેલ્લામાં છેલ્લી વડન તેને વધારેમાં વધારે મહેનતાણું મળે છે.

આમ ધવાનુ એક કારણ એ છે કે અજ્ઞાન લોકોમાં જેવા જૂન પ્રેન અથવા દેવદેવી વિશે વહેમો પ્રચલિત છે અને જેની ભાવેલા લોકો હાંમી હોય છે, તેવા જ વહેમો રાજ્યવ્યવસ્થા અને નુવેદનાનિ જાગવનાગ તથા જ્ઞાન આપનાગ વગેરે વિશે આપણા સમયમાન (બૂર્જવા) લોકોમાં છે જે શ્રદ્ધાથી અજ્ઞાન લોકો જૂનપ્રેન કે દેવ દેવીને ગીજવવા માટે કૂકડા, બાગ કે પાણના બધે ચલાવે છે તેની જ શ્રદ્ધાથી આપણે મજામહારાજઓને તથા રાજપુરુષોને ગીજવવા તેમને ખૂબ મહેનતાણુ આપીએ છીએ, તેમના દરબારો ભરીએ છીએ અને સૂરધમો કાર્ડએ છીએ અનુભવ તો એમ બનાવે છે કે રાજપુરુષોને કારણે જેટલી ખુનામરૂટી, અવ્યવસ્થા, અન્યાય, કૂકડાટ, જૂનાણુ વગેરે થાય છે તેટલી કળા પ્રમગની અવગ્નિન ગીને સ્થપાયેલી મજામના ન હોય તો ન થાય.

પણ હવે મનુષ્યસમાજ એવી સ્થિતિમાં છે કે એને અવસ્થિત રાજ્યસ્થિતિ નિભાવે દુટકો છે રાજ્યસ્થિતિ લલે હોય પણ એનો અર્થ એ નથી કે તે કામમાં રોકાયેલાઓની આર્થિક કિંમત પણ વધારે આંકની જોઈએ આર્થિક કિંમત મૂકવાનું એક કાગળ એ છે કે ધન અને પ્રતિદાનું આપણે એવું સમીકરણ કર્યું છે કે જોટલું ધન તેટલી પ્રતિદા. જેની પ્રતિદા વધારવી હોય તેનું મહેનતાણું પણ વધારવું જોઈએ 'સર્વે ગુણા કાઞ્ચનમાથયન્તે' એ નીતિરાક્ય આપણે સ્વીકારી લીધું છે.

પ્રતિદા અનેક લાગણ્યો હોય અને અપાય, એ માન્ય કરવાની ખીજી ગમે તેટલી રીતો હોય, પણ એ પંસાના ઇનામ કારા ન હોવી જોઈએ. એને આદર આપો, અગ્રસ્થાન આપો, બિચું સ્થાન આપો, હાક વાગે તેમ નમસ્કાર કરો, ડાહ્યામ કંઝે, હાગતોરા આપો, જોઈએ તો ખેતામો અથવા પદવીઓ પણ આપો, પણ એ માટે એને વધારે મહેનતાણું કે મોના આંદોના મૂલ્યાવાન પદાર્થો કે મનસ્વિય કરવાની મગરૂ આપવાની ન હોય જો જુદા જુદા કામ માટે જુદા જુદા મહેનતાણા હોય તો સૌથી વધારે મહેનતાણું અનાજની ખેતી કરનારનું હોવું જોઈએ ગામનો પણ રાજા ખેતીના મજૂર કામો આંદો હોવો જોઈએ. જાય એના કામ માટે એને દેગની સ્થિતિ પ્રમાણે મર્યાદિત ગગવડો મળે

— ગાંધીવિચાર અને ખીજી વાતો વચ્ચે એક મહત્વની બાબતમાં વિશેષ છે, તે એ કે ખીજી સર્વે વાદો કુલ-વાદો છે માણસને વધારેમા વધારે દુરસ્ત આપવી એ આજના અર્થસાસ્ત્રની પાયારૂપ શ્રદ્ધા છે એમ કી ગદાય કારણ વિદ્યા, કાળા વચ્ચેનું — મસ્કૃતિનું કાગળશરીર (મૂળ માધન) એ દુરસ્ત છે એની પ્રતિદ્વિષ્ટિએ ગાંધીવિચાર કદાચ ખીજી છે એમ છે, અને તે દુરસ્તને લગભગ માનવહિતની દુશ્મન લેખે છે

દુરસ્ત શબ્દમાં આળસ અને વિચારિત બંનેનો સમાવેશ થાય છે એમ કહેવું કે વિચારિતની જગ જ નથી, અથવા એક શ્રમ દોરી

માટે વિદ્યાર્થીના દિવસમાં તે આજીવન ડરતી નથી નર્મ તાતીમનો અંદા આનાથી બચાવે છે તે બનાઈનો વિશ્વ સાધવા છડે છે, આમર્થ્યનો નહીં પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં, ભલે પછી તે બાળક હોય કે મોટા હોય, તે લગ્ન અને વિષ્ણુદાને અદ્યે શાંતિ અને મુખેશનો, આજીવન આનંદ માટેનો, આદી મુખ્યમગ્નિ માટેનો, મન્યાર્થ તથા નીતિમતા માટેનો પ્રેમ, નમ ડરવાનો આનંદ અને સ્વાનંદનો જુસ્મો પેદા કરના માટે કે '

૩

આર્થિક પ્રશ્નો

આ વિભાગમાં જુદા જુદા આર્થિક પ્રશ્નો વિશે વિગતવાર આપનારો વિચારો મકનિત કરી મલેપમાં આપ્યા છે

૧ કુદરત અને મનુષ્ય એ એ સંપત્તિના વાગ્ય છે, એમ કહેવું એમ વાગ્ય પૂરતું મનાવું આગળ હિપ્ત માન્ય પડ્યું કે આટલા એ પરિમાણો પૂરતા નથી કુદરતની આમથી તેમ જ મનુષ્યની સુખના કાને અને દેવા પ્રકારની એ એ પશુ સંપત્તિ માપ વાદવા માટે એમ મનસ્વનું પરિમાણ છે તેની મુનબતાનો વિચાર કરતા કરતા મૂડીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ, ઉદ્યોગીકરણ, ગાંધીય-રણ, યત્રીકરણ, કેન્દ્રીકરણ, વિદ્યેન્દ્રીકરણ વગેરેના અને-વાદો હિપ્ત થયા છે પણ સંપત્તિનું માપ નદવ માં આપના ત્રણ પરિમાણો અમ નથી એમાં બીજા એ પરિમાણો પણ વિચારનામાં નથી નવ કે એ એ ને શ્રમ હોય તો વિપુલ કુદરત, વિપુલ મનુષ્ય અને સર્વશ્રેષ્ઠ વા પર વડાયેનું રાજ્યનત્ર, એ ત્રણે તેના ઠતા સંપત્તિના ગણિતનો જવાબ હત્ય અથવા ખોટ (negative) આપેલા નીવડે એમ અને જેમ પર્ચાનું શુદ્ધ ગણિત કરવામાં દેશકાળ મદત્તના પરિમાણો છે તેમ સંપત્તિનું ગણિત કરવામાં એ મદત્તના પરિમાણોની અપેક્ષા રહે છે એ પરિમાણો તે પ્રસ્તુત પ્રગ્નના જ્ઞાન અને ચારિત્ર છે જ્ઞાનનું મદત્ત, જ્ઞાન જ સીકાએ છે પણ ચારિત્રના

મહત્ત્વ ઉપર એટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો નથી કુદરતી આમશી, મનુષ્યતા, અનુકૂળ રાજ્યનાં અને અર્થતાં નથા જ્ઞાન એ બંન્નુ હિના બ્રહ્માં યોગ્ય પ્રજારત્નુ ચારિત્ર્યનું જે નાયકો અને પ્રજામાં ન હોય તો તેટલી એક જ ખામીને લીધે દેશ અને પ્રજા દુઃખ અને દારિદ્ર્યમાં ડૂબી જાય એમ અને કોઈ પણ સમાજની સમૃદ્ધિને માટે એ પ્રજાના ચારિત્ર્યનું ધનુર ગણી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. ચારિત્ર્ય સમૃદ્ધિનું સાધન છે, અને અસમૃદ્ધિનું આપ્ય સાધુ ઉન્નત ચારિત્ર્ય છે, એ બગાળા સ્તીકાગયેલું ન હોવાથી આજે વિજ્ઞાનસંપન્ન માનવસમાજ દાથમાં આગ બગાડવાનાં સાધનો ધરાવનારો અને તેની દ્વારા ક્ષીણેલો વાતગ-અમાજ છુટો મૂક્યો હોય એવી સ્થિતિમાં દુનિયામાં વિચરે છે માટે અર્થસૃદ્ધિના સાધનોનો વિચાર કરતી વખતે આદિ, મધ્ય તથા અંત ત્રણેમાં ચારિત્ર્યના અંગોનો વિચાર કરીને જ પગનાં ભરના જોઈએ .

આ બાબતનો આર્થિક પ્રશ્નોમાં મમાવેશ ર્યો છે કારણ કે એ મૂળ પાયા વિના કોઈ પણ આર્થિક યોજના સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહીં આ બધું તો કે જ એમ માનીને આર્થિક યોજનાઓ અને ભુદા ભુદા વાદો રચવામાં આવે છે પણ જરા વિચાર કરતાં જણાશે કે આ બધું જગતમાં છે જ એમ માની વેરાને ડરો આધાર નથી નાસ્તિ મૂલ વૃત્ત દાક્ષા (મૂળ નથી તો ગાખા કયાથી ?) એટલી જ કીકા એ માટે મમ નથી, પણ સમ્બૂદ્ધસામાનાત્ પ્રગૂતા વિપવન્ન્ય (માગ મૂળને અભાવે વિપત્તી લતાઓ જ પ્રચ્છી છે)

૨. આજે વસ્તુઓ તથા તેના ઉત્પાદનમાં લાગતા થમના મૂલ્યાંકનો એવા નિપરીત રઈ ગયા છે કે આજની અર્થવ્યવસ્થામાં અનર્થતા જેવામાં આવે છે નૈતિક ન્યાયથી જોઈએ તો જે વસ્તુઓ વિના જીવન નહીં જ શકે એમ ન હોય અને તેથી જેના ઉત્પાદનમાં જ મનુષ્યોના મોટા ભાગને રોકાણ આવરયક હોય તેમાં રોકાયેલા માણસોની મહેનતની સૌથી વધારે કિંમત હોવી જોઈએ માણસની મહેનતમાંથી શું નિર્માણ થાય છે અને તે જીવન માટે કેટલું આવશ્યક છે તેના ખ્યાલથી તેનું

બીજા પ્રકારનો પણ અર્થોપાદેશ ન શ્રમ કરવો તે જ વિચારિત — એ તથા પશ્ચિમ જોવા છે. પણ આગસ માનવ દિતિનું દુરમન જે ગેમ મીઠાસવામાં કોઈને હારક ન હોતી જોઈએ 'નવરો બેડો નખોડ વાળે' એ અનુભવવાકથ છે.

પણ આગસની અનિષ્ટતા મીઠાસવા નહીં શ્રમનો બોલત વધી પડતી ધાસ્તીથી કુરસદવાદ પેના થયો છે તે કહે છે કે જીવના માટેના આવરણ શ્રમમાંથી વધારેમા વધારે મુક્તિ મળે એ જરૂરનું છે એમ થાય ત્યારે જ જાન, કળા વગેરેનું સર્જન થઈ શકે 'નવરો બેડો નખોડ વાળે' નું જોખમ બેડીનેયે મનુષ્યોને પડેથી કુરસદ આપતી જોઈએ પત્રી ધીમે ધીમે કુરસદને સતી ગતિ ગાગવાની કેળવતી આપવાનું કરી મકારો આ કુરસદવાદ છે.

વિચાર કરતા જણાવે કે શ્રમ-કુરસદનો મજબૂત ત્યાગનામ, અદિમાર્ગમાં જોવા છે જેમ માણસ સર્વથા બોન વિના રહી શકતો નથી, સર્વથા દિશા વિના નખતો નથી, તેમ કુરસદ કાલ્યા વિના, મહેનત બચાવવાને પ્રપ્ત થઈ વિના રહી શકતો નથી બોલને મર્થાદિન કરવાનો, ધગાવાનો પ્રપ્ત તે જ ત્યાગ એવો પ્રપ્ત કરતાં કરતાયે તે કેટલોક ભોગ ભોગથી જ લે છે પણ તેથી જો એ બોલને જ જીવનનો સિદ્ધાન્ત બનાવે તો વિનામને જ પથે જાય તે જ પ્રમાણે દિશાને મર્થાદિન કરવાનો, ધગાવાનો પ્રપ્ત તે જ અદિશ્ન અદિશ્ન પ્રપ્ત કરતાં કરતાયે તે કેટલીક દિશા કર જ છે પણ તેથી જો તે દિશાને જ જીવનનો નિયમ બનાવે તો યાદવસ્થા જ પરિજમે. એ જ વાત શ્રમ-કુરસદની છે કુરસદ માણસ કાલ્યાનો જ. પણ કુરસદને જ જો અર્થગાનની કે જીવનની દિશાથી મમળે અને માનવગાન કાલ્યાની માને તો તે જનથીની જ પરમામાં જ પરિજમે.

એક એવી માન્યતા છે કે સમૃદ્ધિને સિદ્ધ કરવામાંથી રોજ છે અને રૂપ છે પણ કુરસદગુણમાંથી નિર્મળ થયેલાં કળા સદિશ,

કાન્ય દાસ્યાદિ ઉપજીલા, દ્વિવિમોહન, ગગનેષથી ભરેલા, અને મોટે ભાગે બળરુ વૃત્તિના હોય છે. પોતાના જીવનના નિત્ય નૈમિત્તિક પ્રયોગો, સમઘોષા, શ્રમમાં જે જ્ઞાનતા લાગે અને પ્રસન્નતા અનુભવાય, તેને પરિણામે તે કાર્યોને શોભાજ્વાલી, તે સમઘોષા ભક્તિ, મીઠાશ અને રસિકતા વાવવાની, અને તે શ્રમમાં પારગતતા પ્રાપ્ત જીવાની તથા સુદરતા ભરવાની જે પ્રવૃત્તિ થાય, તેમાંથી નિર્માણ થયેલી કળા વગેરે જુદા જ પ્રકારના હોય. તેની દ્વિમત પૈસામાં આકાંક્ષા જ ન શકાય.

માનવી ઉન્નતિ માટે તેને કુરસદની જરૂર છે એમાં ના નહીં ખાતાની કે સૂત્રાનીયે નિરાત ન મળે, સદાયે ' રખત નથી ' એવું જ જીવનનું ધડિયાળ ગોઠવાય એ હજી સ્થિતિ નથી જ પણ થોડા જના દોડાદોડી કરી ભૂતની જેમ કામ કરવું અને પછી થોડા કલાક મોજ ગોખના કાર્યક્રમમાં પડવું એ ખરી કુરસદ નથી કુરસદનું જેટલું આનંદ સુખ જીવનના બધા કામો નિરાતથી કરી શકાય એવી સ્થિતિમાં મળે, તેટલું કામનો વેગ વધારી કુરસદ કાઢવાના પ્રયત્નમાંથી નહીં મળે. સુખ માણુએ રહ્યું પણ એ રીતે હજી સુધી તો કુરસદ જ મળવાની આશા જણાતી નથી. આપણે વધારે કુરસદ મેળવના જેમ જેમ પ્રયત્ન કરીએ ત્રીએ તેમ તેમ તે ગંધેણના નાક આગળ નાથેની કુગળીની જેમ બે આગળ દૂરની દૂર જ રહે છે. ગંધેણનું જેવું ગળી પામવાનું, તેવું જ આપણે માટે કુરસદનું ધોય છે. આ તેમાં આપણી શક્તિ.

૪ જેમ જેમ ખેતી વગેરે મીઠા તમામ ઉદ્યોગો યરો માગદન આવતા થાય એટલે કે સમાજમાં યત્રીકરણ વધતું જાય અને આથે સાથે ઉત્પાદન નફાને માટે નહીં પરંતુ સમાજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડના માટે કરવામાં આવે તેમ તેમ ઉત્પાદકોને વડુ કુરસદ મળવાનો સભન કે એમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ આપણા જેવા ગીચ વસ્તીવાળા દેશમાં તો જેમ જેમ યત્રીકરણ વધારવામાં આવે, તેમ તેમ એમની જ વડવાનો સભન વડુ જણાય છે. વળી ખેતીમાં કે બીજા ઉદ્યોગોમાં મોટા પાયા ઉપરની ઓ યત્રીકરણની પરિનિધી દમોશા ઉત્પાદન વધતું જ

એમ ખાતરીપૂર્વે શ્રી શકાય એવું નથી તનો આવાર તો અને
 રસ્તુઓ ઉપર રહેનો જે પણ યત્નીકરણુ એ પરિણામ તો ખસુમ
 આવવાનું એમ કહી શકાય યત્નીકરણુથી અચાર મુધી દિપાદક ધધામા
 ગાવેના માણુઓ અને જનનરોની સખ્યા ઉત્તરોત્તર ધતી જવાની
 ના ના ઉચોગો શોધનાનો અને તેમા માણુઓને કામ આપવાનો
 આપણે ગમે તેનો અર્થ રીએ તોપણ જોઈતી જ પથી નવા ઉચોગરધા
 ગો સાથ તના કરના વધારે ઝડપથી એમરોની સખ્યા વધતી જવાની વળી
 દિપાદક ધધામા ની પરતુ મેનાના કાર્યોમા આપણે માણુઓ રોકીશુ
 તો એ મવાના ડોરો આપણે ગમે તેના ઉપરોગી માનીએ તોપણ
 હવે તો એમા પરીપટ્ટીપણુ રહેવાનું જ વળી મોટા પાપા ઉપરના
 યત્નોથીથી આપણે સમાજને વાપરવાની રસ્તુઓ મોટા જથ્થામા જે
 શ્રીમે તોપણ તેની સાથે જ મોટા પાપા ઉપર મેમગી વધતી જતી
 હોવાથી સોમને બગીદરમિત ધતી જવાની પુરોપના ઉચોગરધાન
 હો સમૃદ્ધ થયા મરણુ કે આખી દુનિયાના બજારે તેઓ કમળે કરી
 શક્યા નથી તેમણે વસાદનો અો સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યા પુરોપનાથે ગીચ
 નત્તીવાળા દેશોને પોતાના નોકો માટે તેમ જ પોતાના માન માટે બીજો
 નિમમ કરાગો અવમાશ ન મળ્યો દોન તો તેમના ઉચોગીમગ્ન અને
 યત્નીકરણુથી દિદુરતાન અથવા ચીન છતા તેમની માફી દર શરૂ દોત
 અને આતુ છતા પણ તેમની હવેનું દરીખાઈથી તઓ એમગીના પ્રસનો
 ઉમેન વારી શક્યા નથી જેમ જેમ તેઓએ યત્નીકરણુ વધાર્યું જે
 તમે તેમ તેનું મુદ્દો નસારે તીન અો વસારે વારવાર થતા માંડ્યા
 જે તેમાથી હવે તો વિમુદ્ધો અને મ્લેઆમના પ્રસંગે પેદા થયા જે
 તેમની સમૃદ્ધિ પ્રમાણુમા શરૂની ગદી હ તેમના આ અનુભવમાથી
 આપણે પાઠ લેવાની તરફ જે આપણા ગામ હો અથવા નાના નાના
 ગામના અમુક જથ્થાને ખોરાક મ્પા ધરો ગોપતન તેન અો
 નરીવિસા આતર તથા ગરુની જામનામાં સ્વયમ દુર્ગુ અો સ્વાવરબી
 બનાવવાની તરફ જે

૫. વિનોબાજીની ભૂમિદાનની પ્રવૃત્તિ 'સર્વે ભૂમિ ગોપાલકી' એ સિદ્ધાન્ત ઉપર મંડાયેલી છે. અમુક જમીન ઉપર અમુક માણસની માલકી એ અતિ તો મર્યાદિત માલકી છે. એનો હેતુ પોતાના કામમાં તે પૂરેપૂરો રસ લે અને પોતાની ખેતી ખીલવવામાં પોતાની તમામ શક્તિ અને બુદ્ધિ ખર્ચે તે છે. તે પ્રેમપૂર્વક કામ કરે પણ તે માટે એ આવરયક નથી કે તેણે કેવળ પોતાની જ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને અર્થે કામ કરતું જોઈએ. સર્વે ભૂમિ ગોપાલકી એ ગ્રીયાવાસ્યમિદ સર્વમનો એક મર્યાદિત પ્રયોગ છે. ખરી રીતે તો કેવળ જમીન જ નહીં પણ દુનિયામાં જે કંઈ છે અને જે કંઈ મનુષ્ય પેદા કરે છે તેની માલકી એકલી તેની જ નથી પરંતુ ધર્મી છે. અને તેમાંથી પોતાના વાળખી લાગે તો તે હકદાર છે. તેથી જ એ 'સ્લોકનું' ખીજું અરણ્ય તેજ ત્યક્તેન મુઝ્જીવા. (ત્યાગ કરીને ભોગવ) પહેલા અરણ્યમાંથી જ દક્ષિત થાય છે. એટલે છેવટે તો દરેક પ્રજાની ખાનગી માલકી નાબૂદ થવી જોઈએ, અને ખાનગી માલકી નાબૂદ થાય એટલે ભાકું, વ્યાજ અથવા નફો જેવી કોઈ વસ્તુ રહે જ નહીં. જીવન પ્રવૃત્તિનો પ્રયત્ન આ ધ્યેયને બ્રજબ્રજરીથી પહોંચવાનો નથી, પણ એ બ્રજબ્રજરી રાત્રની હોય, પરાક્ષ દયાણુની હોય અથવા હિંસક કાન્તિની હોય. આમાં તો માલિકો તેમ જ બિનમાલિકો એવા વધારેમાં વધારે માણસોનું હૃદયપરિવર્તન કરવાનો સવાલ છે. અત્યારે તો બહુજનસમાજ, પછી તે માલિક વર્ગનો ન હોય તોપણ વિચારમાં તો મૂરીદાર છે. અને ખાનગી માલકી, નફો તથા પોતાની રાજની પરિભ્રામમાં જ વિમુક્ત કરે છે.

૬. 'સમૂળી કાન્તિ' એ પુસ્તકમાં આર્થિક કાન્તિના હેતુકે નેમજો નોંધ્યા છે તે અહીં આપીને આ વિભાગ પૂરો કરીશું.

“કર્મ નિશ્ચિત યોગનાથી અને વિનિમયના સાધનથી કરીને વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરી સકાય કે જેથી જીવનને રક્ષે.”
શ્રે-૨૨

વસ્તુઓની કિંમત ઈધાએ અદામ અને ઝોડી મદત્તની ત્યાગ તેની ઝોડી તે હુ મરામત મનાવી ગહુ એટલુ માડુ જ્ઞાન નથી પણ આપણા વિચાર અને વ્યવહારમા નીચેની દાંતિઓ થઈ જે જોઈએ એ વિરે મને શન લાગતી નથી

“ ૧ છનની — ખાસ કરીને મનુષ્યની — નિમત્ત ઝાંથી વગરે અમાની જોઈએ ડોઈ પણ જા પદાર્થ અને વ્યર્થની પ્રાપ્તિ માનવ જીવન પ્રતા વગરે મદત્તની ન હોય

“ ૨ અન્ન, જળાતપ, વન્ન, ઘર, સ્વાર્થ, નીચેનિના ઝોડે વસ્તુઓ, અને તે મિદ્ધ કરનાગ ધધાઓ બીજા સર્વે પદાર્થો અને ધધાઓ પ્રતા નાણાના રૂપમા વગરે કિમત ઉપજાવનારા થઈ જોઈએ દુરમનાવટથી એનો નાશ કરવો એ આતરગાધીય નીતિમા અત્યંત હીન કર્મ ગણાવુ જોઈએ, અને તેમ કરનારા માનવ નતિના શત્રુ લેખ વા જોઈએ

“ ૩ પદાર્થની વિરક્ષતા તથા જ્ઞાન, વૃત્ત શૂર્ય વગેરેની મિગ નાને નીધે એ પદાર્થો તથા તેને રનારા ધધાઓની પ્રતિગ લને વધાએ હોય પણ તે પ્રતિધા નાણાના રૂપમા અમાની ન જોઈએ

“ ૪ દેશની મદત્તની સપત્તિ તેની અન્નોત્પાદન શક્તિ અને માનવ સખ્યા પર ગણાય તેની ખનિજ સામગ્રી કે વિરક્ષ સપત્તિ ઉપર નહી, કે યગે ઉપર પણ નહી જો એક માણસ પામે સોનુ કે પેટ્રોલ નિપજાવનાર પાચ એ ૨ જમીન તેમ અને અન્ન પેા રનાર પાચમે એમર ખેતી હોય અને એને બેમાથી એમને છોડવાનો પ્રયગ આવે તો આજના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે પાચમે એકર ખેતીને ડોડે સાચા મિમનગણિત પ્રમાણે તે પાચ એમર ખાણુ છોડના તૈયાર થવો જોઈએ એવે કે સપત્તિનુ માપ મોનાવડીથી નહી, પણ અન્નપડીથી અને ઉપયોગિતાની શક્તિથી અકાય એવી રીતે ચોખ્ખુ જોઈએ

“ ૫ એ રૂપિયો કે એ રૂપિયાની નોડ એટલે કયા ગણેતુ અમુ ક્રેન મોનુ કે ચાદીનુ પ્રમાણુપત્ર નહી, પણ અમુ ને કે તોના

અનાજ એ રીતે નિશ્ચિત થયું જોઈએ નાણુ એટલે અમુક ઝેન વાતુ ની, પણ અમુક માપ 'ઝેન' (ધાન્ય) જ હોયું જોઈએ પાઉંડ એ અક્ષરના પાઉંડ — (રતન-અમુક હજાર 'ઝેન' ધાન્યના ફાણા) જ સમજાવે જોઈએ

"૧ : સાનાનો ભાવ અમુક રૂપિયે તોયો છે, અને જોખાનો ભાવ અમુક રૂપિયે મળ્યું છે એ ભાષા અર્થ નિર્ધારી થતી જોઈએ માથુ પૂજના આજે એનો કુમા અર્થ રહ્યો પણ નથી. ૫૨૫૫ કે રૂપિયો જ ચિર માપ નથી મેનાનો ભાવ તોને અમુ મળ્યું ધઉ કે જોખા છે એ ભાષા (તોના તથા મળ્યું બન્નેના વચ્ચે નિશ્ચિત દોષ) નિશ્ચિત થાય

"૭ નોટ કે સિદ્ધા દ્વારા જ દેવડ જમાનું ફરજિયાત ન હોયું જોઈએ એ નોટ કે મિદ્ધા પાળા ગહેના નિશ્ચિત ધાન્ય દ્વારા દેવડ ખરવાનો તે ધાન્યના માલિકને અધિાર દોષો જોઈએ ધાન્યના ઉપાદેશ પામેથી ધાન્યના રૂપમા કર કે મહેસુલીની વસુલાત જ ચરનાગ તેમ જ (ખાસ કરીને શહેરી તથા ગિલખેદત) પ્રજાનું અન્નમજદના નખતમા કાગા મગર નફાખોરી વગેરે સામે સાગમા સાતુ રદાણુ બરી શરો કારણુ કે અરધર માંમે હમેશા અન્નના મેયર ગહેના હશે જ

૮ વ્યાજ જેની વસ્તુ ન હોતી જોઈએ બનકે, એથી બાબતુ ઘણાં દોની જોઈએ વગર વપરાયેનું અનાજ બગડીને કે સડીને ઓછું થાય છે, તેમ વગર વપરાયેનું ધન ઓછું થાય બગડીને ઓછું ન થાય તોયે તેને સાચવવાની મહેનત પડે જે સોનાચાદીને ધન સમજવાની આદત ન હોય તો આ સહેલાઈથી સમજાય સોનુચાદી ધન નથી, પણ નિરવતા, તેજસ્વિતા વગેરે ગુણોને લીધે પ્રતિદાપાત આકર્ષક પદાર્થો છે એટલું જ એ પડ્યું પડ્યું બગડતું નથી, એ જ એના ધણીને એનું વ્યાજ અથવા લાભ ■ એ સિવાય એને બીજા જાતને માટે કશું કારણુ નથી

“૯. એમ દગાવતું અયોગ્ય ન ગણાય કે જે પદાર્થો વપરાશમાં ઘસાય નહીં; અથવા બહુ જ ધીમે ઘસાય તેની કિંમત ઓછી વ્યાંકરી જોઈએ. તેની પ્રતિષ્ઠા ગણાય, તેના કમળને તથા ઉપભોગને યગના નિપમો દોષ, પણ તે ઉપર કોઈનું સ્થિર સ્વામિત્વ સ્વીકારાય નહીં. એનું સ્વામિત્વ મળ્યાપરું જ હોય. મળ્યાપરપણું કુટુંબ, ગામ, નિહો, દેશ કે જગતમાં ઘટતી રીતે વહેંચાયેલું હોય.

“૧૦. આવક તથા ખાનગી મૂડીની ઉપગતી તેમ જ નીચેની મર્યાદાઓ બાંધી જોઈએ. નીચેની મર્યાદા કરનાં ઓછી આવક તથા મૂડીવાળા પર કર વગેરેનાં બંધન ન હોય; ઉપગતી મર્યાદા કરનાં વધારે આવક તથા મૂડી ગણી શકાય જ નહીં.”

૪

રાજકીય પ્રશ્નો

આર્થિક પ્રશ્નોની માફક રાજકીય પ્રશ્નો વિશે પણ વિશિષ્ટસાક્ષ્યમાર્ગે એ જુદે જુદે દેશો અને જુદે જુદે વખતે પોતાના વિચારો રજા કર્યા છે. તે સંકલિત કરીને અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે :

૧. દુવામાં હોય તેટલું દવાગ્રામાં આવે એ કહેવન જાન્યૂતી છે ‘તેટલું’ની માથે ‘તેનું’ પણ ઉમેરી શકાય. એટલે દુવામાં હોય તેટલું અને તેનું દવાગ્રામાં આવે. દવાગ્રા એ શાસ્ત્રકર્મ છે; જે એ સમજ પ્રગ્ન છે. ગમેતેલા કામગાઓ અને બધાગણે ઘટે, અમમ્મ પ્રગ્નતા ચારિત્ર્ય કરતાં શાસ્ત્રકર્મનું ચારિત્ર્ય ઘણું જિંમું હોય એમ જાનવાનું નહીં; અને પ્રગ્ન પોતાના ચારિત્ર્યથી વેટવા સુખ સ્થાનંએ વાપક હોય તેથી વડુ સુખ સ્થાનંએ જોતી સકશે નહીં. જે રાજ્યક દ્વાગિકામાં શાસ્ત્રકર્મ કેવળ દંડશક્તિ જ મેળવે નથી પણ સાથે સાથે ધન અને પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં શાસ્ત્રકર્મનું ચારિત્ર્ય પ્રગ્નતા એકંદર ચારિત્ર્ય કરતાં વધારે લીન અને એવી જાંબી અનુકૂળતાઓ હોય છે. ચારિત્ર્ય ઉત્તમ થવાની અનુકૂળતાઓ હોતી નથી. અને ઉપરે શાસ્ત્રકર્મ

પેદા થાય છે શાસિતોમાંથી જ. એટલે શાસિત પ્રજના હીનતર ભાગના હાથમાં શાસન રહે એવું ધીમે ધીમે પરિણામ આવે છે. સર્વે પ્રકારની રાજ્યપ્રાણાલિકાઓ થોડા વખતમાં સડવા માંડે છે તેનું આ જ કારણ છે.

દૂધા કરતાં હવાડો નાનો હોય એ ખરું, પણ શાસકવર્ગનો હવાડો એટલો નાનો નથી હોતો કે થોડો ઉપરનો ભાગ ચોખ્ખો હોય અને નીચેના ભાગમાં સખ્ત કાયદાથી શોધક દવા (ડિમ્પન્ડેક્ટન્ટ) નાખીએ તો બધું ખરાબર ચાલે. કારણ પ્રજાનું પ્રત્યક્ષ સુખ સ્વાતંત્ર્ય શાસકોના ઉપદ્રા માણ્યોના હાથમાં નથી હોતું, પણ નીચેના શાસકોના હાથમાં હોય છે અને ગોધક દવાઓ ગમે તેટલી તીવ્ર હોય, તે ખરાબીનો બહુ થોડો અંશ જ દૂર કરી શકે છે.

આથી પ્રજાના હિતચિન્તક અને સુરોએ તેમ જ પ્રજાએ પણ સમજવું જોઈએ કે મુખ્ય સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ કેવળ રાજકીય બધાગણ અને કાયદાઓની સત્તાગપૂર્વક રચના કે ઉલ્લોગો વગેરેની યોજનાઓ દ્વારા મિદ્ધ નથી થવાની, શાસકવર્ગમાં ડેરાગ થોડા સારા માણ્યો હોવાથી પણ નથી થવાની પણ સમસ્ત પ્રજાની આરિત્રવૃદ્ધિ તથા શાસકવર્ગના ધણા મોટા ભાગની આરિત્રવૃદ્ધિ દ્વારા જ થશે.

પણ આપણે તપામીશું તો જણાવે કે આપણે આથી ઊંચટી શ્રદ્ધા પણ દાખ કરીએ છીએ આપણે માનીએ છીએ કે સામાન્ય વર્ગ બહુ ભારે આરિત્રવાન ન હોય તોપણ સારા પગામે વગેરે આપી શાસકવર્ગ માટે તેમાંથી આપણે સાગ આરિત્રવાન માણ્યો મેળવી શકીએ ખરા, અને તેમની મારફત જનહિનની યોજનાઓ તથા કાયદાઓ ઘડી પ્રજાને નુખ્ત કરી શકીએ મંત્રા પાણીમાં થોડું ચોખ્ખું પાણી મેળવી બધું પાણી સાદુ કરી ગંધાવ એના જેવી આ શ્રદ્ધા છે.

અમારે તો એવું દેખાય છે કે ચૂંટણીઓ, સરકારો, પરિપત્રો, સમિતિઓ, ભાષણો, દડાઓ અને રમખાંડો એ જ જગે પ્રજાકીય શાસનનાં અંગો હોય. આટલું જનાં પ્રજાઓમાં બેચરિત્ય જીવન

આને છે તનુ કારણ ગત્યના કાચા કે વ્યવસ્થાશક્તિ નથી પણ આ બધી ધાધને બધા પ્રજામાં રહેતી નૈસર્ગિક વ્યવસ્થાપ્રિયતા અને શાનિપ્રિયતા છે.

૨ મર્ફ સદીની શરૂઆતમાં અર્થશાસ્ત્રીઓ એમ શ્રદ્ધા કરીને આવતા કે દરેક માણસ અર્થચતુર (economic man — પોતાના આર્થિક હિતોને બરાબર સમજનારો અને સભાળી શકે એવો) હોય છે તેમાથી દેશ દેશ વચ્ચેના તથા માનિષ નોંધ વગેરે વચ્ચેના અર્થ વ્યવહારોમાં મિનિમમતગીરી (laissez faire)નો વાદ આવ્યો. આગળ ઉપર વીંધે ધીંધે સમજાવુ કે એ શ્રદ્ધા ખોટી છે તેમાથી મિનિમ અર્થવ્યવહારોમાં રાજ્યની દખલગીરીની ચોખ્ખાનો શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. તે હવે એટલે સુધી વધ્યો છે કે આર્થિક બાબતમાં મનુષ્યનું નર્તનસ્થાતમ્ય છે. જ દળી જાય પહેલાં નાદે માણસમાત્રમાં સ્વહિતના જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ અને તેો સભાળવાની સ્વાભાવિક શક્તિ માની લીધા પીળા નાદે બાબતના પત્રમાં ચારિત્રનું (એટલે સહભાવ ન્યાય ધર્યાદિનું) નાસ્તિત્વ અને જ્ઞાન તથા શક્તિનું અસ્તિત્વ તથા નિર્મળ પત્રમાં ચારિત્રનું અસ્તિત્વ અને જ્ઞાનનું તથા શક્તિનું નાસ્તિત્વ શ્રદ્ધાત મ્યાં છે આ મત શ્રદ્ધાનો જ ખોલો હોવાથી મનુષ્યના કુબો જોવા ને તેના જ ગણા છે.

બીજા નાદે 'કયાક ગત્ય'ની બાબત ઉત્પન્ન કરી છે એ આદર્શ પ્રમાણે વ્યક્તિની પ્રત્યેક જરૂરિયાત માટે રાજ્યને માથે વડુ ને વડુ જવામદારી નાખવામાં આવે છે, — કેવળ જન્મથી મરણ સુધીની જ નહીં પણ ગર્ભાધાનથી માડીને અગ્નિવદ સુધીની એ અનિવાર્ય પ્રક્રિયા આનું જ રહેવાની છે એમ આપણે માનીએ તો, મળે કરીને આજનો મધુમા રાષ્ટ્રસંઘ જગદ્ગ્રાપી એચ્યક્તી રાજ્યતત્રમાં પરિણમે અમેરિકા, ચીન રશિયા અને હિન્દ જોવા મોટા દેશો પણ તેમાં વત્તે એાંતે અશે જ મર્ગના રાજ્યોની જેમ મમ કરે તે પ્રત્યેકની પાછળ પશુમનનું પીંચન હોય એ પ્રક્રિયા આજ નુરી જે રીતે વિસ્તરી

આરી છે ને રીને યુદ્ધો અને હિમ્મત કાંતિ દ્વારા એ યોનાન વક્ષ સિંહ
મ્ની શકે

માટે પ્રમૂન કરવું જોઈએ કે એને દુ કષ્ટના ગમના જેવો
આદર્શ નથી લેખતો આ યોગ્ય આદર્શ નથી એવી આપણી પાકી
ખાતરી હોય તથા આપણે યુદ્ધો, હિંસા ક્રાન્તિઓ તથા ક્રાસિસ્ટ પ્રકારની
(અસ્તિગત મૂડીવાદી) અથવા બોલ્શેવિક પ્રકારની (રાષ્ટ્રીય મૂડીવાદી)
સરમુખત્યારવાદી ખમ્મટ ટાળતી હોય તો ભારતે ક્યાણ રાજ્યનો
આ આદર્શ છોડી દેવો જલો

પ્રથમ અસ્તિને ગર્ભાધાત્રી માટીને તેના અવગ્મન મુધી ક્યાણ
ગત્યના મધ્ય નાભો મળે એ આપણે પણ જોઈએ છે પણ એ જો
બોધવાનીના બુઝા નીચે (અને રનિયા પગ પોતાને વિશિષ્ટ પ્રકારની
લોખ્વાની જ ગણે છે) જન્મથી માટીને મરણ મુધી માણસને રાજ્યના
બ વ અથવા વ નગનો જે મનાવીને જ ચર્ચિતુ હોય તો આપણી
જ નતના નાનકા પણ ગિવાન જૂથ વાગ સુખચેનમા ને સારી
સ્થિતિમા રખાતા કેવળ પશુ મનના કરતા માનવમનના આરભકાળથી
આજ મ્ની આપણે જીવના માટેની મર્ષ ને મર્ષ પ્રકારની ભારે જલ્દમત
હાવના આત્મા ડીએ તે જ રીતે હવે મહેતર છે

૦ આ જો આપણ ન માત્ર હોય તો સ્વેચ્છાથી અને રોજનાપૂર્વક
પ્રગતના નાનામાં નાના વચ્ચે ઉત્તરોત્તર નુ ને વગ સ્વરાજ્ય અથવા
સ્વાધીનતા ઉપરત રનાનો આપણે આરત રવો જોઈએ આપણુ
પહેતુ ૧૩ પ્રત્યે નાના વચ્ચે રાજીય તમ જ આર્થિક દષ્ટિએ મ્ની
શકે તેમની માનતામા સ્વયંપૂર્ણ મનાવનાનુ અને સ્વાધીન મનાવની
જવાબ દરી હિમ્મતને તૈયાર કરવા હોતુ જોઈએ આપણા દેશને
યોગ્ય ફિરજઓમા પકેચી નાખનામા આવે દરેક ફિરખમા એ નાન
કો મો એ હોય તથા તેની આસપાસ પાસ ૨ દશ માર્કનની ત્રિત્યામા
આવેના ગામડાઓનો સમાવેશ થાય તે પોતાના ક્ષેત્ર પૂરતી વધુમા
નુ અત્તા બોમ્બે તેમા પોલીસની વ્યવસ્થા વાડયા ઓ સામે રક્ષણ

આથે બેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ આપણો તેનું માન્ય માન્ય વચ્ચે મદ્દલાય વધારવાનો નહીં, પણ દોષ/પ્રતિપક્ષી વચ્ચે દેવભાવ વધારવાનો હોય છે આપણામાં રહેલી આ દેવ અને અવિશ્વાસની અમર આપણાં બધારણોમાં અને કાવદાઓમાં દેખાઈ આવે છે. આપણા અન્યાયી ખાનાઓમાં પણ પ્રતિપક્ષીઓની જોડીઓ જોવામાં છે એટલે દોષ માન્ય આત્મવિશ્વાસથી કે દિશ્વતથી કામ કરી શકેનો નથી બધાથે કામોમાં દીવ અને એકબીજાની જૂનો જોવાની ક્ષત જ વચે છે દરેક માણસ અધિકારના સ્થાનનો લાભનું અને ગ્રીભના અધિકારોનો ધર્મીનું હોય છે

આ માન્યમાંથી હિપ્ત થતી અસ્થાઓ ખર્ચાળ, દારૂસૂતી, તુમારી, માથાભારે, ભાત્ર જાલ જોલા વધારનારી, હાકપટ, કૂચલી, ધર્મી, ચાડીચૂલી, લાય, દિન્નો રોરેથી લારેલી હોય એમા નવાઈ નથી

રુનોકમીનો વહેવાર અથ માથાગચુતરી એટલો જ થઈ ગયેલો છે કોઈ એમ તો ન જ કી શકે કે ધણા માથા એટલે ધણુ કપાપણ માટે જે જાતુએ પ્રણા માથા જોયા થાય તે જાતુનો નિર્ણય વધારે ડાલો, એમ ન ગણવું જોઈએ માથા શા માટે જોયા થયા છે એ મદત્તવ કે કેવળ કેટલા માથા જોયા થયા છે તે નહીં વધારે માથા જોયા થાય તેથી સુખ વધે નહીં જોયા થનારા માથાં યોગ્ય ગુણોવાળા હોવા જોઈએ એક ચંદ્ર જે આત્મી રેવાવે ને કરોડો તારા રેવાવી શકે નહીં

મારુ સારા જ પ્રતિનિધિઓ અને તારા જ અમલદાર શી રીતે નિમાય એ વિચારવું જોઈયું મદત્તવનું છે તેટલું અમુક ગાંજીય પંક્તી મદમતી શી રીતે થાય તે મદત્તવનું નથી જાદુમતીથી જ ઔ આપનોમા નિર્ણય કરાવી પોકડવાણું વસી શકે નહીં

૫ મને વાગે કે કે ચિત્રનના નયનાની પદપદનિની સંક્રાંત તથા તોડગાહી દિન્ની જ્ઞાનપદનિને બધમેન્તી નહીં થાય એજો સમાન્ય માણુમની શકિતનો, જવાબદારીની લાવનાનો, કામ કરવાની

સૂત્રનો તથા નીતિ અને ન્યાય માટેની ભાવનાનો નાશ કર્યો છે ધારા-
સભ્યો અને પ્રધાનો મુખ્ય ઘણી વાર પ્રજા પર બોભરૂપ થઈ પડ્યા છે
પક્ષનાં લેમલો, સત્તાવાર રીતે માન્ય ગણવામાં ન આવવાં જોઈએ.
ધારાસભામાં મત આપવા વિશે પક્ષના ફંડક (વ્હીપ) તરફથી આજ્ઞા
ન છૂટરી જોઈએ અને મત આપવા માટે પ્રચાર ન થવો જોઈએ.
સરકારનો કોઈ કરાય નામંજૂર થાય તે કારણે સરકારે ગણનામુ
આપવાની જરૂર ન હોય. સમસ્ત ધારાસભા જે નિર્ણય કરે તેનો
તેણે અમલ કરવો જોઈએ બ્રિટિશ નમૂના કગતાં હિન્દને આ વધારે
માફક આવવાનો સંભવ છે.

પક્ષોના રાજ્યને પ્રજાનું ગત્ય — ડેમોક્રેસી કહેવું એ વસ્તુઆતના
જેવું છે. પ્રજાએ માન્ય ગણેલું પક્ષાતીત રાજ્ય ડેમોક્રેસી કહેવાય કે
ન કહેવાય, એ સુરાજ્ય — એટલે પ્રજાનું, પ્રજાને અર્થે અને પ્રજા
અંચાલિત ગત્ય થાય

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાના પુસ્તકો

અહિંસાવિવેચન

લેખ ના અહિંસાવિષયક લેખોનો સંગ્રહ

રૂ ૩ ૨-૦૦

કપાલરાજાનું પી ૦-૧૦-૦

કેળવણીના પાયા

નેપકના કેળવણીવિષયક નિબંધોનો સંગ્રહ કેળવણીવિષયક માનવશાસ્ત્રની કેળવણીકે મૌલિક અને શુભ ચર્ચા આપ્યા મળે છે.

રૂ ૩ ૧-૦૦

કપાલરાજાનું પી ૦-૧-૦

કેળવણીવિવેક

કેળવણીના તત્વોની છણાવટ કરતા લેખ ના કેળવણીના પાયા નો અનુભવ આપનારા પુસ્તકમાં શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં પોતાના કેળવણી વિષેના નિબંધો નિર્ગત કરે છે

રૂ ૩ ૧-૬-૦

કપાલરાજાનું પી ૦ ૬-૦

કેળવણીવિકાસ

પાયાની કેળવણીનો ધીમે ધીમે કેળવી રીતે વિકાસ થયો અને તે આજની સ્થિતિએ આવી તે દર્શાવતા અને તેના વિકાસના પગથિયાની તથા પાયાની કેળવણીમાં રહેલા તત્વોની ચર્ચા કરતા નેપકોનો સંગ્રહ શ્રી નરહરિભાઈની વિસ્તૃત ભૂમિતિ સહિત

રૂ ૩ ૧-૪-૦

કપાલરાજાનું પી ૦ ૬-૦

ગાંધીજી અને સામ્યવાદ

આમા લેખકે આજની એ પ્રધાન વિચારસરગી—ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદનું પૃથક્કરણ કર્યું છે અને બતાવી આપ્યું છે કે સામ્યવાદના હિસાબ માર્ગ નહીં પણ અહિંસા ગાંધીમાર્ગ જ આજની સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવી શકે એમ છે અને વિચારસરણીઓની તુલના કરતી આચાર્ય વિનોબાની વિસ્તૃત ભૂમિતિ સહિત

રૂ ૩ ૧-૪-૦

કપાલરાજાનું પી ૦ ૬-૦

લેખકનું જીવન

મુખ્યસિદ્ધ લેખક મોરિસ મેટરલિ ક્લેના 'ધી વ્હાઈટ એન્ટ' નામના લેખક પુસ્તકનો અનુવાદ આ પુસ્તકમાંથી લેખક વિશે અને રસપ્રદ માહિતી મળશે.

કિ. રૂ. ૧-૩-૦

ટપાલગૃહવાનગી ૦-૫-૦

ગીતાદેવનિ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું સમજાવતી ભાષાવર્ત.

કિ. રૂ. ૦-૮-૦

ટપાલગૃહવાનગી ૦-૩-૦

ગીતામંથન

આનાન્ય જનસમુદાયને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સહજ્યને લેખ કરાવતું પુસ્તક

કિ. રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલગૃહવાનગી ૦-૧૦-૦

તિમિરમાં પ્રભા

માનવજાતિના સર્વશ્રેષ્ઠ નામ 'ધ લાઈટ શાઈન્સ ઈન ડાર્કનેસ'નું અનુવાદી.

ટપાલગૃહ

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

ટપાલગૃહવાનગી ૦-૫-૦

વિદાય વેળાએ

ગીતિયાનક મતા વિ, જ્ઞાની અને ચિત્રકાર ખલિદ નિઝામની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ 'ધ પ્રોફેટ'નો અનુવાદ

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

ટપાલગૃહવાનગી ૦-૫-૦

સી-પુરુષ-મર્યાદા

આને સી પુરુષ મર્યાદાના પ્રશ્ને વિકટ અવશ્ય લીધું છે. આ પુસ્તકમાં લેખકે સી પુરુષ મર્યાદાના બધા પ્રશ્નો—જેવા કે યુવાનો અને લક્ષ, યદ્યર્થ-સાધના, સી પુરુષ સંબંધ, સદશિક્ષણ, સ્પર્શમર્યાદા, લગ્નનાં પ્રયોજન, સતતિ નિયમન, ધર્મના બાઈબલને વગેરે—ની સારી ચર્ચા કરી છે. આ પુસ્તકમાંથી સી પુરુષ મર્યાદાની બાબતમાં સૌને નજી માર્ગદર્શન અને સાચી વિચારદિશા મળી રહેશે

કિ. રૂ. ૧-૮-૦

ટપાલગૃહવાનગી ૦-૬-૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ-૯